

**Lietuvos mokyklos
ir pedagoginės minties
istorijos bruožai**

LIETUVOS TSR AUKŠTOJO IR
SPECIALIOJO VIDURINIO MOKSLO MINISTERIJA

Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai

(LIGI DIDZIOSIOS SPALIO
SOCIALISTINĖS REVOLIUCIJOS)

Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos patvirtinta mokymo priemonė respublikos aukštųjų mokyklų pedagoginio profilio specialybių studentams ir pedagoginių mokyklų moksleiviams

VILNIUS „MOKSLAS“

1983

„Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožų“
autoriai:

M. Karčiauskienė, M. Lukšienė, K. Žukauskas,
A. Gučas, J. Laužikas, M. Ročka, A. Šidlauskas,
I. Lukšaitė, J. Jurginis, A. Endzinas, E. Gudavičius,
V. Nausėdas, R. Kulikauskienė

REDAKCIŅĖ KOMISIJA: *Alfonsas Gučas*, *Jonas Laužikas*, *Meilė Lukšienė*,
Vytautas Merkys (tit. redaktorius), *Juozas Vaitkevičius* (pirmininkas), *Kazys Žukauskas*

Recenzavo VVPI pedagogikos katedra, ped. m. dr. prof. *L. Jovaiša*
ir ped. m. kand. *T. Bukauskienė*

PRATARMĖ

Mokyklos ir pedagoginės minties istorija tiria, kaip radosi ir kito ugdymas, mokyklos, jų organizacija, pedagoginės pažiūros ir sistemos, aiškina auklėjimo ir mokymo dėsningumus, atskleidžia materialistinių ir idealistinių pažiūrų kovą pedagogikos klausimais, klasinę ugdymo teorijos ir praktikos esmę bei ribotumą feodalizmo ir kapitalizmo laikotarpiu. Mokyklos ir pedagoginės minties raida čia nagrinėjama siejant su pagrindinėmis socialinėmis-ekonominėmis, politinėmis ir ideologinėmis prielaidomis, lemiančiomis šį procesą.

Rašydami knygą, autoriai vadovavosi marksistine metodologija. Ieškoma faktų ir idėjų savitarpio ryšio ir priklausomybės, atsižvelgiama į konkrečias istorines sąlygas. Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis ne izoliuojama nuo kaimyninių tautų ir pasaulinės ugdymo istorijos, bet nagrinėjama labai sudėtingo istorinio proceso kontekste. Mokyklos ir pedagoginės minties istorija atskleista kaip sąryšingas, objektyvios istorinės klasių kovos sąlygomis vykstantis procesas, nuolat prisimenant, kad „viešpataujantios klasės mintys kiekvienoje epochoje yra viešpataujantios mintys, vadinasi, ta klasė, kuri yra viešpataujanti materialinė visuomenės jėga, kartu yra ir jos viešpataujanti dvasinė jėga“¹.

Buržuaziniu laikotarpiu mažai buvo domimasi Lietuvos mokyklos raida. Tyrimai pagyvėjo tarybiniais metais: pasirodė monografijų, rašomos ir ginamos disertacijos. Daugiau kaip prieš 20 metų sumanyta ir pradėta rašyti Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istoriją. Pirmas šio autorių kolektyvinio darbo variantas 1969–1970 m. buvo paskelbtas „Tarybiniam mokytojui“. Dalis (nauja redakcija) paskui spausdinta Maskvoje rusų kalba leidžiamame daugiatomyje „TSRS tautų mokyklos ir pedagoginės minties bruožai“, kurio išėjo jau trys knygos: XVIII a.—XIX a. pirma pusė, 1973; XIX a. antra pusė, 1976; 1917–1941 metai, 1980. Per praėjusį nuo darbo pradžios laiką išaugo jaunų istorijos tyrinėtojų, aptikta naujų šaltinių arba labiau išsiginčijanti į jau žinomus. Šis tekstas, palyginti su jo pirmuoju variantu, iš esmės papildytas, didelė jo dalis parašyta naujai, perredaguota, pasikeitė ir autoriai. Be jau minėtų, tai pirmas mėginimas pateikti lietuvių tarybinei visuomenei marksistiškai nušviestą chronologiškai nuoseklų Lietuvos švietimo raidos vaizdą nuo seniausių laikų iki Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos. Spaudai rengiama ir Lietuvos tarybinės mokyklos bei pedagoginės minties istorija.

Knyga pradedama seniausiais laikais — nušviečiamas jaunosios kartos rengimas gyvenimui pirmą kartą bendruomenėje. Po to, trumpai apžvelgus švietimo kūrėmsi iki pirmųjų mokyklų at-

¹ *Marksas K., Engelsas F.* Vokiečių ideologija.— V., 1974, p. 39.

siradimo (XIV—XV a.), nagrinėjama Renesanso, reformacijos ir kontrreformacijos laikotarpio mokykla ir pedagoginė mintis (XVI a.—XVIII a. pradžia). Čia gilinamasi į jau susiformavusią švietimo sistemą, mokyklų tipus, baigiama Vilniaus universitetu; nušviesta svarbesnių pedagoginės minties atstovų gyvenimas ir veikla. Nagrinėjant mokyklą ir pedagoginę mintį feodalizmo irimo ir kapitalistinių santykių plėtotės pradžioje (XVIII a. antra pusė—XIX a. pirma pusė), dėstoma apie reformų sumanymus ir jų vykdymą, nemaža dėmesio sutelkta į Edukacinę komisiją, jos ideologinius pagrindus, mokymo ir auklėjimo metodus, mokyklų reorganizavimą po 1795 m., aptariama švietimo sistema iki 1831 m. sukilimo ir po jo, pradinių mokyklų tipai, vidurinių mokyklų mokymo turinio kitimas, mokytojų rengimas ir kiti klausimai; atskleidžiamos ir pagrindinės Vilniaus universiteto funkcijos tvarkant mokyklas. Ketvirtas skyrius skirtas istoriografijoje mažai nušviesti Mažosios Lietuvos mokyklai (XVIII a.—XIX a. vidurys), o tolesniame — penktame nagrinėjama mokykla ir pedagoginė mintis kapitalizmo kilimo laikotarpiu (1861 m.—XIX a. pabaiga), apibūdinama oficialioji mokyklų sistema, slaptosios mokyklos atsiradimas ir paplitimas. Knyga baigiama mokyklos imperializmo ir buržuazinių demokratinių revoliucijų laikotarpio (XX a. pradžia—1917 m.) aptarimu. Seštame skyriuje atskleista lietuvių liaudies kova su carizmu už mokyklos sudemokratinimą, mokyklų padėtis Pirmojo pasaulinio karo metais ir mokyklų dėstoma lietuvių kalba atsiradimas.

Knygos autoriai yra kelių aukštųjų mokyklų ir mokslo tiriamųjų įstaigų darbuotojai. Autoriai ir redaktoriai supranta, kad kai kurių ugdymo sričių istorija dar per mažai išnagrinėta, ypač trūksta išsamesnių pedagoginės minties ir pedagoginio proceso istorijos tyrimų, todėl veikale yra spragų. Jis leidžiamas, tikintis, kad bent iš dalies patenkins studijuojančio jaunimo poreikius, o istorikus paskatins toliau gilintis į Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos šaltinius, archyvų medžiagą, paragins imtis etninių pedagoginių studijų, kad būtų galima plačiau nušviesti liaudies pedagogiką ir užpildyti likusias spragas.

Autoriai dėkoja Vilniaus valstybinio pedagoginio instituto pedagogikos katedros kolektyvui ir jos vedėjui TSRS PMA nariui korespondentui prof. dr. V. Rajeckui už išsamų rankraščio recenzavimą, vertingas kritines pastabas, taip pat recenzentams pedagogikos m. dr. prof. L. Jovaišai ir pedagogikos m. kand. T. Bukskienei už nurodytus trūkumus.

I. ŠVIETIMO KŪRIMASIS

1. MOKYMAS GIMININĖS-GENTINĖS SANTVARKOS IRIMO IR ANKSTYVOJO FEODALIZMO LAIKOTARPIU

Apie pedagoginę veiklą Lietuvoje gimininės-gentinės santvarkos ir ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu netiesioginių duomenų gauname iš gausios ir turtingos archeologinės medžiagos. Archeologiniai šaltiniai apie to meto mokymą leidžia kalbėti remiantis tik pačiais gamybos rezultatais, nušviečiančiais įvairią ūkinę veiklą.

Jau I m. e. tūkstantmečio viduryje ir antroje pusėje pastebima ryškių ūkinio ir visuomeninio gyvenimo poslinkių. Anksčiau buvusių gimininių gyventojų ryšius pakeičia teritoriniai santykiai. Išsiskiria individuali šeima, ir ji tampa pagrindine visuomenės ląstele. Pamažu atsiranda žemės nuosavybė ir jos paveldimumas. Kiekviena šeima stengiasi įsigyti geresnius darbo įrankius, daugiau dirbamos žemės. Auga turtinė nelygybė, padėjusi pagrindus klasei visuomenei formuotis¹.

Pačius pirmuosius šios diferenciacijos požymius ryškiai iliustruoja I m. e. tūkstantmečio viduriu datuojami „kunigaikščių“ kapai, išsiskiriant turtingomis įkapėmis: kalaviju (kartais paauksuotu sidabru kaustytose makštyse), skydu (išlieka tik antskydis), sidabru apkaustu geriamuoju ragu, o kartais net ir tokia brangia įkape kaip kovos žirgas². Tačiau ypač didelių pakitimų ir ūkinėje sferoje, ir visuomeninių santykių raidoje pastebima IX—XII amžiuje. Tuo metu formuojasi lietuvių tautybė, apčiuopiama feodalinių santykių užuomazgų. Jų genezė susijusi su ariamosios žemdirbystės paplitimu, patvaresnių ir našesnių darbo įrankių vartojimu, žemės nuosavybės augimu ir kitais veiksniais³. Darbo įrankių gamyba, amžius trukęs nuolatinis ir nuoseklus jų tobulinimas neįmanomas be pedagoginės veiklos. Mokoma buvo mažiausiame visuomenės narvelyje — šeimoje: tėvai perduodavo įgūdžius vaikams, kurie savo ruožtu praturtindavo vyresniųjų sukauptas žinias. Mokymasis rėmėsi atidžiu stebėjimu, o paskui — veiksmo kartojimu. Žodinis, arba verbalinis, elementas turėjo itin mažą reikšmę.

Ikifeodalinėje visuomenėje kiekviena šeima stengėsi apsirūpinti būtiniausiais darbo įrankiais ir visomis egzistencijai reika-

¹ *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuviai IX—XII amžiais.— V., 1970, p. 260—261.

² Lietuvos archeologija.— V., 1981, t. 2. Pirmykštės bendruomenės irimas, p. 20—30.

³ Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje.— V., 1981, t. 2, p. 4.

lingomis gėrybėmis. Iš moterims į kapus dėtų įkapių — geležinių pjautuvų, ylių, adatų, žirklių, varpstelių ir kt. — matyti, kad mergaitės, moterys, be žemės ūkio darbų, turėjo įgusti verpti, austi, siūti. Berniukai buvo mokomi žemės ūkio darbų, amato, medžioklės ir karo meno. Apie tai kalba vyrų kapuose randamos įkapės: geležiniai kirviai, dalgiai, peiliai ir ypač ginklai. Formuojantis klasiinei visuomenei, labiau ėmė specializuotis atskiros darbo sritys; taigi reikėjo ir daugiau žinių, kartu jau tam tikro pasirengimo bei mokymo, visų pirma amatų, kai kurių jų šakų. Siandieną nustatyta, kaip plačiai buvo paplitusi kalvystė. Geležinių dirbinių analizė parodė, kad krašte gamintųjų nei struktūra, nei darbo kokybė nesiskyrė nuo kaimyninių kraštų dirbinių. Tobulomis formomis, ornamento kompozicija bei ritmika ypač žavi iš žalvario ir sidabro gaminti įvairiausi papuošalai: apgalviai, antkaklės, apyrankės, žiedai, smeigtukai ir segės. Jiems gaminti vartota įvairiausia technika — tordiravimas, facetavimas, graviravimas, vijimas ir kt. — rodo gamintojus turėjus ne tik įgūdžių, bet ir daug žinių apie metalų savybes, jų sudėtį, lydymosi temperatūrą ir pan.⁴; reikėjo ir išugdytos estetiškos nuovokos. Jau įrodyta, kad juvelyro, kaip ir kiekvieno amatininko, darbas buvo paveldimas. Įvairūs atradimai ir patobulinimai saugoti kaip didžiausia paslaptis, ir meistras perduodavo ją tik savo šeimos nariams arba artimiesiems.

Spalvotųjų metalų žaliavos krašte nebuvo, ją reikėjo importuoti. Prekyba iš pradžių vertėsi patys amatininkai, vėliau — pirkliai. Iš X—XII a. turime kapų, kuriuose, be kitų įkapių, randama svarstyklių ir svarelių — amatininko ir pirklio atributų. Svarelių galuose įmušti ženklai žymi svorio matus. Pagal juos nustatyta, jog vyraujanti svorio matų sistema buvo skandinaviškoji, pagrįsta marke (204 g) ir mažesniais jos vienetais — ere (25 g) bei artūgu (8,5 g)⁵. Tačiau buvo pažįstami ir Rytų Europoje paplitę svorio matai, kurių pagrindą sudarė sidabrinis arabų dirhemas (4 g). Visa tai rodo, jog amatininkai ir pirkliai mokėjo ne tik gerai skaičiuoti, bet ir operuoti įvairių kraštų svorio matais prekybinėse transakcijose, o tam reikėjo specialaus mokymo.

Gamybinė patirtis, tėvų pamokymai bei iš jų perimti techniniai įgūdžiai, ryšiai su kaimyniniais kraštais gilino visų kategorijų žmonių žinias, plėtė jų pažinimo horizontus, be ko būtų neįmanoma tolesnė pažanga, ypač pastebima XII—XIV amžiuje.

Nuo XII a. vidurio aptinkama nemaža naujų reiškinių, atsiradusių ankstesnės gamybos pagrindu. Žemdirbystėje pradėtas vartoti naujas arimo įrankis, jau verčiantis vagas, — žagrė. Plačiai sėjami žiemkenčiai, imta taikyti sėjomaina. Pastebima didelė

⁴ Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje. — V., 1978, t. 1, p. 86, 104—113.

⁵ Волкайте-Куликаускаене Р. О весах и весовой системе в Литве в эпоху раннего феодализма. — В кн.: От эпохи бронзы до раннего феодализма. Таллин, 1966, с. 216—223.

amatininkystės diferenciacija, galima kalbėti apie to meto juvelyrinio meno suklestėjimą. Atsiranda puodžių, kurie savo gaminius žymi specialiais ženklais. Formuojasi pirklių luomas, iniciatyvą prekyboje pamažu perima vietos pirkliai. Nuo XII a. vidurio pradeda veikti vietinė pinigų sistema — sidabro lydiniai⁶. Tuo metu intensyviai rekonstruojami (Aukštadvario (Trakų raj.), Kernavės (Sirvintų raj.), Maišiagalos (Vilniaus raj.), Narkūnų (Utenos raj.), Punios (Alytaus raj.), Vilniaus ir kt.) piliakalniai. Juose statomos naujo tipo pilys, vaidinusios ne tik didelį vaidmenį kovose su kalavijuočiais, kryžiuočiais, bet ir tapusios administraciniais bei politiniais centrais. Visa tai lėmė feodalinės Lietuvos valstybės susidarymą. Susikūrus valstybei, rūpinimasis pažanga, kuri neįmanoma be mokslo, tapo viena iš valstybės aparato funkcijų. Ryškus pavyzdys — Gedimino kvietimas iš užsienio įvairių šakų amatininkų, pirklių ir kitų specialistų, žadant jiems didelių privilegijų⁷. Šiuo laikotarpiu mokymas ir auklėjimas dar labiau diferencijavosi. Didesnių skurtumų pastebima tarp parengimo gyvenimui, kurį gauna valdantis sluoksnis ir eiliniai žmonės. Valdančios viršūnės šeimos nariams jau nereikėjo mokytis gamybinio darbo: berniukai rengėsi karo ir valdymo-administravimo veiklai. Sios rūšies mokslai veikiai neišsitemo siaurame šeimos rate, išsiplėtė; mokymosi vieta tapo kunigaikščio, vėliau — didikų dvaras. Santykiai su kitais kraštais reikalavo mokytis rašto; jo reikėjo ir savo valstybėje.

Žemesniuose visuomenės sluoksniuose gamybos pažanga daug priklausė nuo šeimos pedagoginės veiklos, bet karo meno mokymasis išėjo toli už šeimos ribų. Visais laikais tuo buvo suinteresuoti platesni visuomenės sluoksniai — giminė, gentis, teritorinė bendruomenė, pagaliau valstybė. Kiekvienas jaunas vyras pirmiausia buvo karys. Jis turėjo būti ištvermingas, gerai valdyti kovos žirgą, sugebėti naudotis ginklu, mokėti taikos ir karo rikiuotes. Vyrų kapuose jau nuo pat pirmųjų m. e. amžių viena pagrindinių įkapių yra ginklai, iš kurių matyti, kad senovės lietuviams buvo pažįstamos visos puolimo ir apsauginės ginklų rūšys, vartotos kaimyniniuose kraštuose. Stengtasi perimti kiekvieną prieš ginkluotės patobulinimą, naujovę. Tam buvo naudojami iš priešų kovose paimti ginklai arba net karo belaisviai, kuriuos priversdavo atskleisti naujų ginklų vartojimo paslaptį.

Lietuvos kariai — pirmiausia raiteliai. Rašytiniai šaltiniai dažnai mini eiklius jų kovos žirgus. Dar akivaizdesni archeologiniai duomenys. Koks svarbus buvo žirgas lietuvių kario gyvenime, matyti iš to, jog jau nuo pirmųjų m. e. amžių būta papročio drauge su žuvusiu kariu laidoti ir jo kovos žirgą. Tas paprotys išlieka dar net XIV amžiuje⁸. Yra kapų, kuriuose su kariu pa-

⁶ Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje, t. 2, p. 126.

⁷ Gedimino laiškai. — V., 1966, p. 33.

⁸ Plačiau žr.: Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvių kario žirgas. — V., 1971.

laidoti du, trys, o kartais net aštuoni žirgai su visa apranga, neretai stebinančia turtingumu ir puošnumu. Papuošalų gausumas, brangumas, žirgų skaičius ne tik gyvenime, bet ir po mirties kunigaikštį skyrė nuo bajoro, o pastarąjį — nuo paprasto kario, tačiau karo našta vienodai slėgė visų pečius. Kalavijuočiai ir kryžiuočiai kovėsi ne tik su Lietuvos bajorais, bet ir su ginkluota liaudimi. 1338 m. randame užrašytą tokią žinią. Ordino maršalas Henrikas Dusmeris aiškino savo kariuomenei, kad Lietuvoje, žuvus kilmingiesiems (bajorams), teksią kautis su prastuomene: su bajorų kaimynais (nachpare), valstiečiais ir jų draugais (bauren und baurengenossen)⁹.

Kelis šimtmečius trukę karai su kryžiuočiais parodė, jog Lietuvos karinė organizacija turėjo gilią šaknis ir buvo gerai išvystyta. Užpuolus priešui, visi vyrai stojo į kovą ginti savo šalies. Toks senas, visuotinis krašto gynimo paprotys minimas 1387 m. Jogailos privilegijoje ir vadinamas vytimi (pogonia)¹⁰. Lietuviai buvo mokomi rikiuotės, įvairių kovos būdų. Ankstyvieji rašytiniai šaltiniai mini, jog XIII a. lietuvių kovinę rikiuotę sudarė 3 linijos, pridengtos skydais¹¹. Kovai su didesnėmis jėgomis ji susidėdavo iš kelių dalių, kurie užimdavo tam tikras pozicijas; būdavo atskiriamos ir pastatomos rezervo jėgos¹².

Zinoma sava kovų vedimo taktika: apgaulingas kariuomenės bėgimas, žygio krypties nuspėjimas, spąstų spendimas, užpuolimas iš nugaros ir kt. Mokėta apginti savo ir sunaikinti priešo pilis. Pilių saugumą lėmė ne tik jų įtvirtinimai, bet ir tinkamai parinkta, gamtos kliūčių saugoma ir sunkiai prieinama vieta. Per pelkėtas vietas kloti slapti keliai — kūlgrindos. Pasieniais arba atskirų teritorinių vienetų pakraščiais būdavo įrengiamos gynybinės užtvartos. Priešo pilims užimti kovų su ordinu metu jau XIII a. lietuviai naudojo dideles akmenų svaidykles, kaip Vakarų ir Rytų Europoje, ir mažesnes — balistas, kuriomis „pasiųsdavo“ ir fakelą, kad padegtu pilį. Pasikasdavo po pilies sienomis ar pylimais ir sukeldavo jų griūtis.

Archeologiniai šaltiniai iš dalies atskleidžia savitą, atsidėjus ugdytą dvasinę kultūrą. Bene ryškiausiai atsispindi daugelio senųjų lietuvių veiklos sričių estetiškas jausmas. Visų pirma tai matyti iš randamų papuošalų formų, jų ornamentų, užsikonservavusių drabužių ar atskirų jų dalių, pavyzdžiui, galvos dangos liekanų. Tyrinėtojai yra nustatę, kad vienam dirbiniui, sakykim, papuošalui pagražinti būdavo panaudojama keliasdešimt ornamentų elementų. Kreiptas dėmesys į kompoziciją, jautriai rea-

⁹ *Jurginis J., Lukšaitė I.* Lietuvos kultūros istorijos bruožai: (Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus). — V., 1981, p. 28.

¹⁰ Lietuvių kovos su kryžiuočiais. — V., 1964, p. 85.

¹¹ Полное собрание русских летописей. — СПб., 1908, т. 2. Ипатьевская летопись, с. 856.

¹² Henriko Latvio kronika: Vertimas iš vokiečių kalbos. — (Mašinraštis). — LTSR MA Istorijos instituto biblioteka, b. 22.

guota į simetriją ir ritmą. Dažnai būdavo panaudojami keli ornamentų motyvai, jie derinami ir stengiasi neperkrauti puošiamos plokštumos. Ypač buvo paplitę geometriniai motyvai, mėgtas augalinis, lenktų ar banguotų linijų ornamentas. Tie motyvai dabino ne tik papuošalus, bet ir austines juostas, žirgo aprangą, ginklus, molinius puodus, varpstelius ir kt. Tai rodo, kad estetiškas jausmas reiškesi ne tik nešiosenoje, papuošaluose, bet stengiasi išdailinti ir kasdieninės buities daiktus. Kai kurie mūsų laikų pasiekę gaminiai, kaip antai: kauliniai žąsų laužtukai su skulptūriškai pavaizduotomis žirgų galvutėmis, yra tikri taikosios dailės pavyzdžiai. Apskritai kaip tik archeologiniuose raudiniuose reikia ieškoti liaudies meno ištakų.

Jaunimą mokyta gerbti tradicijas, susijusias su įvairiais papročiais, ir jų laikytis. Archeologiniuose šaltiniuose bene ryškiausiai tai atsispindi laidosena, įkapių dėjimas į kapus, mirusiųjų pagerbimas ir prisiminimas, aukų aukojimas. Šių papročių perdavimas iš kartos į kartą tapo ne tik kai kuriomis etinio gyvenimo normomis, bet iš dalies dėjo ir etninės konsolidacijos pagrindus. Vienas ryškiausių pavyzdžių — mirusiųjų deginimo papročio plitimas, pamažu apėmęs beveik visas lietuvių gentis. Jis tapo savotiška lietuvių ideologija, telkiančia juos prieš bendrą priešą — Kryžiuočių ordiną. Todėl neatsitiktinai tyrinėtojai jį traktuoja kaip lietuvių tautybės formavimosi atspindį¹³.

Pastaruosiu metu rasta ir pačių primityviausių muzikos instrumentų. Jie padaryti iš tuščiavidurių kauliukų su išgręžtomis skylutėmis (Narkūnai, Kernavė). Gaminti iš kitos medžiagos, ypač medžio, negalėjo pasiekti mūsų dienų. Tačiau ir tie keli egzemplioriai rodo muzikos, kartu ir dainos pomėgį.

Taigi gimininės-gentinės santvarkos ir ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu jaunosios kartos auklėjimas sietas su šeimos, genties, bendruomenės gyvenimo tikslais. Daug reiškę tradicijos. Mokyimą, jo turinį sąlygojo gyvenimo būdas, gamybos, kultūros lygis. Be darbinio mokymo, įvairiai taikytas ir intelektualinis lavinimas. Jaunoji karta mokėsi dalyvaudama šeimos, platesnės bendruomenės darbiname, kultūriniame bei visuomeniniame gyvenime. Vykstant ekonominei ir socialinei diferenciacijai, augo reikalavimai, o drauge radosi ir sudėtingesnių mokymo formų.

2. SOCIALINĖS-EKONOMINĖS, POLITINĖS IR KULTŪRINĖS MOKYKLŲ KŪRIMOSI PRIELAIDOS¹⁴

Perėjimas į brandų feodalizmą XIV a. pabaigoje—XVI a. pradžioje, kartu bajorų luomo, bažnyčios bei miestų magdeburginių korporacijų ir gana sudėtingo valstybės valdymo mechanizmo

¹³ *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuvių tautybės susidarymas (archeologiniais duomenimis). — LIM, 1977. V., 1978, p. 5—22.

¹⁴ Rašant šį poskyrį ir apie amatininkų rengimą bei namų mokymą, daugiausia remtasi: *Fijałek J.* Kościół rzymsko-katolicki na Litwie. — In: Polska

susidarymas objektyviai kėlė sudėtingesnių žinių poreikį ir būtinumą naudotis raštu. Si komunikacijos priemonė buvo reikalinga ir dėl įvairių tarpvalstybinių santykių plėtimosi. Krikščionybė į Lietuvą atėjo vėlai, o viduramžiais bažnyčioje koncentravosi rašto mokėjimas ir iš viso mokslas. Tai, ko gera, rašymo ir skaitymo įgūdžiams susidaryti Lietuvoje iš pradžių labiau padėjo valstybės aparato ir luominių institucijų raštinės. Tačiau bažnyčia iš seno turėjo nusistovėjusių mokymo organizacijų — mokyklų — sistemą. Todėl kai tik krikščionybė įsitvirtino, čia buvo perkelti ir jos tradiciniai mokymo būdai. Viduramžiais „švietimas... įgavo iš esmės teologinį pobūdį“; „teologijos vyresniškumas visose protingės veiklos srityse tuo pačiu metu buvo būtina pasekmė tos padėties, kurią buvo užėmusi bažnyčia kaip bendriausioji esamos feodalinės santvarkos sintezė ir bendriausioji jos sankcija“¹⁵. Tokia padėtis buvo ir Lietuvoje, priėmus jai krikštą.

Tuo metu viduramžių mokslo ir švietimo žinių kompleksas seniai jau buvo praėjęs primityviąją „vienuolynų kultūros“ stadiją, jo viršūnė XIV—XV a. apibūdintina kaip „universitetų kultūra“. Pastarąjį kultūros ir švietimo lygmenį feodalinė Lietuvos visuomenė realiai galėjo pasiekti pirmiausia tik perėmusi Europos elementariąją intelektualinę kultūrą, kas aptariamam laikotarpiu ir vyko.

Labai negausi Lietuvos feodalų dalis nuo XIII a. pritaro prie rusiškosios (vėliau — baltarusiškosios) „vienuolynų kultūros“. Tačiau šie lietuvių feodalai iš esmės tebuvo kultūros vertybių užsakovai, o tiesioginiai vykdytojai — rusų (vėliau — baltarusių ir ukrainiečių) ar net atsikviesti Balkanų knygininkai. Si kultūrinė simbiozė sukūrė net ir savo produkciją: Laurušavo evangeliją XIV a., Grigaliaus Camblako pamokslus ir hagiografinius kūrinius XV a. pradžioje¹⁶. Vis dėlto jos įtaka beveik neperžengė siaurų socialinių ir konfesinių rėmų, išskyrus tik tai, kad tam tikru mastu skatino Lietuvos metraščių, pavėkusių jau daug platesnius Lietuvos valdančios klasės sluoksnius, atsiradimą (nuo XIV—XV a. sandūros; yra hipotezė, kad nuo XIII a. antros pusės)¹⁷.

XIV a. pabaigoje—XV a. pradžioje Lietuvoje susikūrė katalikų vyskupijos su parapijų ir vienuolynų tinklu. Iki XV a. vidurio liaudies ideologinio pajungimo funkciją vykdė beveik vien lenkų

i Litwa w dziejowym stosunku. Warszawa etc., 1914, s. 37—339; Kosman M. Kancelaria wielkiego księcia Witolda.— Studia źródłoznawcze, 1969, t. 14, s. 91—119; To paties. Dokumenty wielkiego księcia Witolda.— Studia źródłoznawcze, 1971, t. 16, s. 139—169; Kurczewski J. Biskupstwo Wileńskie.— Wilno, 1912; Ochmański J. Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie.— Poznań, 1972; Vladimirovas L. Knygos istorija.— V., 1979.

¹⁵ Engelsas F. Valstiečių karas Vokietijoje.— V., 1962, p. 33.

¹⁶ История белорусской дооктябрьской литературы.— Минск, 1977, с. 50—51.

¹⁷ Jučas M. Lietuvos metraščiai.— V., 1968, p. 21—46; Папушо В. Т. Образование Литовского государства.— М., 1959, с. 37—42.

dvasininkai, vėliau — nemažai ir lietuvių. Kartu Lietuvoje įgusta vartoti elementarią lotynišką tikišią literatūrą (rankraštinius pontifikalus, mišiolus, viatikus, breviorius, psalmynus, gradualus, antifonarus, pasionalus), kartu ir teologijos terminiją, taip pat giedoti bei groti iš natų. Vienuolynų bibliotekos buvo skurdžios. Tai liudija išvardyta liturginė literatūra, sudariusi jų pagrindą¹⁸.

Minimi vienuolynų mišių registrai nuo XV a. antro ketvirčio), rašantys klebonai ir klebonų raštininkai (nuo XV a. vidurio), aktų tekstūrinės invokacijos bei piešti inicialai (nuo XV a. pradžios), senųjų lotyniškų rankraščių panaudojimas knygoms įrišti (XVI a. pirmas trečdalis) ir kvalifikuoti XVI a. pirmos pusės knygų įrišimai (neskaitant XV a. rišamų stačiatikių knygų) rodytų, kad objektyvias galimybes knygoms perrašyti Lietuva turėjo, tačiau ar jos buvo panaudotos, tegalės parodyti specialūs tyrimai¹⁹.

Rašto kultūrai plisti nemažą reikšmę turėjo, kaip anksčiau minėta, valstybės ir kitos raštinės. Nuo XIV a. pabaigos nuolat veikė labai pajėgi didžiojo kunigaikščio raštinė, leidusi produkciją lotynų, senąja baltarusių, vokiečių, totorių (o priiminėjusi ir čekų) kalbomis, galėjusi parengti atsakymus tą pačią dieną, taip pat reikalingus nuorašus ar net ir vertimus, korespondencijas aprūpinti lydraščiu, o pasiuntinius — rašytinėmis instrukcijomis, kartu sąlygojusi raštišką (XV a. pradžioje gal ir epizodišką, o pabaigoje — neabejotinai sistemingą) pasiuntinių atsiskaitymą. Nuo XIV a. pabaigos pasirodė raštiškų didžiųjų kunigaikščių nurodymų vietininkams, XV a. tapusių įprastu dalyku. Korespondencija tarp centro ir vietų vertė stambesnius administratorius ir luomines korporacijas (bažnyčios, o gal ir miestų čia buvo net iniciatyva) turėti savo raštininkus. Lietuvių žemių vietininkų raštai išliko nuo XV a. pradžios, Baltarusijos ir Ukrainos žemėse ši praktika rėmėsi sena rusų raštijos tradicija²⁰.

Raštinių personalą iš pradžių sudarė įvairių tautų žmonės, nuo XV a. vidurio — beveik vien lietuviai ir baltarusiai. Raštinių veikla įdiegė rašytinį aktą Lietuvos feodalų ir miestiečių butyje:

¹⁸ Kurczewski J. Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym rozwoju.— Wilno, 1908, t. 2, s. 20, 51, 54; Vladimirovas L. Vienuolynų ir bažnyčių bibliotekos Lietuvoje (iki 1800 m.).— AMMD. Knygotyra, 1970, t. 1, p. 93—97; KDKDW, s. 50, 135, 136.

¹⁹ Laucevičius E. XV—XVIII a. knygų įrišimai Lietuvos bibliotekose.— V., 1976, p. 12, 40, 42, 73, 111—112, pav. 307, 311; Jasas R. Pergamentų katalogas.— V., 1980, p. 26—28, 31—32; KDKDW, s. 172, 190, 192, 202, 235, 241; AGAD, Nr. 7267, 7269, 7297, 7386, 7387, 7393, 7394, 7405, 7406, 7409, 7417, 7429.

²⁰ KDKDW, s. 39, 47, 196, 199, 201, 229, 268, 270; CEV, p. 43, 257, 301—302, 412—413, 449, 494, 527, 528, 533, 555, 558, 577, 805, 835, 839, 842, 854, 873—874, 876, 893, 898; Jablonskis K. Nauji Vytauto laikotarpio aktai.— Praeitis, 1933, t. 2, p. 382, 404; ABK, 1870, t. 3, c. 2, 4; ABK, 1908, t. 23, c. 1—5; РИБ, 1910, т. 27, с. 11, 12, 14, 24, 28, 31, 51, 56, 62, 73, 83, 330, 345, 460, 4617.

donacijas (nuo XIV a. pabaigos), pardavimo raštus (nuo XV a. pirmos pusės), testamentus (nuo XIV a. pabaigos, intensyviau — nuo XV a. vidurio), sutartis (nuo XV a. antros pusės). Kadangi visos šios operacijos buvo susijusios su valdžios organų administracine ir teismų veikla, XV a. susidarė ir gyvavo tam tikra šitų organų raštiškų potvarkių sistema: operacijų patvirtinimai, šaukimai į teismą, teismo nuosprendžių raštai, priminimo raštai, priesaikų formulės. Rašoma buvo lotyniškai ir kur kas daugiau vadinamąja senąja baltarusių kalba (o Kaune — dar ir vokiškai)²¹. Raštų ir šnekamoji baltarusių kalba nebuvo tolygios. Lietuvių kalba vartota XV—XVI a. oficialiuose valstybės pasitarimuose. Žinomas yra 1492 m. Dancigo miesto pasiuntinių pranešimas apie jų derybas Vilniuje su didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu Kazimieru ir jo ponais. Savo pranešime pasiuntiniai sako daug turėję kalbėti Ponų taryboje šiomis kalbomis: lenkiškai, lietuviškai ir rusiškai²².

Rašto įsigalėjimas feodalinės visuomenės butyje sudarė pagrindą Europos mokslinių žinių (iš pradžių jų elementaraus lygmens) kompleksui perimti. Tai reiškė, kad minėtos žinios buvo įvaldomos labiausiai įmanomais pasaulietinio pobūdžio elementais. Tačiau, nepaisant to, praraja tarp feodalų ir valstiečių pasaulio sampratos negalėjo nedidėti. Juo labiau ji didėjo tarp jos suvokimo galimybių.

3. AMATININKŲ RENGIMAS IR NAMŲ MOKYMAS

Amatininkų jėgomis XIV a. pabaigoje—XVI a. pirmoje pusėje buvo statomi sudėtingi pastatai, vandens malūnai, tiltai, upių krovininiai laivai, liejami varpai, remontuojami šaunamieji ginklai, daromas parakas ir varoma degtinė, ruošiami dažai, gaminami šaltieji ginklai, šarvai, spynos, medienos frakcijos, įmantūrūs odos ir auksakalystės dirbiniai, tapomos freskos, kalami pinigai, degama įvairi keramika, klojami vandentiekio vamzdžiai, naudojami vargonai ir mechaniniai bokštų laikrodžiai, pradėta gaminti popierių ir stiklą, lieti patrankas, graviruoti varį, spausti knygas, dirbti kambarinius laikrodžius. Viso to buvo išmoksama besikuriančiose cechų organizacijose ir savarankiškai. O svarbiausia, tai reikalavo tam tikro žinių apibendrinimo ir empirinio aritmetikos, geometrijos, fizikos, chemijos, mechanikos, agrotechnikos pradmenų suvokimo, ką bent netiesiogiai liudija pastatų euritmija, lietuviškų matų gyvavimas arba intensyvus jų

²¹ *Semkowicz W.* Przywileje Witolda dla Moniwida, starosty wileńskiego, i testament jego syna Jana Moniwidowicza.—AW, 1923, r. 1, Nr. 2, s. 253—267; *Jablonskis K.* Nauji Vytauto laikotarpio aktai.—Praeitis, 1933, t. 2, p. 55—59; *To paties.* Archyvinės smulkmenos.—Ten pat, p. 418—422; РИБ, 1903, т. 20, с. 7, 35, 167—169, 245, 485, 650, 713, 788, 1240, 1302; РИБ, 1910, т. 27, с. 6, 66, 67, 132—133, 140—141, 155—156, 373—376, 410.

²² *Jablonskis K.* Istorija ir jos šaltiniai.—V., 1979, p. 220.

klostymasis XV a. ir skrupulingos didžiųjų kunigaikščių XVI a. pirmos pusės ūkinės instrukcijos²³.

Tokia padėtis reikalavo iš valdančios klasės nuovokos apie minėtus pradmenis. Be jos ji negalėtų išnaudoti šių profesinių žinių turinčių žmonių. Valdančios klasės veiklai buvo būtina dokumentacija, fiksuojanti ne šiaip sau kokį surašymą, bet ir atsiskaitymus, inventorizacijas bei kalkuliacijas, o tai galėjo garantuoti tik tvarkinga raštvedyba.

XV a. antrame ketvirtyje atsirado didžiojo kunigaikščio raštinės įrašų knygos (Lietuvos metrika), nedaug nuo jų savo chronologija skyrėsi Vilniaus ir Kauno miestų, vyskupijų ir didesnių vienuolynų metrikos. XVI a. pradžioje įrašų (daugiausia teismų) knygas turėjo visi stambesni administratoriai. Yra duomenų apie jau XV a. buvusius kartuliarus²⁴.

Šios dokumentacijos tvarkytojams nebūtina buvo žinoti politikos paslaptis, bet jie privalėjo gerai suvokti, kokios materialinės ir organizacinės prielaidos lemia sėkmingą gamybę, administracinę ar politinę veiklą. Dvasinės inteligentijos elito, baigusio Krokuvos universitetą, religinės praktikos ir teorinės teologijos žinios buvo proto mankšta, leidusi jam orientotis ir apie administracinę, ir apie politinę bei su jomis susijusią kultūrinę veiklą. O apibendrinta sudėtingos raštvedybos tvarkymo ir eksploatavimo empirika buvo ne kiek ne blogesnė raštinkų elito proto mankšta, įgalinusi jį nesunkiai susivokti to meto teologiškai orientuotose teorinėse žiniose. Geri raštinkai mokėjo aritmetikos veiksmus ir arabų skaitmenis, išmanė bažnytinį kalendorių (su saulės ir mėnulio ratais), kanoninį ir vadinamąjį pilnojo laikrodžio (24 val. nuo sutemų) valandų skaičiavimą, kaligrafinėmis įmantrybėmis pasirašinėjo ir vizavo dokumentus, kūrybiškai sueiliuodavo jų formules, redagavo luomines privilegijas, teisyne (Kazimiero 1468 m., I Lietuvos Statutą) ir atskirus įstatymus (nuostatus), į rusiškos redakcijos vadovautines (kormčije)

²³ *Brensztejn M.* Zarys dziejów ludwisarstwa na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego.—Wilno, 1924, s. 8—13; *To paties.* Zegarmistrzowstwo wileńskie w wiekach XVI i XVII. Odbitka z Ateneum Wileńskie, 1923, Nr. 1, s. 1—2; *Tautavičius A.* Iš XIV a. Vilniaus gyventojų buities.—Iš lietuvių kultūros istorijos, V., 1958, t. 1, p. 94—107; *Jankevičienė A.* Lietuvos gotikos architektūros kompozicinės ypatybės.—Lietuvos TSR architektūros klausimai, 1966, t. 3, p. 358—376; *Monumenta mediaevi historica res gestas Poloniae illustrantia.*—Kraków, 1927, t. 19. Acta Alexandri, regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae etc., p. 543; KDKDW, s. 35, 88; *Jasas R.* Pergamentų katalogas, p. 55, 116, 370; АЛПГ.—Вып. 1.—М., 1900, с. 107, 125, 138, 146, 183; ДММЮ, с. 91—92, 123—124, 1297.

²⁴ *Kiaupa Z.* 1408 metų Vytauto privilegija Kauno miestui.—LIM, 1979, V., 1981, p. 5—19; *Kantak K.* Najważniejsze rękopisy franciszkańskie bibliotek wileńskich.—AW, 1928, r. 5, z. 14, s. 176; *Kurczewski J.* Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym rozwoju, t. 1, s. 289; *Jasas R.* Pergamentų katalogas, p. 23; АЛПГ, с. 61, 64, 67—69, 92—93, 104, 117, 121, 139—141, 146, 150—152, 155—157, 171—172, 176—179; РИБ, т. 20, с. 22, 226, 278, 311, 318, 396, 1367—1368, 1393; т. 27, с. 165—172, 285, 371—372, 414, 464, 474.

knygas įkompiliuodavo teisinius Lietuvos aktus, versdavo (iš baltarusių kalbos į lotynų ir atvirkščiai, o iš žodinio lietuviško diktato — į jas abi) sudėtingų formuluočių tekstus, kurdavo literatūrinius memorandumus, siedami juos su politinėmis, istorinėmis ar teisinėmis aktualijomis. Neaišku, ar Lietuvos didžiosios raštinės turėjo aktų formuliarų knygas (kol kas težinomos XVIII a. vidurio knygos, vestinos, atrodo, iš vėliausiai XVII a. pradžiai skirtingų archetipų)²⁵, bet nuoseklus XIV a. pabaigos—XVI a. pradžios Lietuvos aktų formularas yra akivaizdus, o vien dispozicijų santraukų įrašymas ankstyvose Lietuvos metrikos knygose rodo konceptų (juodraščių) techniką, reikalaujančią formuliaro pavyzdžių — ar specialių knygų, ar bent senesnių įrašų. Raštininkų elito gebėjimus rodo vidurinioji ir plačioji Lietuvos metraščių redakcijos, nes tai yra kaip tik pasauliečių darbo vaisius²⁶.

XV a.—XVI a. pradžios mokymo apimtis ir procesas Lietuvos raštinėse netyrinėti, bet XVI a. pradžioje būta profesionalių raštininkų, keičiančių ponus²⁷. Raštininkystė buvo amatas, kurio reikėjo mokytis iš jo specialisto. Taip raštinė greta bažnyčių ir vienuolynų mokyklų tapo svarbiu švietimo veiksmu.

Sitokia padėtis lėmė ir namų mokymo raidą. Apie tai kalba XVI a. pradžios šaltiniai, apibrėždami jį kaip „mokymą rašto“²⁸. Ilgainiui iš tokios mokymo praktikos išaugo didikų dvarų mokyklos, pvz., Alberto Goštauto Trobose. Apie jų mokymo programą žinių neturime. Tėra aišku, kad vadinamoji Donato programa buvo prieinama tik nedaugeliui Lietuvos mokyklų. Tokiomis sąlygomis savišvieta buvo labai svarbus elementas bendroje feodalinės Lietuvos mokymo sistemoje, kurią apskritai galima apibūdinti kaip elementarių mokslo žinių ir praktinio jų taikymo perteikimą.

Lietuvai ypač svarbus buvo spausdintų knygų atsiradimas, nes jų perrašinėjimas aiškiai neatitiko kultūros ir mokslo poreikių. Duomenys apie spausdintų knygų pardavimą Lietuvoje siekia XVI a. pradžią. Bibliotekose išlikę inkunabulai, neabejotinai įsigyti XV a. pabaigoje—XVI a. pradžioje, leidžia susidaryti nors apytikrą tuo metu plitusios literatūros vaizdą. Visų pirma tai ne ankstesni kaip XV a. aštunto dešimtmečio leidiniai. Vyrauja religinė literatūra, bet tai ne liturginės knygos, o traktatai arba bent vadovėliai²⁹. Pasitaiko ir filologijos bei teisės knygos³⁰. Apie

²⁵ MAB, f. 17, b. 259, p. 36 ir kt.; b. 262, p. 23 ir kt.

²⁶ Kurczewski J. Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym rozwoju, t. 2, s. 52, 54, 111; Doubek F. A. Formula pozdrowienia (Salutatio) w „Codex epistolaris Vitoldi“—AW, 1923, r. 1, Nr. 2, s. 253—267; AGAD, Nr. 7446, 7449, 8526; KDKDW, s. 50, 136, 174; ABK, t. 3, s. 45; Акты, относящиеся к истории Западной России.—Спб., 1846, т. 1, с. 28, 69, 73—77, 80—83; РИБ, т. 27, с. 1—11.

²⁷ РИБ, т. 20, с. 64, 1069.

²⁸ Ten pat, p. 832—833.

²⁹ Feigelmanas N. Lietuvos inkunabulai.—V., 1975, p. 94, 141, 195, 202, 205, 252, 290 (Nr. 47, 137, 243, 254, 260, 345, 419), 423, 464 (Nr. 11, 182).

³⁰ Ten pat, p. 445, 455 (Nr. 105, 144).

pastarąsias kalba ir to meto šaltiniai³¹. Žinoma A. Goštauto biblioteka (1510) praplečia šią nomenklatūrą romėnų teisės korpusu, „Zolynu“ (farmacijos traktatas), lenkišku „Aleksandrijos“ romano vertimu³². Tai, aišku, labai nedaug, bet kartu rodo, kad Lietuvai reikėjo nebe vien liturginės literatūros. XV a. pabaigoje—XVI a. pradžioje Lietuvoje jau rengiami ir užsienyje spausdinami leidiniai (Martyno „Agenda“ 1499 m., Vilniaus vyskupijos 1526 m. sinodo nutarimai).

Tokia švietimo padėtis Lietuvoje sudarė sąlygas tam tikram žmonių skaičiui pasirengti į užsienio universitetus. Labiausiai lankytame Krokuvos universitete iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XV a. mokėsi apie 200 žmonių: 25—33% jų gavo bakalauro, 5—6% magistro laipsnį; be to, apie 40% imatrikuoliotųjų pasiekė bakalauro ir apie 10% magistro laipsnį menų fakultete³³. Taigi Lietuva apsirūpino, nors labai negausiais, bet „universitetų kultūros“ lygio kadrais.

Reikia turėti galvoje, kad aptarta švietimo sistema liaudžiai buvo neprieinama. Jai vienintelė galima mokymo forma tebuvo darbinis mokymas.

Kadangi mokyklų buvo labai nedaug, neabejotinai vyravo namų mokymas. Panašiai galima pasakyti apie amatų mokymą: XV a. cechai tik kūrėsi (Vilniaus amatininkų brolijos dar nebuvo gamybinės organizacijos), labai daug lėmė tėvoninių amatininkų darbas, o šitaip amato buvo išmokstama vien dirbant prie jų. Išimtį sudarė raštinės — pirmosios protinio darbo ir kartu jo mokymo (žinoma, irgi vien praktiškai) institucijos.

Mokymo pobūdis ir jo kūrybinis ar išnaudojiškas santykis su to meto žiniomis labai priklausė nuo socialinės padėties.

XV a. pradžioje idealių feodalų viršūnės jaunuolio išsilavinimu buvo laikomas mokymas ir pakėlimas į riterius (Vytauto dvare riteriai būdavo įšventinami, jiems skiriamos dvikovos). Tam reikėjo nuo mažens įprasti prie sunkių šarvų, veislinių žirgų tramdymo, fechtavimosi sunkiais ginklais (ietimis, kalavijais). Riterio „geram elgesiui“ užteko paslaugumo aukštesniems asmenims ir išmanyti kai kuriuos prabangos dalykus. XV a. pradžios feodalų elitas į raštą dar žiūrėjo kaip į tarnų atliekamą amatą (Jogaila buvo beraštis). Feodalų diduomenės vaikais buvo mokomi didikų kunigaikščio ir užsienio valdovų rūmuose (pvz., Vytauto brolėnas Mykolas Zygimantaitis mokėsi pas kryžiuočius), į XV a. pabaigą ar XVI a. pradžioje — ir vietinių ponų dvaruose (minimas didelis A. Goštauto dvaras). Nuo XV a. antros pusės raštas tapo jau būtinu didiko išsilavinimo elementu. Dvasinės erudici-

³¹ РИБ, т. 27, с. 415 (1486 m.; neaišku, ar minima „rašytinė“ Magdeburgo teisės knyga laikytina rankraščiu, ar inkunabulu).

³² Jablonskis K. Lietuvių kultūra ir jos veikėjai.—V., 1973, p. 356—357.

³³ Голенченко Г. Н. Студенты Великого княжества Литовского в Краковском университете в XV—XVI вв.—В кн.: Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. М., 1976, с. 232, 236, 237.

jos poreikis sparčiai augo. Tai aiškiai rodo didikų vaikų siuntimas į užsienio universitetus XV a. pabaigoje. Stambiuųjų feodalų vaikų auklėjimas be namų mokytojų nuo XV—XVI a. sandūros buvo neįsivaizduojamas. Praktinį administravimo patyrimą feodalų viršūnės jaunuomenė, kuriai aukštas vietas garantavo jos kilmė, perimdavo iš tėvų ir giminaičių. Tai vaizdžiai matyti iš Radvilos Astikaičio (m. 1477), Jurgio Radvilos (m. 1541), Jurgio Astiko (m. 1546), A. Goštauto (m. 1539) ir kt. didikų biografijų.

Didžioji feodalų klasės dalis tokių galimybių neturėjo. Jaunesnioji jos karta karinius įgūdžius perimdavo praktiškai iš vyresniosios (Lietuvos Statutai leidžia 17—18 m. sūnui karo tarnyboje pavaduoti tėvą). Paplitus paraku šaunamiems ginklams, apie XV—XVI a. sandūrą eiliniai bajorai išmoko juos vartoti (tai matyti iš XVI a. pradžios teismo bylų), nemąža jų bent šiek tiek suvokė, kaip užtaisosoms ir nutaikomos patrankos. Jie nusi-manė apie labiausiai buityje vartojamus raštus, elementarią teisinę terminiją, agrotechniką ir medinių pastatų statybą, kasdienės apyvokos daiktų gamybą ir kainų konjunktūrą, sukaupe heraldinių žinių minimumą antspaudams atskirti, suvokė elementarias tikybos dogmas.

Lygiai taip pat, praktiškai perimdami vyresniosios kartos įgūdžius, tėvoniniai amatininkai sugebėjo sukaupti tokį techninių žinių minimumą, kuris leido XVI a. Vilniuje ir Kaune labiau paplisti cechams. Iš XVI a. pilių inventorių matyti, kad atsirado samdomų amatininkų. Visa tai lėmė XVI a. įprastą Europoje cechinį amatininkų mokymą. Plačią tėvoninių amatininkų nomenklatūrą liudija I Lietuvos Statutas, o dvarų inventoriai leidžia pasekti šeimos amatų perdavimą iš kartos į kartą.

Ypač feodalinės rutinos sukaustytas buvo valstiečių mokymas. Per XV a. antrą pusę buvo plačiau taikomi pažangesni žemdirbystės būdai, labiau paplito dirvų tręšimas. Gerinti agrotechniką trukdė stiprėjanti baudžiava.

Plintant raštui ir raštinėms, daugėjo feodalų ir miestiečių, besiverčiančių raštininkų, rašovų ir teisinių agentų verslu. XVI a. pradžios teismo bylos plačiai mini ponų asmeninius raštininkus. Jose ir I Lietuvos Statute kalbama apie prokuratorius (t. y. advokatus). Atsirado perspektyva mokytis šito amato. Svarbiausia buvo ne tai, kad tokių žmonių dar nedaug reikėjo, o kad pasaulietinis protinis darbas išsirutuliojo į atskirą profesiją. XV a. antros pusės—XVI a. pradžios raštinės buvo labai elementarios, bet vis dėlto virto sociališkai būtinos kultūrinės produkcijos gamintojomis bei kaupėjomis ir pagrindinėmis raštininkų rengėjomis. Sia prasme XV a.—XVI a. pradžios Lietuvos kultūrą galima apibūdinti kaip raštinių kultūrą. Ji neprilygo to meto Europos urbanistinei kultūrai, kaip beveik vien praktinis mokymas negalėjo prilygti mokymui mokyklose pagal programą. Tačiau kūriniai, pvz., I Lietuvos Statutas,— jo sistemingumas ir aptariamų teisinių normų apimtis pranoko kaimyninių šalių teisynus,—

vaizdžiai rodo, kaip plačiai ir patvariai šis mokymas, suderintas su užsienio universitetų žiniomis, vis dėlto leido bent minimaliai įvaldyti to meto reikalingas žinias. Tai ir sudarė prielaidas XVI a. antrame trečiame ketvirtyje atsirasti aukštesniosioms mokykloms.

4. PIRMOSIOS MOKYKLOS

Nėra žinių, kad ligi XIV a. paskutinių dešimtmečių Lietuvoje būtų veikusios mokyklos, kokios susiformavusios kituose kraštuose: parapinės, vienuolynų, katedrų, miestų mokyklos, kolegijos, universitetai. Mokyta, auklėta bei fiziškai lavinta, matyt, namuose ir lauke per karines pratybas. Krikščionybės įvedimo Lietuvoje proga 1387—1388 m. buvo pastatyta Vilniaus katedra. Prie tokių bažnyčių būdavo steigiamos vadinamosios katedros mokyklos. Vilniaus kapitulos 1397 m. dokumentuose katedros mokykla jau minima³⁴. Jos buvimą patvirtina ir 1452 m. dokumentas³⁵. Katedros mokykla turėjo privilegiją, jog čia nebus steigiama jokia kita mokykla.

Mokymas Vilniaus katedros mokykloje buvo siauras religinis, rengti bažnyčios patarnautojai, choristai, bet galbūt ir žemesni dvasininkai, nes iš pradžių labai trūko vietinės kilmės ir lietuvių kalbą mokančių krikščionybės propaguotojų. Tik XVI a. pradžioje šios mokyklos, kaip ir viso to meto kultūros gyvenimo, lygis ėmė kilti. 1522 m. jau veikė 3 klasės, imta plėsti bendrojo lavinimo turinį, dėstyti retoriką, dialektiką, muziką, skaityta antikiniai autorai, mokyta ir iš aukštesniųjų mokyklų vadovėlių—Katono Dionizijaus „Moralinių dveilių“ („Disticha moralia“), Elijaus Donato lotynų kalbos vadovėlio, taip pat skaičiavimo ir bažnytinių giesmių. Be to, mokykla turėjo atskirų dalykų mokytojų ir kantorijų. Įkūrus Vilniuje kolegiją (1570), ši mokykla buvo paversta žemesniąja jos pakopa. Žemaičiuose, Varniuose, tokia katedros mokykla buvo įsteigta 1469 metais³⁶.

Pagal bažnyčios nuostatus dvasinė vyresnybė prie parapinių bažnyčių turėjo steigti mokyklas. Jas išlaikyti ir parūpinti mokytojus privalėjo klebonas. Tokios mokyklos XV a. pradžioje būta Naujuosiuose Trakuose. Didysis kunigaikštis Vytautas jai išlaikyti 1409 m. davė fundaciją³⁷. Amžiaus antroje pusėje parapinė mokykla buvo įsteigta Kaune. Matyt, tada jų būta ir daugiau, tik tai neatsispindi dokumentuose. Mat parapinių mokyklų veikla iš pradžių mažai skyrėsi iš bendros klebono pastoracinės veiklos. Pasibaigus ganiavai ir svarbiesiems ūkio darbams, klebonas su pagalbininku žėkeliu susišaukdavo vaikų ir jaunimo,

³⁴ Raulinaitis A. Apie pirmąją katedrinę mokyklą.—AMMD. Pedagogika ir psichologija, 1964, t. 6, p. 111—114.

³⁵ LIS.—V., 1955, t. 1, p. 165—166.

³⁶ Valančius M. Raštai.—V., 1972, t. 2, p. 232—233.

³⁷ Lebedys J. Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime.—V., 1976, p. 125.

juos mokydavo katekizmo, maldų, giesmių, priesakų. XV a. antroje pusėje parapinių mokyklų lygis, jei ir ne visur, turėjo kilti, nes atsirado žmonių, baigusią aukštesnes mokyklas. Kai kuriose, matyt, buvo pasiruošiami ir studijoms (pramokstama visų pirma lotynų kalbos). Parapinių mokyklų daugėjo. XVI a. pradžioje (1526) vien Vilniaus vyskupijoje jų buvę maždaug pusantro šimto³⁸. Apie XVI a. vidurį šių mokyklų dar pagausėjo, nes ėmė sparčiai formuotis parapijos, o stiprėjant kovai su reformacija, reikalauta, kaip matome iš 1528 m. Vilniaus vyskupystės statuto, kad kiekvienoje parapijoje būtų mokykla. Taigi pagal jį prie kiekvienos bažnyčios turėjo būti mokytojas vaikams mokyti, o bažnyčios rektoriai privalėjo statyti tinkamas ir patogias mokyklas bei namus besimokančiai jaunuomenei gyventi. Vyskupystės statute nusakomas ir mokymo turinys, būtent: kad mokytojai perteiktų vaikams ir jaunuomenei tinkamą mokslą, garbingus įpročius ir katalikiškas bei pagrindines dorybes ir savo mokiniams teisingai aiškintų šventąjį evangeliją bei Povilo laiškus abiem, lietuvių ir lenkų, kalbomis...³⁹

Krikščioniškuose kraštuose greta parapinių buvo ir vienuolynų mokyklų. Jos skiriamos paties vienuolyno nariams (interna), taip pat ir asmenims iš kitos aplinkos (externa) mokyti. Matyt, jų atsirado, kai tik pradėjo kurtis vienuolynai Lietuvoje. Žinoma, kad vienuolių pranciškonų ir dominikonų būta jau kunigaikščio Gedimino valdymo metu, ir jie tvarkė jo kanceliarijos rašto reikalus⁴⁰. XVI a. pradžioje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (LDK) buvo 6 vienuolijos su 36 vienuolynais. Gal ne visi vienuolynai rūpinosi švietimu, bet, kita vertus, atrodo, jog vienuolynuose būta ir aukštesnio tipo mokyklų, kuriose dalis jaunuolių pasirengdavo ir studijoms universitete. Pavyzdys yra Stanislovas Rapolionis. Buvęs pranciškonų vienuolis, nuvykęs į Krokuvos universitetą, jis greičiau negu kiti studentai pasiekė bakalauru akademinį laipsnį (taigi jis turėjo būti tam anksčiau bent kiek pasirušęs).

Miesto mokykla Lietuvoje žinoma nuo XVI a. pradžios. Nepaisant katedros mokyklai duotos privilegijos, 1513 m. ji įsteigta prie šv. Jono bažnyčios. Vilniaus magistratas išsirūpino teisę, jei reikėtų, praplėsti mokyklą, taip pat turėti bakalaurų, magistrų. 1526 m. ji iš tikrųjų praplėsta: be lotynų, pradėta dėstyti vokiečių kalba, mokoma rašyti laiškus ir dokumentus. Miesto mokykla, matyt, turėjo geresnį vardą negu katedros mokykla, nes iš pastarosios mokiniai bėgo į aną. Dėl to šv. Jono bažnyčios rektorius turėjo aiškintis katedros kapituloje ir buvo priverstas viešai pasižadėti nepriimti moksleivių iš katedros mokyklos, nesuderinęs su katedros mokyklos magistru. Miesto mokykla dar labiau išplėsta, kai jai ėmė vadovauti žinomas teisininkas ir poe-

tas Petras Roizijus. Tada pradėta dėstyti Lietuvos, Magdeburgo, romėnų teisę ir graikų kalbą, dirbo keli mokytojai. Žinant, kad P. Roizijus buvo mokytas žmogus, pagrįstai galima spėti, jog jo vadovaujama mokykla buvo pasiekusi gimnazijos lygį⁴¹.

5. LIETUVIAI UZSIENIO UNIVERSITETUOSE

Lietuvių studentų anksčiausiai randame Prahos universitete (įsteigtas 1348 m.). Tarp Prahos ir Lietuvos buvo užsimezgę politiniai bei kultūriniai ryšiai. Žinoma, kad jau 1389 m. pora studentų lietuvių — Baltramiejus Kęstutaitis ir Mikalojus Kirsmantas — imatrikuliuoti seniausiame Vidurio Europos universitete⁴².

Netrukus (1397) karalienės Jadvygos rūpesčiu ten buvo įsteigta pirmoji žinoma lietuvių kolegija (collegium Lithuanicum), kurioje iš Lietuvos atvykę studijuoti jaunuoliai galėjo apsigyventi, gaudavo materialinę paramą.

Lietuvai reikšmingesnis buvo Krokuvos universitetas. Tačiau apie didesnę jo įtaką galima kalbėti tik nuo 1400 m., kai Lietuvos didysis kunigaikštis ir Lenkijos karalius Jogaila jį pertvarkė ir atnaujino pagal Paryžiaus Sorbonos universiteto pavyzdį. Nuo to meto Krokuvos universitetas tapo svarbia Vidurio Europos aukštojo mokslo įstaiga. Jis buvo laikomas ne tik Lenkijos, bet ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės aukštąja mokykla. Steigimo dokumentuose tai aiškiai pažymima: „...giliai apsvarstę savo siekimus, visų pirma kreipiame savo pastangas ir skiriame savo nuoširdžiai uolų rūpestį tam, kad mūsų Lietuvos žemių gyventojus ir savo pavaldinius padarytume šviesos sūnumis“. 1409 m. buvo įsteigta bursa „neturtingų magistrų, bakalaurų, studentų naudojimuisi. Į tuos namus visų pirma reikia priimti lietuvius, rusinus, jei tik jų būtų, atrinkti gabius asmenis teologijos ir laisvųjų mokslų studijoms, katalikų tikėjimo šviesai skleisti“. Krokuvos universiteto reforma siejama su krikščionybės platinimu Lietuvoje ir Rytų bei Vakarų bažnyčių unija. Tačiau siekta ir valstybei bei valdovui naudingų tikslų, nes tų žmonių, „kurių dvasią papuošė išminties ir mokslingumo pilnybė, ...patarimu stiprėja karaliaus sostas... , dėl jų dorybingų veiksmų visuomet palaimingai didėja valstybės pastovumas“.

Krokuvos universitetu buvo domimasi ir pačioje Lietuvoje. Feodaliniai didikai stengėsi būti jo globėjais, geradariams. Jų dvarams bei valdžios institucijoms reikėjo raštingų ir gerai ideologijos, politikos bei ūkio reikalus išmanančių žmonių. Tačiau universitetu daugiausia naudojosi miestai (ypač sparčiai augantis ir stiprėjantis Vilnius) — jie pasidarė svarbiausiais lietuvių studentų „tiekejais“ Krokuvos universitetui.

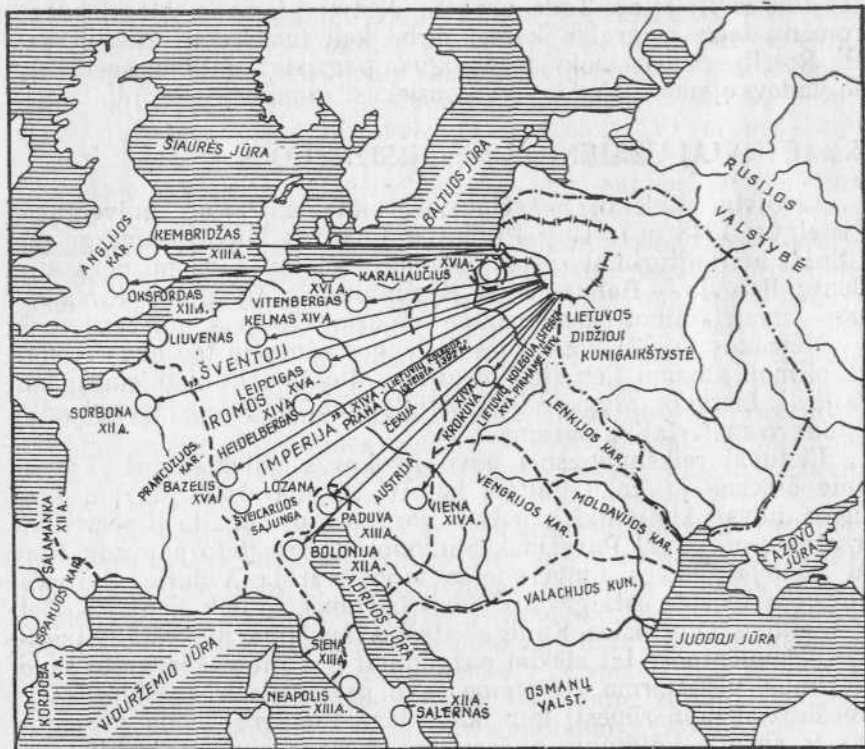
⁴¹ Ročka M. Lietuviškoji Petro Roizijaus poezijos tematika ir jo kultūrinė veikla Lietuvoje.— AMMD. Literatūra, 1965, t. 8, p. 151.

⁴² Plečkaitis R. Lietuvių studentai senajame Prahos universitete.— Mokslas ir gyvenimas, 1975, Nr. 10, p. 14.

³⁸ Kurczewski J. Biskupstwo Wileńskie, s. 271—274.

³⁹ LIS, t. 1, p. 165.

⁴⁰ Gedimino laišakai, p. 26—27.

1. Zymesnės Europos aukštosios mokyklos, kuriose XIV—XVI a. mokėsi lietuviai (schemoje pažymėtos 1490 m. buvusios valstybės ir nurodytas aukštųjų mokyklų įkūrimo amžius)

Lietuvos jaunimas studijuoti į Krokuvos universitetą vyko dar prieš Žalgirio mūšį ir ypač po jo, kai nusistovėjo taikesnis gyvenimas. Per dvidešimt metų po pergalės prie Žalgirio iki Vytauto mirties ten imatrikuluota per 30 studentų: 15 iš Vilniaus, 4 iš Trakų, kiti iš Ašmenos, Sudervės ir kitų Lietuvos vietų. Lietuvių studentų ypač pagausėjo 1442—1492 m., valdant Kazimierui Jogailaičiui. Turimais duomenimis⁴³, tą penkiasdešimtmetį Krokovoje studijavo apie 120 jaunuolių iš Lietuvos ir grįžo iš ten daugiau kaip 50 bakalaurų, 13 magistrų ir 2 daktarai. Tačiau iš tikrųjų lietuvių studentų turėjo būti gerokai daugiau, nes paprastai imatrikuliacijos aktuose būdavo įrašomi tik turtingi asmenys ar atvykusių grupių vadovai. Jų palydovai dažnai likdavo nežinomi, ypač jei nemokėdavo mokesčio arba neiškrėsdavo kokio pokšto ir nepatekdavo į rektoriaus teismo dokumentus.

⁴³ Duomenys daugiausia imti iš veikalų „Album studiosorum universitatis Cracoviensis“. — Cracoviae, 1887, t. 1.

Pačioje XV a. pabaigoje Krokuvos universitetas ėmė atsilikti nuo kitų Europos universitetų. Todėl ir Lietuvos jaunimas vis dažniau pradėjo jį aplenkti. Lietuviai pasiekdavo ir Italiją — kartais tiesiog iš Lietuvos, o kartais baigę Krokuvos universitetą, net gavę čia kurį nors akademinį laipsnį. Pvz., Bolonijos universiteto teisės daktaru 1495 m. tapo Jonas, Pilypo s., iš Vilniaus, Krokuvos universiteto bakalauras, būsimasis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sekretorius lotyniškos korespondencijos reikalams. Martynas iš Vilniaus, būsimasis Žemaičių vyskupas ir pirmosios knygos Lietuvos reikalams parengėjas (1499), kaip minima, net 30 m. studijavęs Italijoje. Į Boloniją savo vaikus mokyti siuntė didikai Radvilos, Astikai, Goštautai, Giedraičiai; ten studijavo Pranciškus Skorina, Mykolas Glinskis, Abraomas Kulvietis ir kt. Atvykę iš tolimų kraštų studentai stengdavosi daug kur pabuvoti, pastudijuoti kituose universitetuose. Jie norėdavo ne tik pamatyti bei išgirsti, bet ir parsivežti knygų, meno kūrinių, namų mokytojų, architektų, taip pat nusižiūrėti madų, įgyti saloninio elgesio manierų ir pan.

Italijos universitetų mokslo lygis buvo aukštesnis. Priklausydami daugiausia miestams, jie buvo ne taip varžomi katalikų bažnyčios, o jų mokslas — pasaulietiškesnis. Ypač jie garsėjo antikos palikimo, teisės, medicinos studijomis.

Praho ir Krokuvos universitete buvo keturi fakultetai: Filosofijos su septyniais laisvaisiais mokslais, Medicinos, Teisės ir Teologijos. Pastarasis laikytas svarbiausiu. Studento pareiga buvo klausyti paskaitų, jas užsirašinėti ir dalyvauti disputuose. Pagrindinis visų mokslų metodas scholastinis, t. y. studentas privalėdavo ieškoti tinkamiausių argumentų jau žinomiems teiginiams pagrįsti, naudodamasis visų pirma biblija, bažnyčios tėvų ir savo meto pripažintų autorių raštais. Filosofijoje didžiausiu autoritetu jau laikytas „krikščioniškasis pagonis“ Aristotelis, jo logika. Gebėjimas laisvai vartoti formaliosios logikos sąvokas buvo labai svarbus dalykas to meto universitetiniam išsimokslinimui. Dėstomoji kalba buvo lotynų, tačiau ne klasikinė, o viduramžių. Tik XV a. paskutiniaisiais dešimtmečiais dėl Renesanso bei humanizmo idėjų antikinės kalbos (kaip ir visa antika) vis labiau vertinamos. Apskritai tuo metu Krokuvos universitetas gerokai sekuliarizavosi⁴⁴. Čia susikūrė savita mokslinės minties pakraipa, aukštėjusi matematiką, astronomiją, geografiją. Be to, ko nedavė universitetas, papildydavo Krokuvos kultūrinė aplinka. Humanistai Pilypas Kalimachas, Konradas Celtis ir kiti stengėsi paviešinti humanizmo apraiškas sujungti į bendrą kultūrinį judėjimą.

Po studijų, tėvynėje tapę kanceliarijos, diplomatijos, bažnyčios veikėjais ar privačių ir viešųjų mokyklų mokytojais, buvę universiteto auklėtiniai negalėjo neskleisti tarp savo tautiečių to,

⁴⁴ Apie Krokuvos universiteto mokslo lygį žr.: *Morawski K. Historia uniwersytetu Jagiellońskiego.* — Kraków, 1900, t. 1.

ką gavo studijų metais. Iš tikrųjų sostinė Vilnius, kur daugiausia susitelkė inteligentijos, tapo dideliu to meto kultūros centru. Salia bažnytinių dignitorių (Alberto Taboro ir kt.), baigusių mokslus Krokuvoje, iš pasaulietinių veikėjų paminėtinas magistras Adomas iš Vilniaus arba iš Kotros. Grįžęs po studijų ir dėstymo Krokuvos universitete, jis tapo svarbiu kanceliarijos darbuotoju, didžiai vertinamu diplomatu. Į Vilnių mielai keldavosi ir kai kurie žymūs Krokuvos kultūros veikėjai, pvz., Erazmas Vitelijus, didžiojo kunigaikščio Aleksandro sekretorius, aktyvus italų humanizmo propaguotojas. Atsisakęs akademinės veiklos, čia atvyko garsus profesorius, Mikalojaus Koperniko mokytojas Albertas iš Brudzevo. Vilniuje imta rengti (minėtasis Martynas, Jonas Sakranas ir kt.), o netrukus ir spausdinti (Pranciškus Skorina) knygas, kuriose buvo svarstomi aktualūs reikalai, ideologiniai bei politiniai klausimai. Suprantama, kad studijos universitetuose, bendras kultūrinio lygio kilimas siejosi su švietimu, mokykla. Jos lygis, mokymas ir auklėjimas turėjo kiekybiškai bei kokybiškai išaugti.

II. MOKYKLA IR PEDAGOGINĖ MINTIS RENESANSO, REFORMACIJOS IR KONTRREFORMACIJOS LAIKOTARPIU (XVI a.—XVIII a. pradžia)

1. SOCIALINIŲ-EKONOMINIŲ IR POLITINIŲ APLINKYBIŲ PASIKEITIMAS

XVI a. įvyko didelių feodalinio gamybos būdo pakitimų: didžioji gyventojų dalis — valstiečiai galutinai paversti baudžiauninkais, susiformavo baudžiava, nusistovėjo feodalinio išnaudojimo formos, nors ir nevienodos visai Lietuvai. „Valstiečių ūkis sudarė, kad ir labai lėtos, feodalizmo formacijos gamybinių jėgų raidos pagrindą“¹. Buvo pereinama nuo dvilaukės į trilaukę sistemą (be sėjomainos) žemės ūkyje, plečiama gyvulininkystė. XVI a. viduryje didžiojo kunigaikščio žemėse, valsčiuose atlikta Valakų reforma, kiek vėliau — ir privačiuose stambių feodalų bei bažnytiniųose dvaruose. Ji galutinai įteisino požiūrį, kad valstiečiai — ne žemės savininkai, o tik jos naudotojai: už gautą dirbti valaką buvo įpareigoti atlikti feodalines prievoles, kartu prarado asmens laisvę. Buvo kuriami palivarkai, kurių žemę turėjo įdirbti baudžiauninkai. Įkūrus palivarką, valstiečiai tapdavo lažininkais. Palivarkai kurti visą XVI a. antrą pusę, bet ypač sparčiai ariamos jų žemės plotai buvo didinami XVI a. pabaigoje ir XVII a. pirmoje pusėje. Dėl to daugėjo lažo dienų: jau per XVI a. jų pa-

¹ История Литовской ССР: (с древнейших времен до наших дней).— Вильнюс, 1978, с. 179.

dvigubėjo nuo valako. Palivarkų žemėse išauginti javai daugiausia buvo vežami į užsienį, nes Vakarų Europoje kilo jų kainos.

Pirmoje XVI a. pusėje baigė formuotis bajorų luomas, kurio teises į žemės nuosavybę nustatė Lietuvos Statutai (I—1529, II—1566 ir III—1588 m.). XVI a. bajorų luomui pavyko išsikvoti didelių valstybės ekonomikos ir valdymo privilegijų. Amžiaus viduryje įvykdytos administracinės ir teismo reformos, valstybė padalyta į vaivadijas ir pavietus. Pavietuose nuo 1564 m. rinkosi bajorų atstovai į seimelius. Įstatymus leidžiančia institucija pamažu tapo bajorijos atstovų seimas, apribojęs monarcho valdžią mokesčių rinkimui, teisėtvarkai, administracijai.

Per XVI—XVII a. feodalų klasė skaidėsi į kelis sluoksnius: didikų — jų rankose telkėsi dideli žemės plotai su tūkstančiais baudžiauninkų, šimtais miestelių; bajorų nedidelį procentą sudarė stambieji, daugiausia buvo vidutinių ir smulkiųjų. Smulkieji bajorai susibūrė Zemaitijoje: XVII a. vidurio duomenimis, bajorų, valdžiusių daugiau kaip 50 valstiečių, buvo 3,4%, neturėjo valstiečių — 71,8%.

II Lietuvos Statute bajorams buvo patvirtinta teisė išvežti be muitų į užsienį grūdus, gyvulininkystės gaminius, linus — tai, kas gaminta jų dvaruose, o įsivežti be maito amatų gaminius. Didžioji bajorijos dalis amatų gaminius įsigydavo vidaus rinkoje. Tai skatino miestų ir miestelių augimą: iki XVI a. vidurio susiformavo apie 37% žinomų feodalizmo laikais miestų ir miestelių, o iki XVII a. vidurio jų išaugo beveik antra tiek. Tačiau bajorijos privilegijos silpnino prekybinių santykių plėtotę valstybėje, skurdino valstybės iždą, lėtino miestų ir miestelių augimą, menkino jų reikšmę. Lietuvoje dėl šių priežasčių nesudarė stipraus miestiečių luomo, kuris galėtų tapti didele opozicine jėga bajorijai ir jos tikslams. Šie valstybės ekonomikos vystymosi bruožai formavo ir lėmė XVI—XVII a. Lietuvos kultūros raidą, švietimo pobūdį.

XVI a. toliau vyko politinis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės artėjimas su Lenkija. Bajorija, siekusi vis didesnių privilegijų, matė jų garantijas sąjungoje su Lenkija. Į artimesnę sąjungą su Lenkija stūmė LDK ir jos ekspansinė rytų užsienio politika, totorių grėsmė. 1569 m. buvo sudaryta Liublino unija, formaliai kūrusi vieningą valstybę, tačiau 1588 m. Lietuvos Statutas skelbė LDK esant valstybę su savo teritorija, sienomis, aukščiausios valdžios institucijomis ir savais įstatymais. XVI a. antroje pusėje ir XVII a. vyko Lietuvos ir Lenkijos kultūrinis, o į XVII a. pabaigą ir glaudus politinis artėjimas, uždejęs ryškų antspaudą ir visai švietimo raidai Lietuvoje.

Beveik visą XVI a. antrą pusę LDK kariavo: 1559—1582 m. dalyvavo kare dėl Livonijos (1558—1582), su Švedija 1600—1629 m.— dėl Baltijos jūros rytinio pakraščio ir Zigmanto Vazos dinastinių tikslų, 1604—1606 m. ir 1607—1618 m. kartu su Len-

kija organizavo netikrų carų įsiveržimą į Rusiją, XVII a. viduryje malšino nacionalinį išsivaduojamąjį judėjimą Ukrainoje, dalyvavo Lenkijos ir Lietuvos karuose su Rusija 1654—1667 m. ir su Švedija 1655—1660 m., 1701—1717 m.— Šiaurės kare. Silpnėjant valstybės ekonomikai, jos karinei ir politinei galiai, paskutiniai du karai vyko Lietuvos teritorijoje. Per juos sugriauta šalies ekonomika. Karo, bado ir juos lydėjusių epidemijų metu žuvo beveik kas antras žmogus. Prireikė vos ne viso XVIII a., kol gyventojų priaugo tiek, kiek buvo 1648 metais. Po Šiaurės karo Lenkijos ir Lietuvos valstybė tapo praktiškai priklausanti nuo Rusijos ir Prūsijos vyriausybių. Tad per du šimtmečius stipriai pasikeitė kultūros raidos sąlygos Lietuvoje.

Feodalinis gamybos būdas subrendo ir įžengė į paskutinę fazę. Pagrindiniai gėrybių gamintojai, kultūros materialinės bazės kūrėjai — valstiečiai (išimtis Zemaitijoje) tapo baudžiauninkais; priartėjusi prie valstybės vairo bajorija savo privilegijomis bei valstybės valdymo reformomis užtvėrė kelią spartesnei pažangai. Tačiau per šiuos šimtmečius taikos protarpiais stiprėjo švietimo poreikis: nors ir lėtai augančioms, gamybinėms jėgoms reikėjo naujų darbo įgūdžių, mokslo žinių, rašto paplitimo. Visa tai kėlė didesnius reikalavimus švietimui, būtinybę kurti specialias švietimo institucijas ir net visą jų sistemą, kol kas gana stichiskai besiformuojančią.

2. PRADINIŲ MOKYKLŲ TINKLO SUSIDARYMAS

Nuo XVI a. pradžios Lietuvoje plito Renesanso idėjos. Pirmiausia jos reiškėsi feodalinės visuomenės viršūnėse: didikų, turtingųjų bajorų ir turtingųjų miestiečių aplinkoje. Beveik kartu su Renesanso idėjomis pradėjo atsirasti ir reformacijos pasekėjai. Į reformacinį judėjimą, nors ir nevienodu mastu, jungėsi beveik visi sluoksniai, išskyrus valstiečius. Feodalai šias idėjas dažniausiai norėjo panaudoti politiniams tikslams, susilpninti centralizuotą katalikų bažnyčią ir popiežiaus galią; Lietuvos miestiečius traukė galimybės bažnytinę organizaciją labiau pritaikyti prekybiniais-piniginiais santykiais pagrįstos visuomenės poreikiams. Beveik visi reformaciniame judėjime dalyvavę visuomenės sluoksniai išvelgė jame galimybes keisti kultūrinės veiklos sąlygas: XVI a., kintant ekonominėms-socialinėms aplinkybėms, plintant Renesanso idėjoms, visuomenei buvo aktuali spartesnė kultūros pažanga, o amžiaus pradžioje katalikų bažnyčia jai nesudarė sąlygų. Feodalų klase atšlyti nuo katalikų bažnyčios skatino ir tai, kad XVI a. pradžioje bažnyčia nepakankamą įtaką darė žemesniems sluoksniams. Antra vertus, šie sluoksniai kilo prieš ją kaip prieš „bendriausią esamos feodalinės santvarkos sintezę ir bendriausią jos sankciją“².

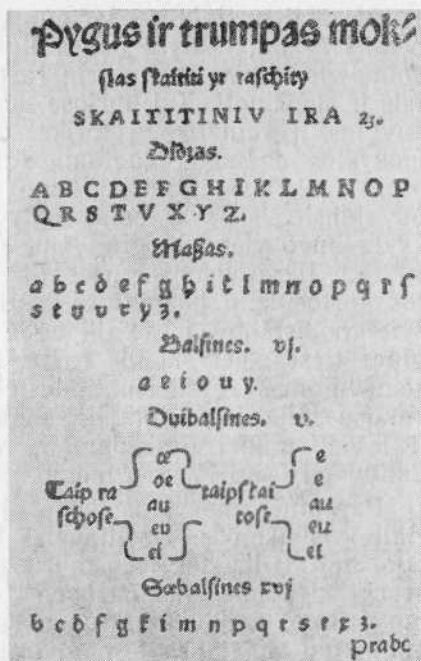
² Engelsas F. Valstiečių karas Vokietijoje.— V., 1962, p. 33.

Persiorganizavusi kovai su reformacija po Tridento bažnytinio susirinkimo (1545—1563) katalikų bažnyčia per spaudą, švietimą pradėjo įnirtingą ideologinę kovą už įtaką visiems visuomenės sluoksniams. Ir katalikai, ir reformatai išvelgė dides švietimo galimybes paveikti visuomenę. Šiomis istorinėmis aplinkybėmis XVI a. pabaigoje stengtasi per švietimo institucijas apimti visus visuomenės sluoksnius — ne tik bajorus, miestiečius, bet ir dalį valstiečių. Šiam tikslui buvo skiriama ir pritaikoma pati žemiausia — pradinė — švietimo pakopa.

Apie XVII a. vidurį kovą su reformacija laimėjo kontrreformacija. Katalikų bažnyčia nuo amžiaus vidurio pamažu į savo rankas paėmė spaudos ir švietimo monopolį, o tai tapo pažangos stabdžiu. Šį procesą lėmė Lietuvoje vyravęs gamybos būdas, dominavusi palivarkinė-lazinė ūkio sistema, apribojusi miestų augimą, neleidusi miestiečiams tapti stipria opozicine jėga bajorijos luomui. Nuo to priklausė ir pradinio švietimo forma Lietuvoje. Pradinio mokslo institucijų tinklui kuriantis, lūžio momentas buvo XVI a. vidurys, kai steigti mokyklas ypač skatino, kaip jau minėta, stipriai išaugęs visuomenės švietimo poreikis ir reformacinis judėjimas.

Pradinis švietimas Lietuvoje buvo įgyjamas kelių tipų parpinėse, privačiose viešose bajorų steigiamose mokyklose, didelių miestų savivaldybės išlaikomose mokyklose, namuose, pas cechų meistrus, kur buvo išmokstama ne tik amato įgūdžių, bet ir kalbų bei rašto. XVI a.—XVIII a. pradžios Lietuvoje daugiausia buvo parapinių mokyklų. Dėl aptartų istorinių aplinkybių plačiai nepaplito miesto savivaldybių išlaikomos ir nuo jų priklausomos mokyklos, pasaulietinės privačios mokyklos. Tebėra netyrinėta, kiek pradinis švietimas plito per cechus. Lietuvoje pradinio švietimo formos ir turinys per kelis šimtmečius tik truputį pakito ir XVII—XVIII a. atsiliko nuo ekonominiu bei kultūriniu požiūriu pažangiausių šalių. Kai kuriose iš jų, pvz., Olandijoje, nuo XVII a. pradžios (1619) įvedamas privalomas elementarusis švietimas.

Kadangi parapinių mokyklų buvo daugiausia, iš esmės jos ir formavo elementariojo švietimo turinį. Nors programos nebu-

2. M. Mažvydo „Katekizmo“ elementario puslapis

vo griežtai nustatytos, tačiau svarbiausi dalykai daugumai buvo bendri: visur dėstyti pagrindiniai religijos teiginiai, buvo mokoma giedoti ir elementarių rašto įgūdžių — skaityti, rašyti, kartais ir skaičiuoti. Kai kuriose mokyta lotynų, graikų kalbų ir kitų triviumo (gramatika, retorika, dialektika) dalykų. XVIII a. šios mokyklos dažnokai vadinamos triviumo mokyklomis. Per parapines mokyklas liaudžiai buvo diegiama pažiūra, kad ji esanti pavaldi, ir šis pavaldumas motyvuojamas religijos teiginiais. Mokykla buvo viena iš grandžių, siejanti valstiečius ir miestelėnus su tam tikra vienos kurios tikybos bažnyčia. Parapinės mokyklos kurtos kaip bažnytinės institucijos, tačiau toliau veikė kaip švietimo įstaigos ir ne tik ugdė liaudies klusnumą ir diegė religines tiesas, bet skleidė raštą, platino raštingumą. Elementarusis švietimas valstiečiui, miestelėnui ar miestiečiui galėjo tapti pakopa tolesniam, nors dėl materialinių ir socialinių aplinkybių ir labai sunkiai pasiekiamam, viduriniam išsilavinimui įgyti ir bandymui išėiti iš savo luomo.

Parapinės mokyklos veikė prie parapinių bažnyčių, jų materialiai išlaikomos. Dažniausiai buvo įkuriamos specialia fundacija, nurodant, kiek lėšų, kurie pastatai skiriami mokyklai. Lėšas tvarkė klebonai. Nuo bažnyčios globos iš dalies priklausė mokyimo turinys, tačiau labai daug reikšmės turėjo ir pačių mokytojų, vadinamų bakalaurais, magistras, docentais, pasirengimas, asmenybė, vietos žmonių poreikiai, pasauliečio globėjo didiko ar turtingesnio bajoro užmojai ir tikslai, religinė situacija toje vietoje.

Nuo parapinių mokyklų iš esmės parėjo miestelėnų, valstiečių, vidutinių ir neturtingųjų bajorų — didžiosios Lietuvos gyventojų dalies raštingumo lygis. Turtingieji bajorai ir didikai elementarių rašto įgūdžių įgydavo namuose.

Parapijos Lietuvoje sparčiausiai formavosi XVI a. antroje pusėje ir XVII a. pirmoje — reformacijos ir kontrreformacijos kovų laikotarpiu. XVI a. viduryje, plintant reformacijai, manoma, kad Vilniaus vyskupijoje (apėmusioje ir baltarusių bei ukrainiečių žemes) būta 259 parapijų, o jos lietuviškoje dalyje — 162—166, Zemaitijoje tuo metu žinoma buvus apie 47 parapijas³. Maždaug po šimto metų (1651) Vilniaus vyskupijoje būta jau 354, o 1669 m. — 410⁴, Zemaičių vyskupijoje 1610 m. — 50, 1639 m. — 100 parapijų. Iki XVIII a. vidurio šis skaičius beveik nesikeitė: Zemaičių vyskupijoje 1767 m. buvo 96, Vilniaus — 444 (514 kartu su filijomis ir koplyčiomis). Bažnyčių tinklą tankino vienuolynai, ypač intensyviai kūrėsi XVII amžiuje. Prasidedant XVI a., LDK būta 9 vienuolijų su 36 vienuolynais, o per XVII a. susi-

³ Ochmański J. Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie. — Poznań, 1972, s. 77—79, 105; Valančius M. Raštai. — V., 1972, t. 2, p. 197.

⁴ Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae. Fontes historiae Lituaniae. — Romae, 1971, t. 1, p. 91, 204, 224, 251, 281, 359, 370, 404—406.

organizavo 11 naujų vienuolijų (iš viso buvo 20), įsteigti 165 nauji vienuolynai (iš viso veikė 201). XVIII a. prisidėjo 3 vienuolijos ir dar 128 nauji vienuolynai (iš viso veikė 329). Ne visi dirbo švietimo darbą, didesnė dalis rengė naujokus savo vienuolijai, tačiau kai kurie buvo pajėgūs išlaikyti ir parapines mokyklas.

XVII a. šalia katalikų bažnyčių nemaža būta ir evangelikų reformatų. Antai pirmoje amžiaus pusėje Vilniaus vaivadijoje veikė apie 60, Trakų — 38, Zemaičių kunigaikštystėje — 37 bažnyčios⁵.

Tačiau toli gražu ne prie visų jų būta mokyklėlių, nors 1526 m. vykusio Vilniaus vyskupijos sinodo nuostatuose (išleisti 1528 m.) buvo nurodyta: „...pavedame... bažnyčių rektoriams pastatyti... ir aprūpinti tinkamas ir patogias mokyklas ir namus besimokančiai jaunuomenei gyventi. Taip pat pavedame, kad prie kiekvienos bažnyčios būtų mokytojai vaikams mokyti, kurie nuo pat mažens diegtų vaikams ir jaunuomenei gerą mokslą, garbingus įpročius ir katalikiškas ir pagrindines dorybes ir savo mokiniams teisingai aiškintų šventąją evangeliją bei Povilo laiškus lygiai abiem, lietuvių ir lenkų, kalbomis“⁶. Nežinoma, kuri parapijų dalis turėjo mokyklėles, o ir ta dalis, laikui bėgant, keitėsi nelygu laikas ir vietovė (pvz., spėjama, kad Lenkijoje, Krokuvos vyskupystėje, XVI a.—XVII a. pirmoje pusėje jų būta 91,5%, o XVI a. pirmoje pusėje (1513—1539) — apie 78%, tuo tarpu XVIII a. viduryje tik 36% parapijų⁷).

Kontrreformacijai įtempus jėgas, Vilniaus ir Zemaičių vyskupai pranešimuose Vatikanui rašė, kad, be Vilniaus akademijos ir išvardytų kolegijų jaunimui lavinti laisvaisiais menais, beveik kiekviena parapija turinti mokyklą su žinomais prefektais ir mokytojais (1609 m. Vilniaus vyskupo Benedikto Vainos pranešimas). Taip pat „beveik visos parapijos prie bažnyčių turi atskiras mokyklas, kurių rektorai ar paskirti bakalaurai katekizmo, 10 dievo įsakymų, visų krikščioniško pamaldumo pareigų, be to, gramatikos, muzikos ir kitų mokslų vaikų gabumams lavinti moko ir gauna pastovius atlyginimus iš savo parapijų“ (1646 m. Zemaičių vyskupo Jurgio Tiškevičiaus pranešimas)⁸. Tačiau iš tikrųjų XVI ir XVII a. veikusių mokyklų šimtais vis dėlto skaičiuoti negalime, ir tenka ieškoti žinių apie kiekvieną atskirai.

Materialinį pamatą mokyklai įkurti dažniausiai sudarė fundacija, kuria skiriamas sklypas, numatoma lėšų mokyklos pastatui ir mokytojui išlaikyti. Tačiau ir turėdama fundaciją, mokykla kar-

⁵ Merczyng H. Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1904, s. 17; duomenys patikslinti, lokalizavus dalį Merčingo nelokalizuotųjų.

⁶ LIS. — V., 1955, t. 1, p. 165.

⁷ Kościół w Polsce. Wieki XVI—XVIII. — Kraków, 1970, t. 2, s. 384, 390, 391.

⁸ Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae... , p. 40, 282.

tais neveikė. Ne visada lėšos buvo panaudojamos mokyklai, o ir veikiančiose mokslas nutrūkdavo, išvykus mokytojui, sugriuvus mediniam pastatui. Išnykdavo tokios mokyklėlės, praūžus karui, badmečiui ir epidemijai išmarinus dovanotus bažnyčiai valstiečius (epidemijos siautė Lietuvoje 1570, 1602, 1620, 1622, 1624—1625, 1629, 1630—1631, 1652—1654, 1657—1659, 1708—1711 m.), uždirbdavusius lėšų joms išlaikyti. Nuo XVI a. vidurio iki XVII a. vidurio sparčiai tankėjusį mokyklų tinklą po XVII a. vidurio karų beveik iš naujo reikėjo kurti — teko atnaujinti daugumą fundacijų arba parūpinti naujų lėšų. Pradėjusį atsigauti Lietuvos ūkį per antrą šimtmečio pusę vėl visai nualino Šiaurės karas, ilgam pristabdęs ir švietimo raidą.

XVI a. pirmoje pusėje jau buvo mokykla⁹, galėjusi švęsti savo šimtmetį: 1409 m. Vytautas buvo skyres lėšų mokyklai Naujuosiuose Trakuose; kaip veikianti ji minima 1522 ir 1731 metais. Ši mokykla bus seniausia Lietuvos parapiinė mokykla, nes žinomos 1397 ir 1469 m. įsteigtos Vilniuje ir Varniuose buvo katedrinės mokyklos. Galėjo veikti mokykla ir Senuosiuose Trakuose, kur bažnyčia buvo aprūpinta 1405 metais. Vilniuje 1513 m. prie šv. Jono bažnyčios įsteigta mokykla XVI a. viduryje išaugo į specialią P. Roizijaus teisės mokyklą, tačiau šiam 1571 m. mirus, matyt, vėl tapo parapine. 1512 m. Zygmantas Senasis įpareigojo Žiežmariuose išlaikyti bakalaurą vaikams mokytį, 1518 m. skirta lėšų mokyklai Aukštadvaryje, 1526 m. aprūpinta Daugėlišio mokykla — jai skirtos pajamos iš Visagino ežero. Nuo 1524 m. turėjo veikti mokyklėlė Eišiškėse. Mat, didindamas Naujųjų Trakų parapijos turtus, Zygmantas Senasis įpareigojo Eišiškėse būtina išlaikyti mokantį lietuviškai vikarą ir mokyklos rektorių.

XVI a. pirmos pusės Zemaitijoje žinoma daug mažiau mokyklėlių: Tauragės (manoma, kad 1507 m. fundacinis aktas yra falsifikatas, todėl daugiau tikėtina, jog mokykla bus pradėjusi veikti prie Tauragės liuteronų bažnyčios, Semetos funduotos 1567 m.), Joniškio mokykla, įsteigta 1533 m., Jurbarko — 1555—1557 metais. Prieš 1566 m. žinoma mokykla Krekenavoje. Kadangi 1566 m. ji jau buvo apleista, galėjo būti įsteigta apie 1528—1533 metus.

XVI a. antroje pusėje, ypač paskutiniame trečdalyje, mokyklų Lietuvoje kiek padaugėjo. Plečiantis reformacijos ir kontrreformacijos kovai, jau daugumoje bažnyčių fundacijų skiriama lėšų ir mokykloms, tačiau jų panaudojimas priklausė nuo vietos sąlygų, galimybių gauti mokytoją, klebono pažiūros į mokslą.

⁹ Žinios apie XVI a. pirmos pusės mokyklas surinktos iš: *Valančius M.* Raštai, t. 2, p. 232—233; *Kurczewski J.* Biskupstwo Wileńskie; *Fijałek J.* Uchrześcianienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu pod koniec Rzeczypospolitej. — In: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku.* Warszawa etc., 1914; *Lebedys J.* Mikalojus Daukša. — V., 1963, p. 66—69; *To paties.* Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime. — V., 1976, p. 125—144.

Tarkvinijaus Pekulo Zemaičių vyskupijos 1579 m. vizitacijos akte¹⁰ išvardytos šios mokyklos: Ariogalos (būta jau nuo 1560 m.), Betygalos, Krakių, Kražių, Raseinių, Veliuonos (veikė ir 1648 m.), Viduklės (veikė ir 1632 m.), Kauno (1564 m. vadinamos „lenkiška“ ir „vokiška“ galėjo būti parapiinės). 1574 m. minimas mokyklos rektorius Svėdasuose, 1572 m. — Šešuoliuose, 1585 m. — Pasvalyje (be pertrūkio veikusi, kiek siekia žinios, iki 1607 m., tačiau, matyt, su pertraukomis — visą XVII a., joje mokyta ir 1732 m.). 1595 m. jau buvo mokykla Alytuje, nuo 1596 m. — Rietave, Stakliškėse, pinigų suma skiriama Akmenės mokyklai (papildomai lėšų ir 1652 m.). XVI a. pabaigoje kelių istorikų minima dar viena mokykla, tačiau nepavyko nustatyti jos vietos — 1596 m. buvusi vietovėje „Skmijan“ ar „Skinianska“ Šiaulių paviete¹¹.

Į XVI a. pabaigą gausėjo evangelikų reformatų mokyklų. Jos buvo kuriamos beveik prie kiekvieno didesnio reformatų centro. Viena pirmųjų žemesnio tipo mokyklų, turėjusi išaugti į aukštesniąją, buvo Mikalojaus Radvilos Juodojo organizuojama apie 1557—1558 m. Vilniuje. Į ją mokytojauti kviečiamas Martynas Čechovicas, siųstas į Ženevą ir Ciūrichą, be kitų reikalų, susipažinti ir su mokyklų tvarkymu. Grįždamas jis vežėsi garsaus Šveicarijos švietimo veikėjo profesoriaus Jono Volfo surašytus Ciūricho mokyklos nuostatus¹². Vilniškė mokykla vėliau peraugo į reformatų kolegiją ir veikė iki 1640 metų. Paskui iškelta už Vilniaus miesto sienos ir tebuvo parapiinė.

1564 m. vaito knygoje minima Kauno „vokiška“ mokykla greičiausiai bus liuteronų parapiinė mokykla, beje, tikrai žinoma, kad ji veikusi nuo 1613 metų¹³. Spėjama, jog jau Mikalojaus Radvilos Rudojo laikais būta mokyklos Biržuose, tačiau pirmosios tikros žinios apie lėšas jai yra 1584 m. (XVI—XVII a. sandūroje ir maždaug iki 1618 m. ji buvo vidurinė, vėliau kai kuriais laikotarpiais — arba kolegija, arba parapiinė mokykla). 1583 m. Naujamiestyje jau veikė pradinė mokykla, kurią privalėjo lankyti visi 8—15 m. vaikai. Jai 1615 m. buvo skirta lėšų dviem mokytojams išlaikyti. 1593 m. būta bakalauro Zeimelyje, 1595 m. — Zeimiuose, Salamiestyje, Papilyje (Salamiesčio ir Papilio mokykloms atnaujinti suteikta Liudvikos Karolinos Radvilaitės fundacija). 1592 m. skirta lėšų 3 mokytojams Siluvoje. Mokykla išaugo iki vidurinės, buvo vadinama partikuliarine, tačiau apie 1639 m. smuko iki parapiinės lygio. 1593 m. skirta lėšų Pašušvio

¹⁰ *Lebedys J.* Mikalojus Daukša, p. 69.

¹¹ *Jaroszewicz J.* Obraz Litwy pod wzgledem jej cywilizacji, od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII. — Wilno, 1845, cz. 3, s. 103, 229—231; *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным. — Казань, 1898, с. 23.

¹² *Wotschke T.* Briefwechsel der Schweizer mit den Polen. — Leipzig, 1908, S. 136—137.

¹³ *Kiaupa Z.* Kovos tarp liuteronų ir katalikų Kaune iki XVII a. vidurio. — Kn.: *Religinės kovos ir erezijos Lietuvoje.* V., 1977, p. 17.

3. XVI—XVII a. Lietuvoje įsteigtos mokyklos (nežymėtos vienuolynų mokyklos):

1—XVI a. katalikų įsteigtos parapiinės m-los; 2—XVII a. katalikų įsteigtos parapiinės m-los; 3—XVI a. protestantų įsteigtos parapiinės m-los; 4—XVII a. protestantų įsteigtos parapiinės m-los; 5—XVI a. katalikų įsteigtos kolegijos; 6—XVII a. katalikų įsteigtos kolegijos; 7—XVI a. protestantų įsteigtos vidurinės m-los; 8—XVII a. protestantų įsteigtos vidurinės m-los; 9—XVI a. pravoslavų įsteigta vidurinė m-la; 10—1579 m. įsteigta Vilniaus akademija; 11—Lietuvos TSR teritorijos dalis, XVI—XVII a. priklausiusi Prūsijos kunigaikštystei

mokyklai (mokytojui duota 10 kapų grašių, 8 uolektys audeklo ir išlaikymas).

XVII a. pirma pusė¹⁴ buvo, matyt, pats mokyklų kūrimo pakilimas. Tuo metu jomis ypač rūpinosi ir protestantai, ir katalikų bažnyčia. Katalikų mokyklos 1600 m. kuriamos Pajevonyje

¹⁴ Duomenys surinkti iš: *Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji, od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, cz. 3, s. 103, 229—231; *Kurczewski J. Biskupstwo Wileńskie*, s. 195, 202—207, 213—214 etc.; *Valančius M. Raštai*, t. 2, p. 262—269; *Lebedys J. Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime*, p. 125—144, 291 ir kt.; *Lukšaitė I. Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a.*—*Acta historica lituanica*, V., 1970, t. 5, p. 44—45; *CVIA*, f. 669, ap. 1, b. 2 (Medininkų konsistorijos 1631—1634 m. aktai); *MAB*, f. 43, b. 14744 (1585 m. Pasvalio miesto ir valsčiaus pajamų ir išlaidų apyskaita); f. 37, b. 2342 (Kelmės 1601 m. bažnyčios inventorius); f. 40; *LRB*, f. 93; *Laurynaitis V. Lietuvos evangelikų-reformatų mokyklos.*—*AMMD. Pedagogika ir psichologija*, 1973, t. 12, p. 123.

(Zigmanto III Vazos fundacija, 1700 m. minima kaip neveikianti). Tais pačiais metais veikė Žagarėje (1621 m. jau apleista, 1623 m. vėl skatinama išlaikyti bakalaurą), 1601 m.—Vilkijoje, Lazdijuose. 1606 m. skiriama lėšų Zvingių, Vainuto mokykloms; 1608 m. iš Gaidelio ežero gautos lėšos duodamos Adučiškio mokyklai; 1609 m. aprūpinama Užvenčio mokykla, Prienų ir Kvėdarnos bakalauras (1631 m. mokykla veikė, 1705 m. jos nėra, bet vargonininkas sakosi galįs mokyti savo namuose); 1611 m. skiriamas sklypas Krinčino mokyklai ir lėšų bakalaurui (1737 m. mokykla neveikė, nes nebuvo mokytojo ir vargonininko); 1612 m. raginama statyti mokyklą Telšiuose, 1614 m. skiriamas sklypas Skuode (1632 m. veikė), 1615 m.—Alvite (Paširventė, 1700 m. mokykla veikė); 1617 m. įpareigojama išlaikyti mokytoją Plungėje (1643 m. mokykla veikė), 1619 m.—Kretingoje; 1619 m. skiriamas sklypas mokyklai Radviliškyje, 1620 m.—Pavandenėje (1631 m. mokykla veikė); 1622 m. Didžiojoje Salčininkuose įpareigojama išlaikyti vargonininką groti ir vaikams mokyti; 1623 m. skirta lėšų bakalaurui Užbaliuose (Zablocie), netoli Pelesos upės, 1624 m.—Klovainiuose, 1625 m.—Čekiškėje, 1626 m.—Nemunaityje (bakalaurui per metus duodama 3 statinės javų ir 10 auksinų iš dvaro); 1630 m. aprūpinama mokykla Salantuose (Skilandžiuose), 1635 m.—Seredžiuje; 1636 m. mokykla veikė Utenoje, nuo 1644 m. iki XVIII a. pabaigos — Žemaičių Kalvarijoje (dab. Varduvoje), 1647—1677 m., matyt, parapiinė — Kražiuose, 1648 m.—Batakiuose; 1649 m. uolus bakalauras mokė vaikus Sedoje; 1664 m. pastatyta Rokiškio mokykla (1738 m. jos nebėra). Dar neišaiškinta, kiek parapiinių mokyklų XVII a. veikė Vilniuje. Zinoma, kad amžiaus pabaigoje (1697) čia buvo 6 katalikų parapijos, tad ir mokyklų galėjo būti ne viena.

Nuo XVII a. pradžios vis stiprėjant kontrreformacijai, reformatai mėgino išlaikyti savo pozicijas kultūrinėje veikloje, steigė naujas mokyklas. Protestantams kilo reikalas statyti naujas bažnyčias, o kartu — ir mokyklas, nes katalikų bažnyčia pradėjo per teismus atsiimti bažnyčių fondacijas ir bažnyčias, kurios XVI a. buvo paverstos reformatoriškomis. Reformatams ypač svarbu buvo statyti mokyklas ten, kur konkuravo abi tikybos. Naujos reformatų parapiinės mokyklos 1601 m. ėmė veikti Raseiniuose, Kelmėje (bakalauras gavo metams 10 kapų grašių, 4 statines javų, 4 statines salyklo, statinę grikių arba miežių ir statinę žirnių), 1606 m.—Švobiškyje (veikė beveik visą XVII ir XVIII a.), 1612 m.—Balbieriškyje. 1615 m. mokyklos minimos Gėluvoje (1620 m. sudeginta bažnyčia ir mokykla, vėliau greičiausiai nebuvusi atstatyta), 1629 m.—Deltuvoje (veikė ir 1650 m.), Silėnuose. Motiejus Valančius nurodo XVII a. buvus kalvinistų mokyklas Griežėje, Krasnogališkėse (šaltiniuose apie 1726 m. abi neveikiančios), Rietave, tačiau neišku, kuriuo metu jos įsteigtos. 1650, 1678 m. Dubingiuose buvo mokykla, o 1687 m. minimas mokytojo namas. Galima spėti, kad mokykla bus veikusi čia ir

XVII a. pirmoje pusėje, nes visą XVII a. buvo rūpestingai globojama evangelikų reformatų bendruomenė. 1672 m. L. K. Radvilaitė skyrė metinį atlyginimą ir katalikų paprinės mokyklos bakalaurui¹⁵, tad kurį laiką Dubingiuose galėjo būti dvi paprinės mokyklos. XVII a. pabaigoje (1693) minimas mokytojas Nemunėlio Radviliškyje. Kai kur veikė po kelias mokyklas: antai Biržuose nuo 1687 m. buvo ir kalvinistų, ir liuteronų parapinių mokyklų (ankstesne — 1636 m. privilegija buvo nustatyta, kad tik kalvinistai turi teisę laikyti mokyklą). Neaiški Kėdainių paprinės mokyklos įsteigimo data — mokykla galėjo veikti ir nuo XVII a. antro dešimtmečio pradžios. Radviloms vėl pradėjus valdyti Kėdainius (1614). Antai 1625 m. Lietuvos evangelikų reformatų sinodas, rinkdamas kolegijų vietas, džiaugėsi, kad Kėdainiuose esąs geras pagrindas aukštesnei mokyklai steigti; matyt, paprinė jau veikė. Yra žinių apie XVII a. veikusias Jotainių, Kurklių, Švėtežerio ir Vyžuonų mokyklas.

Dalis šių parapinių mokyklų, reformacijai pralaimint, ypač po XVII a. vidurio karų ir maro, nustojo veikti. Gyvybingiausios pasirodė Biržų, Papilio, Salamiesčio, Naujamiesčio, Svobiško, Svėdasų, Silėnų, Seirijų, Siluvos, Deltuvos, Kelmės, Pramiežių, Beinoravos, Plonėnų, Pamūšio mokyklos, kurios gyvavo dar ir XVIII a. pirmame trečdalyje. Reformacijai netekus opozicinio visuomeninio judėjimo galios, neliko vieno iš svarbių mokyklų kūrimo veiksmų. Praūžę XVII a. karai, ūkinė suirutė apardė ir parapinių mokyklų tinklą, todėl amžiaus pabaigoje apie paprinės mokyklas išliko tikslai pabirų žinių: turėjo veikti Alsėdžių mokykla, nes 1715 m. pastatas buvo apgriuvęs ir tuščias; 1700 m. rasta apleista Prieraslio, Račkovo mokykla, veikė Vyžainių, Vilkaviškio, Filipavo.

Po Siaurės karo, vykusio XVIII a. pradžioje, XVII a. vidurio pradinių mokyklų tinklo tankumas laipsniškai atkurtas maždaug XVIII a. pirmo trečdalyje pabaigoje, — Šviečiamojo amžiaus pasaulėžiūra turėjo įtakos ir elementariojo švietimo raidai Lietuvoje.

Viena kita pradinė mokyklėlė buvo ne prie bažnyčių, bet prie dvarų. Antai žinoma 1534 m. veikusi Vaitiekaus Goštauto dvare Trobose¹⁶, 1613 m. — Kauno pavietae Močėnuose, joje mokė Kasparas Girdžiūnas¹⁷.

Baigiantis XVII a., gerokai pakito mokyklų steigėjų požiūris į valstiečių ir miestelėnų švietimo reikšmę. XVI a. pabaigoje — XVII a. pradžioje žemvaldžiai per mokyklas stengėsi patraukti savo dvarų pavaldinius į išpažįstamą tikybą ir skelbė nuostatus, įpareigojančius lankyti mokyklas ir bažnyčią. Iš tokių nuostatų minėtini Eustachijaus Valavičiaus 1583 m. Ūpytės pavieto Nau-

¹⁵ CVIA, f. 716, ap. 2, b. 40, l. 40—41 (Liudvikos Karolinos Radvilaitės administratoriaus ir Vilniaus kapitulos 1672.VII.10 susitarimas dėl Dubingių bažnyčios).

¹⁶ Kurczewski J. Biskupstwo Wileńskie, s. 273—274.

¹⁷ Lebedys J. Mikalojus Daukša, p. 73.

jamiesčio dvaro valdytojui¹⁸, Sofijos ir Jurgio Gruževskių 1610 m. nurodymai Kelmės dvaro pavaldiniams ir miestelio gyventojams¹⁹, 1592 m. Sofijos Mitkevičaitės-Vnučkienės Siluvos bažnyčios ir mokyklos fundacija²⁰, Kristupo Radvilos nurodymai Saliamonui Risinskiui (apie 1621 m.)²¹. Mokyklose buvo mokoma nemokamai. Vieni žemvaldžiai (E. Valavičius, S. ir J. Gruževskiai) įpareigojo visus 8—15 m. vaikus leisti į mokyklą, kiti norinčius ją lankyti skatino skirdami neturtingiesiems maisto ir drabužių, tretį (K. Radvila) — įpareigojo dvarų valdytojus išlaikyti alumnus, rengiamus tolesniam mokslui. Nors materialinė parama daugiausia skirta neturtingų bajorų vaikams, tačiau XVII a. pradžioje nedaryta kokių nors apribojimų ir valstiečių vaikams toliau siekti mokslo. Tarp nedaugelio gaunančių paramą buvo ir valstiečių vaikų. Padėtis pasikeitė, įsigalėjus palivarkiniam-lažiniam ūkiui, galutinai laimėjus kovą kontrreformacijai. Antai XVIII a. — 1733 m. — Gardino seime feodalai nutarė uždrausti valstiečiams siekti vidurinio ir aukštojo mokslo, nes jis skatinąs neklusnumą. Pradinis mokslas liko nedraudžiamas, tačiau ir raginimų mokytis nebuvo girdėti.

Parapinės mokyklos neturėjo programos. Iš dalies ji priklausė nuo mokytojo sugebėjimų, steigėjo užmojų ir vietos sąlygų (K. Radvila rašė savo dvarų valdytojui S. Risinskiui: „Kad prie kiekvienos bažnyčios būtų mokykla (atsižvelgiant į tai, kiek reikia toje vietovėje) ir bakalauras, kuris vaikus mokytų mokslų, kiek jų metai ir suvokimas leidžia, ir dievobaimingumo, o pats tai, ko vaikus mokys, kad ir išmanytų, ir darytų, idant tuo būdu mokymas, pavyzdžiu paremtas, galėtų su didesniu efektu vaikus veikti...“). Kai kuriose mokyklose buvo mokoma lotynų kalbos. Antai T. Pekulas 1579 m., vizituodamas Krakių mokyklą, rado lotynų kalbą mokantis iš Alvaro gramatikos. Gera paprinė mokykla siekė išdėstyti triviumo dalykus.

Labiausiai tokiose mokyklėlėse paplitusi knyga buvo katekizmas. Iš jo vaikai mokėsi skaityti ir rašyti, nors Didžiojoje Lietuvoje iki XVII a. pabaigos vartoti katekizmai nebuvo tam pritaikyti: neturėjo elementorinės dalies. Nuo to, kokia kalba buvo mokoma rašyti bei skaityti, priklausė ir mokyklėlėje vartojamos knygos. Dalyje jų mokyta iš lenkiškų katekizmų. Vadinas, kaimo vaikai kartu privalėjo mokytis ir svetimos kalbos, tai buvo dar vienas barjeras valstiečių raštingumui plisti. Nežinoma, ar vartotas lenkiškas katekizmėlis „Dla dziatek nauka czytania pisma polskiego“ su elementorine dalimi, išleistas 1633 m. Vilniuje, manoma, parengtas jėzuitų. Si gausiai iliustruota knygelė grei-

¹⁸ LIS, t. 1, p. 242—244.

¹⁹ *Grużewski B.* Kościół ewangelicko-reformowany w Kielmach.— Warszawa, 1912, s. 91.

²⁰ Monumenta reformationis Polonicae et Lithuanicae. Ser. 4, Wilno, 1915, z. 2, s. XVIII.

²¹ Ten pat, ser. 1, sąs. 1, p. 141—142.

čiausiai buvo skirta bajoraičiams lenkų kalba mokslus eiti. Kai kuriose parapišėse mokyklėlėse buvo mokoma tikriausiai iš lietuviškų katekizmų. Šiam reikalui galėjo tikti 1595 m. Mikalojaus Daukšos išverstas, 1598 m. reformatų evangelikų Merkelio Petkevičiaus katekizmas ir 1605 m. katalikų katekizmas. Visi jie neturėjo elementorinių priedų, palengvinančių mokslą. Pirmieji tokius priedus rengti ir spausdinti ėmėsi protestantai. Jau pirmoji lietuviška knyga — 1547 m. Martyno Mažvydo parengtoji — turėjo elementorinį priedą, galėjusį padėti mokyti rašto. Tačiau nežinoma, ar plačiai ji vartota Didžiosios Lietuvos mokyklose. Elementorinė dalis buvo pridėta prie 1680 m. kalvinistų knygelės „Pradžia pamokslo dėl mažų vaikelių...“, kuri buvo parengta Lietuvoje (taip manyti yra rimto pagrindo), išspausdinta Karaliaučiuje, bet vėlgi nemokamai platinta Lietuvoje (Biržuose, Papilyje, Vyžuonose ir jų apylinkėse). Priede buvo gotiškas ir lotyniškas raidynas, skiemenavimo pavyzdžių, arabiški ir romėniški skaitmenys. Kitas protestantų elementorius buvo išleistas Karaliaučiuje 1708 m., tačiau žinių apie jo plitimą Lietuvoje nėra. Katalikiškų elementorių lietuvių kalba pasirodė XVIII a. viduryje.

Parapišėse mokyklėlėse vaikai mokėsi dažniausiai rudenį ir žiemą, iki pavasario (nuo šv. Mykolo iki šv. Jurgio), kai ateidavo laikas pradėti ganyti gyvulius. XVIII a. pirmame ketvirtyje vizitoriai jose rasdavo apie 10–20 vaikų, daugiausia miestelėnų ar valstiečių. Gerą buvo laikoma atskirame pastate įrengta, jai skirtame sklype pastatyta mokykla. Tačiau buvo mokyti ir sandomose trobose, ir mokytojo bute, nors jis dažniausiai mokykloje ir gyvendavo. XVII a. mokyklų inventoriai neretai pažymi, kad mokyklų durys su geležiniais vyriais, įstiklintais langais, yra krosnis, stalas, kelios suolų eilės. Į XVII a. pabaigą daugelis jų neremontuojamos nuskurdo, nebuvo galimybių vietoj sudegusių atstatyti geresnius pastatus. Antai 1697 m. Salamiesčio mokykla atrodė taip: „Mokyklos sklypas, tame sklype trobelė su šonine kamara, prieangyje, troboje ir kamaroje durys ant bėgūnų. Krosnis... iš čerpelių, trobelėje ir kamaroje trys stikliniai langai, du suolai, kepyklėlė su krosnimi ir durys ant bėgūnų, klėtis kieme, durys ant bėgūnų... visus trobesius reikia naujai perdengti; mokyklos daržas ir sklypas neaptvertas“²².

Mokė įvairiausi prasilavinę žmonės, mokėsi kolegijoje ar universitete, seminarijoje ar tokiose pat mokyklėlėse. Dažniausiai mokytojaudavo vargonininkai (jų daugiausia pageidavo), tačiau neretai — ir seni kareiviai bei įvairių profesijų laisvi žmonės. Didesniuose miestuose ir ypač miesteliuose minimi mokytojo bakalauo namai. Čia mokyklos veikdavo daug pastoviau. Kitur, mokytojui nesusiradus tinkamų gyventi sąlygų ir išvykus, mokykla nustodavo veikti.

²² LRB, f. 93, b. 5 (Salamiesčio pastorato dokumentai, 1697 m. bažnyčios ir mokyklos inventorius).

Sios mokyklėlės, nors ir daugiausia paplitusios pradinio mokymo įstaigos Lietuvoje, negalėjo labai plačiai šviesti liaudies. Tačiau vis dėlto jos skleidė raštingumą, palaikė spaudos poreikį, parengė dirvą vėlesnių amžių kaimo žmonių ir miestelėnų veržimuisi mokytis.

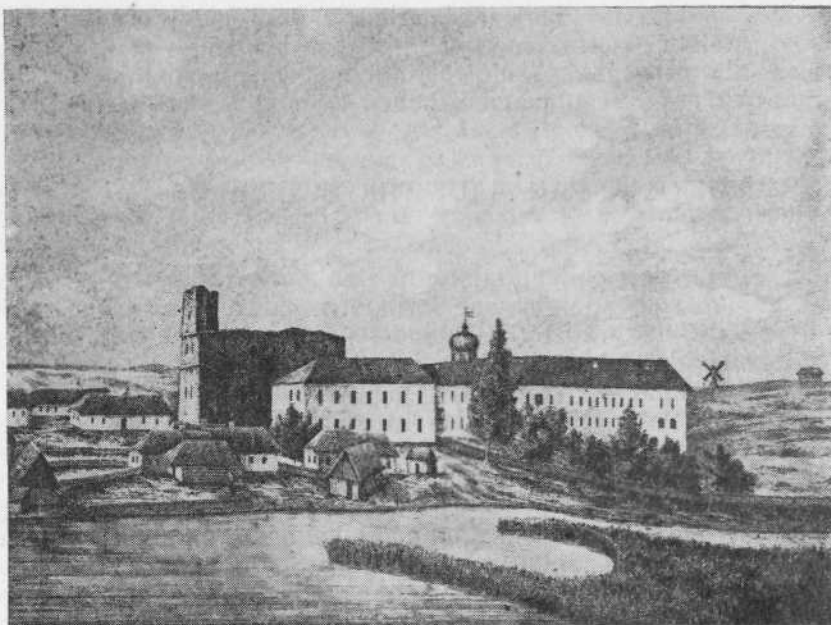
3. KOLEGIJOS IR PANĄŠAUS TIPO MOKYKLOS

(iki XVIII a.)

Kolegija (lot. collegium), kaip tam tikra vidurinio, iš dalies aukštojo mokslo įstaiga, ėmė formotis viduriniaisiais amžiais prie universitetų. Iš pradžių ji rūpinosi neturtingų studentų ir dėstytojų maistu bei butu ir tik vėliau įgijo kitą reikšmę. Kartais ši mokykla vadinama ir gimnazija (gr. gymnasium).

Pirmos tokio tipo mokyklos atsirado XIII a. viduryje Anglijoje, Prancūzijoje. Lietuvoje kolegija — vidurinio mokslo įstaiga — oficialiai buvo įsteigta XVI a. antroje pusėje — 1570 m. Vilniuje. Bet čia dar prieš tai buvo stengiamasi turėti vidurinę mokyklą. Vidurinį mokslą jaunimas gaudavo pirmiausia privačiose mokyklose, dažniausiai turtingų feodalų namuose. Didikai norėjo daugiau pamokyti savo vaikus, gimines, o kartais ir žemesnės padėties jaunimą, kad tas būtų naudingesnis dvaro tarnyboje. Mokytojai būdavo arba savi, baigę mokslus užsienio universitetuose, arba kviesti iš svetur. Vidurinėse mokyklose jaunimas būdavo rengiamas ir studijoms universitete. Tokia mokykla veikė Biliūnų dvare netoli Raseinių. XVI a. pirmoje pusėje ji parengė studijuoti keletą vėliau pasižymėjusių kultūros gyvenime jaunuolių: A. Kulvietį, S. Rapolionį, M. Mažvydą, Jurgį Zablockį. Ir į didikų Goštautų, Radvilų namus patekti, kad ten išmokyti ne tik dvaro manierų, bet ir kai kurių mokslų (istorijos, teisės, karo dalykų, tvirtovių statybos), kiekvienas bajoraitis laikė garbę.

Savo mokyklų turėjo ir vienuolynai. Stengdamiesi parengti dvasininkų, sugebančių dalyvauti religinėje bei politinėje propagandoje, jie keldavo jų lygį ir iki vidurinio ano meto mokslo. Apskritai feodalinėje visuomenėje kolegijos, kaip ir kitos mokyklos, daug priklausė nuo bažnyčios. Lietuvoje, be vyravusios katalikų bažnyčios, buvo pravoslavų, o prasidėjus reformacijai, — dar ir evangelikų (liuteronų), evangelikų reformatų (kalvinistų) bei arijonų bažnyčios. Kiekviena stengėsi turėti savo vidurines mokyklas, kurios mokytų bei auklėtų jaunimą tam tikros bažnyčios dvasia. Kartu reikia pažymėti, kad Lietuvoje vidurinės mokyklos bei kolegijos ėmė atsirasti tada, kai čia plačiai įsigalėjo Renesanso bei humanizmo kultūra, suteikusi jaunimo ugdymui naujų elementų, gerokai pakeitusi mokymo turinį ir metodus. Ypač ryškus dalykas — platus antikinės kultūros palikimo ir senųjų kalbų panaudojimas ir mokymo darbe įsigalėjęs kalbinis-stilistinis metodas. Jį sudaro visų pirma antikinių kalbų (lotynų, graikų, iš dalies hebrajų) mokymasis, mažiau dėmesio skiriama

4. Kražių kolegija. Litografija, dail. V. Misevičius, 1840 m.

vietinėms kalboms, istorijai, geografijai, matematikai ir kitiems mokslams.

Iniciatyvą steigti kolegiją Lietuvoje parodė humanizmo kultūros bei bažnyčios reformų propaguotojas A. Kulvietis. Remiamas didikų Goštautų, 1539 m. ją įsteigė Vilniuje. Čia mokėsi apie 60 bajorų ir miestiečių jaunuolių. Prie mokyklos buvo mokamas internatas. Kolegijoje, atrodo, mokė ir S. Rapolionis, M. Mažvydas, J. Zablockis. Iš trikalbės (lotynų, graikų ir hebrajų) A. Kulviečio bibliotekos matyti, kad Vilniaus kolegija turėjo būti paversta irgi trikalbe. Toks bendras to meto humanistų siekimas. „Homo trilinguis“ buvo kultūringo žmogaus idealas. Europos humanistų vadovas Erazmas Roterdamietis įsteigė Trikalbę kolegiją (Collegium trilingue). Vilniaus kolegijoje turėjo būti mokomasi pagal triviumo ir kvadriviumo programą. Tačiau dėl naujų idėjų mokykla nepatiko katalikų bažnyčios vadovybei. A. Kulvietį imta persekioti; jis traukiamas į bažnytinį teisumą. Vengdami persekiojimų, jis ir jo bendradarbiai pasitraukė į Karaliaučių. 1542 m. mokykla nustojo veikti.

Kurį laiką Lietuvoje nebuvo tokios mokyklos. Dėl to apgailėstauja Mykolas Lietuvis darbe „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“ („Gymnasiis literariis dolendum caremus“, frgm. 5). Tačiau istorikas Teodoras Narbutas rašo, jog, dar prieš atvykstant jėzuitams, Vilniuje prie šv. Jono bažnyčios 1566 m. Zygmantas Augustas įsteigęs „Civilinės teisės akademiją“, o jai va-

dovavęs žinomas teisininkas ir poetas P. Roizijus. Čia jis dėstęs romėnų, saksų ir Magdeburgo teisę, o kitas asmuo (Grochovskis) aiškines Lietuvos teisę. Prie mokyklos būta korepetitorių. Po trylikos metų ta mokymo įstaiga perėjusi į jėzuitų rankas. T. Narbutas priekaištavo istorikui Albertui Vijūkui-Kojelavičiui, kad šis, stengdamasis iškelti jėzuitus kaip Lietuvos švietėjus, tvirtina, jog prieš juos Lietuvoje, be pradinių, kitokių mokyklų nebuvo²³. Tačiau, matyt, negalima kalbėti tada Vilniuje buvus akademinio tipo mokyklą. Tik atsimenant tai, kad P. Roizijus buvo labai išsimokslinęs žmogus, didelis teisės specialistas, gerai mokėjo lotynų ir graikų kalbas, aktyviai dalyvavo to meto Lietuvos kultūros gyvenime, galima sutikti ir su tuo, jog jis savo vadovaujamą mokyklą galėjo pakelti ligi gimnazijos lygio, nors ir nerandame dokumento, rodančio, kad tokia mokykla oficialiai būtų patvirtinta.

Norint Lietuvoje (Vilniuje ar Kaune) steigti vidurinę mokyklą, bajorijos vardu 1568 m. kreiptasi į Zygmantą Augustą. Buvo norima Radvilų ir reformatų evangelikų mokyklai suteikti kolegijos teises. Tačiau reikalas atidėtas ligi tinkamo laiko, kai bus taika²⁴. Tačiau dar vykstant Livonijos karui, 1570 m. teisė įsteigti kolegiją buvo suteikta Vilniaus vyskupui Valerijonui Protasevičiui, kuris savo ruožtu ją įkurti pavedė jėzuitų ordinui, išgarsėjusiam Europoje aktyvia veikla prieš reformaciją, daugelyje kraštų paėmusiam į savo rankas jaunosios kartos ugdymą. Tokią veiklą šis ordinas išvystė ir Lietuvoje. Be Vilniaus, XVII a. pirmoje pusėje Lietuvoje jėzuitai įsteigė kelias kolegijas: Kražių (1614), Kauno (1648), Pašiaušės (1655). Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje jų įkurta beveik dvidešimt. Kadangi visos tos kolegijos buvo vienoje valstybėje, valdomos vieno centro, palaikomos pasaulietinės valdžios, galima suprasti, kad jėzuitai darė nemažą įtaką jaunimo mokymui bei auklėjimui.

Stengdamiesi apsaugoti jaunimą nuo jėzuitų įtakos, reformacijos veikėjai steigė savo vidurines mokyklas. Nors katalikų bažnyčios vadovybė 1577 m. išgavo iš karaliaus raštą, leidžiantį tik jai kurti mokyklas²⁵, tačiau 1592 m. Šiluvoje buvo įsteigta evangelikų lyg vidurinė mokykla²⁶, gyvavusi iki 1622 metų. O pačiame Vilniuje kalvinistų Radvilų globojama reformatų mokykla 1604 m. gerokai praplėsta, įsteigta bursos ir vadinamoji gimnazija, gyvavusi iki 1640 metų. Gimnazijos lygį pasiekė ir Biržų kalvinistų mokykla, įsteigta 1597 metais. Į gimnaziją 1625 m. pertvarkyta Kėdainių reformatų mokykla, gavusi net „žymios gimnazijos“ („gymnasium illustre“) vardą. Apie XVII a. vidurį ji tapo svarbiausia Lietuvos reformatų mokykla. Tačiau amžiaus antroje pusėje, katalikų bažnyčios persekiojama, dėl karų su šve-

²³ Narbut T. Dzieje narodu litewskiego.— Wilno, 1841, t. 9, s. 480—481.

²⁴ LIS, t. 1, p. 239.

²⁵ Ten pat, p. 240.

²⁶ Ten pat, p. 244.

dais ėmė menkėti, nors su pertraukomis ir ilgai gyvavo (iki 1824 m.). XVI a. pabaigoje Vilniuje veikė šv. Dvasios pravoslavų brolijos mokykla, kuri buvo pasiekusi vidurinės mokyklos lygį. 1613 m. čia savo kolegiją įsteigė unitai. Bernardinų, dominikonų, pranciškonų, trinitorių vienuolynų mokyklos turėjo kai kurias kolegijų funkcijas. Tačiau reikšmingesnį vaidmenį atliko XVIII a. steigiamos pijorų mokyklos.

Kadangi Lietuvos XVI—XVIII a. kolegijos ir panašios mokyklos priklausė kuriai nors bažnyčiai, jų mokymo ir auklėjimo turinys bei metodai apskritai kiek skyrėsi. Moksleiviai buvo priešiškaite nuteikiami kitų konfesijų atžvilgiu. Į mokymo programą įeinantys skirtingų religijų katekizmai (Jono Kalvino, Martyno Liuterio, katalikiški) nevienodai interpretavo bibliją, kai kurius filosofinius bei teologinius teiginius, dėstė skirtingą liturgiją. Tam tikrų skirtumų atsiradavo dėl amžiaus reikalavimų, kolegijas išlaikančių asmenų bei organizacijų materialinių išteklių bei politinio įtakingumo. Tačiau visos vidurinės mokyklos apskritai vadovavosi humanistiniu — kalbiniu-stilistiniu — metodu. Sudėtingiausiai ir griežčiausiai tvarkėsi jėzuitų kolegijos.

Lietuvos jėzuitų kolegijos tvarkėsi pagal bendrą visoms jų provincijoms mokymo bei auklėjimo planą „Ratio et institutio studiorum“. Iš stojančiųjų buvo reikalaujama mokėti skaityti ir rašyti. Priimtieji būdavo apgyvendinami bendrabučiuose, ir juos išlaikydavo ordinas. Ne jėzuitų kolegijose nebuvo viso to laikomasi. Steigiama Vilniaus kolegija turėjo 5 klases — retorikos, poetikos ir tris gramatikos: pirmą, antrą ir žemiausią (jos skaičiuojamos nuo viršaus). Nuo 1583 m. jau veikė 6, o nuo 1616 m. — 7 klasės. Pilna kolegija buvo laikoma ta, kuri turėdavo trejų metų filosofijos ir ketverių metų teologijos kursą. Kolegijos su 3 skyriais (humaniora, filosofija ir teologija) galėjo gauti Akademijos teises. 1579 m. Vilniaus kolegija buvo sujungta su universitetu.

1570 m. gramatikos klasėse buvo 34 savaitinės gramatikos valandos, 38 — lotynų autorių, 11 — graikų kalbos, 3 — poetikos, 19 — katekizmo, 20 — visokių pratybų. 1583 m. mokymo plane sumažintas gramatikos, katekizmo, bet padidintas lotynų autorių (poetų ir retorių), graikų kalbos ir jos autorių, poetikos ir ypač pratybų valandų skaičius.

Pamokos vykdavo priešpiet ir popiet. Per pirmą iš pačių mokinių paskirti vadinamieji dekurionai tikrindavo mokinių žinias ir kartodavo, mokytojas tikrindavo mokinių užrašus. Antrą pamoką buvo einamos gramatikos taisyklės, atliekami pratimai, skaitomi autorių tekstai. Popiet pirmą pamoką buvo mokomasi atmintinai gramatikos taisyklių, autorių tekstų ištraukų, antrą pamoką atliekami pratimai raštu. Seštadieniais tikrindavo mokinių žinias ir kartodavo visą savaitės kursą. Poetikos bei retorikos klasės geresni mokinių darbai kas 2 mėnesiai arba kokia proga būdavo rodomi klasėje ir kt.

5. Kėdainių rotušė, kurioje nuo 1625 m. veikė gimnazija

Iš jėzuitų kolegijose vartojamų lotynų kalbos vadovėlių paminėtinas donatas (nuo autoriaus, maždaug IV m. e. a. gyvenusio gramatiko ir retorikos E. Donato), belgo Joano Despauterijaus (mirė apie 1520 m.) vadovėlis, be to, vėliau garsėjo alvaras (nuo autoriaus portugalų Emanuelio Alvaro), daug kartų Lietuvoje ir kitur leistas vadovėlis. Iš retorikos labai vertinamas buvo ispano Kiprijono Soarijaus vadovėlis. Čia daug pasidarbavo ir lietuvis Kazimieras Kojelavičius. Graikų kalbos mokyti iš pradžių buvo vartojamas belgo N. Klenardo vadovėlis, o paskui populiariausias tapo vokiečio J. Gretserio 1593 m. pirmą kartą išleistas, o vėliau daug kartų išėjęs vadovėlis. Graikų kalbos vadovėlių parengė ir Zygmantas Liauksminas, tačiau jis neišliko. Mokyta ir iš įvairių kitų autorių vadovėlių.

Kolegijose pagrindinė dėstomoji kalba — lotynų, kuri humanistinėse klasėse buvo svarbiausias mokymosi dalykas. Jos mokyta vis didinant skaitomų antikinių autorių skaičių ir jų raštų ištraukas. Autorių buvo nemaža: Kornelijus Dionisijus, Fedras, Ciceronas, Cezaris, Ovidijus, Vergilijus, Livijus, Saliustijus ir kt. Vidurinėje gramatikos klasėje pradedama mokyti ir graikų kalbos, skaitomos Ezopo pasakėčios, Lukano, Isokrato, Platono, Plutarcho, Grigaliaus Nazianziečio, Jono Chrisostomo raštų ištraukos. Poezijos klasėje toliau plečiamas bei gilinamas lotynų ir graikų kalbos mokymasis, skaitoma daugiau autorių ar jų raštų ištraukų. Retorikos klasėje daugiausia dėmesio skiriama iškalbos

teorijai, stilistikai, įvairiems pagalbiniam mokslams. Svarbiausias autorius čia Ciceronas, paskui — Aristotelis; iš pagalbinių mokslų einama mitologija, istorija, geografija, archeologija.

Jėzuitų kolegijose (daugiau negu kitose Lietuvoje veikusiose) buvo skaitoma nemaža antikinių autorių. Tačiau jie skaitomi ne visi ir pirmiausia tos jų raštų ištraukos, kurios atrodė nekenksmingos ir „neapsunkino“ moksleivių sąžinės. Taip „apvalyti“ autorius reikalauta ir Tridento bažnytiniame susirinkime (1545), kurio nutarimus vykdyti ir buvo pašauktas jėzuitų ordinas. Apskritai jėzuitai nesistengė savo mokinių perkrauti faktais, bet daug valandų skirdavo mokytis atmintinai, kartoti, rašiniams, pratyboms, varžyboms, disputams, deklamacijoms, teatrui. Buvo laikomasi formaliosios ir koncentruoto mokymosi sistemos. Gramatikos klase buvo rūpinamasi išlavinti atmintį, o aukštesnėse — poezijos ir retorikos — įdiegti įgūdžius lengvai formuluoti mintis ir kalbą. Kolegijų mokytojai stengėsi bet kokio gabumo jaunuolį išmokyti rašyti eiles, visų pirma šmaikščias epigramas, o galutinis mokymo tikslas — išugdyti gerą kalbėtoją. Tai buvo aktualu, nes vyko atkakli ideologinė bei politinė polemika. Decentralizuota valdžia Lietuvoje labai daug priklausydavo nuo iškalbingo veikėjo seimuose ir seimeliuose. Iškalbos poreikis artindavo katalikiškas ir skirtingų konfesijų kolegijas, nes vadovai nenorėjo, kad jų auklėtiniai atsiliuktų nuo kitų visuomeninės veiklos.

Sunkesnėmis sąlygomis gyvavusios evangelikų reformatų mokyklos nepasiekė jėzuitų kolegijos lygio, jos apimties, tačiau mokymo pobūdis buvo panašus. Iš 1629 m. pamokų tvarkaraščio matyti, kad Kėdainių gimnazijoje irgi vyravo kalbinis-stilistinis metodas. Daugiausia dėmesio skirta lotynų kalbai mokytis, antikiniams autoriams — poetams bei retorikams — skaityti, retorikai, pratyboms, disputams; kitiems dalykams vietos paliekama nedaug. Tik vėlesnių metų tvarkaraščiuose daugiau pamokų skiriama naujosios kalboms, istorijai, aritmetikai, geografijai²⁷.

4. VILNIAUS UNIVERSITETO ĮSTEIGIMAS IR JO VEIKLA

Aukštasis mokslas Lietuvos bajorams pasidarė reikalingesnis jų valstybinėje veikloje, politinėje ir ideologinėje kovoje, kurios vienas iš objektų buvo Lietuvos valstybės (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės) savarankiškumo išsaugojimas po Krėvos unijos (1385) ir Horodlės (1413) sutarčių su Lenkija. Šią kovą atspindi istoriografija, publicistika ir net poezija. Dėl jos Lietuvos metraščiuose atsirado lietuvių kilmės iš romėnų legenda, pradėta aukštinti didžiuosius kunigaikščius, ypač Gediminą ir Vytautą. Šios kovos jaučiamos ir Vilniaus vaitui Augustinui Rotundui priskiriamame poleminiame veikale „Pasikalbėjimas lenko su lietuviu“, kuriame ginama Lietuvos valstybinė ir visuomeninė santvarka.

²⁷ Laurynaitis V. Lietuvos evangelikų-reformatų mokyklos, p. 130.

Aukštasis išsilavinimas buvo reikalingas taip pat feodalinės Lietuvos valstybės politiniam vidaus gyvenimui. Nuo XVI a. pradžios imami šaukti reguliarūs Lietuvos bajorų seimai, o 1566 m. paskelbus II Lietuvos Statutą, šaukiami pavietų seimeliai ir juose renkami atstovai į seimą ir teismų nariai. Seimuose bei seimeliuose bajorams tekdavo svarstyti įvairius klausimus, todėl reikėjo išmanyti įstatymus, pažinti papročius, aiškinti istorinius įvykius.

Ne tik didžiojo kunigaikščio dvaras, bet ir jo aukštieji pareigūnai — vaivados ir seniūnai — savo rūmuose turėjo kanceliarijų su raštininkais, sekretorių, dailininkų ir poetų. Pareigūnams politines kalbas rašė aukšto humanitarinio išsilavinimo žmonės. Ypač aiškiai tai matyti iš Liublino seime 1569 m. pasakytų Kristupo Radvilos ir Jono Chodkevičiaus kalbų. Pilies ir žemės teismams reikėjo raštininkų, tekūnų ir advokatų. Katalikų bažnyčiai reikėjo išprususių teologų, sugebančių stoti į viešus disputus su reformatais ir paneigti jų kritiką.

Visa tai vertė 1570 m. įsteigtą Vilniaus kolegiją pakelti iki universiteto lygio. Valstybiniais aktais tai ir padaryta 1579 metais.

Vilniaus aukštoji mokykla, pavadinta akademija ir universitetu, jungė tris ano meto mokslo įstaigas sąvokas: kolegiją, universitetą ir akademiją.

Vilniaus aukštosios mokyklos įsteigimo privilegijoje ši mokykla pavadinta akademija ir universitetu. Universitetas kilęs iš lotynų kalbos žodžio „universus“ — visas, išstis ir reiškęs pirklių, amatininkų ar šiaip miestiečių susivienijimą. XII a. Vakarų Europos miestuose prie Viduržemio jūros ir Atlanto vandenyno ėmė kurtis laisvos bendrojo ir specialiojo lavinimo mokyklos, pasivadinusios Universitas magistrorum et scholarium (mokytojų ir mokinių susivienijimas). Joms ir prigijo sutrumpintas universiteto vardas.

Dvigubas aukštosios Vilniaus mokyklos pavadinimas neatsitiktinis. Renesanso epochoje mokslas buvo tapatinamas su žinojimu, o menas — su gebėjimu. Kūrybinius gabumus humanistai vertino labiau už žinojimą. Jo, ilgai laikyto amatu, buvo mokomasi akademijose, remiantis individualaus (ne auditorinio) mokymo metodu. Mokyklos pavadinimas akademija reiškė pažadą, kad bus ne tik suteikiama žinių, bet ugdomi ir praktiniai gebėjimai. Meniniai įgūdžiai iš tiesų ir buvo perduodami fakultatyviai, studentams pageidaujant ir už tą mokymą dėstytojui atskirai atsilyginant. Į akademijos sąvoką įėjo ir mokslo tiriamieji darbai; atlikti tokie darbai buvo skelbiami susirinkimuose, panašiuose į dabartines mokslines konferencijas. Akademijomis buvo vadinamos taip pat pamokslų sakymo ir kitos pratybos. Nereikia atmesti minties, kad dvigubu mokyklos pavadinimu buvo siekiama ir politinių teisių: teisinės garantijos, kad Vilniuje ir apskritai Lietuvos valstybėje neatsiras kitos aukštosios mokyklos, pavadintos akademija. Vilniaus universitetas nuo to meto Vakarų

Europos universitetų skyrėsi tuo, kad jame vietoj keturių fakultetų tebuvo du: Filosofijos ir Teologijos (be Teisės ir Medicinos). Todėl čia kiek kitaip negu kituose universitetuose buvo sutvarkytas Filosofijos fakultetas. Pagal tradiciją jis buvo pereinamasis, nes tik jį baigus galima stoti į kurį nors kitą. Vilniuje pasirinkimo nebuvo.

Bajorai liko nepatenkinti. Jų praktinei veiklai reikėjo Teisės ir Medicinos fakultetų. Karalius Vladislovas Vaza 1641 m. spalio 11 d. privilegija ne tiek leido, kiek įpareigojo steigti stingamus fakultetus. Tačiau Medicinos fakultetas nebuvo įkurtas. Kad Teisių fakultetas pradėtų veikti, pasirūpino Kazimieras Leonas Sapiega, paskyręs lėšų jo profesoriams išlaikyti. Taip jis norėjo pagerbti savo tėvo Leono, 1588 m. Lietuvos Statuto leidėjo, atminimą ir skatinti studijuoti Lietuvoje veikiančią teisių kodeksą. Fakultetas veikė tik iki fundatoriaus mirties. K. L. Sapiegai mirus, jo pakviestas profesorius pasaulietis Aronas Aleksandras Olizarovskis išvyko į protestantišką Karaliaučiaus universitetą. Civilinė teisė nebebuvo dėstoma, o kanonų teisės katedra prijungta prie Teologijos fakulteto.

Lietuvos Statutas Lenkijos senatoriams ir jėzuitų ordino generolams buvo nepriimtinas. Jis galintis Lietuvos bajorus skatinti siekti valstybinio separatizmo ir tvirtinantis lygias pilietines ir politines pravoslavų teises. Be to, ten pat (III, 3) sakoma, kad neardomi susiklostę pono (žemvaldžio) ir jo valdinių dvasininkų bei pasauliečių santykiai. Jeigu kuris iš jų pamaldumo dingstimi mėgintų priešintis dėl dvasinių ar pasaulietinių reikalų, ponas turi teisę bausti. Si Statuto teisinė norma primena Ausburgo ediktą, skelbusį, kieno valdžia, to ir religija, su kuriuo katalikų bažnyčia nesutiko ir prieš kurį kovojo.

Dėl ko liko neįsteigtas Medicinos fakultetas, tebėra nenustatyta. Greičiausiai todėl, kad Lietuvoje dirbę medicinos daktarai, turėję teisę dėstyti aukštosiose mokyklose, buvo pasauliečiai ir eretikai: Pranciškus Skorina, Georgas Blandratas, Simonas Simonis, Johanas Hasleris^{27a}. Būdami visapusiškai išsilavinę ir vadovaudamiesi savo pasaulėžiūra bei visuomeniniais interesais, dažnai pirmenybę atiduodavo ne medicininei, o humanitarinei veiklai.

Akademijos rektorių skyrė užsienyje gyvenęs jėzuitų ordino generolas. Rektoriaus pagalbininkas buvo kancleris, turėjęs sekti, kad būtų tinkamai organizuotos studijos, disputai, viešieji aktai, kad teisingai būtų teikiami mokslo laipsniai. Rektorius ir profesorai buvo vienuoliai ir gyveno naujai pastatytuose akademijos rūmuose greta patalpų, skirtų auditorijoms ir studentams gyventi. Akademijos lėšas sudarė pajamos iš jai užrašytų dvarų. Pirmieji Vilniaus universiteto profesorai buvo daugiausia Romos jėzuitų kolegiją baigę užsieniečiai: italai, ispanai, anglai, škotai,

^{27a} Jurginis J., Lukšaitė I. Lietuvos kultūros istorijos bruožai: (Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus).— V., 1981, p. 152—153.

airiai. Lenkų ir lietuvių tautybės profesorių ėmė rasti tik XVI a. pabaigoje. Parinkti dėstytojus iš visos Europos nesunku buvo dėl to, kad visų kraštų aukštųjų mokyklų dėstymoji kalba buvo lotynų. Universiteto profesoriai dažnai keitėsi. Vienus jėzuitų ordino generolas atšaukdavo, siūsdavo į kitus miestus, o į jų vietą skirdavo naujus. Dažna tokio kaitaliojimo priežastis būdavo pažiūrų skirtumas ir profesorių kilnojimosi tradicija.

Pradėdamas dėstyti dalyką, profesorius paskelbdavo savo programą, kurioje būdavo pabrėžiama, ko jis nori išmokyti studentus. Dalykai dėstyti ne keli iš karto, o vienas po kito. Gana dažnai tas pats profesorius savo studentams dėstė ne vieną dalyką, pvz., baigęs skaityti trejų metų filosofijos kursą, imdavosi teologijos dalykų ar būdavo keliamas į kitą mokyklą. Retai kada kartodavo kursą. Profesoriumi vykstant į kitą vietą, kartais drauge keldavosi ir jo studentai.

Studentais buvo priimami visų tautybių ir visų krikščioniškų tikybių jaunuoliai, galėję mokytis tik Filosofijos fakultete. Norėdami stoti į Teologijos fakultetą, turėjo pereiti į katalikų tikėjimą ir priimti šio tikėjimo dvasininko šventinimus. Pasauliečių, kurie būtų baigę aukštuosius teologijos mokslus, tuo metu nebuvo.

1570 m. pradėjusi veikti kolegija turėjo 160 studentų, 1590 m. drauge su akademija — 600, o 1618 m. — 1210. 1618/19 m. m. akademijos studentų tebuvo 110, o kolegijos klasėse mokėsi 1100²⁸. Vilniaus kolegijoje besimokančių skaičius ėmė mažėti, pradėjus jas steigti kituose Lietuvos ir Baltarusijos miestuose.

Jėzuitai stengėsi didinti studentų skaičių ir kartu — savo įtaką visuomenei. Neturtingiems studentams buvo įsteigtas bendrabutis. Vyskupas V. Protasevičius 1579 m. nupirko mieste mūrinį namą ir jame įkurdino globojamus studentus. Šis bendrabutis vadinosi Valerijono bursa, jo steigėjo ir mecenato vyskupo vardu. Bursa — lotyniškos kilmės žodis, reiškęs bendrą pragyvenimo kasą. 1603 m. bendrabutis atiduotas vyskupystės kapitulai. Kaip jį juo rūpinosi, matyti iš daugkartinio bendrabučio padėties svars-

6. Spėjamas K. Sirvydo portretas. XVII a.

²⁸ Vilniaus universiteto istorija 1579—1803.— V., 1976, p. 58.

tymo. Kapitula tvarkė ir kitą bursą, įsteigtą Ambraziejaus Beinarto ir pavadintą Bursa Ambroziana. Pajamų bursos gaudavo iš nuomojamų namų.

Į bursą buvo priimami tik tie studentai, kurie jau buvo pradėję arba įpusėję mokslą ir negalėjo baigti dėl materialinių sunkumų. Bursos studentai savo globėjams — vyskupui ir kapitulai — turėjo atsisteisti: patarnauti ir giedoti per mišias Vilniaus katedroje. Dėl to tarp vyskupo ir akademijos rektoriaus kildavo nemaža konfliktų. Profesoriai skųsdavosi, kad studentai per ilgai užlaidomi katedroje ir todėl nukenčias jų mokslas. Pagaliau šis nuolatinis ginčas baigėsi vyskupo ir rektoriaus susitarimu. Vyskupas sutiko sutrumpinti patarnavimų laiką. Buvo apkaltinti ir bursininkai, nukrypę nuo jėzuitų mokyklos kelio ir pasidarę beveik padaužas, pažeidžiantys akademinę drausmę.

Pareiškę nepasitenkinimą Valerijono ir Ambraziejaus burso mis, jėzuitai prašė savo generolą leisti jiems Vilniuje įsteigti didelį studentų bendrąbūtį — konviktą. Praėjo nemaža laiko, kol jis pradėjo veikti. Jėzuitai kreipėsi į miestiečius, ragindami juos padėti neturtingiems studentams. Ir užsienio miestuose, ir Vilniuje populiarius darėsi studentas elgeta. Per didžiąsias bažnytines šventes, per vardines ir kitomis progomis studentai pavieniui ir grupėmis vykdavo sveikinti turtingųjų ir kilmingųjų. Palangėse, kiemuose bei tarpuvartėse giedodavo giesmes, grodavo arba deklamuodavo. Už tokį savo asmens pagerbimą didikas dažniausiai nepašyškėdavo atsilyginti.

Jėzuitai stengėsi paveikti studentus, kad šie stotų į ordiną. Neturtingieji buvo tuo suinteresuoti, nes ordino nariams atkrisdavo pragyvenimo rūpesčiai. Todėl baigusieji kolegiją ir pradėjusieji studijuoti Filosofijos fakultete skirstėsi į ordino narius ir pasauliečius. Iš kandidatų į kunigus ir vienuolius būdavo sudaroma tam tikra paslaugiųjų organizacija — sodalicija. Jos nariai turėjo būti ypač pamaldūs ir pavyzdingi. Jie lankė ligonius prieglaudose, mokė katekizmo gatvėse ir šiaip žmonių susibūrimuose, aktyviai dalyvaudavo kovose su kitatikiais. Tarp pasauliečių ir sodalicininkų kildavo ne tik nesantaikos, bet ir vaidų. Pirmieji pašiepėdavo pastaruosius. Ypač dėl to nesivaržydavo didikų vaikų palydovai — eksteronais vadinti studentai.

Teologijos fakultete katedrų ir profesorių buvo daugiau negu Filosofijos, o studentų jame mokėsi vos keliolika. Prijungiant Filosofijos fakultetą prie Teologijos fakulteto, vadovautasi formaliu to meto principu, kad filosofija yra teologijos tarnaitė, be to, norėta išaukštinti teologiją kaip mokslo viršūnę. Stojančiųjų į Teologijos fakultetą ypač sumažėjo nuo 1582 m., kai Vilniuje ėmė veikti net dvi kunigų seminarijos, viena — popiežiaus, vadinama alumnatu, kuri rengė unitų kunigus, ir kita — vyskupijos diecezinė. 1579—1597 m. Teologijos fakultete kasmet studijuodavo vos po 10—13 studentų. Dėl tokio nepaprastai mažo skaičiaus rektorius Garsijas Alabijanas skundėsi, teigdamas, kad kalčiaus

sia dėl to esanti aukštųjų bažnytinių beneficijų dalijimo tvarka. Vietos skiriamos atsižvelgiant ne į kandidato mokslą, o į jo santykius su didžiojo kunigaikščio dvaru. Todėl baigusieji Filosofijos fakultetą veržiasi ne į Teologijos fakultetą, o į didžiojo kunigaikščio dvarą²⁹.

G. Alabijano manymu, padėtis nepagerėsianti, jei nepasikeisiantai beneficijų dalijimo tvarka. Į Teologijos fakultetą dažnai stodavo didikų vaikai, ir ne dėl to, kad mėgo teologiją, o iš preventyvaus reikalo, nes tėvai jiems buvo numatę aukštas ir labai pelningas bažnytines vyskupų, kapitulų narių ir klebonų pareigas. Tokie vaikai turėjo asmeninius pedagogus — globėjus, baigusius humanitarinius mokslus Filosofijos fakultete. Jie lydėdavo savo globotinius į paskaitas, užrašinėdavo jas, padėdavo ruošti egzaminams ir disputams.

Teologijos profesorių paskaitų klausyti atėdavo abiejų kunigų seminarijų tam tikrų kursų auklėtiniai ir papildydavo klausytojų skaičių. Padidinti jį buvo nuolatinis jėzuitų rūpestis.

Vyskupui ir jėzuitams buvo svarbu, kad Lietuvos bajorų jaunimas nevyktų studijuoti į užsienio universitetus, ypač į protestantiškus. Todėl jie stengėsi Filosofijos fakulteto mokslo lygį išlaikyti kaip ir užsienio aukštojo mokslo įstaigose. Jame, be tų dalykų, kuriuos apėmė scholastikos arba laisvųjų menų sąvokos ir kurie buvo išeinami kolegijoje, dar dėstyta logika, dialektika, Aristotelio fizika, psichologija. Filosofija tuomet buvo vadinama pasaulietinių mokslų visuma. Tenkinant valstybės ir visuomenės gyvenimo poreikius, klostėsi gamtos mokslų pradmenys. Tokios praktinės sritys, kaip antai: fortifikacija, balistika, geodezija, kartografija, negalėjo išsiversti be geometrijos ir astronomijos, kurios drauge su aritmetika ir muzika priklausė matematikos sąvokai. Astronomijos reikėjo kalendoriniam laikui skaičiuoti, planetų judėjimui stebėti, saulės laikrodžiams konstruoti ir naudoti³⁰. Geometrija ir geografija ypač plačiai taikyta, 1547 m. pradėjus ir 1557 m. įstatymu patvirtinus agrarinę reformą — ėmus žemę matuoti valakais.

Metafizika, kaip ir scholastika, išgyveno kilimo ir smukimo etapus. Ji buvo istoriškai neišvengiamas gamtos pažinimo laipsnis. Išmokiusi sisteminti ir klasifikuoti gamtos kūrinius ir reiškinius, ilgainiui ji virto pažiūrų sistema, kurios pagrindą sudarė teigimas, jog gamtos kūnai nesikeičia. Ši pažiūra jau stabdė tolesnius mokslinius ieškojimus.

Scholastika tuomet buvo ištisa mokymo sistema. Jos turinį sudarė ano meto pasaulietinio mokslo dalykai. Nors daugeliu atvejų mokymas rėmėsi gatavų klausimų ir atsakymų įsiminimu, vis dėlto, pripažindami, kad pasaulį reikia aiškinti protu, scho-

²⁹ *Natoński B.* Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji. Wiek XVII. Kontrreformacja.— Wrocław, 1970, s. 333.

³⁰ Vilniaus universiteto istorija 1579—1803, p. 124—126.

lastai skatino svarstyti, mokėti apibrėžti, ugdyti proto žvalumą. Išmokiusi daryti apibrėžimus ir formuluoti dėsnius, laikui bėgant, scholastika atitraukė mokyklą nuo aplinkos tyrimo ir atvedė į formalius, bevaisius samprotavimus. Pradėjus veikti Vilniaus akademijai, metafizika ir scholastika dar nebuvo virtusios mokslo stabdžiais. Dialektika dar netapo jų priešybe, nors jau skatino kitokį galvojimo būdą.

Dialektika buvo mokymas disputuoti, polemizuoti, kurti pasikalbėjimo meną kaip retorikos metodą. Tai visų pirma — pasitelkimas logiškų samprotavimų, norint įtikinti klausytoją. Dialektika tapo mokymu apie vystymąsi, visuotinius ryšius bei reiškinių sąlygotumą ir pamažu darėsi metafizikos priešybe.

Dialektišką galvojimą skatino ir savita universiteto tvarka bei dėstymo būdas. Skaitydamas kursą, profesorius dažniausiai pats mokydavosi ir sistemindavo savo pažiūras. Auditorijoje jis skaitydavo ir komentavo kurį nors pagrindinį veikalą, pateikdavo klausytojams vieną ar keletą klausimų. Studentai kaip atsakymą kelias dienas rinkdavo argumentus ir už, ir prieš ir juos viešai išdėstydavo. Profesorius sistemindavo jų argumentus ir analizuodavo klausimą, stengdamasis rasti kiek galima tikslesnį atsakymą. Tokie klausimų svarstymai buvo rengiami du kartus per mėnesį arba net kas savaitę. Be jų, dar kartą arba du per metus buvo rengiami iškilmingi disputai, lotyniškai vadinami *questiones quodlibeteles*. Taigi mokslo ir pasaulėžiūros klausimus aiškinosi, galima sakyti, visas universitetas — ir profesoriai, ir studentai, o jų ginčų pasiklausyti ateidavo mokslu besidomintys miesto gyventojai.

Paskaitas studentai užsirašinėdavo ir mokytis turėdavo iš užrašų. Buvo reikalaujama garsiai pakartoti, ką girdėję. Kartojimai būdavo kasdieniniai, savaitiniai ir mėnesiniai. Mokymo programa („*Ratio studiorum*“) reikalavo, kad studentas, kartodamas tai, ką girdėjo iš profesoriaus, stengtųsi savarankiškai ginti tezę ir parinktų naujų argumentų³¹.

Dėstymo metodika buvo nevienoda. Dažniausiai paskaitos pradžioje profesoriai stengdavosi formuluoti klausimą ir, remdamiesi faktais, pavyzdžiais, samprotavimais, atsakydavo į jį. Studentai užsirašinėdavo tik svarbiausias mintis. Taigi per paskaitą gaunamas žinias jie įvaldydavo daugiau individualiai. Ką vienas pastebėdavo ir akcentuodavo, kitas galėdavo ir praleisti. Todėl dažnai kildavo nesusipratimų, aiškinantis, ką tas ar kitas profesorius kalbėjo, ar nepasitaikė nukrypimų nuo „šventosios teologijos“.

Tokiu nukrypimu buvo apkaltintas vienas geriausių filosofijos katedros profesorių Jonas Hėjus (Hay), dėstęs Aristotelio logiką, fiziką ir veikalą apie sielą. Dėstantiems filosofiją jėzuitų profesoriams reikėjo Aristotelį derinti su Tomu Akviniečiu, remiantis

³¹ Historia wychowania / Red. L. Kurdybacha.— Warszawa, 1967, t. 1, s. 358.

gausybe komentarų, kurie, užuot ką nors išaiškinę, tik temdė dalyką. Humanistai nepripažino tokių komentarų ir stengėsi Aristotelio mokslą suprasti tokį, koks jis buvo. Pasirodė, kad humanistų šalininkas buvęs ir J. Hėjus. Tik po trejų metų akademijos vadovybei paaikškėjo, jog jis dėstė ir tas Aristotelio mokslo vietas, kurios nesuderinamos su krikščionybės dvasia ir kurių teologai nekomentuodavo. Prieš jį griežčiausiai stėjo moralinės ir poleminės teologijos profesorius ispanas Petras Vijana, uolus Tomo Akviniečio sekėjas. Dviejų jėzuitų profesorių konfliktą sprendė ordino generolas. J. Hėjus turėjo išvykti iš Vilniaus, o jo vietą katedroje užėmė P. Vijana. Panašių konfliktų pasitaikydavo ir daugiau.

Dėl to profesoriai, bijodami, kad jų neapkaltintų erėzija, ėmė diktuoti paskaitas. Šis metodas atėjo iš Ispanijos. Diktuoti tik svarbiausi su dėstomuoju klausimu susiję dalykai. Ketvirtis paskaitai skirto laiko būdavo paliekama užsirašytam tekstui aiškinti.

Dėl įsigalinčio diktavimo metodo kilo dėstytojų nepasitenkinimas. Diktavimas turėjo akivaizdžių trūkumų: 1) jis nedaro gyvo, emocingo poveikio klausytojams, 2) atima daug laiko, 3) klausytojo dėmesį nukreipia į mechaninį sakinių rašymą, nesekant minties. Be to, vargina klausytojus ir dėstytojus, o dėstomasis dalykas pasidaro nuobodus. Nors ir kaip kritikuojamas, šis metodas vis dėlto plito. Jį skatino ir daugelio dėstomųjų dalykų vadovėlių trūkumas.

Svarbi ugdymo priemonė buvo disputai. Per juos iškildavo ir priešingų katalikybei minčių. Rengdamasis disputui ir norėdamas jame tinkamai pasirodyti, studentas turėdavo nuodugniai susipažinti su eretiškais pažiūromis, giliai apsvarstyti savo argumentus, atitinkamai nusiteikti moraliai, nors iš anksto žinojo, kad turės prisipažinti esąs įtikintas savo „priešininko“, gynusio katalikybę. Sekę disputą sprendė apie jo dalyvių intelektą, logiką ir iškalbos meną. XVI a. disputams buvo rengiamasi labai rimtai ir taip nuosekliai susipažįstama su pažiūromis, kurias smerkė katalikybė.

Kontrreformacijai laimint, ugdymas jėzuitų mokyklose ėmė sukintis užburtu ratu. Siekiant klusnumo, buvo žiūrima, kad jis vis dėlto nebūtų aklas. Aklas klusnumas veda prie bukaprotystės. Jėzuitų auklėtiniai turėjo būti žvalūs ir sumanūs, sugebą ne tik vykdyti iš viršaus gautus nurodymus, bet ir vieni nepasimesti. Sumanumo ugdymas dažnai buvo vadinamas mokymu savarankiškai galvoti. Kai galvojimas priveda prie prieštaravimo teologijos teiginiams, studentui tenka slėpti savo mintis ir kalbėti taip, kaip reikalaujama. Todėl tarp jėzuitų akademijos profesorių ir studentų atsirasdavo eretikų, oficialiosios pasaulėžiūros priešininkų. Toks, pvz., buvo Meletijus Smotrickis.

Akademijoje buvo įvesta griežta žinių įvaldymo kontrolė. Baigęs klausyti kurį nors dalyką, studentas turėjo parodyti, ką iš-

mokęs: laikyti egzaminus ir apginti tezes. Per egzaminus buvo atsakinėjama į klausimus, o per tezių gynimą rodomas gebėjimas daryti mokslines išvadas, įrodinėti. Dauguma tezių spausdintos 20–30 puslapių sąsiuvinuose. Su jomis būdavo iš anksto susipažįstama ir pasirengiama ginčui. Iš egzaminų rezultatų ir gebėjimo apginti tezes buvo sprendžiama apie mokslinį studento absolvento pasirengimą.

Griežtai kontroliuojamas buvo ir auklėjimas. Vilniaus akademijoje lankydavosi jėzuitų ordino siųsti vizitatoriai, kurie tikrindavo mokymo ir auklėjimo darbą. 1592 m. akademiją vizitavo Liudvikas Maselis. Jis priekaištavo, kad per daug dėmesio skiriama pasirodymams ir deklamacijoms. Be to, esą dėstoma daugiau dalykų negu reikia. Jis taip pat kritikavo slaptą studentų sekimo sistemą. Kolegų sekimas ir slapti pranešėjimai jėzuitams duoda daugiau žalos nei naudos. Nereikia, jo nuomone, skirti tiek daug prižiūrėtojų šventadieniais, poilsio ir žaidimų metu. Užtektų vieno profesoriaus, kiti tuo metu galėtų geriau pasirengti paskaitoms.

Akademijoje, be abejo, daug dėmesio buvo skiriama religinei studentų praktikai. Ji nustatyta 1570 m. Madžo (Maggio) instrukcijos, atvežtos iš Italijos, steigiant kolegiją³². Paskaitos pradamos 7 val. rytą. Po pirmosios studentai kasdien vedami į bažnyčią klausyti mišių. Prieš paskaitas ir po paskaitų buvo kalbama malda. Sekmadieniais ir šventadieniais per sumą, pamokslą ir vakarines pamaldas visi turėjo būti bažnyčioje. Kas mėnesį studentai turėdavo eiti išpažinties namų koplyčioje, mokyklos salėje arba šv. Jono bažnyčioje.

Daug reikšmės jėzuitai teikė iškilinėms, kurios buvo rengiamos per didžiąsias religines šventes, semestro pradžioje, vadina moje renovitio studiorum, šv. Kotrynos, mokslo globėjos, dieną, vyskupo arba vaivados atvykimo ir kitomis progomis, nekalbant jau apie karaliaus atvykimą į Vilnių. Tada studentai vaidindavo, dainuodavo, deklamuodavo, grodavo jų kapelos ir orkestrai. Akademijos studentų teatras buvo mokymo proceso dalis, nustatyta mokymo plano ir griežtai reglamentuota. Visa ugdymo sistema, ir ši jos dalis su vaidyba ir dialogų tekstais, turėjo padėti propaguoti religiją. Moralizuojanti vaidinimų didaktika paveldėta iš viduramžių: gundymai ir nuodėmingas gyvenimas, po to — atgaila ir amžinoji palaima arba nusidėjėlio užsispyrimas, nenoras atsiversti, grimzdimas į nuodėmes ir amžinas pasmerkimas. Dramos epilogą dažnai sudaro arba triumfas danguje, arba kančios pragare³³.

Pirmauti moksle ir pasižymėti studentai buvo skatinami dovanomis, kurių duodavo akademijos rektorius, vyskupas arba at-

³² Ji paskelbta: *Piechnik L. Początki Akademii Wileńskiej (1569—1600)*.— Kraków, 1973, s. 165—171.

³³ *Zaborskaitė V. Prie Lietuvos teatro ištakų*.— V., 1981, p. 44.

skiri asmenys, daugiausia didikai. Jas įteikdavo iškilnių progomis. Įprastinė dovana — gražiai įrišta knyga. Nuo 1576 m. įteikimas palydimas fanfarų muzika ir deklamacijomis senovės graikų kalba. 1579 m. apdovanota 20 studentų.

Ši tradicija išaugo iš pagyrimų ir papeikimų sistemos, kuri buvo paplitusi visose jėzuitų mokyklose. Pagal pažangumą, pamaldumą ir klusnumą studentai buvo skirstomi į diktatorius, cenzorius ir net į visaip pravardžiuojamus nevykėlius. Vienų žeminimu ir kitų aukštinimu skatintas mokinių pataikavimas.

Be pagyrimų ir papeikimų, studentams buvo taikomos įvairios bausmės, net areštas. Akademija turėjo administracinę ir teisminę autonomiją. Profesoriai ir studentai nepriklausė nuo miesto arba didžiojo kunigaikščio pareigūno — vaivados — valdžios. Rektorius savo galia prilygo feodaliniam kunigaikščiui, galėjo teisti studentą, skirti jam bausmę ir vykdyti ją.

Vizitatorius Madžas nurodė, jog nereikia skubėti grasinti studentą išmesti iš mokyklos, nes kitą kartą tai esą lengviau padaryti negu atvesti į ją. Jo instrukcijoje rašoma: „Negalima drausminti kumščiais, mušti per veidą arba per galvą, sukkti ausų. Galima saikingai išplakti rykštėmis, jeigu kas to nusipelno. Svarbesniais atvejais kreiptis į prefektą“³⁴. Nors rykštės, kaip auklėjimo priemonė, buvo naudojamos beveik visose to meto mokyklose, tačiau Vilniaus akademijoje ir kolegijoje neprigijo. Galutinai įsigalėjus privilegijuotam bajorų luomui, teismai nebausdavo bajorų plakimu. Išplakti galima tik paprastą, neprivilegijuotą žmogų. Nors Vilniaus akademijos studentai ne visi buvo bajorai, tačiau, taikant bausmes, į visus žiūrėta kaip į bajorus. Rykštės paplito valstiečių ir miestiečių vaikų mokyklose. Studentai buvo baudžiami karceriu arba piniginėmis baudomis.

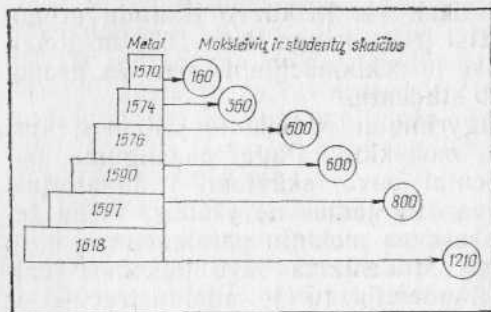
Vizitatoriaus Madžo instrukcijoje neužmiršta ir studentų higiena. Jiems esanti reikalinga sveikata ir gera savijauta. Todėl auditorijos turinčios būti švarios ir tvarkingos. Kadangi mokėsi nuo ankstyvo ryto iki vėlyvo vakaro, tai instrukcijoje sakoma, kad per pirmą popietinę pertrauką dėstytojams ir studentams galima išeiti į gamtą trumpai pailsėti. Laisvomis dienomis siūloma visai klasei drauge išeiti į laukus. Dėl žaidimų sakoma: „Mūsų mokiniams netinka šaudyti iš lanko, nors tai visame krašte plačiai paplitęs žaidimas, arba bent jau žiūrėti, kad šaudoma būtų be geležinių antgalių“³⁵.

Pirmais veiklos dešimtmečiais mokymo ir auklėjimo lygiu Vilniaus akademija neatsiliko nuo kitų Europos universitetų. Filosofijos fakultetą baigęs jaunuolis buvo laikomas pakankamai apsišvietusiu žmogumi.

Steigiant Vilniaus akademiją, katalikų pozicijos Lietuvoje buvo silpnos. Aukštieji valstybės pareigūnai rėmė reformaciją. Tarp reformatų ėmus plisti radikaliajai arijonų srovei, kėlusiai pavojų

³⁴ *Piechnik L. Początki Akademii Wileńskiej (1569—1600)*, s. 84.

³⁵ Ten pat.

7. Vilniaus kolegijos mokslėvių ir universiteto studentų skaičius

feodalinei santvarkai, didikai vienas po kito pradėjo gręžtis nuo reformacijos ir remti jėzuitus. Siems Lietuvoje sekėsi. Jų ordino turtai ir įtaka, ypač valdantiems feodalų sluoksniams, sparčiai augo. XVII a. viduryje reformacija Lietuvoje jau buvo nugalėta, katalikybė vėl pasidarė viešpataujanti religija. Liuteronai ir kalvinistai sudarė mažumą, o arijonai, per skirtą laiką nepasmerkę savęs ir negrįžę prie katalikybės, baudžiami mirtimi.

Nugalėjus reformaciją, atkrito intelektualinės kovos ir mokslinio pranašumo reikalas. Prasidėjo akademijos smukimo laikotarpis. Nepaisant kai kurių pastangų ją reformuoti, jis truko iki pat jėzuitų ordino panaikinimo 1773 metais. Įsigalėjo senų trufaretinių vadovėlių turinio atpasakojimas. Kritišką mintį stebė fanatizmas. Dėl to akademijos istorijoje skirtini du pagrindiniai laikotarpiai: 1) nuo įsteigimo iki XVII a. vidurio ir 2) nuo XVII a. vidurio iki jos reorganizavimo 1773 metais.

Reikšmingesni mokslo ir pedagogikos laimėjimai priklauso pirmam laikotarpiui. Jie sudaro nemažą įnašą į Lietuvos kultūros istoriją. Nors akademijoje visą laiką iki jos reorganizavimo dėstomoji kalba buvo lotynų, tačiau, kaip praktiškai reikalingo dalyko, mokyta ir lietuvių kalbos, kuria kalbėjo Lietuvos valstiečiai ir smulkesni bajorai. Ji buvo reikalinga katalikybę propaguoti liaudžiai, dėl savo priešiško baudiavai kaltintai pagonybe. Neblogai lietuviškai buvo išmokęs portugalas Emanuelis de Vega, dirbęs akademijoje 1581–1587 m. ir turėjęs filologinių gabumų.

Jėzuitai jautė spausdintų lietuviškų katalikiškų tekstų trūkumą. 1595 m. jie išleido Mikalojaus Daukšos katekizmą, o 1599 m. — jo postilę, kuri yra didžiausias ir literatūrinis bei kalbinių požiūriu vertingiausias XVI a. lietuvių raštijos paminklas. Daug metų lietuvių kalbą akademijoje dėstė Konstantinas Sirvydas. Reikšmingiausi jo darbai yra pamokslų rinkinys — „Punktai sakymų“ ir pirmasis lietuvių kalbos žodynas, akademijoje išleistas 1629 metais. Jis kelis kartus perspausdintas ir ligi Pilypo Ruigio žodyno pasirodymo 1747 m. buvo vienintelis. Vadinti jį lietuvių kalbos žodynu galima sąlygiškai, nes iš tikrųjų jis yra trijų kalbų: lenkų—lotynų—lietuvių. Labiausiai tiko mokančiam lietuviškai mokytis lenkiškai ir versti tekstams iš lenkų kalbos į lotynų. Ir K. Sirvydo „Punktai sakymų“ skyrėsi nuo savo pirmtakų — pamokslų knygų (Jono Bretkūno, M. Daukšos ir Jokūbo Morkūno postilijų). Jų tekstai tik lietuviški, o K. Sirvydo knygoje greta

lietuviško įdėtas ir lenkiškas. K. Sirvydu sekė Jonas Jaknavičius ir kiti tikybinių raštų leidėjai. Tais raštais norėta platinti lenkų kalbą, laikantis pedagoginio reikalavimo, kad jaunuolis, mokėdamas gimtąją kalbą, gali pradėti mokytis svietimos, būtent lenkų, o po jos — lotynų.

Nors istorijos, kaip savarankiško dalyko, tuomet dar nebuvo, ją dėstė kartu su geografija, vis dėlto akademija nemažai nusišelpė Lietuvos istorijai. Profesorius A. Vijųas-Kojelavičius, buvęs rektorius, parašė lotynų kalba dviejų tomų Lietuvos istoriją. Rašydamas ją, turėjo du tikslus: 1) norėjo duoti jaunimui žinių apie tėvynės praeitį ir 2) lotynų kalbos skaitinių knygą. Jo „Lietuvos istorija“ paplito ir už Lietuvos ribų. Iki XVIII a. pabaigos mokslo pasaulyje tai buvo vienintelė lengvai suprantama šios srities knyga, parašyta gražia klasikine lotynų kalba. Literatūrinis stiliumi ir kompozicija A. Vijųas-Kojelavičiaus „Lietuvos istorija“ daug pranašesnė už lenkišką Motiejaus Strijkovskio kroniką. Ji rodo didelę autoriaus literatūrinę kultūrą. A. Kojelavičiaus idėjos skyrėsi nuo pirmtakų Lietuvos istorikų: Aleksandro Gvagninio ir M. Strijkovskio, kurie, aiškindami praeitį, rėmėsi lietuvių kalba, papročiais ir tikėjimais. Laikydami humanistinių pažiūrų, jie domėjosi ne tik žemvaldžių klase, bet ir liaudies buitimi, o A. Gvagninis — net jos engimu. A. Kojelavičius buvo unijos su Lenkija ir katalikybės hegemonijos šalininkas. Liaudies buitimi ir lietuvių kalba jis nesidomėjo.

Nepaisant „Lietuvos istorijos“ teksto jėzuitams palankios idėjinės krypties ir literatūrinių privalumų, jos autorius nebuvo pagerbtas ir su Vilniaus akademija turėjo atsisveikinti. Pasibaigus 1654 m. kilusiam karui ir akademijai vėl pradėjus veikti, A. Kojelavičius nebuvo pakviestas dėstyti. Ordino vadovybė jam pavedė prižiūrėti ir tvarkyti jėzuitų namus. 1668 m. jį iškėlė į Varšuvą, kur 1677 m. A. Kojelavičius mirė.

„Lietuvos istoriją“ išleido ne akademija, turėjusi gerą iš Radvilų paveldėtą spaustuvę ir leidusi dideles knygas. Pirmas A. Kojelavičiaus istorijos tomas išspausdintas Gdanske (1650), antras — Antverpene (1669). Iš autoriaus ir leidėjų dedikacijų Sapiegoms matyti, kodėl jos nepatiko Lenkijos karaliams, senatoriams ir Ordino vadovams. Dedikacijoje K. L. Sapiegai rašoma: „Tu visada buvai mokslo ir mokslo vyrų nepaprastas rėmėjas, paties mokslo geradariškas stūmėjas, kuris Vilniaus akademiją, gerų minčių puoselėtoją, derlingų mokslų augintoją, pirmasis išpuošė viešu civilinės ir kanonų teisės dėstymu, kurio ligi šiol jai trūko, o tos akademijos dėstytojams paskyrei didžius atlyginimus iš savo išdo“. Dedikacijose teigiama: „Lietuvos istorijos negalėjau kitaip išleisti, kaip tik Tavo malonybei globojant“ ir „tas pats turėjo būti Lietuvos istorijos globėjas, kuris yra Lietuvos valstybės gynėjas“. A. Kojelavičiaus mintis, kad Lenkija buvo laiminga tol, kol ją valdė Lietuvos didieji kunigaikščiai Gediminaičiai, jo viršininkams buvo nepriimtina, kaip kelianti Lietuvos

8. A. Vijūko-Kojelavičiaus „Lietuvos istorijos“ I dalies antraštinių puslapis

bajorų pasididžiavimą tėvų ir protėvių praeitimi ir skatinanti separatizmą³⁶.

Nemaži akademijos nuopelnai ir kitoms mokslo šakoms. Akademijoje atsirado profesorių, atkeliavusių iš Vakarų Europos, kurie kėlė mintį pertvarkyti feodalinius santykius. Martynas Smigleckis veikale apie palūkanas kritikavo baudžiąvą, paremtą lažu ir asmenine valstiečio priklausomybe. Sitokio tipo baudžiąvą jis vadino vergove, o vergovė esanti nesuderinama su krikščioniška morale. Prieš baudžiąvos artinimą prie vergovės stoji ir Aleksandras Olizarovijus 1651 m. išleistame veikle „Apie politinę žmonių sąjungą“. Jo

ir kitų profesorių paskaitose bei leidiniuose skelbtos pažiūros į vergovę ir baudžiąvą žadino kritiškus samprotavimus apie visuomeninę santvarką. Žymus publicistas ir visuomenės veikėjas rektorius Petras Skarga savo „Seimo pamoksluose“ kritikavo to meto politinę valstybės santvarką, piešdamas ryškų didikų ir bajorų anarchijos vaizdą ir pasisakydamas už stiprią monarcho valdžią.

Iš akademijos profesorių poetų, rašiusių lotyniškai, į pirmas gretas Europoje išėjo Motiejus Kazimieras Šarbievijus. Jo lyrikos knygos susilaukė daugiau kaip 50 leidimų. Buvo literatūros kritikų, kurie Šarbievijaus kūrybą kėlė aukščiau už Horacijaus. P. P. Rubensas piešė jo knygoms vinjetes. M. K. Šarbievijus buvo ne tik poetas, bet ir poezijos teoretikas, stengęsis nustatyti estetikos principus.

Antru akademijos gyvavimo laikotarpiu vyravo reakcijos tamsa, kurioje tebykstedavo vienas kitas mokslo šviesulys. Kaip ir anksčiau, lotynų kalbos buvo mokomasi iš pasenusių vadovėlių, vedami sustabarėję teatralizuoti dialogai ir rašomos panegirikos globėjams bei geradariams.

Jėzuitų, kaip mokyklų vadovų, autoritetas žlugo, nors jie stengėsi pagerinti mokymą, imdami kaip atskirus dalykus dėstyti matematiką, eksperimentinę fiziką, astronomiją. Pastangos prisitaikyti prie naujų kylančios buržuazinės visuomenės reikalavi-

³⁶ Jurginis J., Lukšaitė I. Lietuvos kultūros istorijos bruožai, p. 179–180.

mų jų neišgelbėjo. 1773 m. jėzuitų ordinas buvo uždarytas, o kartu su juo baigėsi beveik 200 m. trukęs jėzuitinis Lietuvos aukštosios mokyklos laikotarpis.

5. AUKŠTOJO MOKSLO STUDIJOS UŽSIENYJE

Pačioje XV a. pabaigoje ir XVI a. pradžioje, menkėjant Krokuvos universiteto mokslo lygiui bei įtakai, Lietuvos bajorų ir miestiečių vaikai vis plačiau ėmė naudotis teise mokytis kituose Europos universitetuose: Italijoje, Vokietijoje, Šveicarijoje, vėliau — Prancūzijoje ir Olandijoje.

Į tolimus Italijos universitetus galėjo keliauti dažniausiai turtingų žmonių, didikų, vaikai, lydimi globėjų ir tarnų būrio. Bet tarp jų atsirasdavo ne vienas ir vargšas studentas, gavęs progą mokytis už patarnavimus ponačiui. Didikų vaikai nebuvo skatinami gilintis į visus studijų dalykus, siekti akademinų laipsnių. Jie rinkdavosi tuos mokslus, kurie galėjo būti naudingi politinei veiklai. Taip jie įgydavo tam tikrų enciklopedinių retorikos, istorijos, teisės, kartais — medicinos, matematikos žinių tiek, kiek jų reikėdavo namuose ir karo reikalams. Didikiško išsimokslinimo pavyzdys gali būti Jonas Radvila, žinomojo M. Radvilos Juodojo brolis, studijavęs Italijoje. Jis ten išmokęs gražiai kalbėti, gavęs istorijos žinių, įgijęs saloninio elgesio, muzikos ir šokio meno įgūdžių³⁷. Nuoširdaus domėjimosi mokslu pavyzdys yra Mikalojus Husovianas, Lietuvos miškų medžiotojo sūnus, diplomato E. Vitelijaus palydovas kelionėje į Italiją. Jis mokslo siekė „visa širdimi ir pastangomis“³⁸. Tokių tikslų kupinas buvo ir A. Kulvietis, Sienos universiteto daktaras, humanistinio pobūdžio mokyklos įsteigėjas Vilniuje.

Artimesni ir todėl lengviau pasiekiami buvo protestantiški universitetai, bet karalius ir bažnytinė vyresnybė griežtai draudė juos lankyti. Kitaip virto, valdant Zygimantui Augustui, kai Lietuvoje labai įsigalėjo M. Radvila Juodasis, kuris nuo amžiaus vidurio aiškiai linko į reformaciją. Tada lietuvių studentų pasirodė Leipcige, Frankfurte prie Oderio, Martyno Liuterio reformacijos centre Vitenberge ir kai kuriuose kituose konfesiniuose teritoriniuose vokiečių universitetuose. Gausiai buvo lankomas Bazelio universitetas. Kaip ir miestas, XVI a. viduryje ir antroje pusėje jis tapo svarbia humanistiškai nusiteikusios ir į reformas linkusios Lietuvos ir Lenkijos jaunuomenės rinkimosi vieta³⁹. Tai

³⁷ Agrippa W. Oratio Funeris De Illustrissimi Principis Et Domini Domini Iohannis Radzivilii Oliciae et Nesnisi Ducis, vita et morte.— S. I., 1553.

³⁸ Hussovianus N. Carmen de statura feritate ac venatione Bisontis.— Cracoviae, 1523; Vert. į liet. k.: Husovianas M. Giesmė apie stumbro išvaizdą, žiaurumą ir medžioklę.— AMMD. Literatūra, V., 1963, t. 6, p. 157–180.

³⁹ Šapoka A. Kur senovėje lietuviai mokslo ieškojo?— Zidinyms, 1935, t. 22, p. 421–426; Barycz H. Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu.— Kraków, 1935, s. 281 etc.

skafino nuo XVI a. vidurio Lietuvoje įsigalys „šveicariškas tikėjimas“ — kalvinizmas.

Tačiau gausiausiai XVI a. lietuviai lankė kaimyninį Karaliaučiaus universitetą. Jau pirmais jo gyvavimo metais (1544—1545) čia mokėsi daugiau kaip 10 studentų iš Lietuvos, o iki amžiaus pabaigos — apie 100. Vyko ten ir vėliau, daugiausia reformacijai palankūs vidutiniai bajorai, miestelėnai, neišgalėję studijuoti garsiuose tolimų kraštų universitetuose. Toje mokslo įstaigoje mokėsi nemažai lietuvių raštijai nusipelnusių žmonių (Martynas Mažvydas, Baltramiejus Vilentas, Steponas Jaugelis-Telega, Danielius Kleinas, Jonas Rėza ir kt.). Iš pirmųjų profesorių žymiausi buvo lietuviai A. Kulvietis ir S. Rapolionis.

Karaliaučiaus universiteto mokymo programos nedaug skyrėsi nuo kitų ano meto protestantiškų universitetų. Ir čia buvo vadovaujama „Vokietijos mokytojo“ (Praeceptor Germaniae) Pilypo Melanchtono nurodymais. Tiesa, mėginta įvesti prūsišką naująvę teologijoje — osiandrizmą (Andrejaus Osiandro skelbiamą kiek kitokį negu M. Liuterio mokymą), bet jis išsilaikė neilgai. Nepasisekė ir 1725 m. mėginimai reformuoti universitetą. Todėl, susipažinus su juo, nesunku bus įsivaizduoti ir kitų protestantiškų teritorinių universitetų mokslo lygį ir pobūdį.

Karaliaučiaus universiteto statutas (1546)⁴⁰ rodo, kad svarbią vietą tarp mokomųjų dalykų ir čia užima teologija, tačiau jau reformuojamoji. Vis dėlto jai suteikiama kai kurio mokslingumo ir numatoma išlyga, siaurinsi teologijos reikšmę ir dariusi ją net priklausomą nuo kitų mokslų. „Palikuonys,— sakoma statute,— gali turėti gerų religijos mokytojų tik tuo atveju, jei bus išplėtos mokslų studijos ir mokyklose išaugs atžalynas, iš kurio vėliau bus galima išrinkti bažnyčios mokytojų“. Mokslais čia suprantamas visų pirma antikinės kultūros bei klasikinių autorių (jų sąrašas nemažas) studijavimas. Klasikinės lotynų kalbos mokėjimas statuto sudarytojams reišė ir visuomeninį posūkį. „Kiek tas dalykas iš tikrųjų svarbus, galima spręsti iš ankstesnio amžiaus raštų, kai nebuvo kreipiama dėmesio į taisyklingą kalbėjimą ir rašymą: tada žmonės neprotingai galvojo ir apie visus žmonių reikalus“. Todėl šalia tiesioginio į pirmą vietą iškilo filologinis studentų parengimas. Jie turėjo įvaldyti studijuojamų raštų turinį ir žodį, lavintis gražiai ir aiškiai reikšti mintis. Tuo tikslu „visų pirma reikia dėstyti retoriką, o prie jos prijungti istorijos skaitymą“. Taip buvo rengiama nauja inteligentija, kuri turėjo stoti į kovą su išlavintos iškalbos bei sugebėtais disputuoti katalikų dvasininkais. Tas jaunimas ruoštas ir valstybinėms tarnyboms, pedagoginei veiklai. Jis gavo kai kurių matematikos, astronomijos, gamtos mokslų žinių. Universiteto steigimo dokumentuose minima ir gimtoji kalba, tačiau jos rei-

⁴⁰ Arnoldt D. H. Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität.— Königsberg, 1746, T. 1.

kalauta vien pradžios mokslų žemiausiose klasėse, kur buvo neįmanoma be jos išsiversti. Tik nuo 1718 m. įsteigtas lietuvių kalbos seminaras, veikęs daugiau kaip šimtą metų. Universiteto vadovybei labiausiai rūpėjo, kad studentai mokėtų lotynų, graikų ir hebrajų kalbas ir galėtų skaityti svarbiausių bažnytinių raštų originalą bei kritiškai vertinti katalikų bažnyčios tų raštų interpretaciją.

Nuo XVI a. pabaigos, įsteigus Vilniaus universitetą ir sustiprėjus kontreformacijai, Karaliaučiuje, kaip ir kituose protestantiškuose universitetuose, vis mažėjo studentų iš Lietuvos. Ilgiau čia mokėsi evangelikai reformatai (jų buvo ir daugiau), tačiau ir iš jų kai kurie (Jonas Božimovskis, Samuelis Boguslavas Chilinskis, Jonas Audzicevičius ir kt.) vykdavo toliau į konfesiniu atžvilgiu artimesnius Olandijos universitetus Utrechte, Leidene, Frenekeryje.

6. NAMŲ IR PROFESINIS MOKYMAS

Iki kolegijų steigimo ir Vilniaus universiteto atidarymo bajorai rašto išmokdavo ir pagrindines mokslo žinias įgydavo tėvų dvaruose. Mokytojas, preceptorius (lot.— praeceptor), ateidavo į mokinio namus ir gyvendavo. Jis kartu būdavo ir žemvaldžio vaikų auklėtojas.

Lietuvos dvaruose preceptoriais dirbo žymūs lotynistai, baigę užsienio universitetus arba net buvę profesoriai. Prieš atvykdamas į Lietuvą, Simonas Sominijus profesoriavo Ženevos universitete, Johanas Hasleris — Heidelburge. Dvarų mokytoju buvo ir S. Rapolionis, Mažvydo bendrininkas, reformacinių pažiūrų paveiktas išstojęs iš pranciškonų vienuolyno. Zemaitijos seniūnui tarpininkaujant, nuslėpęs savo buvimą vienuolyne, 1528 m. jis įstojo į Krokuvos universitetą.

1553 m. humanistas Vaclovas Jonas Agripa Vilniuje išspausdino lotyniškai pasakytą, laidojant Joną Radvilą, 24 puslapių kalbą. Jis rado gerą progą tapatinti lotynų ir lietuvių kalbą ir aukštinti garbingą lietuvių praeitį. Karštai ragino didikus leisti vaikus į mokslus, laikė žalingu įsisenėjusį neigiamą požiūrį į mokslą.

Aukštų valstybės pareigūnų ir stambiųjų žemvaldžių vaikai, prieš vykdami į užsienio universitetus, kolegijos mokslą, reikalaujantį tobulai mokėti lotynų kalbą, išeidavo dvaruose. Netgi įsteigus kolegiją Vilniuje, vėliau Kražiuose, Kaune ar Pašiaušėje, namų mokymas dvaruose neišnyko, išliko visą feodalinį laikotarpį. Apie jo programas ir metodus ką nors tikra pasakyti neįmanoma. Remiantis atsiminimais ir dokumentine medžiaga, galima sudaryti nemažą preceptorių sąrašą, bet kas tarp jų buvo bendra ar kuo jie kaip mokytojai vienas nuo kito skiriasi, nežinoma. Reikia manyti, kad jie taikė užsienio gimnazijų ir kolegijų metodus, lengvai susekamus iš lotynų kalbos vadovėlių. Moka-

9. Kauno rotušės aikštė ir kolegija. XIX a. piešinys

tis tos kalbos, buvo susipažįstama ne tik su tekstų autoriais, jų biografijomis, bet ir su romėnų sukurtos valstybės istorija.

Raštininkai, kuriems Lietuvoje prigijo dijokų vardas, ir toliau buvo mokomi savitai. Nors žodis dijokas kilęs iš slavų kalbos, tačiau jis reiškė ne tą patį, ką senovės rusų djakas — valdininkas arba djačiokas — bažnyčios tarnas, jis ir ne sekretorius. Dijokas — pasaulietis, profesinį mokymą baigęs raštininkas.

Raštininkai visų pirma buvo reikalingi teismo ir administracijos institucijose, nes didėjo rašytinių aktų poreikavimas privačiame gyvenime. Pagonybės laikais raštininkų nebuvo ne todėl, kad sandėrio dalyviai būtų buvę neraštingi: jų nereikėjo — teisinius aktus reguliavo papročiai. Aktai buvo sudaromi žodžiu ir apeiga, žemės sklypo, namų, arklio ar kito didelę vertę turinčio daikto pirkimas—pardavimas tvirtintas rankų sumušimu ir magaryčiomis. Panašiai buvo elgiamasi ką nors mainant, įkeičiant arba skolinant. Su krikščionybės įsigalėjimu sparčiai plito ir rašytinė teisė. 1529 m. Lietuvos Statutas (X.4) didžiojo kunigaikščio vardu skelbė: „Nustatome, kad joks bajoras ar miestietis vienas kitam neskolintų be rašto daugiau kaip 10 kapų. O jeigu kas iš bajorų ar miestiečių vienas kitam be rašto paskolintų daugiau kaip 10 kapų, o anas jam užsigintų, tai teismas gali leisti prisiekti vien dėl 10 kapų, o kas bus daugiau negu 10 kapų paskolinta, tas pražūva“.

Teismų raštininkai turėdavo labai daug darbo: per vieną apie mėnesį trukdavusią sesiją būdavo prirašoma po kelis tūkstančius lapų. Teismo raštininkas — aukštas pareigūnas. Jis turėdavo keletą padėjėjų, kurie, išėję raštininkavimo mokslą, pasidarydavo to paties teismo ar kurio nors stambaus žemvaldžio dijokais. Tas mokslas sudarė visą specialiojo mokymo sistemą.

Iš pradžių mokiniui duodamas techniškai darbas, pavedama nurašinėti ranka rašytus aktus. Iš išlikusiųjų matyti, koks tai sunkus darbas: daug neįskaitytų ir praleistų ar iškreiptų žodžių, supainiotų raidžių, nes nurašinėjant buvo mokomasi ir kalbos. Kiekvienas aktas turėjo nusistovėjusią formą, vadintą diktantu. Jį sudarė įvadinė dalis, kurioje pasakoma, kas kam tą raštą duoda, toliau — kuriuo tikslu ir pabaigoje — surašymo vieta ir data. Nurašytą aktą arba knygos išrašą tikrindavo raštininkas. Nerašęs klaidų, būsimam dijokui skirdavo sudėtingesnį darbą: iš sutrumpinto juodraščio, vadinto minuta, duodavo parašyti visą tekstą, užpildyti formuliarą. Minuta — rašto davėjo paliepiamas, konceptas, kurį raštininkas turi įdėti į formuliarą. Jo reikalas — surašyti aiškų, logišką ir gražiai suformuluotą aktą.

Viso to išmokę dijokai buvo branginami kaip nusimanantys apie teisę ir valstybės reikalus. Patyręs neretai pavaduodavo savo poną raštininką. Dijokai ne tik surašydavo paruoštus aktus į Lietuvos Metriką, rasdavo juos knygoje, nurašydavo ir duodavo patikrinti raštininkui, kuris patikrinęs pasirašydavo, bet vesdavo ir sąsąskaitą⁴¹.

Už raštininko darbą atsilygindavo rašto gavėjas. Todėl ne tik didžiojo kunigaikščio, vaivadų, seniūnų, bet ir privačių dvarų dijokai surašydavo aktus visiems, kas į juos kreipdavosi. XVI—XVII a. tai buvo labiausiai paplitusi raštingų žmonių profesija. Greta dijokų dvaruose dirbo ir sekretoriai — tie raštininkai, kurie savo ponams ne tik aktus, bet ir kalbas lotyniškai rašė. Tai dažniausiai būdavo katalikų kunigai arba vienuoliai, gavę dvasininko išsimokslinimą. Bet žemesni dvasininkai — vikarai ar kondonoriai, — kol Lietuva neturėjo dvasinių seminarijų, buvo rengiami kaip raštininkai — praktiškai.

Sudėtingesnis buvo miesto amatininkų mokymas. Amatininkai, cechų nariai (pirmieji cechai Lietuvoje įsteigti 1495 m. ir veikė iki 1893 m.) buvo raštingi. Cechai turėjo didžiojo kunigaikščio, vėliau miestų magistratų patvirtintus statutus. 1578 m. Vilniaus audėjų cecho statute (§ 1) sakoma, kad mokslą baigęs audėjas privalo gauti pažymėjimą, kuriame turi būti parašyta, jog kilęs iš garbingų tėvų ir gerai baigė mokslą⁴². Pažymėjimą pasirašydavo cecho seniūnas.

Statutuose amato mokymas griežtai reglamentuotas. Pasakyta, kada ir kiek mokinių galima priimti, kiek metų turi trukti moks-

⁴¹ Jablonskis K. Istorija ir jos šaltiniai.— V., 1979, p. 275, 279.

⁴² Łowmiański H. Akty cechów wileńskich.— Wilno, 1939, s. 67.

las, kad mokinys būtų pakeltas į pameistris; paskui, padaręs pavyzdinį darbą ir meistrų grupėje (lyg kokioje komisijoje) apgynęs, būtų pripažintas meistru ir įrašytas į miesto piliečius. Vertinti pateikiamas darbas negalėjo būti šablonas, jis privalėjo būti kūrinys. Pasakyta, kaip mokinys ar pameistris turi kalbėti su meistru: kalbinti pasiprašęs ir kalbėti tik stovėdamas. Statuose nurodyti auklėjimo dalykai, tačiau niekur nepasakyta, kaip turi būti mokoma. Tai priklausė nuo meistro sugebėjimo ir išradingumo. Rašto, kaip ir amato, buvo mokoma individualiai, dirbant. Aukštos kvalifikacijos amatininkas turėjo išmokti ne tik rašto, bet ir skaičiavimo, piešimo. Visko jį mokė jo mokytojas — cecho meistras.

7. LIETUVIŲ KALBA MOKYKLOJE XVI—XVII AMZIUJE

Lietuvių kalbos vieta mokykloje priklausė nuo galimybių vartoti ją visuomeniniame gyvenime ir nuo požiūrio į gimtosios kalbos vietą mokykloje, požiūrio, kurį suformavo Europoje susiklosčiusi švietimo tradicija ir pedagoginės pažiūros. Šios aplinkybės nebuvo palankios lietuvių kalbai, tačiau mokykloje ji vartota.

Nuo pirmųjų rašytinių dokumentų Lietuvoje pasirodymo dėl daugelio politinio ir kultūrinio gyvenimo sąlygų susidarė tradicija vartoti svetimas rašto kalbas: lotynų ir LDK kanceliariinę kalbą (susidariusią bažnytinės slavų kalbos pagrindu, tačiau patyrusią didelę šnekamųjų baltarusių ir ukrainiečių kalbų įtaką). Ši tradicija orientavo švietimo institucijas bei formavo XVI a. raštingo žmogaus modelį — raštingas tas, kas moka Lietuvoje vartojamas rašto kalbas ir rašo jomis. Todėl valstybinių institucijų raštininkams rengti buvo ieškoma žmonių, mokančių šias kalbas, arba jie mokomi jų. XVI a. atsirado, o antroje pusėje, ypač XVII a., spartėjo tendencija tradicines rašto kalbas keisti šnekamosiomis. Šis procesas Lietuvoje prasidėjo tuo metu, kai ji jau buvo susieta unijos ryšiais su Lenkija, kai vyko politinis ir kultūrinis abiejų valstybių artėjimas ir lenkų kalba plito pirmiausia didikų dvaruose, tarp stambesnių bajorų, turtingų miestiečių. XVII a. oficialiuose valstybinių institucijų raštuose ji tapo ir bajorijos rašto kalba. Ja buvo rašomi dienoraščiai, atsiminimai, ūkinės dvarų knygos, pradėta kurti grožinė literatūra. Taigi ir mokykloje reikėjo mokyti šios kalbos.

Šalia minėtų pagrindinių XVI—XVII a. tendencijų pastebima ir kita. XVI a. visuomeniniame gyvenime dar buvo galimybių vartoti lietuvių kalbą, nors daugiatautėje valstybėje, kokia buvo Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, ji ir netapo oficialių valstybinių institucijų dokumentų kalba. Lietuvių kalba buvo vartojama teismuose (tai liudija išlikusios priesaikos). Jos įtaką teismų rašto kalbai lėmė tai, kad teismuose nebuvo vertėjų. Bažnyčioje lietuvių kalba stengiamasi sakyti pamokslus, nes bažnyčia siekė ideologinės įtakos lietuvių liaudžiai. Be šios kalbos neišsiversta

viešajame miestų ir miestelių gyvenime. Antai 1552 m. Zygmanto Augusto patvirtintas Vilniaus miesto nutarimas dėl rinkliavų savivaldybei turėjo būti „per lovininkus paskelbtas lenkiškai ir lietuviškai, ir rusiškai“⁴³. Viešajame gyvenime lietuvių kalba galėjo būti gana plačiai vartojama. Tai rodo į dokumentų kalbą patekę lietuviški žodžiai. Raštininkai, neradę jų atitikmenų oficialiojoje rašto kalboje, ėmė šnekamosios kalbos žodžius (K. Jablonskis jų yra suradęs apie 430)⁴⁴.

Mokykloje mokyti gimtąją kalbą varžė tradicija ir iškeltas uždavinys — išmokyti mokinius lotynų kalbos. Mat visoje Vakarų ir Vidurio Europoje vidurinė ir aukštoji mokykla tebuvo lotyniška. Ten tik XVII a. atkreiptas dėmesys į gimtosios kalbos reikšmę mokymui ir į nacionalinį mokymo turinį. XVI—XVII a. Lietuvos mokykla taip pat tebebuvo lotyniška, todėl gimtoji kalba tik padėjo mokytis lotynų kalbos ir tikėjimo pradmenų. Kadangi tai ypač svarbu pradiniam švietimo etape, tai lietuvių kalba galėjo būti paplitusi daugiausia parapinėse mokyklose arba mokantis namuose — čia ją mažiausiai riboja programos ir tradicijos. Kolegijose gimtoji kalba galėjo būti vartojama žemiausioje — infimos — klasėje, kur mokiniams lotynų kalbos taisyklės aiškinamos gimtąją kalbą ir užduodama versti iš lotynų į gimtąją kalbą ir atvirkščiai.

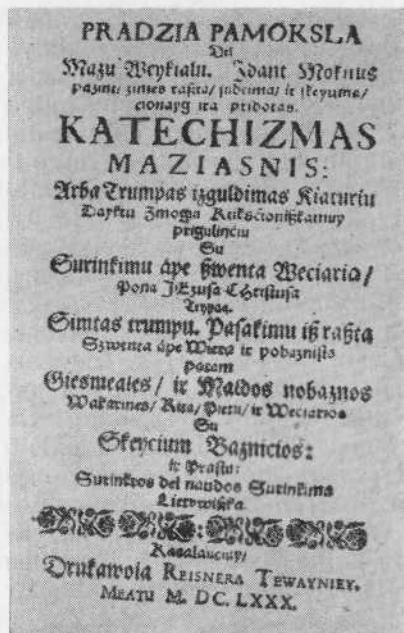
Yra išlikusių žinių apie lietuvių kalbos mokymąsi 1562, 1567 m. privačiai pas miestiečius Kaune; berniukai būdavo priimami tarnauti, o už tai turėjo būti išmokyti lietuvių kalbos⁴⁵. Parapinėse mokyklose lietuviškai galėjo būti mokoma tik ten, kur bažnyčia turėjo lietuviškai mokantį dvasininką ar vargonininką. Nors Vilniaus vyskupijos 1528 m. Statute buvo reikalaujama prie visų bažnyčių laikyti mokyklas, kad jaunuoliai būtų mokomi lietuvių ir lenkų kalbomis⁴⁶, tačiau realiai tai sunkiai įvykdoma. XVI—XVII a. būta nemaža fundacijų, kuriose numatyta sąlyga išlaikyti lietuvių kalbą mokantį dvasininką (1511 m. Ziežmariuose, Semeliškėse, 1524 m. Eišiškėse, 1596 m. Stakliškėse, 1596 m. Rietave, 1598, 1612 m. Plateliuose, 1600 m. Pajėvonyje, 1601 m. Vilkijoje, 1606 m. Zvingiuose ir Vainute, 1609 m. Adutiškyje, 1612 m. Telšiuose, 1615 m. Alvite, 1617 m. Plungeje, 1619 m. Radviliškyje, 1626 m. Žarėnuose, 1651 m. Kamajuose, 1686 m. Gelvonuose ir kt.). Ne visada ši sąlyga galėjo būti įvykdyta, nes nepakako lietuviškai mokančių ir šiam darbui pasirengusių dvasininkų. Vis dėlto galima spėti, kad tose vietovėse, kur lietuviškai pamokslaujama, ir parapinėje mokykloje, atsiradus tinkamam mokytojui, lietuvių kalba buvo vartojama — ja mokomasi skaityti ir rašyti arba aiškinama lotynų kalbos taisyklės ir žodžiai.

⁴³ Jablonskis K. Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. — V., 1973, p. 38.

⁴⁴ Jablonskis K. Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos rašytinių kalboje. — K., 1941.

⁴⁵ Lebedys J. Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime, p. 192.

⁴⁶ LIŠ, t. 1, p. 165.

10. 1680 m. katechizmo-elementoriaus antraštinis puslapis

rengiant jaunuolius dvasininkais. Žemesnėse klasėse ji galėjo būti paplitusi visose jėzuitų tvarkomose Lietuvos kolegijose: Vilniuje, Kražiuose, Pašiaušėje, Žodiškyje. Yra žinoma, kad Vilniaus kolegijoje nuo 1614 m. (tikrai iki 1621 m., bet galbūt ir ilgiau) veikė lietuvių kalbos būreliai — vyko užklasinės lietuvių kalbos pratybos. Jų būta kolegijoje, noviciate, galbūt ir universitete. Vilniaus universitete lietuvių kalba pratintis reikšti mintis ir tobulinti kalbą privalėjo visi mokantys lietuviškai (lietuviai 1634, 1647, 1691 m. raginami sakyti pamokslus refektoriuje). Norint greičiau parengti lietuviškai mokančių dvasininkų, prie Vilniaus universiteto esančiose bursose mėginama suburti daugiau lietuvių. Yra išlikusių duomenų, jog Valerijono bursoje buvo paplitusi lietuvių kalba. 1628 m. ordino vadovybė prašė lengvatų — leisti greičiau baigti universitetą mokantiems lietuviškai⁴⁷.

Visose šiose institucijose buvo siekiama, kad mokantys lietuviškai toliau tobulintų kalbą. Tai skatino rengti knygas lietuvių kalba. Studijuojančiam jaunimui buvo išleistas K. Sirvydo žodynas „Dictionarium trium linguarum“ (I leidimas apie 1620 m.).

⁴⁷ Lebedys J. Ar senajame Vilniaus universitete buvo lietuvių kalbos katedra? — Kn.: *Lebedys J. Lituanistikos baruose*. V., 1972, t. 1, p. 201—210; *Ulčinaitė E.* „...Necessaria est lingua Lituanica...“ — *Kultūros barai*, 1978, Nr. 7, p. 54—57.

Apie 27% visų žinomų XVII a. evangelikų reformatų bažnyčių galėjo būti paplitusi lietuvių kalba, nes čia būta pamokslininkų, mokėjusių lietuviškai, o silpnėjant reformaciniam judėjimui, šią kalbą vartoti darėsi būtina, norint savo tikėjimą įtvirtinti lietuvių liaudyje. Išliko neabejotinų duomenų, kad XVIII a. pirmame ketvirtyje lietuvių kalba buvo mokoma Biržų, Papilio ir Kėdainių mokyklose. Biržų ir Papilio mokyklos tuo metu, matyt, buvo papildytos. Į jas siunčiami būsimieji reformatų pamokslininkai lietuvių kalbos mokytis, nes jos nemokantys laikyti netinkamais čia dirbti.

Aukštesniosiose mokyklose lietuvių kalba buvo vartojama keliais atvejais: kaip jau minėta, žemesnėse klasėse — kaip pagalbinė lotynų kalbai mokytis ir

Plačiau lietuvių kalbai įsigalėti trukdė jėzuitų Lietuvos provincijos vyresnybės nusistatymas Vilniaus universitete ir kolegijoje besimokančiųjų pagrindine gimtąja kalba laikyti lenkų kalbą (1609 m. kongregacijos nutarimas). Tad ten, kur buvo numatoma vartoti ne lotynų, bet gimtąją kalbą, dėl politinių, socialinių ir kultūros raidos ypatybių verždavosi lenkų kalba. Evangelikų reformatų aukštesniosiose mokyklose (Biržų XVI ir XVII a. sandūroje, Kėdainių XVIII a.) lietuvių kalba galėjo būti kaip pagalbinė, nes jose beveik visą laiką buvo lietuviškai mokančių mokytojų ir lietuvių mokinių. Jos dėstymu rimčiau susirūpinta Kėdainių gimnazijoje jau XVII a. pirmoje pusėje, kai, pralaimėjus reformaciniam judėjimui, stengtasi išlikusias reformatoriškas vietas tokias ir išlaikyti. Evangelikų reformatų sinodo bei pavienių globėjų pastangomis lietuviškai mokantiems parūpinta stipendijų: lietuvių kalba buvo dėstoma Joachimo gimnazijoje Berlyne, kur atvykusieji iš Lietuvos galėjo naudotis 6 stipendijomis. 1719—1732 m. nutarta lietuvių kalbos mokytis visus Kėdainių gimnazijos alumnus. Jie privalėjo bažnytinei praktikai reikalingas knygas turėti lietuviškas⁴⁸.

Taigi lietuvių kalba, nors ir neplačiai, vartota visose švietimo pakopose ir institucijose. Ideologinio poveikio tikslai skatino šios kalbos mokytis bei ją tobulinti kolegijose, aukštojoje mokykloje.

8. MOKYKLA IR PEDAGOGINĖ MINTIS MAZOJOJE LIETUVOJE (iki XVIII a.)

Ir Mažosios Lietuvos gyventojams prūsams ir lietuviams visada rūpėjo jaunimo mokymas, auklėjimas, dvasinis ugdymas bei fizinis lavinimas. Vietos žmonėms daug rūpesčio kėlė krašto gynība, ypač kai čion atsikraustė Kryžiuočių ordinas ir iškilo grėsmė būti pavergtiems. Po ilgų kovų, popiežių laiminamų ir krikščioniškajam pasauliui padedant, kraštas iki Klaipėdos buvo užgrobtas ir apkrikštytas. Nuo to meto nugalėtojai ėmėsi viduriniais amžiais įprastos propagandos ir vadovavosi religinio politinio švietimo sistema. Pagal katalikų bažnyčios nuostatus prūsų bei lietuvių liaudis naujo tikėjimo privalėjo būti mokoma gimtąja kalba. Prie bažnyčių, vienuolynų, pilių turėjo atsirasti mokyklų. Okupacinė ir bažnytinė valdžia buvo vokiška ir jau iš pradžių stengėsi vokietinti gyventojus ir pratinti prie savo papročių bei tvarkos. Tačiau bažnytinei vyresnybei nepakako prūsų bei lietuvių kalbas mokančių tikėjimo skelbėjų. Todėl liaudį labai dažnai mokė per vertėjus. Be to, naujos religijos ir tvarkos platintojai jau nuo XIII a. pradžios buvo priversti kalbėti, jog būtina ugdyti propaguotojus iš vietos žmonių ir dėl to steigti „prūsų vaikams

⁴⁸ *Lukšaitė I.* Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a., t. 5, p. 44—45.

mokyklų, kad jie galėtų geriau negu atėjūnai išmokti atversti viešpačiui savo giminę“⁴⁹.

Taigi tose mokyklose buvo mokoma prūsų bei lietuvių kalba. Rengtas net vadovėlis. Saltiniuose yra duomenų, kad viduriniais amžiais žinomas ir plačiai vartotas E. Donato lotynų kalbos vadovėlis apie 1228 m. buvęs išverstas į prūsų ar lietuvių kalbą. Viename dokumente sakoma: „Taigi Prūsijoje Modenos vyskupas Vilhelmas... jų kalbą beveik išmoko. Be to, jis gramatikos mokslo pradininką, būtent Donatą, su didžiausiomis pastangomis išvertė į jų barbarišką kalbą“⁵⁰.

Donatas tuo metu ir vėliau buvo vartojamas visų pirma lotynų kalbai mokytis, nes mokyklos buvo lotyniškos, o gimtosios kalbos čia reikėjo tol, kol moksleivis pramokdavo bent kiek lotynų. Rytų Prūsijoje tas vadovėlis vartotas, matyt, vietiniams naujos religijos dvasininkams rengti. Vidurinių amžių donatas jau nebuvo pirminis E. Donato vadovėlis. Jis susilaukė daugybės papildymų bei komentarų, pasidarė ne tik kalbos, bet ir įvairių dalykų vadovėliu. Iki pat XVI a. buvo labiausiai ir Mažojoje Lietuvoje paplitusi gramatika.

Nuo pat Mažosios Lietuvos užkariavimo, ypač po didžiojo Prūsų sukilimo (1261—1275), vietos gyventojai, išskyrus nedaugelį pavergėjams įtikusių, buvo skriaudžiami ir visaip diskriminuojami. Prūsams bei lietuviams buvo trukdoma apsigyventi miestuose, mokytis amatų, jie negalėjo gauti miestiečių teisių, užimti aukštesnės valdžios pareigų. Jiems skiriamas užsiėmimas — žemės darbas, baudžiava ponams. Ribojamas ir švietimas. Tik kai kurie jaunuoliai galėdavo patekti į miestų, pilių mokyklas, kai valdžiai būtinai reikėdavo parengti prūsiškai bei lietuviškai mokančių tarnautojų, bažnyčiai ir teismams vertėjų, kurie galėtų palaikyti ryšius su vietos gyventojais. Ir toliau buvo rengiami vietiniai žemieji dvasininkai. Pvz., žinoma, jog popiežius įpareigojo Varmijos vyskupą Heilsbergo pilyje mokytį dvylika prūsų, kad tie paskui galėtų liaudžiai skleisti katalikų tikėjimą. Ir kiekvienas Varmijos vyskupijos kanauninkas tam pačiam tikslui savo buveinėje turėjo mokytį prūsiškai mokantį jaunuolį⁵¹. Apskritai Rytų Prūsijoje mokyklą lankyti turėdavo 1—2 kiekvieno kaimo vaikai, o tėvų pareiga buvo parūpinti padorių drabužių, ir už tai jie būdavo atleidžiami nuo baudžiavos.

Tokios tvarkos buvo laikomasi ilgai, dar ir M. Mažvydo laikais. Tai matyti iš jo korespondencijos. Kai jis pasiskundė kunigaikščiui, jog parapijiečiai labai neuolūs ir neapsišvietę tikėjimo klausimais (tuo skųsdavosi ir kiti lietuviškų parapijų klebonai), valdžia davė nurodymą, kad pastoracinei veiklai sustiprinti reikia

⁴⁹ Cit. iš: *Pakarklis P.* Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai.— K., 1948, p. 209, 1218 m. dokumentas.

⁵⁰ Plačiau žr.: *Donner G. A.* Kardinal Wilhelm von Sabina.— Helsingfors, 1929, S. 150 etc.

⁵¹ *Pakarklis P.* Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai, p. 139.

parengti pagalbininkų: atrinkti jaunuolių ir siųsti į Karaliaučių. Ten jie turėjo laikyti egzaminą, ir pripažintiems tinkamais, jeigu reikėtų, turės būti mokama stipendija⁵².

Liaudis buvo mokoma bažnyčioje, kurią (grasinant ir bausmėmis) turėjo visi žmonės lankyti, dalyvauti pamaldose, klausyti pamokslų. Jų metu klebonas aiškino katekizmą, bažnytinės vyresnybės ir valdžios nuostatus, ragindavo valstiečius gerai eiti baudžiavą. Be to, norėdama nepalikti nė vieno valstiečio ir jo šeimos nario taip nepamokyto, valdžia rekomendavo kunigui, kad jis „kai kuriuos asmenis, ypač iš valstiečių tarpo, patogiausiomis tiek sau, tiek jiems aplinkybėmis pasiimtų pas save ir pasirūpintų, kad jie stropiai pramoktų minimų pagrindinių dalykų, o paskui pramokytų savo vaikus bei kaimynus“⁵³.

Be tokio bendro, žemiausio liaudies mokymo, veikė ir parapinės mokyklos. Nagrinėjamoju laikotarpiu jų turėjo miestų ir senų parapijų bažnyčios. Joms vadovavo taip pat klebonas ir pasitelkdavo mokytoją. Apskritai ši mokykla, kaip ir visos ano meto, buvo religinė, drauge ir lotyniška mokykla. Joje iš pradžių gimtąja kalba buvo mokomasi katekizmo, maldų, giesmių, bažnyčios nuostatų, tačiau stengiamasi kiek galima greičiau pereiti prie lotynų kalbos mokymosi: ministrantūros, E. Donato gramatikos, Katono Dionizijaus moralinių eilių. Parapinės mokyklos veiklos turinys bei pobūdis gana gerai matyti iš M. Mažvydo mokyklos. Jis ja labai rūpinosi ir kratėsi nemokyto, staliaus iš profesijos, asmens, kuris, norėdamas geriau gyventi, visokiomis intrigomis stengėsi prasibrauti į jo mokyklą mokytoju. Parapinės mokyklos mokytojas, pažymi M. Mažvydas, turėjo būti pasirengęs sakyti pamokslus liaudžiai ir mokytį jaunuomenę lotynų kalbos. Pretendentas, tiesa, galėjęs bažnyčioje giedoti vokiškai ir lietuviškai, bet jam neužteko mokslo — nemokėjo lotynų kalbos, o „mūsų Ragainės vaikai pageidauja,— sako M. Mažvydas, kreipdamasis į jį,— mokyto dėstytojo, ir nė vienas iš jų nenorės, kad dėl tavęs netektų gero vardo“⁵⁴. Panašios buvo ir kitos Mažosios Lietuvos parapinės mokyklos; jų lygis priklausė nuo mokytojo ir klebono išsilavinimo ir rūpinimosi jomis. O mokytojai čia, kaip ir pretendentas į Ragainės mokyklą, visą laiką sunkiai vertėsi. Karų, baudžiavos, mokesčių nuvargintiems žmonėms buvo nelengva išlaikyti mokyklas. Todėl, norėdami pragyventi, mokytojai turėjo imtis kokio nors amato, prekybos, net elgetauti. Visa tai, žinoma, ardė mokyklų drausmę ir smukdė jų lygį.

Plintančios Renesanso bei humanizmo idėjos, taip pat reformacija inėšė kai ką naują ir į Mažosios Lietuvos švietimo darbą bei mokyklų veiklą. Daugėjo mokyklų,— imta steigti ne tik stambesniuose miestuose,— kilo jų lygis, stiprėjo pasaulietinių elemen-

⁵² *Ročka M.* Dar kai kas nauja apie Martyną Mažvydą.— AMMD. Literatūra, 1980, t. 22, sąs. 1, p. 53, 57.

⁵³ Ten pat, p. 56—57.

⁵⁴ *Mažvydas M.* Pirmoji lietuviška knyga.— V., 1974, p. 324.

tų, antikos kultūros įtaka, labiau susidomėta gimtąja kalba, mokant pradėta remtis prūsiška bei lietuviška spauda. Valdžia sakosi pasirūpinusi „ir miesteliuose steigti mokyklas vaikams“ ir pageidavusi, „kad ten būtų dėstomi lotynų kalbos ir krikščioniško mokymo pradmenys“. Klaipėdoje prie lietuvių bažnyčios mokykla įsteigta tuoj po reformacijos. 1583 m. Tilžėje ėmė veikti provincijos mokykla, ir joje, be tikybos ir kitų dalykų, kaip mini D. Kleinas, „šalia lotynų kalbos teisingai buvo mokoma ir sarmatų kalbų, būtent, lenkų ir lietuvių“⁵⁵. Čia mokėsi ir pats kalbininkas, lietuviškų raštų parengėjas. Apie 1587 m. Tilžėje pradėjo veikti lietuvių mokykla. 1583 m. lietuvių mokykla įsteigta Rusnėje, 1588 m.—Verdainėje, 1606 m.—Karklėje, 1705 m.—Kintuose ir kt. Lietuviai gerbė savo kalbą ir reikšdavo nepasitenkinimą, jei jiems pamokslus sakydavo ir dėstydavo lietuviškai pakankamai nemokantis asmuo, kaip buvo 1637 m. Tilžės lietuviškoje parapijoje⁵⁶.

Reikšmingas įvykis Mažosios Lietuvos mokyklų gyvenime buvo Karaliaučiaus universiteto įsteigimas 1544 metais. Apie jo mokslo lygį bei pobūdį trumpai užsiminta anksčiau, kalbant apie aukštojo mokslo studijas užsienyje XVI—XVIII amžiuje. Čia reikia pažymėti, kad ta aukštojo mokslo įstaiga buvo skiriama ne tik Prūsijos kunigaikštystei, bet ir kaimyniniams kraštams, visų pirma Pabaltijui: „...kunigaikštis Albrechtas mokslų studijuoti stengėsi kviesiti šio Baltijos jūros pakraščio gyventojus, o lotynų kalbos ir filosofijos mokytį bei teisės aiškinti surado tinkamų žmonių...“⁵⁷ Pirmieji šios aukštosios mokyklos organizatoriai ir profesoriai buvo lietuviai filologijos profesorius A. Kulvietis, dėstęs lotynų, graikų ir hebrajų kalbas, ir žymus teologijos profesorius S. Rapolionis. Aišku, kad ano meto sąlygomis ir universitetas siekė religinių bei politinių tikslų: jis turėjo Pabaltijo kraštuose padėti skleisti reformaciją ir daryti jiems politinę įtaką. Pagrindinis dalykas, kurio buvo reikalaujama iš studentų,—reformuojamoji teologija, o iš pasaulietinių humanitarinių dalykų—lotynų kalba su gausia antikine literatūra, graikų kalba ir literatūra, taip pat hebrajų kalbos gramatika. Visi teisės dalykai dėstyti pagal visuotinai pripažintą romėnų teisę. Iš filosofų labai vertintas Aristotelis. Jis didelis ir gamtos mokslų autoritetas. Aristotelio teiginiai būdavo laikomi neabejotiniais, netikrintini eksperimentais. Gimtoji kalba netyrinėjama. Ją vartojo tik mokymui, ir tai vien žemiausioje klasėje, kur vaikai temokėjo tėvų kalbą ir be jos išsiversti dar buvo neįmanoma. Tuo atveju nuostatuose numatyta lotynų kalbos linksniavimą, asmenavimą, Kationo dvieilius, žymių poetų posakius, taip pat M. Liuterio kate-

⁵⁵ Kleinas D. Pirmoji lietuvių kalbos gramatika.— V., 1957, p. 399.

⁵⁶ Falkenhahn V. Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer.— Königsberg, 1941, S. 331.

⁵⁷ Arnoldt D. H. Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität, T. 1, Beilagen, S. 33—38.

kizmą aiškinti mokinių gimtąja kalba. Jos turėjo būti mokomasi šalia lotynų kalbos, verčiant kai kuriuos dalykus iš lotynų kalbos į mokinių gimtąją ir atvirkščiai.

Karaliaučiaus universitetas, be administracijos, teismų darbuotojų, rengė dvasininkus, mokančius lietuvių kalbą. Jiems buvo skiriama stipendijų. Nors ir tokiomis sąlygomis, čia parengta nemaža lietuvių raštijos veikėjų. Universiteto auklėtiniai buvo žinomi lietuvių raštijos pradininkai: M. Mažvydas, Aleksandras Raduinionis, Jonas Seduikionis, B. Vilentas, Simonas Vaišnoras, J. Bretkūnas, D. Kleinas, Jokūbas Brodovskis ir kt. Studijuota jame nevienodą laiką: M. Mažvydas mokėsi dvejus metus (1546—1548), o D. Kleinas—net devynerius (1627—1636).

Mažosios Lietuvos, kaip ir kitų kraštų, mokykloms reikėjo knygų. Ir mokytojui, ir bažnyčios pamokslininkui buvo būtini ilgų tekstų užrašai, nes neįmanoma jų visų atsiminti, be to, negalima nukrypti nuo įprasto aiškinimo. Todėl buvo rankraštinių knygų. Apie jas turime žinių, ir yra likusių kai kurių raštų tekstų nuotrupų. XVI a. viduryje jau atsiranda ir mokyklai skiriamų spausdintų knygų, pirmiausia prūsiškų ir lietuviškų katekizmų.

Feodalinės visuomenės sąlygomis, kai mokslas buvo siejamas su religija, katekizmas—pagrindinė krikščionio knyga. Čia trumpai išdėstyti krikščionių mokymo bei dorovės pagrindai. Kartu jis tapo ir svarbiausiu vadovėliu mokykloje, kurios uždavinys buvo išmokyti vaikus „tarnauti dievui“: poterių, maldų, giesmių, bažnyčios nuostatų. Lankantys mokyklą buvo mokomi skaityti, o kai kada—ir rašyti. Tuo tikslu ir įdėta abėcėlė.

Pirmas iš tokių spausdintų vadovėlių buvo „Katekizmas prūsų ir vokiečių kalbomis“ (1545). Jį vartojo kunigai ir pirmiausia tie, kurie be vertėjų negalėjo dėstyti elementarių tikybos dalykų. Tačiau vadovėlis priklausė nuo liaudies reikalavimų. Kadangi dėl skirtingų tarmių ne visiems prūsams jis buvo suprantamas, tais pačiais metais išleistas pataisytas leidimas. Spėjamas vienas jo taisytojų—Abelis Vilis. Lietuviškas pirmas katekizmas yra žinomas M. Mažvydo „Katechismusa prasty žadei, mokslas skaitima rašta yr giesmes...“ (1547). Jame įdėta ir pirmoji lietuviška abėcėlė. Tačiau iš tikrųjų ji lotyniška, ir nėra lietuvių kalbai būdingų garsų, vartojamų ir pačiame katekizme. Tai rodo bendrą ano meto paprotį: savąja kalba rašyti bei skaityti mokomasi lotyniškai. Tas elementorius ir sudarytas pagal tradicinius viduramžių pedagogikos reikalavimus. Mokymo metodas—raidžių sudedamasis („suguldymas“), turinys religinis. Toks derinys daugumoje elementorių išsilaike ligi pat feodalizmo epochos pabaigos. Mažajoje Lietuvoje į lietuvių kalbą dažniausiai buvo verčiamas M. Liuterio katekizmas. Prūsiškai drauge su vokišku tekstu „Enchiridiono“ pavadinimu jis išspausdintas 1561 metais. Vertė minėtasis A. Vilis, pasitelkęs Pabečių bažnyčios vertėją Paulių Mėgotą, mokėjusį prūsų, lietuvių, kuršių ir vokiečių kalbas. At-

skirai, be katekizmo lietuviškas elementorius pasirodė tik 1680 m.— „Pradžia pamokslo dėl mažų vaikelių...“ Apskritai XVI—XVII a. Mažijoje Lietuvoje išleista palyginti nemaža lietuviškų raštų, originalių ir verstinių: giesmyių (M. Mažvydo, J. Bretkūno, D. Kleino ir kt.), biblijos vertimų (B. Vilento, J. Bretkūno, J. Rėzos), maldaknygių (M. Mažvydo, D. Kleino) ir kt. Visi jie buvo didaktiniai bei religiniai ir vartoti ne tik bendroje bažnyčios pastoracinėje veikloje, bet ir mokyklose.

Vis gausėjanti lietuviška spauda rodo didėjantį domėjimąsi lietuvių kalba. Todėl XVII a. viduryje jau imta rengti specialių lietuvių kalbai mokytis darbų. Apie 1643 m. Kristupas Sapūnas parašė lietuvių kalbos gramatiką besirengiantiems tapti dvasininkais ir tarnyboje vartojantiems lietuvių kalbą. Tačiau ji išspausdinta tik po 30 metų. Spaudai antrašte „Trumpa lietuvių kalbos gramatika“ parengė Teofilis Sulcas (1673). Kol K. Sapūno gramatika išvydo pasaulio šviesą, pasirodė lotyniška D. Kleino „Lietuvių kalbos gramatika“ (1653) ir sutrumpintas jos variantas vokiečių kalba „Compendium litvanico-germanicum“ (1654). Todėl ji ir laikoma pirmąja spausdinta lietuvių kalbos gramatika. Jos tikslas, kaip sako knygos autorius įžangoje,— kad „siekiantieji bažnyčios tarnybos ir norintieji tamsią liaudį mokyti gimtąja kalba“ galėtų lengviau ir geriau jos išmokyti. Panašiu tikslu, norint pagelbėti lietuviškų parapijų kunigams, mokytojams, vertėjams, buvo imtasi sudarinėti žodynus. Tai rankraštinis D. Kleino „Lietuviškas leksikonas“ (1653), taip pat Jono Hurlelijaus prieš 1666 m. parengtas, bet vėliau dingęs lietuvių kalbos žodynas. T. Sulcas apie 1673 m. buvo gavęs nurodymą parengti vokiečių—lotynų—lietuvių kalbų žodyną, bet jis tais metais mirė. Žymieji lietuvių bei kitų kalbų žodynai čia buvo išspausdinti vėliau. Apskritai visa XVI—XVII a. prūsiška ir lietuviška spauda rodo augantį domėjimąsi prūsų ir lietuvių kalba ir tai, kad, nepaisant sunkios germanizacinės politikos, ji išlaiko savo reikšmingumą. Spausdinti tekstai ir mokymo priemonės kėlė mokyklų ir jų mokymo lygį.

Metę žvilgsnį į daugiau kaip 400 m. laikotarpį, turime konstatuoti, kad Rytų Prūsijoje buvo prūsų ir lietuvių liaudžiai skirta mokykla. Ji vystėsi feodalinės visuomenės sąlygomis, kai bet kuri ideologinė veikla buvo siejama su religija, kai krašto gyventojai buvo pavergti vokiečių ir visą laiką germanizuojami. Tačiau dėl prūsų ir lietuvių liaudies gyvybingumo ir stiprybės jų kalbų neišvengta mokant liaudį ir mokykloje. Jai į talką atėjo prūsiška bei lietuviška spauda.

9. LIETUVIŲ PEDAGOGINĖS MINTIES PRADŽIA

Lietuviai, kaip ir kitos tautos, pedagogine veikla domėjosi dar gilioje senovėje. Visais laikais buvo norima mokyti, auklėti, dvasiškai ugdyti ir fiziškai lavinti jaunimą. Pedagoginę mintį

lietuviai reiškė ir ateinančioms kartoms paliko pirmiausia žodžiu, o vėliau, kai tapo prieinamas raštas bei spauda, ją perdavė ir tomis priemonėmis.

Pedagoginei minčiai formuotis ir jos raidai feodalizmo epochoje daug reikšmės turėjo religija ir bažnyčia: „Viduramžiai prijungė prie teologijos ir pavertė jos poskyriais visas kitas ideologijos formas...“⁵⁸ Tai pasakytina ir apie pedagogiką. Taip buvo ne tik krikščioniškuoju, bet ir pagoniškuoju Lietuvos valstybės laikotarpiu. Be įvairių žanrų tautosakos (patarlių, pasakų, priežodžių, mįslių ir kt.), mokiusios ištisas kartas gyvenimo išminties, lietuviai pagonys turėjo savo mitologiją, dievų panteoną ir „teologiją“— įvairių mitų gaubiamą politinį bei moralinį mokymą.

Įvedus krikščionybę Lietuvoje ir sukūrus čia plačią instituciją—bažnyčią, gerokai padidėjo liaudies išnaudojimas⁵⁹, todėl ji buvo nepatenkinta naujuoju mokymu. Kadangi mokytojai paprastai buvo svetimšaliai ir, nemokėdami lietuvių kalbos, negalėjo tiesiogiai bendrauti su liaudimi, nenoriai priimamas mokymas ir neįleido gilių šaknų. Nors krikščionybė vis dėlto buvo primesta ir oficialiai tarptautiniuose santykiuose Lietuva pripažinta krikščioniška, privačiame žmonių gyvenime, jų namuose, ypač atokesnėse nuo svarbių miestų ir kelių vietose, dar ilgai laikėsi kai kas iš pagoniškosios mitologijos, senųjų papročių, švenčių. Iš reformacijos ir katalikų bažnyčios veikėjų (M. Mažvydo, Jono Lasickio, jėzuitų ir kt.) pastoracinės veiklos ataskaitų ir raštų, kartais propagandiniams tikslais sutirštintų ir abejotinių ir vienašališkai interpretuotų, matyti, kad iki XVIII a. vidurio daugelis vengdavo eiti į bažnyčią ir sėnosios pagoniškos tradicijos vis dar turėjo įtakos žmonių galvosena, elgesiui, taip pat jaunimo mokymui bei auklėjimui.

Krikščioniškai mokyti bei auklėti lietuvių liaudį imta prieš oficialų krikščionybės įvedimą. Tai darė vienuoliai misionieriai, bet jiems nelabai sekdavosi. Supykę žmonės net žudydavo juos, nors valdovai (Gediminas, Algirdas) dėl krikščioniško pasaulio apsupties politiniais sumetimais ir nedraudavo propaguoti naujo tikėjimo Lietuvoje. Įvedus krikščionybę ir trūkstant lietuvių kunigų, net patys valdovai Jogaila ir Vytautas mokė liaudį lietuviškų poterių ir skelbė biblinį požiūrį į pasaulio sukūrimą. Krikščionybės tiesų bažnyčiose apskritai mokydavo parapijų kunigai (dažnai per vertėją). Jų turinys— „mažoji tikyba“, „trumpas mokslas“, kaip pavadino M. Mažvydas,— skirtas žmonių pradiniam krikščioniškam mokymui. Tai svarbiausias biblijos įvaizdžiais ir autoritetu pagrįstas mokymas apie dievą, jo trejybę, pasaulio sukūrimą. Reikėjo išmokyti dešimt dievo įsakymų, tikėjimo išpažinimo, bažnyčios moralinių reikalavimų, maldų, giesmių, kai ku-

⁵⁸ Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai.— V., 1950, t. 2, p. 358.

⁵⁹ Lietuvos valstiečiai prieš krikštą buvo turtingesni ir laisvesni. Apie tai kalba pats krikšto organizatorius karalius Jogaila 1420 m. lapkričio 23 d. laiške popiežiui Martynui V.

11. M. Daukšos „Postilės“ antraštinis puslapis

riais atvejais — liturgijoje reikalingos lotyniškos ministrantūros. Tikslas — „sielos išganymas“, skatinant dangaus vilionėmis ir grasinant baisiomis pragaro kančiomis po mirties.

XV a. pabaigoje bei XVI a. pradžioje, kai vis plačiau ėmė įsigalėti pasaulietinė Renesanso bei humanizmo kultūra ir atsirado nemaža inteligentijos, baigusios universitetus, išaugo reikalavimai mokyklai. Atsirado aukštesnio tipo mokyklų — gimnazijų (A. Kulviečio, P. Roizijaus). Jų mokymo programose pagausėjo pasaulietinių elementų, ypač iš antikinio kultūros palikimo.

Laisvesnis tapo antikinių ir humanistinių knygų skaitymas, įsigalėjęs Lietuvoje reformacijai, tačiau labiausiai ta lektūra suvaržyta, kai nugalėjo kontrreformacija ir jėzuitai. Tai matyti iš jų pagrindinio mokymo plano „Ratio studiorum“. Jėzuitų

mokymo tikslas buvo organiškai sulieti vidurinių amžių scholastinės mąstysenos formas su naujais, humanistiniais tikslais bei reikalavimais. Buvo norima išauklėti tokį žmogų, kurio mąstysenoje derintųsi tikėjimas dogmomis su protiniu pažinimu, o moralės srityje — religinė dorovė su epochos polinkiu į pasaulietiškumą. Stengiantis išvengti „netinkamo“ asketiniams reikalavimams turinio, antikios studijose įsivyravo filologinis formalistinis metodas. Jėzuitų humanizmas smuko intelektualiai, neteko savarankiškumo, turėjo tarnauti bažnyčiai. Jėzuitai (ir kiti vienuoliai) Lietuvoje taip vykdė Tridento susirinkimo jiems iškeltus uždavinius.

Todėl jų mokyklų darbuotojų, palikusių tuo metu garsėjusius veikalus apie mokymą bei auklėjimą (pvz., M. K. Sarbievijaus, A. Olizarovijaus), pedagoginės pažiūros suvaržytos katalikų bažnyčios religinių bei politinių tikslų, nors šiaip juose plačiai taikomi antikinių ir humanistų mokslininkų teiginiai ir jų duodami pavyzdžiai.

Toks žymus buvo A. Olizarovijaus (1618—1659) veikalas „Apie politinę žmonių sąjungą“⁶⁰. Trijose jo dalyse („Namai“, „Vi-

⁶⁰ De politica hominum societate libri tres.— Dantisci, 1651, p. 390.

suomenė“, „Valstybė“) plačiai nagrinėjami visuomeniniai reiškiniai, kalbama apie santuoką, šeimą, ponų ir pavaldinių santykius. Nemaža darbo dalis (75 p.) skiriama specialiai vaikų ugdymui (De educatione liberorum). Čia jis išdėsto savo pažiūras į auklėjimą bei mokymą nuo kūdikystės iki tėvų pareigų vaikams. Kalbama apie mokymo dalykus bei jų apimtį, svarstomi moksleivių pažangumo, bausmių, poilsio reikalai. Autorius pabrėžia amatų reikšmę, prieštarauja požiūriui, kad jais verstis bajorui negarbinga⁶¹.

Pradiniam religiniam mokymui vartotos tikriausiai rašytinės lietuviškos knygos, nes kitaip būtų buvę sunku atsimiti visus rekomenduojamus tekstus ir nenukrypti nuo bažnyčios pripažinto mokymo. Ir iki pirmo lietuviško spausdinto katekizmo (1547) būta rašytų tekstų, tik jų beliko menkos nuotrupos, kaip antai 1503 m. lietuviškų poterių tekstas⁶². Apskritai krikščionybė, jos liturgija nuo seno susijusi su raštu. Atsiradusi spauda leidžia plačiau susipažinti su tolesne pedagoginės minties raida ir jos turiniu. Spauda ir knyga, vienas iš reikšmingiausių Renesanso epochos atradimų, daug prisidėjo prie pasaulietinės minties bei kultūros plitimo. O kad toje spaudoje vis tvirčiau, nors ir sunkiai, savo vietą užėmė lietuvių kalba, reiškė, jog liaudžiai ji tapo vis labiau prieinama.

Dėl reformacijos suskilus katalikų bažnyčiai, atsirado kai kurių ugdymo skirtumų, tačiau bendri propagandos uždaviniai liko tie patys, ir liaudžiai mokyti bei auklėti spausdinamos beveik tos pačios lietuviškos knygos. Tai tradicinės religinių knygų rūšys, pritaikytos mokyklai: katekizmai, biblijos ar jos ištraukų rinkiniai, giesmynai, maldaknygės, pamokslai. Pedagoginės minties rutuliojimąsi gal geriausiai atskleidžia katekizmų ir su jais susijusių elementorių raida.

Feodalinės visuomenės sąlygomis, kai visoks mokslas sietas su religija, o mokykla tebuvo „ketvirta bažnyčios dalis“, katekizmas — pagrindinis krikščioniškojo pradinio mokslo bei moralės vadovėlis. Iš jo jaunimas turėjo išmokti „tarnauti dievui“: poterių, maldų, dievo ir bažnyčios nuostatų, giesmių, taip pat skaityti, o kai kada — ir rašyti. Tuo tikslu katekizme duodama abėcėlė. Toks buvo pirmas lietuviškas liuteronu M. Mažvydo, arijono Simono Budno katekizmas. Taip buvo sudaromi ir kiti lietuviški, lenkiški, baltarusiški katekizmai. Tik nuo XVIII a. vidurio elementoriai imti spausdinti atskirai. Ligi to meto visa lietuviška spauda buvo religinio-didaktinio pobūdžio ir, be nedelių išimčių, nėra mokslo ir grožinės literatūros spaudinių.

Šalia liaudžiai skiriamos „mažosios tikybos“ bažnyčia turėjo „didįjį mokymą“ — teologiją. Tai teorinė viso religinio mokymo dalis, žyminti pagrindinius neginčijamus tikėjimo teiginius —

⁶¹ Zr. Vilniaus universiteto istorija 1579—1803, p. 133 ir kt.

⁶² Lebedys J., Palionis J. Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas.— Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai, V., 1963, t. 3, p. 107—134.

dogmas, religinės moralės reikalavimus, santykius su valstybe, taip pat būdą ir metodus tam tikėjimui palaikyti bei platinti. Teologijos kalba beveik vien lotynų, nes mokymas skiriamas visų pirma dvasininkams, tačiau netiesiogiai lieté liaudį ir visas mokyklas.

Religinių knygų — rašytų, o vėliau ir spausdintų — pirmieji krikščionybės propaguotojai atsiveždavo iš užsienio. XV a. pabaigoje jų imta rengti ir vietoje (pvz., Martyno „Agenda“ 1499 m.). Tačiau gyviausias teologinių svarstymų ir ginčų (tarp jų ir pedagoginių) laikotarpis yra XVI a. antra pusė ir XVII a. pradžia, kai, jėzuitams įsikūrus Vilniuje (1569), tarp jų ir reformacijos atstovų (liuteronų, kalvinistų, arijonų), taip pat ir tarp pastarųjų prasidėjo atkakli kova dėl įtakos ideologiniam bei politiniam gyvenimui⁶³. Decentralizuotoje Lietuvoje kiekvienas „karaliukas“ stengėsi vadovautis principu: kieno valdžia, to ir religija (cuius regio eius religio). Toje įnirtingoje ideologinėje kovoje buvo naudojamosi Renesanso epochos filologiniais laimėjimais, atsirado plati polemė aukšto literatūrinio lygio spauda. Ryškiausi tos literatūros atstovai buvo katalikai Andrius Jurgevičius, P. Skarga, reformatai — M. Radvila Juodasis, S. Budnas, Andrius Volanas ir kt. Jų raštuose nemaža pedagoginių minčių bei problemų. Antai S. Budnas polemikoje su radikaliaisiais reformatais pagrindinėmis valdžios funkcijomis laikė auklėjimą, mokymą ir baudimą⁶⁴, dvi pirmąsias suprasdamas plačia socialinės pedagogikos prasme.

A. Volanas — vienas žymiausių LDK XVI a. antros pusės ir XVII a. pradžios politikos ir kultūros veikėjų, humanistas, iškėlęs nemaža minčių apie moralinį piliečių auklėjimą. Parašė ir išspausdino daug (beveik 40) darbų, žymiausias iš jų — „Apie politinę arba pilietinę laisvę“ (1572). Remdamasis antikininiais autoritetais, veikale dėsto moralės teoriją, kalba apie laisvę, luomus, reikalauja leisti papildomų įstatymų įvairioms žmonių ydoms (gobšumui, paleistuvystei, girtavimui ir kt.) išnaikinti, rašo apie įstatymų teisingumą ir apie valdžią.

Jaunimo ugdymą į savo rankas stengėsi paimti bažnyčia. Bet tai rūpėjo ir valstybei, jos feodaliniam valdovui bei kitiems įtakingiems visuomenės veikėjams. Kunigaikščio ir didikų dvarų reikšmė kultūrai kai kuo atsivėrė bažnyčios įtaką. Čia spietėsi gausiausia pasaulietinė inteligentija: kanceliarijos darbuotojai, diplomatai, karo reikalų žinovai, pilių statytojai, architektai, menininkai, ūkio bei finansų darbuotojai. Valdovai buvo suinteresuoti savo dvare turėti mokytų žmonių. Jau Jogaila ir jo sūnus Kazimieras iš mokytų lietuvių tikėjosi „sosto ramsčių“ ir valsty-

⁶³ Plačiau žr.: *Lukšaitė I.* Radikalioji reformacijos kryptis Lietuvoje.— V., 1980.

⁶⁴ Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai.— V., 1980, t. 1. Feodalizmo laikotarpis, p. 54.

bės tvirtumo. Visuotinai žinoma, kokią reikšmę šiam pasaulietiniam pradui plisti turėjo Renesanso bei humanizmo kultūra. Nors religinė reformacija, o paskui ir kontrreformacija silpnino humanistines tradicijas, tačiau jos, ypač reiškiamos antikininio palikimo pavyzdžiais bei įvaizdžiais, ilgai išsilaikė kultūros gyvenime ir mokyklose. Tai patyrė ir lietuvių pedagoginė mintis.

Nuo seno valdovui rūpėjo fizinis piliečių išsivystymas. Iš jų reikėjo komplektuoti kariuomenę — svarbiausią politinės santvarkos ir valstybinio aparato elementą. Būsimieji kariai turėjo būti ištvermingi, sugebėti naudotis ginklu, žirgu, mokėti taikos ir karo meto rikiuotes. Jie privalėjo būti auklėjami atsidavę valdovui, karo vadui ir gynybos, ir ekspansijos atvejais.

Dar keliautojas Vulfstanas (837—901) rašė, kad aisčiai, norėdami turėti ištvermingų raitelių ir greitų žirgų, rengdavo žirgų lenktynes⁶⁵. Ir po kelių šimtų metų buvo tęsiamos tokios pratybos. Apie jas rašoma humanistinėje lietuvių literatūroje. M. Husovianas savo didaktinėje poemoje apie lietuvišką stumbrą pasakoja, kad kunigaikščio Vytauto valdomos Lietuvos laukai net mirgėję nuo karių: jie kūrė karo vaizdą taikos metu. Kad būtų stiprus ir gerai laidytų ietis, kareivis nuolatiniams pratimais ir darbu turėjęs užsigrūdinti. Raiti kariai privalėję šaudyti strėlėmis į išmetamus taikinius, paukščius. Ypač mėgtos, kaip minėta, žirgų lenktynės. Karo atvejui būdavo ruošiamas ir žirgas. Kaip ir raitelis, jis turėjo priprasti prie tolimų žygių ir sudėtingiausių vietovės bei oro sąlygų. Lenktynių nugalėtojas gaudavęs didelių dovanų ir būdavęs gerbiamas. Tai „lauko mokykla“. Vytautas buvo laimingas, turėdamas drąsių karių. Jiems grūdinti šis valdovas panaudodavęs ir medžioklę, ypač pavojingą stumbro medžioklę.

Kunigaikštį Vytautą už tai giria ir Mykolas Lietuvis, drauge pasiskųsdamas, kad jo metu jaunimo mokymas bei lavinimas smukęs ir todėl jaunimas silpstas. Bet kad tokios karinio lavinimo bei auklėjimo mintys nežlugtų, ir toliau, ligi pat XVIII a., pasitelkiama į pagalbą plunksna bei poezija. Dažnas karys tampa grožinės literatūros herojumi, o kūriniai — karo žygių aprašymais su pamokomais pavyzdžiais, kai kur patvirtinamais istoriškai, o kai kur — tik literatūrinės fikcijos, imtos paprastai iš antikinės poezijos bei mitologijos. Tokio pobūdžio yra Jono Radvano „Radviliada“ (1588), Lauryno Bojerio „Karolomachija...“ (1606) — poemos, rašytos Livonijos karų metais, Jokūbo Benečio — karo su turkais (1674) įkvėptas poetinis aprašymas ir kt. Tos poezijos herojų prototipai buvo įtakingi didikai, karo vadai: Radvilos, Chodkevičiai, Sapiegos, Valavičiai, Pacai ir kt. Šis plunksnos ir kardo derinys kėlė tikslą mokyti bei auklėti Lietuvos jaunimą, rengti jį karo žygiams, kelti narsą. Tokios rūšies poemose yra duomenų apie savo ir priešų karius, jų pasirengimą, taip pat ūki-

⁶⁵ LIS, t. 1, p. 22—23.

nių bei geografinių žinių, tikrų ir menamų istorijų. Sie kūriniai buvo eiliuoti, poetine forma išdėstyti lyg karo dalykų vadovėliai.

Lietuvių humanistinėje literatūroje jau nuo XVI a. pirmos pusės labai domimasi jaunimo doroviniu auklėjimu. Pavyzdžiu laikomas antikinis ir Renesanso laikų moralės reikšmės valstybės ir visuomenės gyvenime supratimas. Nesugadinti senieji papročiai yra valstybės stiprumo ir gerovės garantija. Reikalaujama, kad jaunimas būtų auklėjamas negobšus, nesavanaudis, blivus, tvirtos dorovės, besirūpinąs valstybės reikalais. Kritikuojami didikai, katalikų dvasininkai, blogais, svetimais papročiais gadiną ir žlugdą valstybę. Siūloma, remiantis gerais papročiais, leisti įstatymus, kurie numatytų doro elgesio normas ir sudraustų bloguosius (M. Lietuvis, A. Volanas). Tokia tendencija morale grįsti bei aiškinti visuomeninius reiškinius vyravo iki Karlo Markso.

Moralinio auklėjimo visų pirma turėjo siekti ir „gyvenimo mokytoja“ istorija. Iš tikrųjų istoriografija anuo metu dar nebuvo mokslo darbas, o greičiau grožinės literatūros dalis — politiškai kryptingi, etinės tendencijos pasakojimai. Įtaigumui didinti buvo rūpinamasi gyvu ir patraukliu stiliumi. Lietuvių tautos tolimai priešistorei pavaizduoti remtasi garsiąja romėniškos kilmės legenda. Jos uždavinys, — remiantis pasaulinės Romos imperijos garsingumu bei galia, kelti Lietuvos valstybingumą, jos vietą tarp Europos valstybių. Legenda, kaip ir Lietuvos metraščiais, M. Strijkovskio, A. Kojelavičiaus istoriniais darbais, siekta patriotinių tikslų. Pastarojo autoriaus dvitomėje istorijoje duota daug tikrų ir kitur nerandamų faktų, tačiau pagrindinė jos paskirtis buvo didaktinė. Istorija naudojosi jaunimas, mokydamasis retorikos bei literatūros. Visų pirma mokyti bei auklėti jaunimą istorijos darbais siekta dar ir XIX a. (Simonas Daukantas).

Peržvelgę pedagoginės minties raidą feodalinėje Lietuvoje, turime konstatuoti, kad nuo senojo, siauro religinio mokymo pereiti prie platesnio, visuomenei bei valstybei naudingesnio pasaulietinio švietimo ryžtingiau imtasi XV a. pabaigoje ir XVI a. pradžioje. Šio amžiaus viduryje žinoma ir diskusija, ar būsiamam politiniam veikėjui reikalingas ir kam reikalingas pasaulietinis išsimokslinimas. Konservatyviųjų nuomone, mokymasis ir mokslas, taip pat menas yra ne būsimo valstybės veikėjo užsiėmimas, nes šiam esą svarbu tik gerai valdyti kardą. Net gėda esą studijuoti ir mokytis, nes tai reiškia nusileisti iki beturčių ir prastų žmonių, kurie mokosi, norėdami gauti pragyvenimo šaltinį. Jų priešininkai teigė, kad tokie didikai patys darą sau gėdą, nes jų nemokyti ir neišprusę vaikai, pašaukti prie valstybės vairo, tampa pragaistingiausių suiručių priežastimi ir tarnauja ne tiek valstybės gerovei, kiek jos pražūčiai⁶⁶. Mokslas visiems ir visur reikalingas.

⁶⁶ *Agrippa W. Oratio Funeris De Illustrissimi Principis Et Domini Domini Iohannis Radzivilii Oliciae et Nesnisi Ducis, vita et morte.*

Ta mintis, nepaisant bažnyčios įtakos, tapo neįveikiama. Kuriami daugiau mokyklų, bibliotekų. Jaunimo studijas, kaip reikalingą ir naudingą valstybei dalyką, palaiko Lietuvos Statutai. Reikalaujama steigti Lietuvoje aukštąją mokyklą. 1579 m. įkuriamas Vilniaus universitetas. Atsiranda spaustuvų, plinta spauda įvairiomis kalbomis ir įvairia tematika.

10. SVIETIMO VEIKEJAI

Tarp XVI—XVII a. žymesnių Lietuvos švietimo veikėjų ir pedagoginės minties reiškėjų paminėtini A. Kulvietis, M. Mažvydas, M. Daukša, Zygmantas Liauksminas.

Abraomas Kulvietis (apie 1510—1545) humanistas, pirmosios Lietuvoje vidurinės mokyklos steigėjas, vienas iš lietuvių rašties pradininkų, bažnyčios reformos propaguotojas. Gimęs senoje lietuvių bajorų šeimoje Kulvos dvare prie Kauno. Manoma, kad pagrindinį mokslą įgijo namų mokykloje pas S. Rapolionį. 1528 m. kartu su mokytoju ir keletu kitų lietuvių įstojo į Krokuvos universitetą, kur per vienerius metus (1529) gavo bakalauro laipsnį. Paskui, Lietuvos didikų remiamas, toliau studijavo Leipzigo, Vitenbergo, Sienos universitetuose. Pastarajame įgijo teisės mokslų daktaro laipsnį (1537). Po metų jis jau buvo Vilniuje ir čia viešai ėmė skelbti humanistines ir reformacijos idėjas. 1539 m., remiamas didikų Goštautų, A. Kulvietis drauge su bendraminčiais įsteigė Vilniuje vidurinę mokyklą. Tačiau dėl viešai ir mokykloje skelbiamų idėjų, nesiderinančių su oficialiosios katalikų bažnyčios mokymu, Vilniaus vyskupas Povilas Galšiškis 1542 m. išsirūpino karaliaus Žygimanto Senojo dekretą patraukti A. Kulvietį į bažnytinį teismą. Jausdamas, kad su juo bus susidorota, drauge su bendraminčiais pasitraukė į protestantišką Prūsiją pas kunigaikštį Albrechtą. Čia jį palankiai priėmė, ir kunigaikštis paskyrė savo patarėju. A. Kulvietis parėmė Albrechto sumanymą įkurti aukštąją mokyklą, kuri rengtų reformacijos skelbėjus Prūsijai ir Pabaltijui. 1542 m. rudenį Karaliaučiuje buvo įkurta aukštesnioji mokykla — partikuliaras, arba archipedagogiumas, ir jo vicerektoriumi paskirtas A. Kulvietis. Po poros metų partikuliaras perorganizuotas į universitetą, kur A. Kulvietis tapo graikų ir hebrajų kalbų profesoriumi. 1545 m., šiek tiek sušvelnėjęs persekiojimams Lietuvoje, grįžo į Vilnių ir uoliai dirbo reformacinį bei kultūrinį darbą. Tačiau susilpnėja sveikata, jis susirgo ir, parvykęs į tėviškę, mirė. Taip nutrūko jo neilga, bet aktyvi, ypač švietimo ir mokyklų srityje, veikla.

A. Kulvietis rūpinosi prūsų ir lietuvių raštu bei knyga. Visai pagrįstas spėjimas, kad tarp M. Mažvydo verstų yra ir jo versta giesmė. Jam priklausio ir 1543 m. Karaliaučiuje išspausdintas „Tikėjimo išpažinimas“ (Confessio fidei) — laiškas, adresuotas karalienei Bonai, globojusiai jį, kai jis ir ji gyveno Lietuvoje. Čia pasakojama, kaip priešai jį plūstą, šmeižią, jog buvę mokiniai

jam neatsilyginę už mokymą ir išlaikymą, grobstomas jo ir motinos turtas. Pasisakoma prieš katalikų kunigus, kurie, susirūpinę „šventuoju pelnu“, „bijo savo pilvų suveržti“, kurie „didesni nemokšos už neišprususius vienuolius“ ir „netinka net vaikų mokyklai vadovauti“. A. Kulvietis prašo karalienę jį apginti ir drauge prideda savo liuteronišką tikėjimo išpažinimą, susidedantį iš penkių teiginių: žmonės esą išganomi vien dievo gailėstingumu; eucharistiją reikia teikti dviem (duonos ir vyno) pavidalais; kunigai turi vesti; bažnyčios neturi turto eikvoti; šventuosius reikia gerbti, bet ne garbinti. Kaip vienas iš Karaliaučiaus universiteto organizatorių, apie jo steigimą jis taip sako: „Sviesiausias hercogas, nesigailėdamas didelių išlaidų, įsteigė puikią mokyklą, iš visur prisikvietė mokytojų vyrų; profesoriams kasmet išmoka tūkstančių florenų; daugeliui neturtingų mokinių duoda nemokamą išlaikymą. Jis nori mane paskirti šios mokyklos rektoriumi“. Jis sakosi ir priimsias tą pasiūlymą, jei savame krašte nebus vietos. A. Kulvietis sunkiai išgyvena, kad negali švietimo darbo dirbti Lietuvoje. „...Skaudu, kaip dievą myliu, mums visiems, kad, trokšdami dirbti saviesiems, dabar dirbame svetimiesiems“⁶⁷.

A. Kulviečiui, kaip švietėjui, apibūdinti svarbi jo biblioteka. Anuo metu, kai spauda vis dar gyveno pradinę stadiją, toks knygų rinkinys buvo retas dalykas; tai pirmoji žinoma asmeninė moksline biblioteka Lietuvoje, didesnė už didiko A. Goštauto. Ji trikalbė, sudaryta beveik vien iš lotyniškų, graikiškų ir hebrajiškų knygų. Tai vienas ryškiausių požymių, rodančių, kad bibliotekos savininkas buvo humanistas. Tas tris kalbas išmokti stengėsi kiekvienas apsišvietęs ano meto žmogus. Su jomis susijusi ir A. Kulviečio mokyklinė veikla. Lotynų kalba jis dėstė, rašė ir labai rūpinosi, kad mokiniai gerai išmokyti ja skaityti ir rašyti. Jis buvo pirmasis graikų kalbos profesorius ir katedros vedėjas. Karaliaučiaus universitete taip pat dėstė hebrajų kalbos gramatiką. Taigi A. Kulvietis perkėlė Erazmo Roterdamičio „Trikalbės kolegijos“ tradicijas į Lietuvą ir Mažąją Lietuvą, nors dėl politinių bei ideologinių skirtumų čia nevienodai jos buvo priimtos⁶⁸.

Martynas Mažvydas (apie 1510—1553), pirmosios spausdintos lietuviškos knygos autorius, spėjama, kilęs iš Zemaitijos, mokėsi namų mokykloje, Vilniaus A. Kulviečio mokykloje buvo mokytoju ir 1546—1548 m. studijavo Karaliaučiaus universitete. Baigė jį 1548 m. bakalauro laipsniu⁶⁹. Dar studijuodamas parengė ir 1547 m. išleido pirmąją lietuvišką knygą: „Katechismusa prasty žadei, makslas skaitima rašta yr giesmes del krikščianistes bei del berneliu iaunu nauiey sugulditas“.

⁶⁷ Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija.— V., 1957, p. 476—478.

⁶⁸ Ročka M. A. Kulviečio bibliotekos autoriai ir knygos.— AMMD. Knygotyra, 1970, t. 1, sąs. 8, p. 115—128; *To paties*. A. Kulviečio bibliotekos pobūdis.— AMMD. Knygotyra, 1972, t. 2, sąs. 9, p. 145—155.

⁶⁹ Plačiau žr.: *Mažvydas M.* Pirmoji lietuviška knyga.— V., 1974.

Nors ji buvo religinio turinio ir gynė feodalinės santvarkos interesus, bet turėjo didelę reikšmę lietuvių raštijai ir švietimui. Antraštėje pažymėta, kad tai yra „mokslas skaitymo rašto“ ir skiriama dėl „krikščionystės ir dėl jaunų bernelių“. Eiliuotoje prakalboje autorius kreipiasi į liaudį, į „mieluosius brolius ir seseris“ ir ragina juos: „idant tą trumpą mokslą išmoktumbėt ir visada atmintumbėt“. Knygos pradžioje įdėtas pirmas lietuviškas elementorius, lotyniško pavyzdžiu pavadintas: „Pigus ir trumpas mokslas skaityti ir rašyti“. Jame duota lotyniška abėcėlė, vartota lietuvių kalbos garsams reikšti, silabizavimo pratimai, jungiant priebalsius su balsiais ir balsius su priebalsiais. Pabaigoje yra metodiniai nurodymai, kad mokytojas neturi apsunkinti vaikų silabizavimu, o kuo veikiau mokyti skaityti katekizmą ir giesmes, paneigiami kalimo metodai. Vaikams pataria mokytis stropiai, netinginiuoti ir būti klusniems tėvams. Tie metodiniai nurodymai anų laikų požiūriu priklausė prie pažangių pedagoginių idėjų. Knyga buvo pirmoji lietuvių liaudies vaikų mokymo priemonė⁷⁰.

M. Mažvydas knygos prakalboje sako, kad, be religinių tikslų, autorius norėjo kelti lietuvių liaudies švietimą gimtąja kalba, dvasinę kultūrą. Jis ragina mokyti liaudį gimtosios kalbos, tuo išreiškdamas pažangias humanizmo ir reformacijos laikotarpio idėjas.

Būdamas Ragainės parapijos pastoriumi, M. Mažvydas rūpinosi mokyklos veikimu, mokytojo tinkamumu, jo darbu, ragino tėvus leisti vaikus į mokyklą.

Mikalojus Daukša (tarp 1527 ir 1538—1613), gimęs Babėnuose, netoli Kėdainių, plataus humanistinio išsilavinimo, kovotojas dėl lietuvių kalbos teisių, lietuvių raštijos pradininkas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (paskelbė J. Ledesmos katekizmo 1595 m. ir J. Vujeko postilės 1599 m. vertimus į lietuvių kalbą). Lietuvių pedagoginės minties raidai reikšmingas jo bendras įnašas į lietuvių raštiją, literatūrinės kalbos kūrimąsi, o labiausiai — „Postilės“ prakalba. „XVI amžius — kovos dėl tautinių kalbų ir jų įsigalėjimo Europos literatūroje laikotarpis. . . Kova dėl tautinių kalbų buvo kova dėl kultūros demokratizavimo, kad ji būtų prieinama platiesiems sluoksniams ir kad jie galėtų būti įtraukti į jos kūrimą“⁷¹. M. Daukšos koncepcijoje kalba yra viena iš pagrindinių tautos egzistavimo sąlygų: „Ne žemės derlumu, ne drabužių skirtingumu, ne šalies gražumu, ne miestų ir pilių tvirtumu gyvuoja tautos, bet daugiausia išlaikydamos ir vartodamos savo kalbą. . . Kalba yra bendras meilės ryšys, vienybės motina, pilietiškumo tėvas, valstybės sargas“⁷². Tautą M. Daukšai sudaro ne vien bajorai, kaip tuo metu buvo įprasta manyti, bet visi luomai. Taigi ir lietuvių kalba nėra vien liaudies, bet tautos

⁷⁰ Laužikas J. Mažvydo elementorius.— Senoji lietuviška knyga. K., 1947, p. 159—164.

⁷¹ Lebedys J. Mikalojus Daukša, p. 275, 276.

⁷² Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija, p. 66.

PRAXIS ORATORIA.

SIVE

Præcepta Artis Rhetoricæ,
ad componendam Orationem
citu necessaria sunt, tam separatim
singula, quam omnia simul exemplis
expressis; & ad æmulationem E-

loquentiæ studiose propozita.

SIGISMUNDO LAVXMIN,
Æ Soc. JESV. S. T. D.

BRUNSBERGÆ.

typo CASPARIS WEINGARTNERII
Anno M. DC. XLVIII

12. Z. Liauksmino „Retorikos“ antraštinis puslapis

Versdamas J. Ledesmos katekizmą, jis praplėtė originalo raginimą tėvams mokyti vaikus dievo baimės, nuo savęs įterpęs žodžius: „duot juos ant mokslo“. M. Daukša neužsiminė apie luomus, „matyt, mokslo nelaikė luomine feodalų privilegija, o norėjo pabrėžti jo reikalingumą visiems“⁷⁴. Jo požiūris į liaudies švietimo reikalingumą išplaukia iš socialinių pažiūrų, jo humanišku santykiu su liaudimi ir pastangų kurti nacionalinę kultūrą bei kovoti dėl gimtosios kalbos teisių.

Taigi M. Daukša yra vienas žymesnių ir liaudies švietimo veikėjų.

Zygimantas Liauksminas (1596 ar 1597—1670), gimęs Žemaitijoje, bajorų šeimoje, buvo didelio išsilavinimo, garsėjo mokytumu ir pedagoginiu darbu, parengė keletą žymių vadovėlių to meto kolegijų ir akademijų studentams. Minėtinas dviem atžvilgiais: kaip pedagogas praktikas ir vadovėlių autorius. Žinoma Z. Liauksminą buvus gerą dėstytoją ir administratorių, daugelį metų dėscius Kražių, Polocko, Nesvyžiaus ir kitose kolegijose, Vilniaus akademijoje filosofiją, retoriką ir muziką, buvus jėzuitų kolegijų prefektu, rektoriumi ir Vilniaus akademijos vicekancleriu, „geru savo mokinių ir studentų draugu: jis visuomet palan-

⁷³ *Lebedys J.* Mikalojus Daukša, p. 172.

⁷⁴ Ten pat, p. 170.

ir valstybės kalba. Kartu gimtoji kalba jam — kiekvieno žmogaus prigimties dalis. Šios M. Daukšos mintys itin reikšmingos lietuvių teorinės pedagogikos pagrindams kurti. Praktiškai M. Daukša davė į rankas argumentų tai jo amžininkų daliai, kurie, kaip Merkelis Giedraitis, dėjo pastangų atsispirti lenkų kalbos įsivyravimui bažnyčioje, o tai tiesiog siejosi ir su lietuvių kalbos padėtimi mokykloje.

M. Daukša steigė liaudies mokyklas. Viena iš jų, paties išlaikomų, buvo Krakėse. Iš vizitacijų aprašymo matyti joje buvus 12 mokinių; mokyta lotynų kalbos gramatikos ir katekizmo, panašiai kaip ir kitose to meto mokyklose. Taip pat su M. Daukšos veikla siejamas mokyklos atsiradimas Močėnuose, Babėnų apylinkėje⁷⁵.

kiai žiūrėdavęs į žemesnės kilmės studentus, kurie mokėsi tuo metu Vilniaus akademijoje, ir visokeriopai stengdavęsis jiems padėti, sudaryti sąlygas, kad jie galėtų mokytis“⁷⁵. Organizavo giedojimo kursus, kuriuose neturtingi studentai išmokytų giedoti ir galėtų užsidirbti pinigų.

Plačiai išgarsėjo jo retorikos veikalas „Iškalbos praktika“ (Praxis oratoria sive praecepta artis retoricæ), 2 kartus išleistas Lietuvoje ir 11 — užsienyje. Dažnas leidimas rodo jo populiarumą ir tinkamumą to meto mokykloms. Išskeldamas retorikos meną, Z. Liauksminas laikosi humanistinių pažiūrų ir kovoja prieš retorikon besiskverbiantį barokinį tuštumą ir dirbtinumą. Jis reikalauja, kad mokslas ir menas būtų plėtojami pagal gamtos dėsnius, „...nes menas tuo yra tobulesnis, juo arčiau jis yra prie gamtos, kurią mes pamėgdžiojame“⁷⁶. Tuo Z. Liauksminas siekė, kad kalba būtų paprasta, aiški ir suprantama liaudžiai.

Paminėtinas jo muzikos vadovėlis, skirtas neturtingiems studentams mokytis giedoti: nurodoma muzikos reikšmė bei reikalingumas ir duodama žinių apie natas, gaidas, balsą, aiškinama, kaip praktiškai reikia giedoti.

Z. Liauksminas taip pat domėjosi kalbos mokslu: parašė plačiai žinomą graikų kalbos gramatiką.

11. ŠVIETIMAS XVIII a. PIRMOJE PUSĖJE

Lietuvoje po Šiaurės karo (1700—1721) stiprėjo politinė anarchija, didikų viešpatavimas bei jų savivalė. Valstybė per karą buvo taip nuniokota, kad 1708 m. kilo badas, kurį lydėjo dvejus metus trukęs maras. Tuomet išmirė daugiau kaip trečdalis Lietuvos gyventojų. Daug dirbamų laukų virto dirvonais bei krūmynais. Valstiečiai išmirė ar išbėgiojo, baudžiavinis dvarų ūkis pakriko. Susiaurėjus vidaus rinkai, dėl pinigų infliacijos sunyko prekyba bei amatai, skurdo miestai. Visa tai labiausiai palietė žemutinius visuomenės sluoksnius. Sutriko ne tik ekonomika, bet ypač ir taip lėtai ligi tol plėtojusi kultūra, kartu ir švietimas. Labai apytikriais, tiksliau, spėjamais apskaičiavimais, XVIII a. pradžioje Lenkijos ir Lietuvos feodalinėje valstybėje neraštingų buvo: 28% turtingųjų bajorų, 40% vidutinių, 44% miestiečių ir 92% smulkiųjų bajorų, o valstiečiai pavieniai tebuvo raštingi⁷⁹.

Krašto ūkis buvo atkuriamas lėtai ir ilgai senuoju feodalinio baudžiaviniu pagrindu.

Karai, badas ir maras daugiausia turėjo atsiliiepti ir taip neigiamam pradinių mokyklų skaičiui. Tačiau kol kas neįmanoma

⁷⁵ *Tijūnėlytė J.* Zygimantas Liauksminas.— AMMD. Literatūra. V., 1962, t. 5, p. 86.

⁷⁶ Ten pat, p. 90.

⁷⁹ *Historia wychowania / Red. L. Kurdybacha.*— Warszawa, 1967, t. 1, s. 575.

tiksliai nustatyti, kiek jų buvo XVIII a. pirmoje pusėje, truputį aiškiau, kiek buvo protestantiškų.

Vidurinių mokyklų, nepaisant visų sumaiščių, nesumažėjo, o net padaugėjo. Jų lygis XVIII a. pirmame trečdalyje buvo gerokai atsilikęs. Čia atsiliepė bendras krašto kultūros nuopuolis, taip pat neigiamai veikė tai, kad, nugalėjus kontrreformacijai, beveik visos vidurinės mokyklos, be poros protestantiškų, buvo vieno jėzuitų ordino rankose. Jėzuitai XVIII a. atkakliai kovojo net ir su kitais katalikiškais ordiniais už savo išskirtinį bajorų švietimo monopolį.

Be jau turimų pasauliečiams skiriamų kolegijų Vilniuje, Kaune, Pašiaušėje, Kražiuose, Merkinėje ir Vidžiuose, jėzuitai amžiaus pradžioje įsteigė kolegiją Žodiškyje⁸⁰ (uždaryta 1778 m.). 1742 m. jie įkūrė antrą vidurinę mokyklą Vilniuje: iš pradžių vadinamąjį bajorų konviktą, taigi uždaro tipo, o nuo 1751 m.—Kilmingųjų kolegiją (Collegium nobilem). Tai buvo aukštesnio tipo mokykla nei eilinė kolegija, skiriama daugiau stambiajai bajorijai.

Dėl karų mokyklos veikė su pertraukomis. Keitėsi ir dėstomieji dalykai. Antai Kražių kolegijoje 1729 m. vėl atsirado filosofijos kursas⁸¹. Kauno kolegijoje jis pradamas skaityti amžiaus pradžioje, paskui išnyksta, Pašiaušės kolegijoje tik mėginimas įsivesti 1751—1753 m.⁸², taip pat trumpai dėstytas ir Žodiškyje (1756—1757).

Kitos vienuolijos etnografinėje Lietuvoje nelaikė kolegijų pasauliečiams. Daugelis jų turėjo uždaras besirengiantiems būti dvasininkais mokyklas, dažnai prilygstančias vidurinėms, o kartais pasiekiančias akademinį lygį⁸³.

Pirmoji jėzuitų turėtą katalikų pasauliečių jaunimo švietimo monopolį pralaužė pijorų vienuolija, kuri taip pat laikė mokyklas pasauliečiams. Pijorai atvyko į feodalinę Lenkijos ir Lietuvos valstybę 1642 m., 1665 m. jau turėjo Lietuvos viceprovinciją ir tik 1736 m.—provinciją⁸⁴. 1726 m. jie įsteigė mokyklą Vilniuje, 1727 m.—Lydoje, 1728 m.—Panevėžyje, 1743 m.—Raseiniuose, 1745 m.—Ukmergėje. Apie 1753 m. Vilniaus pijorų mokykla pertvarkyta į Kilmingųjų kolegiją (Collegium nobilem). 1756 m. prie jos steigiamas konviktas. Vilniaus pijorų mokykla buvo įsikūrusi juos globojusių Sapiegų rūmuose⁸⁵. Jėzuitai nieku gyvu nenorėjo įsileisti pijorų į Vilnių, gindamiesi vieni turį privilegiją mokytį sostinėje. 1727 m. Roma pripažino pijorams teisę turėti tik žemesniąsias mokyklas. Bet jau 1731 m. jie gavo popiežiaus

leidimą laikyti ir aukštesnio tipo mokyklas⁸⁶. Nepaisydami to, jėzuitai kovojo ir toliau. Priėjo iki viešo skandalo, kai Vilniuje 1737 m. vieną savo mokinį, mėginusį pereiti į pijorų mokyklą, jėzuitai nubaudė rykštėmis ir jis mirė. Iškilusioje byloje mirtį aiškino liga⁸⁷.

Jėzuitų mokyklos tuomet išgyveno aiškų nuopuolį. Jose tebevaliojo beveik nepakeista XVI a. pabaigos mokymo programa „Ratio studiorum“, rėmusis formaline didaktikos kryptimi, humanitariniais mokslais. XVII a. pabaigos ir XVIII a. pirmo ketvirčio jėzuitų mokyklose dar vyravo kai kurie scholastiniai metodai ir visa scholastinė mokymo bei auklėjimo sistema. O jau Šviečiamąjo amžiaus pradžioje vis didėja matematikos mokslo reikšmė, netrukus ims plėtotis ir gamtos mokslai, keisis visuomeninių mokslų, pvz., istorijos, samprata, įsigali racionalizmas ir sensualizmas paremti metodai. Tuo tarpu jėzuitų kolegijose nebuvo net atskiro aritmetikos mokytojo, buvo tenkinamasi elementariomis žiniomis, kurių gaudavo 3 pirmose klasėse po pusvalandį per savaitę. Ir tai buvo išimtis, padaryta Lietuvos ir Lenkijos jėzuitų provincijoms dar XVI a. pabaigoje, nes pagal „Ratio studiorum“ matematika turėjo būti einama filosofijos kurse⁸⁸, kaip ir fizika. O filosofijos klausydavo daugiausia besirengiantys į dvasininkus. Svetimų kalbų ligi 1742 m. nemokyta. Senieji jėzuitų nuostatai nebuvo numatę ir atskirų istorijos bei geografijos dalykų, tuo tarpu protestantiškose gimnazijose istorija įvesta nuo 1660 metų. Vis dėlto be šios srities žinių humanitarinio profilio mokykloje nebuvo galima apsieiti. Jų teikta ne sistemingai, o epizodiškai specialiam realijų mokslo kurse, dažnai dar vadinamame „eruditio“. Pirmiausia jis buvo skiriamas antikiniams autoriams aiškinti. Visai kitokių žinių reikėjo retorikos pratyboms, per kurias mokiniai ne tik nagrinėjo antikinius rašytojus ar sekė jais, bet ir mokėsi sakyti kalbas, skirtas seimeliams, teismams, taip pat progines, dažniausiai panegirines, didikams. Tai gyvenimiškoji jėzuitų mokyklų kryptis, ji buvo populiari tarp bajorų. Šitokioms pratyboms reikėjo nusimanyti apie valstybės santvarką, jos institucijas, žinoti valdovų ir didikų giminių istorijas. Mokytojas čia turėjo palyginti laisvas rankas: galėjo perteikti mokiniams savo gyvenimo patirtį. Buvo leidžiama ir pagalbinių priemonių—vadovėlių. Pavyzdžiu gali būti Adomo Naramovskio (1686—1736) platus lotyniškas vadovėlis „Sarmatų istorijos vaizdas“ (1726). Jame sudėta įvairiausių dalykų: yra skyrius apie keistenybes, kometas, baisenybes, pvz., gimęs vaikas su dviem galvomis, XVI a. išeinantį iš Vilniaus katedros nusidėjėlį sustabdęs velnias, pasivertęs Etiopijos pigmėjumi, kitur velnias pasi-

⁸⁰ *Załęski S.* Jezuici w Polsce.—Lwów, 1902, t. 4, s. 1600.

⁸¹ Ten pat, p. 1007.

⁸² *Plečkaitis R.* Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje: Filosofija Lietuvos mokyklose XVI—XVIII amžiais.—V., 1975, p. 36.

⁸³ Ten pat, p. 37, 38.

⁸⁴ *Dzieje teologii katolickiej w Polsce.*—Lublin, 1975, t. 2, cz. 2, s. 555.

⁸⁵ *Jučas M.* Mokslo supasaulietinimo pradžia Vilniaus akademijoje.—Kn.: Vilniui 650 metų. V., 1976, p. 106.

⁸⁶ *Załęski S.* Jezuici w Polsce, t. 3, p. 752.

⁸⁷ *Bednarski S.* Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce.—Kraków, 1933, s. 396.

⁸⁸ Ten pat, p. 108.

rodęs vilko pavidalu ir pan.⁸⁹ Salja tokių žinių antroje knygoje yra viena dalis, kur karalių ir karalienių biografijomis išdėstoma Lenkijos istorija, o kitoje dalyje — Lietuvos: pradedama Paleonu, Barkumi, Kerniumi ir baigiama Zygmantu Kęstutaičiu. Atskiruose skyriuose pasakojama apie Lietuvos ir Lenkijos maršalkas, vyskupus, žymiąsias didikų gimines ir kt. Taigi Lietuvos istorija mokyklose buvo dėstoma. Ir jos poreikis visą laiką laikamas. Jis atsispindi savotiškoje to meto retorikos pratybų didaktinėje priemonėje — jėzuitų mokyklos teatro repertuare: nuo XVII a. „...iš Lietuvos mokyklinėje scenoje pastatytų daugiau kaip 70 istorinės tematikos kūrinių savo krašto praeičiai skirta 16, o visoje Lietuvos provincijoje tokių dramų yra žinoma net 25“⁹⁰. Traktuojant istorinę tematiką, pasitaiko teigiamai emociškai nuspalvintas požiūris į savo krašto suverenumą pagonybės laikais (drama apie Vaidevutį)⁹¹.

Tačiau mokytojas galėjo vartoti ir kitą vadovėlį, pvz., Karolio Bartoldo (1680—1745), Vilniaus akademijos rektoriaus (1735—1738), kuris 1741 m. į jėzuitų mokyklas įvedė istoriją kaip atskirą dalyką⁹². Jo vadovėlyje pateikta tik Lenkijos istorija, gana daug žinių apie valstybės struktūrą (seimus, konstitucijas, karalių rinkimus ir kt.)⁹³. Nėra įvairenybių skyriaus. Taigi lygis kiek aukštesnis, tačiau ir jis neprašoka eilinio bajoro mentaliteto.

Apskritai tokios struktūros šie „erudicijos“ vadovėliai skatino mokinius ne pažvelgti giliau į visuomeninius bei valstybinius santykius, o eklektiškai kaupti žinias, kad įvairiomis progomis galėtų sužibėti. Tai būdingas paviršutiniškai išsilavinusios to meto bajorijos bruožas. Mokykla su juo nekovojo, savo visuomeninėmis pozicijomis ji labiausiai orientavosi į vidutinio bajoro kultūrinį lygį su jo įsisenėjusiomis socialinėmis, ekonominėmis, politinėmis bei nacionalinėmis koncepcijomis. Šviečiamojo amžiaus apyaušryje religinė netolerancija, griežta konfesinė mokyklos kryptis, aklo klusnumo reikalavimas, platus fizinių bausmių taikymas jau buvo anachronizmas. Pvz., visose jėzuitų mokyklose vartojamoje E. Alvaro lotynų kalbos gramatikoje, išleistoje Vilniuje 1739 m., pirmas linksniuojamas žodis — rykštė, o tų pačių metų Venecijos leidinyje — poetas⁹⁴. Apie 1740 m. vis daugiau pasigirsta balsų, reikalaujančių reformuoti mokyklą.

⁸⁹ *Naramowski A.* Facies rerum sarmaticarum.—Vilnae, 1726, lib. 1, p. 136, 146, 307; Vilniaus universiteto istorija 1579—1803, p. 194.

⁹⁰ *Zaborskaitė V.* Prie Lietuvos teatro ištakų, p. 33.

⁹¹ Ten pat, p. 46, 67—84.

⁹² *Bednarski S.* Upadek i odrodzenie szkół jezuitickich w Polsce, s. 263—264.

⁹³ *Imagines Principum Regumque Poloniae politicis dogmatibus phalerisque poetarum adumbratae.*—Brunsberg, 1721.

⁹⁴ *Limen gramaticum seu prima literarum rudimenta ab Emmanuelis Alvari institutionibus olim exerta o Joanne Baptista Fagaeo.*—Venetiis, 1739.

12. LIETUVIŲ KALBA MOKYKLOJE XVIII AMŽIUJE

Šviečiamasis amžius iškėlė nacionalines kalbas, įleido jas į mokslą ir pamažu į visų rūšių mokyklas. Pats procesas lėtas, o Lietuvoje jis vėlavo ir, be to, buvo itin sudėtingas. Nacionalinių kalbų įsigalėjimas glaudžiai siejosi su tautos sąvokos sampratos kitimu visuomenėje ir su nacionalinės valstybės idėja. Perdėm bajoriškoje to meto valstybėje liaudis su jos kalba ir kultūra dar beveik nevertinta.

Lietuvių kalbos padėtis pradinėje mokykloje, palyginti su XVII a. antra puse, iš esmės nesikeitė. Kolegijose ligi amžiaus vidurio tebeviešpatavo lotynų kalba, tačiau pamažu vis labiau skverbėsi gyvoji — lenkų. Tą laipsniškumą rodo kad ir E. Alvaro gramatikų leidimai: amžiaus pradžioje jos tik lotyniškos, vėčiami į lenkų kalbą kaitomi pavyzdžiai, amžiaus viduryje vertimų daugėjo ir ryškėjo tendencija kartu su lotynų kalbos gramatika mokyti ir lenkų⁹⁵. O štai 1746—1756 m. iš 69 visoje feodalinėje Lenkijos ir Lietuvos valstybėje spausdintų mokyklinių dramų tekstų jau tik 9 pasirodė lotynų kalba⁹⁶. Bandymų šitaip įsivesti ir lietuvių kalbą, atrodo, nebūta. Tai lėmė vidurinėse mokyklose vyraują bajorai, kurie jau buvo įpratę lenkų kalbą laikyti valstybine ir viešąja kalba, taip pat pasaulietinės lietuvių literatūros trūkumas; iš dalies turėjo atsiliepti ir dirbančių mokytojų tautinė sudėtis. Jėzuitų Lietuvos provincija nesutapo su etnografinė Lietuva, net neišsitemo LDK teritorijoje, jai priklausė Varšuvos, Lomžos ir kitos sritys. 1740 m. iš 695 Lietuvos provincijos jėzuitų 128 mokėjo lietuvių ar žemaičių kalbą⁹⁷. Dalis jų buvo vos vos pramokusi pastorizacijos darbui. Mokykloje lietuvių kalbos niekas nereikalavo, todėl čia dirbo tik labai nedaug mokačiųjų, ir, be to, tie patys pagal nuostatus buvo nuolatos kilnojami iš vietos į vietą. Taigi jei kuris ir mėgindavo mokinių gimtąją kalbą ką paaiškinti, tradicijos nesukurdavo.

Lietuvių kalbą kaip dalyką Lietuvos reformatų Kėdainių, Biržų ir Papilio mokyklose pradėta dėstyti XVIII a. pirmoje pusėje⁹⁸. Ji buvo skirta būsimiems dvasininkams. Kėdainiuose jos atsisakyta jau to paties amžiaus viduryje. Vienintelis atvejis, kada žinome lietuvių kalbą buvus dėstomąja, — tai aukštesnio nei paprinės tipo Biržų mokykloje. Tačiau čia ypatingos aplinkybės: ši mokykla, kurį laiką iš lietuviškos paprinės prasiplėtusi į nepilną vidurinę, matyt, nebuvo dar perėjusi į tradicinę lotynų dėstomąją ir vėl grįžo į pirmąją paprinės lygį.

⁹⁵ *Bednarski S.* Upadek i odrodzenie szkół jezuitickich w Polsce, s. 161—163.

⁹⁶ *Kodulska I.* Ze studiów nad dramatem jezuitickim wczesnego Oświecenia (1746—1765).—Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1974, s. 23.

⁹⁷ *Bednarski S.* Upadek i odrodzenie szkół jezuitickich w Polsce, priedu 1 lentelė.

⁹⁸ *Jurginis J., Lukšaitė I.* Lietuvos kultūros istorijos bruožai, p. 256, 257.

Lietuvių kalbos reikėjo ir besirengiantiems būti katalikų dvasininkais. Juos rengė dvasinės seminarijos (1 Varniuose ir 2 Vilniuje), vienuolynų naujokynai-seminarijos, kur neretai būdavo išeinamas visas ar net aukštesnio lygio kolegijos kursas, ir akademijos Teologijos fakultetas. Dvasininkai turėjo mokėti sakyti pamokslus vietos kalba. Vilniuje šv. Jono bažnyčioje lietuviški pamokslai buvo reguliariai sakomi ligi 1738 metų⁹⁹. Būsimieji dvasininkai dar XVII a. pabaigoje buvo raginami nesigėdyti kalbėti gimtąja kalba naujokyno valgykloje¹⁰⁰. Vadinas, lietuvių kalbos socialinis diskriminavimas vis labiau plito visuomenėje. 1712 m. Lietuvos jėzuitų provincijolas mini, kad eilės hebrajų, graikų, lietuvių kalba po moksleivių (klierikų) pamokslų retai besakomos, nedelsiant reikią jas sakyti visiems po kiekvieno pamokslo¹⁰¹. Matyt, šis paprotys būsimiems pamokslininkams duoti pratyboms ne tik sudaryti pamokslą, bet, kaip ir mokykloje, kurti eiles, veikia išnyko,— siauri religiniai rėmai neskatino tokios kūrybos. Anaiptol ne paniekinamą, o kaip tik pagarbų požiūrį rodo mus pasiekęs 1734 m. Vilniaus naujokyno moksleivio, vėliau žymaus akademijos matematiko astronomo Tomo Žebrausko lietuviškas įrašas su parašu („Zemiausias Tarnas tavo...“) ant savo piešinio kolektyviai perrašomo vadovėlio tituliname lape¹⁰². Tačiau vėliau negirdėta, jog T. Žebrauskas būtų ką lietuviškai parašęs. Nėra žinių, kad tos rūšies mokyklose lietuvių kalba būtų dėstyta kaip atskiras dalykas. Nežinome taip pat, ar XVII a. prie Vilniaus akademijos veikęs lietuvių kalbos būrelis dirbo savo darbą ir XVIII a. pradžioje. Dvasinėse seminarijose bei naujokynuose lietuviškus pamokslus sakyti mokyta, atrodo, praktiškai, tačiau prieš tai pasirašyti jų turinį buvo visuotinis paprotys.

Moksleivių būdavo visokių: ir gerai mokančių lietuviškai, ir silpnai, kartais ir nemokančių. Ir vieniems, ir kitiems reikėjo norminamojo kalbos vadovėlio. K. Sirvydo prieš šimtą metų parašytos lietuvių kalbos gramatikos, matyt, jau nebuvo. Šis praktiškas, o gal kartu mokslinis poreikis ir buvo akstinas atsirasti anoniminei (ligi šiol autorius neišaiškintas)¹⁰³ lietuvių kalbos gramatikai „Universitas lingvarum Litvaniae“ (1737). Rašyta ji lotyniškai, kaitomi lietuviški žodžiai versti į lenkų kalbą. Vadinas, adresas turėjo mokėti lotyniškai, o galėjo nemokėti lietuviškai, tačiau ji lygiai buvo reikalinga ir praktiškai mokantiesiems, prireikus rašyti gimtąja kalba. Pats autorius yra rašęs, kad gramatika skiriama mokytis „uoliesiems pradedantiesiems (zelosorum) neopalemonams“. Ji vartota, nes 1788 m. Vilniaus diecezijos semina-

rijos bibliotekoje rasti 36 egzemplioriai¹⁰⁴. J. Lebedys taikliai yra pastebėjęs: kad ir kokiais motyvais šio laikotarpio kalbinių-filologiniai darbai būtų rašyti, „tie leidiniai suvaidino didžiulį vaidmenį... Jeigu ir religiniai motyvai buvo akstinas filologiniam darbui pasirodyti (reikalas padėti dvasininkams, juos paruošti), tai išleistas jis tarnavo visiems, visokiems poreikiams, ne tik prašokdamas religinę paskirtį, bet ji iš karto dingdavo — nepaliko jokių pėdsakų, antspaudo neuždėjo“¹⁰⁵.

Aukštas tiems laikams kalbinis gramatikos lygis, mokslinis reikšmingumas¹⁰⁶ (lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės apibūdinimas) rodytų su mokykla susijusioje Lietuvos visuomenės dalyje buvus tendencijų lietuvių kalbą traktuoti kaip lygią su kitomis kalbomis. O patarimas, mokantis lietuvių kalbos kirčiavimo, įsiklausyti į lietuvių šnekamąją kalbą, kad pajustum skirtumą tarp lietuvių ir lenko tarimo, atskleidžia ir kai kurias autoriaus visuomenines pozicijas: taisyklinga, graži kalba yra kiekvienos tautos savitumo laidas. Tai priešinga pozicija „Bromos atvertos ing viečnastj“ tendencijai, slopinusiai nacionalinio savitumo ir savigarbos jausmą. Šios dvi tendencijos rodo skirtingą tautos sampratą: pirmajai liaudis jau priklauso tautos sąvokai arba bent neišskiriama iš jos, antrajai — antrarūšė gyventojų dalis, kuriai galima pateikti bet kaip parašytą ar pasakytą dalyką,— jos turima kalbos kultūra rašančiojo nedomino. „Universitas lingvarum...“ autoriaus pažiūros daugeliu atžvilgių sutapo su XVIII a. pradžioje išsakytomis svarbiomis Mykolo Mėrlino mintimis Mažojeje Lietuvoje. Liaudies kaip kultūros kūrėjos vertinimas, formuojantis lietuvių nacionalinei mokyklai, buvo labai reikšmingas. XVIII a. pirmoje pusėje Didžiojoje Lietuvoje ši tendencija dar silpnai reišėsi, bet jau buvo.

III. MOKYKLA IR PEDAGOGINĖ MINTIS FEODALIZMO IRIMO IR KAPITALIZMO GENEZĖS METU

A. AŠTUONIOLIKTO AMŽIAUS ANTRA PUSĖ

1. ŠVIETIMO REFORMŲ PRADŽIA

Po XVIII a. pirmos pusės ekonominio nuopuolio tik paskutiniame trečdalyje jau pastebimas didesnis ekonominis pakilimas. Prekinė gamyba rinkai, eksportui ardė baudžiavinę sistemą, feodalizmą, skatino kapitalistinį gamybos būdą, kėlė naujų gamy-

¹⁰⁴ Vilniaus universiteto istorija 1579—1803, p. 202.

¹⁰⁵ Lebedys J. Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime, p. 22.

¹⁰⁶ Palionis J. Lietuvių literatūrinės kalbos istorija.—V., 1979, p. 109, 110.

⁹⁹ Vilniaus universiteto istorija 1579—1803, p. 203.

¹⁰⁰ Lebedys J. Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime, p. 221.

¹⁰¹ Ten pat, p. 222.

¹⁰² Zubovas V. Tomas Žebrauskas ir jo mokiniai, p. 4, 30.—Rankraštis.

¹⁰³ Eigminas K. Lietuvių kalbos gramatikos iki 1737 m. ir „Universitas lingvarum Litvaniae“ atsiradimo sąlygos.—Kn.: Universitas lingvarum Litvaniae. V., 1981, p. 15—19.

binių jėgų ir senų gamybinių santykių prieštaravimus. Pirmiausia atsigavo ekonomiškai feodalinio sluoksnio viršūnės, kurios kartu su negausia šviesuomene ėmė suvokti naujus laiko reikalavimus ekonomikai ir kultūrai. Nemaža čia prisidėjo kontaktai su Vakarais, bręstančiomis Šviečiamosios amžiaus idėjomis, tarp jų — ir pedagoginėmis. Dalis bajorijos, ieškodama išeičių iš politinės anarchijos ir ūkinės suirutės, ėmė linkti į valstybės bei švietimo reformas. Liaudis ne tik stichiškais bruzdėjimais protestavo prieš ekonominę bei socialinę priespaudą, bet ir vis labiau augo jos poreikis turėti elementarių rašto žinių.

Pačiame XVIII a. viduryje tiek buvo juntama, jog senoji mokykla atsilieka nuo gyvenimo keliamų reikalavimų, kad imtasi ją reformuoti, pirmiausia steigti atskiras didikų, stambiųjų bajorų vaikų mokyklas. Liaudies švietimas neliečiamas, remiantis tuo metu gana plačiai paplitusia vadinamąja šviesiojo absoliutizmo mintimi, jog laimingam gyvenimui sukurti užteksią, jei valdovas ir valdantysis elitas būsią šviesūs, išsimokslinę žmonės.

Mokyklų sistema nejudinama. Ji lieka aiškiai elitinė, luominė, nevientisa. Pirmasis savo mokyklas ėmė reformuoti pijorų ordinas, kuris nebuvo taip griežtai kaip jėzuitų centralizuotas bei nuostatų reglamentuotas. Lenkijoje naują švietimo kryptį pradėjo Stanislovas Konarskis (1700—1773). Jis norėjo išauklėti naują valdantį sluoksnį — didikų kartą. Todėl Varšuvoje 1740 m. įsteigė vadinamąją Kilmingųjų kolegiją (Collegium nobilium). Pagrindinė šios mokyklos mokymo turinio kryptis dar filologinė-retorinė, bet modernizuota, nes daugiausia dėmesio skiriama gyvosios kalboms ir visuomenės disciplinoms. Praplečiama matematika, įvedama eksperimentinė fizika. Iš visuomenės dalykų pradedama dėstyti ir visuotinė istorija, geografija, racionalistinė filosofija. Keliami aiškūs auklėjimo tikslai bei uždaviniai išugdyti auklėtinių visuomeniškumą, stiprinti kiekvieno visuomeninį atsakingumą, vidinį disciplinotumą bei bendravimo su savo sluoksnio atstovais kultūrą. Antai pijorai, mokydami svetimų gyvųjų kalbų, rekomendavo skaityti to krašto spaudą, sekti literatūrą. Taip mokinys susipažindavo su kito krašto politiniu ir kultūriniu gyvenimu. Seniai praktikuojamose retorikos pratybose, kuriose mokiniai, pasidaliję vaidmenimis, ruošėsi profesiskai, t. y. visuomeninei veiklai seimuose, teismuose ir kt., atsiranda pedagoginė naujovė: mokiniai mokomi ne tiesiog mėgdžioti, kartoti vyresniosios kartos veiklą, bet ir kritiškai ją vertinti, slopinti bajorišką anarchiją, individualizmą, stiprinant konstitucinės monarchijos tendencijas. Tokia mokyklos pozicija turėjo bent iš dalies ugdyti mokinio savarankiškumą, norą stebėti gyvenimą ir jį apibūdinti. Vis dėlto tai buvo daroma, iš esmės neliečiant santvarkos pagrindų. Tą laikotarpį atitinkantys nauji reikalavimai keliami ir mokytojui, jo santykiui su mokiniu. Jau nereikalaujama beatodairiško mokinio klusnumo, o ieškoma būdų palaikyti draugiškus santykius. Kilmingųjų kolegiją sudarė 5 kla-

sės, joje mokytasi 8 metus. Bajorieji galėjo dar 2 metus likti mokytis šalies ir tarptautinės teisės.

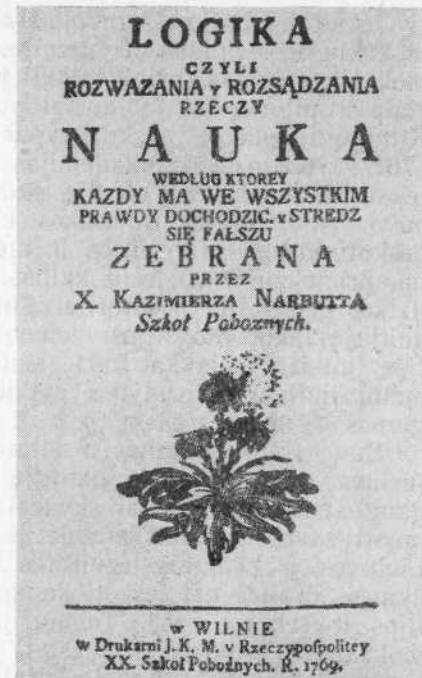
Auklėtiniams rekomenduojamos skaityti literatūros sąrašė matome tokių žymių naujųjų laikų žmonių pavardes: Fransį Bekoną (Bacon), Pjerą Gasendį (Gassendi), Renę Dekartą (Descartes), Kristijoną Volfą (Wolff), Džoną Loką (Locke), Boruchą Spinozą¹, Volterą ir kt.

Lietuvos pijorų mokyklų forma taip pat prasidėjo nuo Vilniaus pijorų kolegijos, apie 1753 m. gavusios Kilmingųjų kolegijos vardą. Ją vykdė rektorius Motiejus Dogelis (1715—1760) ir Jurgis Ciapinskis (1718—1768). Pradedama vadovautis naujais metodologiniais pagrindais. „Turimas logikos ir metafizikos kursas, 1758—1760 m. dėstytas Vilniaus pijorų kolegijoje, moderniškėnis už jėzuitų ir kitų vienuolių ordinų mokyklose dėstytus filosofijos kursus. Jame dažnai kritikuojamos scholastinės pažiūros, siūloma laikytis saikingo skepticizmo“². Kolegija turėjo nemažą biblioteką su naujosios krypties veikalais. Prie jos kompleksavimo bus prisidėjęs M. Dogelis, kuris, be to, rinko dokumentus Lenkijos ir Lietuvos istorijai ir išleido juos 1758—1764 m. (Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae). Pijorų Kilmingųjų kolegijos auklėtinis, o paskui jos dėstytojas ir rektorius buvo Edukacinės komisijos veikėjas Kazimieras Narbutas.

Eilinėse pijorų kolegijose nepavyko įvykdyti tokios palyginti radiklios reformos. 1750—1753 m. įgyvendinta ji buvo gerokai nuosaukesnė. Pijorų kolegijų nuostatai patvirtinti 1753 metais. Jose atsisakyta svetimų kalbų, naujųjų laikų istorijos (dalį šių žinių mokiniai įgydavo, eidami geografijos kursą), Lenkijos teisės. Tačiau daugelis mokymo turinio naujovių neaplenkė ir bajorams skiriamų pijorų mokyklų.

¹ Historia wychowania / Red. L. Kurdybacha.—Warszawa, 1967, t. 1, s. 595.

² Plečkaitis R. Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje: Filosofija Lietuvoje mokyklose XVI—XVIII amžiais.—V., 1975, p. 209.

13. K. Narbuto „Logikos“ antraštinių puslapis

Jėzuitai, turėję Lietuvoje savo rankose daugumą vidurinių mokyklų ir Vilniaus akademiją, taip pat suskato gerinti savo mokyklų mokymo turinį, taikyti jį prie naujųjų laikų reikalavimų. Kaip ir pijorai, jie labiausiai pertvarkė 1751 m. Vilniuje įkurtą Kilmingųjų kolegiją, kuri ypač suklestėjo, kai jos rektoriumi 1761—1763 m. tapo akademijos prof. Antanas Skorulskis, mokėjęs ir lietuviškai³. Kolegiją sudarė 6 klasės, iš kurių 3 pirmos buvo vadinamos gramatikos klasėmis, ketvirtoji—retorikos, o paskutiniuosios—filosofijos ir matematikos. Buvo dėstomos lotynų, prancūzų ir vokiečių kalbos, retorika, filosofija, matematika, fizika, geografija ir istorija. Šiuo laikotarpiu dėstyme atsiranda naujųjų laikų filosofijos elementų, visuomeninėje ugdymo kryptyje jau išryškėja kai kurie kritiškumo momentai, pvz., per seimelių imitacijos pratybas atskleidžiamas „liberum veto“ žalin-gumas.

Buvo reformuojamos ir eilinės jėzuitų kolegijos. Jų mokymo turinys artinamas prie naujųjų laikų mokslo laimėjimų, tačiau gamtos mokslai sunkiai skynėsi kelią į mokyklas. Plačiau reformuoti savo mokyklas stabdė jėzuitų ordino centras Romoje. Ir Lietuvos, ir Lenkijos jėzuitams iš šio centro 1750 m. atėjęs įsakymas „draudė net ieškoti kompromiso tarp naujųjų laikų filosofijos ir scholastikos“. Tačiau jau 1760 m. specialiai Lietuvos mokykloms buvo leista dėstyti naujųjų laikų filosofiją, kiek ji buvo įsileidžiama į to meto katalikų universitetus⁴.

Visos šios reformos buvo skiriamos bajorų išsilavinimui kelti, nekeičiant ekonominių bei socialinių sąlygų.

2. EDUKACINĖS KOMISIJOS ĮKŪRIMAS IR JOS TEISĖS

Vienpusiška mokyklų reforma nepatenkino pažangesnių žmonių. Tai atsispindėjo kai kuriuose mokslo veikaluose. Jurgio Kniaževičiaus išverstos ir 1770 m. Vilniuje išleistos knygos įžangoje⁵ nurodoma, kad žemės ūkį galima pakelti tik per gamtos mokslus, o duoti žinių apie gamtą turi mokykla. Panašių minčių kėlė ir 1773 m. projektas, kuriame siūloma Vilniuje įsteigti Mokslų akademiją. Jame sakoma, jog reikia atmesti visas tuščias spekuliacijas ir gilintis į gamtos mokslus. Tai darytina ne tik protui apšviesti, bet ir tam, kad šios žinios galėtų padėti žmonėms praktinėje veikloje. Be to, pažymima didelė geometrijos, mechanikos, geografijos, kalnakasybos ir ekonomikos žinių reikšmė krašto vystymuisi, jų taikymas gyvenime.

Jėzuitų ordinui Vakarų Europoje galutinai susikompromitavus ir jėzuitus išvarius iš kelių valstybių, dalis šių vienuolių atsikraustė į Lenkijos ir Lietuvos valstybę. Jie toliau dirbo kolegi-

³ *Poplatek J.* Komisja Edukacji Narodowej.— Kraków, 1973, s. 349.

⁴ *Plečkaitis R.* Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje, p. 210.

⁵ *Kniażewicz G.* Folwark, w którym grunta nie zostawują się nigdy ugo-rem.— Wilno, 1770.

jose ir Vilniaus akademijoje. Švietimo reformos klausimas vėl iškilė tada, kai, posėdžiaujant Lenkijos ir Lietuvos seimui 1773 m. rugsėjo 10 d., buvo sužinota apie popiežiaus bulę „Dominus ac redemptor noster“, paskelbusią, kad šis ordinas panaikintas. 1773 m. spalio 14 d. seimas nutarė, jog, panaikinus jėzuitų ordiną, kuris, remdamasis duotomis privilegijomis, valdė krašto didžiąją jaunimo ugdymui skirtų pajamų dalį ir kuriam priklausė dauguma mokyklų, imsis tokių priemonių: Varšuvoje įkuriamą karaliaus globojama komisija bajorų jaunimui mokyti. Į šią komisiją skiriami: Ignatas Masalskis, Vilniaus vyskupas; Mykolas Poniatovskis, Plocko vyskupas; Andrius Sulkovskis, Gniezno vaitada; Jokimas Chreptavičius, Lietuvos pakancleris; Ignatas Potockis, Lietuvos raštininkas; Adomas Cartoriskis, Podolės žemių generolas; Andrius Zamoiskis, buvęs Lenkijos kancleris; Adomas Poninskis, Kopanicos seniūnas. Komisijos pirmininku skiriamas I. Masalskis, jį pavaduoja pirmas iš eilės komisaras. Komisijos kadencijos laikas nustatomas iki 1780 m. seimo. Seimui suteikiama teisė patvirtinti tą pačią komisiją arba ją pakeisti. Mirus komisijos nariui, karalius skiria naują komisarą. Komisijai priklauso visos akademijos ir mokyklos be išimties.

Lenkijos ir Lietuvos maršalkos paskirs liustratorius jėzuitų turtams surašyti. Vyskupai turi teisę paskirti dvasininkus, kuriems suteikiama teisė dalyvauti surašant. Liustratoriai su klausimais turės kreiptis į komisiją, o jai po dviejų mėnesių reikės seime atsiskaityti už liustratorių darbą. Mokyklos neturi teisės nutraukti darbo⁶. Prijungus Lietuvą prie Rusijos imperijos, švietimo reikalams tvarkyti 1797 m. buvo sudaryta Lietuvos edukacinė komisija, egzistavusi iki 1803 m., kai buvo paskelbtas įsakas dėl „Visuotinio mokymo pagrindų“.

Edukacinė komisija, kaip pasaulietinės organizacijos, pavaldžios seimui, įkūrimas sudavė skaudų smūgį senosioms tradicijoms, katalikų bažnyčia neteko šimtmečius jai priklausiusios išimtinės teisės tvarkyti jaunosios kartos mokymą. Jo organizavimas ir kontrolė perėjo į valstybės rankas. Katalikų bažnyčia neteko ir teisių į milžiniškus turtus, pajamas, gaunamas iš tų turtų. Lietuvoje ir Lenkijoje tie turtai nebuvo perduoti tiesiog valstybės išdui. Iš jų sudarytas fondas, kurio pajamos buvo skiriamos mokykloms išlaikyti. Vadinas, Edukacinė komisija buvo lyg ir švietimo ministerija, tvarkiusi visos valstybės mokyklas. Tuo metu panašios komisijos buvo sudarytos Prancūzijoje, Austrijoje ir Prūsijoje. Tačiau joms tvarkyti švietimą buvo daug sunkiau, nes tų valstybių vyriausybės švietimo reikalams mažai teskyrė lėšų.

Seimo sudarytai Edukacinei komisijai pirmiausia teko išspręsti du uždavinius: perimti jėzuitų turtą ir pertvarkyti švietimo sistemą. Komisija turėjo garantuoti nenutrūkstamą mokyklų darbą,

⁶ *Volumina Legum.*— Petersburg, 1860, t. 7, p. 152—153.

o tai reiškė, jog reikėjo palikti buvusius mokytojus ir profesorius.

Pertvarkyti Lenkijos ir Lietuvos mokymo sistemą Komisijos nariai — stambūs magnatai bei aukšti valstybės pareigūnai — nebuvo pasirengę. Tai suprasdamas, I. Potockis 1774 m. gegužės 13 d. Edukacinės komisijos posėdyje pasiūlė įsteigti specialią draugiją, kuri tobulintų mokymą mokyklose. Remdamasi šiuo pasiūlymu, Edukacinė komisija 1775 m. vasario 10 d. patvirtino vadinamąją Vadovėlių rengimo draugiją (Towarzystwo do ksiąg elementarnych). Jai vadovavo I. Potockis, sekretorius buvo žinomas pedagogas Gregoras Piramovičius. Pirmas draugijos posėdis įvyko 1775 m. kovo 1 dieną. Jame dalyvavo karalius ir aukšti valstybės pareigūnai. Draugija paskelbė konkursą geresniems vadovėliams parengti. Iš J. Levickio paskelbtos bibliografijos matyti, jog draugija išleido 27 vadovėlius⁷.

1773 m. lapkričio 24 d. Edukacinė komisija paskelbė kreipimąsi į krašto visuomenę, prašydama siųsti pasiūlymus švietimui reformuoti. Netrukus buvo gauta vienuolika pasiūlymų, iš kurių Komisija daugiausia pasinaudojo Antano Poplavskio, Pranciškaus Bielinskio, Adolfo Kamiensko ir I. Potockio mintimis.

Remiantis gautais pasiūlymais, pertvarkytas vadovavimas mokykloms. Lietuvoje ir Lenkijoje švietimui ėmė vadovauti aukštosios mokyklos, pavadintos vyriausiosiomis mokyklomis. Lietuvos vyriausiąja mokykla tapo Vilniaus akademija. Visa teritorija, kur mokykloms vadovavo Lietuvos vyriausioji mokykla, buvo padalyta į keturias apygardas: Lietuvos su apygardine mokykla Gardine, Žemaičių su apygardine mokykla Kražiuose, Naugarduko su apygardine mokykla Naugarduke ir Polesės su apygardine mokykla Lietuvos Brastoje (Breste). Jos apėmė lietuvių ir baltarusių gyvenamą teritoriją. Apygardinės mokyklos rektorius kontroliavo visų savo apygardos mokyklų darbą.

3. EDUKACINĖS KOMISIJOS VEIKLA

3.1. Pradinės (parapinės) mokyklos

Pradinių mokyklų pertvarkymas, kurį įvykdė Edukacinė komisija, daugiausia palietė valstiečių ir apskritai neprivilegijuotų žmonių luomą. Ligi reformos į valstiečių mokyklas buvo žiūrėta religiniu požiūriu. Jose mokyta skaityti ir katekizmo. Edukacinė komisija, pertvarkydama mokyklas, siekė ne tik religinių tikslų, bet atsižvelgė ir į ekonominius bei kitus pasaulietinio gyvenimo poreikius.

XVIII a. pabaigoje Lietuvos kaime plačiai imta naudoti samdomąjį darbą, dvaras pradėjo atiduoti žemę dirbti valstiečiams

⁷ Lewicki J. Bibliografija druków odnoszących się do Komisji Edukacji Narodowej.— Lwów, 1908.

pagal sutartis, valstiečiai ėmė patys prekiauti ne tik vietoje, bet vežė savo gaminius į Rygą ir kitur eksportui, ten pirkto reikalingų prekių. Seniūnijose ir didesniuose dvaruose valstiečiai turėjo savo bendrai supiltus javų „magazinus“ ir bendras pinigų kasas. Kaime reikėjo vis daugiau apsišvietusių, bent jau raštingų žmonių.

Be to, ūkinis pakilimas skatino dvarininkų domėjimąsi ekonominėmis doktrinomis. Tapo populiarios prancūzų fiziokratų pažiūros. Fiziokratai pritarė absoliutizmui ir skelbė prekybos laisvę. Žemę jie laikė visų turtų šaltiniu, o žemdirbio darbą — visuomenės egzistavimo pagrindu. Lenkijos ir Lietuvos fiziokratai A. Poplavskis, P. Bielinskis ir kiti stengėsi įtikinti bajorus, kad mokyti valstiečius rašto naudinga jiems patiems, nes apsišvietusio valstiečio darbas produktyvesnis.

Bajorų, netgi reformos šalininkų, pažiūros į liaudies švietimą labiausiai atspindėjo Ketverių metų seimo dokumentuose. Štai Trakų vaivadijos atstovas Ignotas Savickas apie liaudies švietimą seime taip kalbėjo: „Koks gi turi būti liaudies švietimas? Kas atidžiai apie tai pagalvos, tas įsitikins, jog visuotinis švietimas ir mokslinimas yra kenksmingas: tai rodo Prancūzijos pavyzdys. Pakaks, jei prasčiokėliai mokės skaityti ir jei nieko daugiau neskaitys, kaip tiktai maldaknyges ir ekonominės praktikos straipsnius, kuriuos išmintingi leidėjai gali rašyti metiniuose kalendoriuose. Kai liaudis įgis pamėgimo mokslui, nusibos jai žemę dirbti ir atsiras rašytojų, bet nebus ūkininkų; vėliau mažiau tebūnie išmoksintų žmonių, bet daugiau gerų piliečių“⁸.

Valstiečio pilietinio susipratimo ženklų buvo laikomas klusnumas ir dvarininkui jo teikiama materialinė nauda. Tačiau nepaisant feodalų siaurų išnaudotojiškų tikslų, švietimo reformoje jau reikėsi mokyklos pasaulietinimo tendencija. Tai liudija „Taisyklės parapinėms mokykloms“, kurias parengė I. Masalskis. Jose sakoma, kad mokyklose turi būti mokoma skaityti, rašyti ir aritmetikos. Apie religijos dėstymą nieko nekalbama. Taip pat nieko nesakoma apie žemdirbystės ir sodininkystės pagrindų dėstymą, kuriam daug dėmesio skirta Edukacinei komisijai atsiųstuose projektuose.

Naujų minčių randame skyrelyje „Apie mokytojus“. Čia pažymima, kad mokyti gali dvasininkai ir pasauliečiai. Apskritai dvasininkų teisės į mokyklas labai susiaurinamos. Šio skyrelio § 6 sakoma: „Nors klebonai savo lėšomis tas mokyklas išlaiko, tačiau neturės mokytojui kitos galios, kaip jo elgesio priežiūra ir pareiga pranešti apie tai savo pavieto mokyklų rektoriui“. Dvasininkams paliekama teisė materialiai remti mokyklą ir pavaduoti susirgusį mokytoją. Jokios kitos valdžios mokyklai dvasininkija neturėjo.

⁸ LIS.— V., 1955, t. 1, p. 283.

Iš pradžių mokyklos, kaip ir seniau, vadinamos parapiinėmis. Tačiau, keičiantis mokymo turiniui, palikti seną pavadinimą buvo netikslu. Todėl jas pradėta vadinti pradinėmis, nes po reformos parapiinės mokyklos turėjo būti pradinio mokslo įstaigomis. Parapiinių pavadinimas joms paliktas tik iš dalies, nes mokyklų tinklą buvo numatyta derinti su krašto padalijimu į parapijas. Tai liudija ir Edukacinės komisijos 1774 m. kovo 24 d. posėdyje I. Masalskio pažadas kas trečioje parapijoje įsteigti po mokyklą.

XVIII a. pabaigoje etnografinėje Lietuvoje buvo apie 195 pradinės mokyklos. 1783 m. Vilniaus vyskupijoje mokėsi 1207 bajorai, 1024 miestiečiai ir 1495 valstiečiai. Daugiausia valstiečių buvo Pabaisko, Kupiškio, Simno ir Alytaus dekanatuose. Užnemunės Kalvarijos klebono pranešimu, iš 182 besimokančių 7–11 m. berniukų valstiečių vaikų buvo 80, arba 43%, o iš 176 mergaičių — valstiečių 25, arba 15%.

Palyginti plačiai Lietuvoje buvo paplitęs namų mokymas ar namų mokyklėlės kaime. XVIII a. paskutiniame ketvirtyje jos minimos Joniškio, Vabalninko, Alantos, Pabaisko, Čiobiškio, Lyduokių, Kernavės, Zaslų, Ziežmarių, Karmėlavos, Upninkų parapijose. Čia mokydavo skaityti, rašyti lentelėse, kai kur — skaičiuoti.

3.2. Elementoriai

XVIII a. dar nebuvo visuotinai įsigalėjęs paprotys mokyti skaityti iš specialiai tam tikslui išleistų knygų — elementorių. Jis pirmiausia formavosi tarp bajorų. Liaudis skaityti (rašyti — rečiau) mokėsi dažniausiai iš bet kurios tikiškos knygelės. — Si praktika buvo paplitusi dar visą XIX amžių. Tačiau nuo XVIII a. vidurio vis dažniau imami vartoti elementoriai. Mažajoje Lietuvoje ligi to laiko žinome 4 lietuviškus elementorius (1547, 1680, 1708, 1746), o Didžiojoje Lietuvoje, J. Lebedžio duomenimis, pirmosios žinios apie atskirą lietuvišką elementorių datuotinos 1752 metais⁹. Seniausias ligi mūsų laikų išlikęs egzempliorius yra 1763 m. leidimo: „Mokslas skaitymo rašto lenkiško dėl mažų vaikelių, kuriame padėti yra visokie mokslai krikščioniški“ (rašyta dabartinė). Jį sudaro lotyniškas ir gotiškas raidynas ir „sudėjimas silabų“, t. y. skiemenavimas. Iš viso 4 puslapiai, toliau — maldos, katekizmas ir giesmės; tekstai pateikiami pagrečiui lietuviškai ir lenkiškai. Baigiamas elementorius lietuvišku eilėraščiu „Kalėdaitis dėl mažų vaikelių“ — panegirika rykštei. Kada atsakyta gretimų lenkiškų tekstų, tiksliai nenustatyta, bet 1781 m. leidime jų nėra, ir elementorius pavadintas „Mokslas skaitymo rašto lietuviško...“

⁹ Lebedys J. Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime. — V., 1976, p. 93. Ligi tol pirmojo elementoriaus Didžiojoje Lietuvoje data laikyti 1756—1761 metai.

Susikūrus Edukacinei komisijai, Vadovėlių rengimo draugija 1777—1785 m. kelis kartus svarstė naujo elementoriaus pradinę mokyklai klausimą. Elementorius, praplečiant mokymo turinį, buvo parengtas lenkų kalba. Svetimo administracija gimtosios kalbos principo lietuviams netaikė.

Per visą Edukacinės komisijos gyvavimo laiką nepavyko suvienodinti parapiinių mokyklų programų bei dėstymo lygio, įvairavo ir dėstomosios kalbos. Tose mokyklose, kur mokymo turinys reformuotas ir vartojami nauji Edukacinės komisijos parengti vadovėliai, buvo mokoma lenkiškai. Taip mokyta Prienų parapiinėje mokykloje, globotoje žymaus visuomenės veikėjo universiteto profesoriaus Mykolo Karpavičiaus. 1782 m. čia vartoti tik lenkiški vadovėliai: elementorius, Klaudijaus Fleri (Fleury) katekizmas, Teodoro Vagos „Lenkijos istorija“, gamtos ir geografijos pradžiamokslis. Kai kuriose parapiinėse mokyklose mokiniai pramokdavo tik skaityti ir nebūtinai rašyti. Mokymas jose nesiskyrė nuo namų mokymo kaimuose. Svetimo administracija rūpinosi, kad viešai būtų mokoma lenkiškai, tačiau to nepasiekė. Kilo reikalas, matyt, reglamentuoti mokymą. 1790 m. Zemaičių vyskupijos dekanatams išsiuntinėtose instrukcijos antroje pastraipoje sakoma, kad mokantis namie mokytojas turi dirbti kiekvienoje troboje pasavaičiui, mokydamas tik skaityti „...vienus tik lenkiškai, kuriuos tėvai panorės atiduoti į viešąsias mokyklas, kitus žemaitiškai, jei į aukštesnes mokyklas neis“¹⁰. Tolesnėje pastraipoje apie mokyklų tvarką, be kita ko, nurodoma, kad pamokų pradžioje ir pabaigoje giedotinos giesmelės, kurių pateikiami lietuviški tekstai. Vadinasi, Žemaičiuose turėjo būti nenusistovėjusi dėstomoji ir parapiinių mokyklų kalba.

Nors Edukacinė komisija nesikišo į lietuviškų elementorių rengimą bei spausdinimą, jų leidimų ir parduodamų egzempliorių

¹⁰ Biržiška V. Nežinomi senieji lietuvių tekstai. — Tauta ir žodis, 1931, t. 7, p. 283.

14. 1783 m. elementoriaus „Mokslas skaitymo rašto lietuviško“ antraštinis puslapis

daugėjo. 1761—1790 m. parduoti 14 544 lietuviški elementoriai, kaip antai (egz.)¹¹:

1761—100	1779—725	1785—730
1762—250	1780—1150	1786—550
1764—100	1781—1120	1787—100
1776—560	1782—1810	1788—935
1777—1300	1783—798	1789—360
1778—1260	1784—365	1790—2800

„Mokslo skaitymo...“ turinys visą XVIII a., deja, liko palyginti konservatyvus. Elementorius nepapildytas pasaulietiniais skaitiniais, tėra vienas ryškų garbinantis eilėraščių ir tikybos dalykai. Atskirų leidimų parinktos naujos giesmės skyrėsi, o 1790 m.—visai išimtos. Tam tikru lavinimo išplėtimu reikėtų laikyti šalia lotyniško įdėtą gotišką raidyną su pastaba, kad vaikai, „išmanydami visokį raštą, galėtų potam visokiu druku druskavotas knygas pigiai skaityti“. Mat, nekalbant apie Mažąją Lietuvą, kur gotiškas raidynas buvo įsigalėjęs ir XIX a., Vilniaus akademijos spaustuvė lietuviškas knygas leido gotiškais raidėmis ligi pat XVIII a. vidurio¹². Įsivyravus lotyniškam raidynui, gotišku elementoriai nespausdinami.

Nežinomi lietuviškų elementorių autoriai ir Edukacinėje komisijoje susibūrę švietimo reformuotojai kontaktų, atrodo, nepalaikė. Tatai iš dalies neigiamai atsiliepė vadovėlių pedagoginiam lygiui. Jie buvo taikomi prie esamos liaudies mokyklos ar namų mokymo praktikos, iš pirmo žvilgsnio nedaug ją pakylėdami į aukštesnę pakopą. Tačiau tai buvo tam tikro svarbaus proceso reiškiny.

Lietuviškų elementorių gausėjimą sąlygojo bendra švietėjiška atmosfera, stiprėjantis pačios liaudies poreikis šviestis, mokant vaikus namie ir leidžiant į mokyklas, ir pagaliau aiškus pedagoginis mokačiųjų, bet pačių dar neišsiskyrusių iš liaudies poslinkis nesitenkinti atsitiktine knyga kaip pradžiamoksiui, o pereiti prie jau tam tikro, nors dar senoviško, mokymo metodo. Nuo XVIII a. vidurio galime kalbėti apie naują elementorinį mokymo etapą lietuviškoje mokykloje ir kartu apie lietuviškos pradinės mokyklos organizavimo pradmenis, tegu kol kas ir stichiškai besireiškiančius.

3.3. Vidurinės mokyklos

Daugiausia dėmesio Edukacinė komisija skyrė vidurinėms ir aukštesioms mokykloms, kuriose mokėsi dažniausiai feodalų, bajorų vaikai.

¹¹ *Lebedys J.* Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime, p. 92—103.

¹² *Petrauskienė I.* Vilniaus akademijos spaustuvė 1575—1773.— V., 1976, p. 144.

1 lentelė. Mokinių skaičius Lietuvos mokyklose 1782—1791 m.*

Mokyklos pavadinimas	Metai							
	1782	1783	1786	1787	1788	1789	1790	1791
Kauno	79	70	126	104	112	110	106	128
Kražių	114	170	218	260	324	341	376	383
Kretingos	108	106	140	—	189	170	220	242
Lydos	70	99	86	62	73	61	—	—
Merkinės	71	75	108	84	91	92	83	80
Panevėžio	24	31	36	—	81	80	—	—
Pastovių	46	50	100	120	120	110	—	107
Raseinių	109	129	165	153	173	162	—	—
Ukmergės	91	85	81	—	74	101	—	—
Vilniaus	287	292	524	504	500	487	574	576
Virbalio	—	—	72	81	98	—	107	80

* VUB, Cartoriskio fondas, generalinių vizitatorių pranešimai. DC 73, 75, 80, 88, 89, 91, 93, 94.

Komisijos Nuostatuose nurodoma, kad mokyklose su šešiomis klasėmis (jos daugiausia buvo apygardinės) mokslas truks septynerius metus. Penkta šių mokyklų klasė buvo dvimetė. Ji atidaryta dėl to, kad Edukacinė komisija padidino dėstomųjų dalykų ir jiems skirtų valandų skaičių, palikdama tiek pat dėstytojų. Paapygardinėse mokyklose įsteigtos trys dvimetės klasės. Čia mokslas trukdavo šešerius metus. Taip mokyklos buvo suskirstytos dėl mokytojų trūkumo. Dėl tos pačios priežasties Edukacinė komisija išlaikė tik dalį mokyklų, ir jos vadinosi akademinėmis. Likusias, nors jos ir buvo pavaldžios Komisijai, išlaikė vienuolių ordinai.

Lietuvos apygardai priklausė Gardino, Vilniaus, Višniavos, Pastovių, Balstogės, Volkovisko (akademinės), Merkinės (dominikonų) bei Lydos ir Ščiučino (pajorų) mokyklos, Žemaitijos apygardai — Kražių, Kauno, Kretingos (akademinės), Ukmergės, Panevėžio bei Raseinių (pajorų) mokyklos. 1785 m. dominikonai atidarė mokyklą Virbalyje. Mokinių skaičius matyti iš 1 lentelės.

Itin daug mokinių buvo Vilniaus akademinėje paapygardinėje mokykloje. Kadangi Vilniuje buvo Vyriausioji mokykla, tai tėvai, norėję, kad vaikai ją baigtų, siūsdavo juos mokyti į Vilniaus paapygardinę mokyklą, manydami, jog iš jos bus lengviau įstoti į vietos aukštąją mokyklą. Be to, mokiniams buvo patogiau visą mokymosi laiką gyventi vienoje vietoje. Mokyklų vizitatorių pranešimuose mokinių skaičiaus svyravimai atskirais metais aiškiami maisto produktų brangumu, butų trūkumu (pvz., Ukmergėje). Be to, šiam skaičiui augti akademinėse mokyklose trukdė vienuolių ordinų prieš jas varoma propaganda.

Vidurinių mokyklų mokinių daugumą sudarė bajorų vaikai. Tačiau kai kuriose, pvz., Kretingos, jų buvo net mažuma¹³.

Skirtingą mokinių kilmę atspindėjo ir jų tarpusavio santykiai. Antai Virbalio mokykloje 1787/88 m. m. buvo pastebėta, kad bajorų kilmės mokiniai tyčiojasi iš kai kurių savo bendramokslių, priekaištaudami jiems dėl „niekingos kilmės“. Prieita net iki to, kad bajoriškos kilmės mokiniai, reikšdami panieką savo prižiūrėtojams, vadinamiesiems direktoriams, kurie buvo skiriami iš mažiau pasiturinčių mokinių, atsisakydavo drauge su jais mokytis. Nepaisydami tokio luominio antagonizmo, valstiečių vaikai mokėsi daugelyje mokyklų.

Po švietimo reformos mokyklose imta plačiau dėstyti gamtos mokslus. Pirmos dvi klasės buvo paruošiamosios. Jose vienas mokytojas mokė gramatikos su ištraukomis iš lotynų autorių veikalų, aritmetikos, moralės mokslo, geografijos ir gamtos mokslo pradmenų. Aukštesnėse klasėse dėstė atskiri mokytojai.

Retorikos mokytojas III klasėje mokė gramatikos, o IV—VI — retorikos. Be to, VI klasėje buvo dėstoma ir poetika. Visose klasėse nagrinėjami klasikai Ciceronas, Kornelijus Tacitas, Plinijus, Livijus.

Matematikos mokytojas III klasėje, pakartojęs aritmetikos kursą, mokė geometrijos pagrindų, o IV klasėje baigdavo pirmąją geometrijos dalį ir pradėdavo algebros kursą. V klasėje pirmais metais buvo toliau tęsiamas geometrijos kursas, o antrais mokoma braižybos. VI klasėje dėstoma logika — vienintelė filosofinė disciplina, likusi iš senosios mokyklos.

Fizikos mokytojas III klasėje dėstė sodininkystę, IV — žemdirbystę. V klasėje pirmais metais jis pradėdavo eiti fizikos kursą, o iš gamtos mokslų — botaniką ir teikė žinių apie iškasenas. Antrais metais toliau tęsė abu kursus. VI klasėje buvo dėstoma meno ir amatų istorija.

Moralės ir teisės mokytojas III klasėje dėstė Azijos ir Persijos istoriją, geografiją ir moralę, IV klasėje — Graikijos istoriją bei geografiją ir tęsė moralės kursą. V klasėje pirmais metais ėjo Romos istoriją bei geografiją ir kartojo moralės kursą; antrais toliau buvo dėstoma moralė ir teisė. VI klasėje taip pat buvo einama moralė, teisė bei Lenkijos ir Lietuvos istorija.

Edukacinės komisijos nuostatuose nurodyta, kad dėl politinių bei prekybinių santykių raidos mokyklose reikia mokytis sveitimų kalbų — vokiečių arba rusų. Siems dalykams buvo skiriama 12 valandų per savaitę.

Taigi reformuotos mokyklos programą veikė ir senosios visuomenės mokyklos liekanos, ir feodalizmo gelmėse besiformuojančio kapitalizmo įtaka. Plėtojantis pramonei ir žemės ūkiui, labai reikėjo tikslųjų ir gamtos mokslų žinių, kurias jau gana plačiai dėstė mokyklose.

¹³ VUB, DC 93, l. 23 (J. Erdmano pranešimas apie mokyklas).

Mokyti pagal naujas mokymo programas reikėjo kitų vadovėlių ir naujai parengtų mokytojų. 1775 m. Vadovėlių rengimo draugijos paskelbtas konkursas vadovėliams parašyti susilaukė didelio pasisekimo. Vien tik matematikos vadovėlio pateikta 13 prospektų. Susipažinusi su jais, Draugija nutarė prašyti Ženevos mokyklos matematikos dėstytoją Simoną Liujerą (L'Hiullier) parašyti vadovėlį. S. Liujeras pirmiausia parengė aritmetikos vadovėlį, kuriame davė žinių ne tik apie keturis aritmetikos veiksmus, paprastąsias ir dešimtaines trupmenas bei procentus, bet taip pat išdėstė ir geometrijos pagrindus, apžvelgė matus ir svorius, vartojamus Lenkijoje ir Lietuvoje bei užsienyje. Lengvai ir suprantamai parašytas vadovėlis iš esmės skirtas mokytojams. Tai rodo tos teksto vietos, kuriose autorius kreipiasi tiesiog į mokytojus ir aiškina mokymo būdus.

To paties autoriaus algebros vadovėlio įžangoje duodama trumpa matematikos mokslo raidos istorija. Joje įrodinėjama, kad žmonių jungimasis į bendruomenes ir nuosavybės teisės įsigalėjimas yra matematikos žinių atsiradimo šaltinis.

Matematikos mokytojas pagal programą VI klasėje turėjo dėstyti logiką. Jėzuitų mokymo programoje, kaip filosofijos sudėtinė dalis, ji užėmė svarbią vietą. Iki 1780 m. ir reformuotose mokyklose logika dėstoma lotynų kalba iš Antonijaus Genujiečio vadovėlio. Tai buvo antikinės ir katalikiškosios filosofijos sintezė.

Visus 6 logikos vadovėlių prospektus Vadovėlių rengimo draugija pripažino netinkamais. Todėl I. Potockis kreipėsi į Parmos kunigaikštystės mokytoją, filosofą ir pedagogą, Prancūzijos Akademijos narį Etjeną Kondijaką (Condillac), prašydamas jį parašyti logikos vadovėlį mokykloms. E. Kondijakas sutiko ir 1778 m. parašė. Šiame vadovėlyje autorius aiškino, jog pojūčiai yra mąstymo pagrindas, t. y. materialaus pasaulio atspindys žmogaus sąmonėje. Teoriją jis siejo su praktika ir reikalavo, kad kiekvienas teorinis teiginys būtų paremtas praktika. Tokia logikos mokslo sistema buvo visai priešinga senajai scholastinei sistemai, kuri remiasi dogmomis bei autoritetais.

1783 m. buvo išleistas Mykolo Hubės „Fizikos įvadas“. Šis vadovėlis labai skyrėsi nuo kitų gamtos mokslų vadovėlių, kuriuose, be praktinių žinių, buvo duodama religinis supratimas ir aukštinamas jos kūrėjas — dievas. M. Hubė religines problemas apeina ir nieko neužsimena apie „antgamtinę“ fizinių reiškinių kilmę. Dangų jis aprašo kaip astronominę sąvoką, reikalingą planetų judėjimui suprasti, ir nieko nesako apie religinę šios sąvokos reikšmę¹⁴. Galima drąsiai teigti, kad vadovėlis jau buvo pasaulietiškas. Jis neaiškino fizinių reiškinių „dievo galybe“. Tačiau kitame M. Hubės fizikos vadovėlyje, išleistame 1792 m., jau pastebimas tam tikras regresas. Čia autorius daro išvadas,

¹⁴ Wstęp do fizyki dla szkół narodowych.— Warszawa, 1783.

kad, be materijos, turi egzistuoti jėga, kuri yra judėjimo ir gyvybės Žemėje priežastis. Vadovėlį baigia šios jėgos, t. y. dievo, garbinimu.

Botanikos ir zoologijos vadovėliuose, kuriuos parašė Kristoforas Kliukas, pateikiama žinių iš anatomijos, fiziologijos ir augalų sistematikos, apžvelgiamos gyvulių žymės, sudarančios jų klasifikacijos pagrindą. Prie žinduolių klasės autorius neabejodamas priskyrė ir žmogų, stovintį „...visų gyvulių priekyje“¹⁵.

1783 m. į mokyklų programas buvo įtrauktas higienos kursas. Kadangi tokio vadovėlio Vadovėlių rengimo draugija neišleido, tai mokykloms siūlyta Šveicarijos medicinos profesoriaus Simono Andriaus Tiso (Tissot) knyga. Autorius ją skyrė pradinių klasių mokytojams, dvasininkams, akušerėms ir išsilavinusiems žemdirbiams, o valstiečiai, kaip pats sakė, masiškai jos neskaitys, nes sunkiai supras. Knygoje S. A. Tiso aiškina ligų priežastis, nurodydamas, kad turtingieji suserga nuo pertekliaus ir ištvirkavimo. Valstiečių didelio mirtingumo priežastys — be galo sunkus darbas, skurdas, maisto trūkumas, gyvenimas lūšnose, girtavimas, medicininės priežiūros nebuvimas, šundaktarystė. Kadangi sunkus valstiečių darbas, autoriaus nuomone, yra neišvengiamas, apsišvietusių žmonių pareiga — padėti jiems ligos atveju. S. A. Tiso nurodė, kaip gydyti labiausiai paplitusias ligas ir gaminti naminius vaistus.

Iš planuotų 14 gamtos ir tikslųjų mokslų vadovėlių išleisti tik 8: aritmetikos, geometrijos, algebros, logikos, fizikos įvadas, fizikos I dalis, botanikos ir zoologijos. Nebuvo išleista fizikos II dalis, chemija, žemdirbystė, mineralogija. Be tinkamų vadovėlių mokytojai tuos dalykus dėstė iš įvairių šaltinių bei atsitiktinai gautų vadovėlių. Todėl daug ką mokiniams turėdavo diktuoti, o tai atimdavo laiko. Dėl to mokytojas neretai pasiduoavo nesąmoningo mokymo pagundai ir tenkindavosi sausų žinių perteikimu mokiniams.

Nors vadovėliai buvo idėjiškai riboti ir aplinka mokykloms nepalanki, gamtos mokslų dėstymas teigiamai veikė žmonių pažiūras. Mokiniai ėmė atšalti nuo bažnyčios, mokytojai nedalyvaudavo pamaldose, reiškė abejones dievo galybe. Yra žinoma Kražių mokyklos mokytojo Adomo Drazdauskø byla, kurioje jis kaltinamas skelbiant, kad pragaro ir jo kančių nėra, kad tai tik kunigų prasimanymas neturtingiesiems apgauti. A. Drazdauskas kaltinamas ir per mokslo metus nepriėmęs sakramentų. Mokyklų vizitatorius nutarė už tai atleisti jį iš pareigų.

Mokyklų vizitatoriai dėl to labai susirūpino ir ėmė ieškoti priežasčių. Paprastai buvo kaltinami mokytojai. Tačiau svarbiausios šio reiškinio priežastys buvo daug gilesnės, prisidėjo ir tai, kad į mokyklų programas buvo įtraukti gamtos mokslai, griovė bažnyčios mokymą.

¹⁵ Zoologija czyli zwierzopismo dla szkół narodowych.— Warszawa, 1789, s. 273.

3.4. Lietuvos vyriausioji mokykla

Visoms Lietuvos provincijos mokykloms turėjo vadovauti Vilniaus akademija, kuri 1781 m. ir buvo pavadinta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyriausiąja mokykla (Schola Princeps Magni Ducatus Lithuaniae). Jos profesoriai, be pedagoginio, dirbo ir mokslinį teorinį darbą. Martynas Počobutas ir Andrius Streckis organizavo astronominius stebėjimus, Zanas Emanuelis Ziliberas (Gilibert) tyrinėjo Lietuvos augalus.

Tačiau dauguma profesorių pasuko kita linkme, kuria eiti skatino ir J. Chreptavičius. Jis teigė, jog Vyriausioji mokykla privalanti skleisti mokslo žinias visuomenei ir siekti, kad jos būtų taikomos praktiškai¹⁶. Šią mintį J. Chreptavičius išdėstė laiške. Rašė, jog aukštosios mokyklos profesoriai turį išaiškinti žmonėms, kad mokslo žinios padeda krašto ekonominei raidai, kelia visuomenės moralę. Vyriausioji mokykla privalanti rūpintis ir patriotiniu jaunųjų piliečių auklėjimu. Ši mokslo institucija turi ypač aktyviai dalyvauti krašto gyvenime, spręsti sunkias problemas, siekti, kad būtų pakankamai apsišvietusių žmonių. Žymiausi profesoriai negalį tenkintis veikla universitete, privalo skaityti paskaitas visuomenei, spausdinti savo darbus jai priinama kalba, kad mokslo laimėjimai būtų suprantami eiliniams piliečiams¹⁷.

Aukštosios mokyklos reformų klausimą 1781/82 m. m. palietė savo kalboje ir Vyriausiosios mokyklos sekretorius Kazimieras Naruševičius. Jis tvirtino, jog naujas Vyriausiosios mokyklos „studijų planas“, įvedus medicinos, gamtos ir teisės mokslus, atitinkąs geriausių Europos universitetų organizaciją. K. Naruševičius taip pat užsiminė, kad tam tikra visuomenės dalis reiškia nepasitenkinimą dėl gamtos mokslų dėstymo. Todėl, kreipdamasis į profesorius, studentus ir svečius, nurodė, jog šių mokslų plitimas krašte turi jau galias tradicijas. Vyriausiosios mokyklos reformos tik rėmėsi jomis ir norėjo toliau jas plėtoti. Kalbėtojas taip pat nurodė, jog „keleto mokslo sričių, kurias laikome naujomis ir svetur kilusiomis, pradininkai buvo mūsų protėviai“. Paaikšinęs universiteto reformų reikalą, K. Naruševičius teigė, kad jų sėkmę lems tai, kiek Vyriausiojoje mokykloje gaunamos žinios bus pritaikytos praktiškai ir kiek jos padės gerinti gyvenimą.

J. Chreptavičiaus ir K. Naruševičiaus minimą aukštųjų mokyklų reformą Edukacinė komisija patvirtino 1783 m. ir išleido mokyklų nuostatus. Pirmuose penkiuose jų skyriuose išdėstyti pagrindiniai teiginiai, nusakantys vyriausiųjų mokyklų veiklą. Pirmame skyriuje aptartos mokyklų darbuotojų teisės, antrame,

¹⁶ VUB, DC 30, l. 5 (Edukacinės komisijos raštai Lietuvos vyriausiajai mokyklai 1781—1794 m.).

¹⁷ Szybiak I. Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim.— Wrocław, 1973, s. 45.

pavadintame „Vyriausiosios mokyklos“, apibūdinta aukštųjų mokyklų vidinė organizacija, trečiame — aptarta aukštųjų mokyklų katedrų užėmimo tvarka, ketvirtame — kalbama apie mokyklų darbo tikrinimą ir penktame — aptartas pasauliečių mokytojų rengimas.

Nuostatai pripažino vyriausiosioms mokykloms tas privilegijas, kurias suteikė Lenkijos ir Lietuvos vadovai. Jos neprieštaravo Edukacinės komisijos teisėms. Be administracinių ir didaktinių funkcijų, aukštosioms mokykloms siūloma organizuoti mokslo tiriamąjį darbą ir populiarinti mokslo žinias visuomenėje. Šių uždavinių neribojo jokie biurokratiniai nurodymai. Viskas buvo palikta pačių profesorių iniciatyvai. Edukacinės komisijos reikalavimai organizuoti aukštojoje mokykloje mokslinį darbą ir populiarinti mokslo žinias visuomenėje buvo nauji ir neabejotinai pažangūs.

Vyriausiojoje mokykloje buvo du fakultetai, tuo metu vadinami kolegijomis: Fizikos mokslų ir Moralės mokslų. Fizikos mokslų kolegijoje buvo dėstoma astronomija, aukštoji matematika, aritmetika, geometrija, mechanika, fizika, chemija, gamtos mokslai; Moralės mokslų kolegijoje — dogmatinė ir moralinė teologija, Šventasis raštas, bažnyčios istorija, kanonų teisė, prigimtinė ir tautų teisė, romėnų teisė, visuotinė istorija, retorika ir literatūra. Vilniaus akademijai perėjus Edukacinės komisijos žinion, buvo įvestas sistemingas anatomijos ir chirurgijos dėstymas. Tai sudarė Medicinos fakulteto užuomazgą.

Kadangi Lietuvos aukštojoje mokykloje dėstė tik jėzuitai ir pijorai, tai Edukacinė komisija dalį jų, kaip netinkamus, atleido, tačiau daug senųjų dėstytojų, dabar jau eksjėzuitų, buvo palikta. Kai kurie, nusikratę ordino varžtų, atsidėjo vien mokslui. Ypač pasižymėjo Paryžiaus Mokslų akademijos narys korespondentas bei Londono Karališkosios Mokslų akademijos narys M. Počobutas-Odlianickis, beveik 20 metų (1780—1799) ėjęs šios mokyklos rektoriaus pareigas, matematikas Pranas Norvaiša, senovės literatūros profesorius Dovydas Pilchovskis ir kt. Bet visiems mokslo dalykams senųjų dėstytojų neužteko. Mechanikai, medicinai, biologijai ir kitoms disciplinoms dėstyti tinkamai pasirengusių žmonių tarp vienuolių nebuvo. Todėl buvo kviečiami specialistai pasauliečiai daugiausia iš užsienio. Taigi dėstytojų dvasininkų kolektyvas buvo papildytas pasauliečiais. Iš žymesnių mokslininkų, atvažiavusių į Vilniaus aukštąją mokyklą, minėtinas botanikas prancūzas Ž. E. Ziliberas, pirmasis ištyręs Lietuvos augaliją ir vadinamas Lietuvos botanikos tėvu. Po trejų profesoriavimo metų, jam išvykus į Prancūziją, gamtos mokslų katedros profesoriumi buvo išrinktas Johanas Georgas Forsteris, kuris kartu su tėvu ir kapitonu Kuku keliavo aplink pasaulį. Panaudojęs surinktą medžiagą apie šią kelionę, išleido ją išgarsinusį veikalą. Kaip aistringas respublikonas, J. G. Forsteris, vėliau tapęs jakobinu, aktyviai dalyvavo prancūzų buržuazinėje revoliucijoje. Šiuo metu jo

atminimas labai gerbiamas Vokietijos Demokratinėje Respublikoje. Ten išleisti jo rinktiniai raštai.

Įtraukus į Vilniaus akademiją medicinos mokslus, iškilo medicinos disciplinų dėstymo klausimas. Iki tol Vilniuje chirurgijos dalykų buvo mokoma tik amatininkų chirurgų ir barzdaskučių ceche. Pirmuoju anatomijos ir chirurgijos profesoriumi buvo pakviestas elzasietis Mykolas Renjė (Regnier), operacinės chirurgijos profesoriumi — didžiausios Paryžiaus ligoninės Otel Dje profesorius Jokūbas Briotė (Briötet), o fiziologijos ir anatomijos profesoriumi — Pavijos universiteto medicinos ir filosofijos daktaras italas Steponas Laurynas Bizis (Bisio). Medicinos praktikos darbams buvo skirtas specialus pastatas, kuriame įkurta „Collegium medicum“, 1778 m. turėjusi jau 30 klausytojų. Taip Vilniaus aukštojoje mokykloje buvo padėti Medicinos fakulteto pamatai.

Intensyvią mokslinę šių profesorių veiklą Vilniaus universitete atspindi tai, kad jau 1785 m. čia buvo apginta pirmoji medicinos mokslų disertacija. J. Briotės skaitomų operacinės chirurgijos paskaitų klausydavo ir amatininkai chirurgai bei barzdaskučiai. Jie mokėsi praktiškai gydyti lūžimus, išnirimus, žaizdas, taip pat galėsti chirurginius instrumentus. Taigi amatininkai chirurgai nesimokė anatomijos teorijos, o chirurgijos kaip amato praktiškai mokėsi iš savo cecho meistrų. J. Briotė skatino chirurgus meistrus atsiųsti cecho pameistrius ir mokinius į jo skaitomas paskaitas Vyriausiojoje mokykloje. Kadangi prancūzas J. Briotė nemokėjo vietos kalbų, tai profesoriaus prižiūrimi studentai medikai lenkiškai aiškino amatininkams chirurgams jau išklaustas lotynų kalba paskaitas. Žinoma, pažintis su anatomijos teorija amatininkų chirurgų darbui turėjo didelę reikšmę.

Be amatininkų chirurgų, į Vyriausiąją mokyklą klausyti paskaitų nuolat atėdavo ir nemaža Vilniuje buvusių Lietuvos kariuomenės karininkų. Jie lankydavo geometrijos, fizikos, matematikos paskaitas. Iš šių dalykų profesorių itin garsėjo P. Norvaiša. Heidelbergo universiteto rektoriaus K. Langsdorfo, skaičiusio Vilniaus vyriausiojoje mokykloje technologijos kursą, liudijimu, Vilniaus studentai, P. Norvaišos mokiniai, matematiką mokėjo geriau negu Heidelbergo ir kitų Vokietijos universitetų studentai.

Edukacinė komisija, imdama pavyzdį iš Rusijos, Prancūzijos ir Italijos, kur jau veikė dailės akademijos, rengiančios dailininkus, susirūpino dailės dalykų dėstymu Vilniaus vyriausiojoje mokykloje. Tai dar skatino pažangioji bajorų visuomenės dalis, kuriai patiko naujosios klasikinės architektūros pastatai ir kuri norėjo įsigyti tapybos bei skulptūros kūrinių. Todėl Edukacinė komisija Vilniaus aukštojoje mokykloje įvedė piešimą ir 1775 m. jo dėstyti pakvietė Motiejų Kiselevskį. Po metų Martyną Knakfusą paskyrė pirmuoju architektūros dėstytoju. Tarp jo studentų buvo ir Laurynas Stuoka-Gucevičius, kuris, baigęs architektūros studijas, pirmiausia įvykdė vyskupo I. Masalskio užsakymą —

suprojektavo Verkių dvaro pastatus. Po to, kai jau buvo sukūręs ne vieną projektą, 1793 m. L. Stuoka-Gucevičius pakviečiamas architektūros profesoriumi į Lietuvos vyriausiąją mokyklą. Savo idėjas jis realizavo, sukurdamas tokius pastatus, kaip Vilniaus rotušė ir katedra.

Ne tik karininkai ir amatininkai chirurgai klausė paskaitų Lietuvos vyriausiojoje mokykloje. Čia susiklostė tradicija iškilmingomis progomis, minint įvairius jubiliejus, kviesti ir miesto šviesuomenės atstovus į paskaitas, kurias skaitydavo įžymūs Vyriausiosios mokyklos profesoriai. Toks mokslo propagavimas buvo pažangus šios mokyklos veiklos momentas.

Vilniaus vyriausioji mokykla tapo svarbia mokymo bei mokslo įstaiga. Tačiau jos turtai buvo grobstomi, ir todėl ši mokykla, plėsdama savo veiklą, patirdavo finansinių sunkumų. Be jų, 1780—1783 m., reorganizuojant Vilniaus aukštosios mokyklos darbą, iškilo nesusipratimų ir su bažnytine valdžia. Mat, pasikvietusi medicinos, biologijos ir kitų dalykų dėstyti specialistų pasauliečių, Vyriausioji mokykla panorė išsivaduoti iš dvasininkų globos. Tokioms tendencijoms pasipriešino Vilniaus vyskupas I. Masalskis ir kapitula. Tarp Vyriausiosios mokyklos ir Vilniaus aukštųjų dvasininkų kildavo konfliktų, dvasininkų teismo atstovai kviesdavo universiteto profesorius aiškintis dėl menkiausių priežasčių¹⁸. Šie Vyriausiosios mokyklos nesusipratimai su Vilniaus dvasine vyresnybe išnyko, kai Edukacinė komisija 1783 m. nuostatuose paskelbė vadinamojo akademinio luomo sudarymą. Jam priklausė Krokuvos ir Vilniaus vyriausiųjų ir vidurinių mokyklų dėstytojai bei kandidatai. Jiems buvo garantuota autonomija, nepriklausomumas nuo valdžios organų, išskyrus Komisiją, visų vadovaujančių pareigūnų renkamumas. Aukščiausiasis akademinio luomo teisėjas buvo Vyriausiosios mokyklos rektorius. Sudarant šį luomą, išryškėjo Edukacinės komisijos narių feodalinės luominės pažiūros į reformą.

Išsivadavus iš dvasininkų jurisdikcijos, Vilniaus universiteto nesutarimai su Vilniaus vyskupu nesibaigė. Mat Vyriausioji mokykla pritarė Edukacinės komisijos reikalavimui sujungti teisės dalykų katedras su teologijos katedromis vienoje Moralės mokslų kolegijoje. Vyriausiosios mokyklos nuomone, nėra reikalo organizuoti atskiros Teologijos kolegijos, kuri gali duoti pretekstą vyskupui kišti į mokyklos vidaus reikalus. Reikalavimas atskiros Teologijos kolegijos, I. Masalskis rašė Edukacinės komisijos pirmininkui M. Poniatovskiui: „Jeigu teologijos katedros bus visiškai nepriklausomos nuo vyskupo, tai gali kilti nesusipratimų... Noras išsiskirti lengvai gali paskatinti teologijos dėstytojus ieš-

¹⁸ *Wierzbowski T.* Komisja Edukacji Narodowej 1773—1794.— Warszawa, 1914, t. 3, z. 39, s. 67.

koti savo moksle naujų atradimų. Tokie norai, kituose moksluose girtini, teologijoje yra labai pavojingi“¹⁹.

Nepaisant I. Masalskio reikalavimų, teologijos katedros liko Moralės mokslų kolegijoje. Čia dėstė įžymūs švietėjai: Vilhelmas Kalinskis — katalikų bažnyčios istoriją ir moralinę teologiją, o M. Karpavičius — dogmatinę teologiją.

Vilniaus vyskupo pastangos išlaikyti Vilniaus universitetą bažnyčios valdžioje po Edukacinės komisijos reformų baigėsi nesėkmingai.

Kuriantis naujai mokyklų sistemai, lotynų kalba pradėjo užleisti vietą lenkų kalbai. Tačiau profesoriams užsieniečiams, nemokantiems pastarosios, Vyriausiojoje mokykloje dėstyti nebuvo sunku, nes jie, kaip ir seniau, vartojo lotynų kalbą. Jos nebuvo linkę atsisakyti ir dauguma kitų profesorių.

Švietimo reformos veikėjai (J. Chreptavičius, I. Masalskis), kaip ir dalis Lietuvos bajorų bei dvasininkų, į savo krašto kalbą žiūrėjo su panieka. Lietuvių kalba jiems buvo baudžiauninkų kalba, o lenkų atrodė pranašesnė. Jie kalbėjo lenkiškai ir stengėsi per mokyklas plėsti jos vartojimą. Edukacinės komisijos taisyklėse apie lietuvių kalbą mokyklose nieko neužsimenama. Visa tai smarkiai prisidėjo prie lietuvių tautos lenkinimo.

Tačiau ir tokiais sąlygomis be lietuvių kalbos negalima buvo apsieiti. Vilniaus vyriausiojoje mokykloje skaitytas karaliaus Stanislovo Augusto laiškas, kuriame jis klausia, iš kur yra kilusi lietuvių kalba ir kuo ji skiriasi nuo žemaičių. Greičiausiai šių klausimų paskatintas mokyklų generalinis vizitatorius Ksaveras Bogušas ir parašė traktatą „Apie lietuvių tautos ir kalbos pradžią“. Lietuvių kalbos klausimas iškilo ne tik moksliniame, bet ir socialiniame-politiniame gyvenime. Kad politinės ir kai kurios socialinės XVIII a. pabaigos reformos pasiektų ne tik Lietuvos feodalų viršūnę, bet ir smulkiuosius bajorus, kurių dalis menkai temokėjo lenkiškai, ir galbūt valstiečius, kurie, paleisti iš baudžios, turėjo tapti piliečiais, į lietuvių kalbą buvo išversta Gegužės Trečiosios konstitucija ir ketverių metų seimo nutarimai. Didėjant liaudies vaidmeniui visuomenės gyvenime, augo ir lietuvių kalbos vaidmuo. Per Kosciuškos sukilimą 1794 m. lietuvių kalba buvo išleista atsišaukimų į liaudį, kviečiančių jungtis prie sukilimo.

3.5. Mokytojų rengimas

Reorganizuodama mokyklas, Edukacinė komisija patyrė tam tikrų sunkumų: neturėjo pakankamai mokytojų, kurie būtų galėję dirbti pagal naujus reikalavimus, smarkiai buvo grobstomos jos lėšos, kurių vos užteko aukštesniosioms ir vidurinėms mokykloms

¹⁹ *Szybiak I.* Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim, s. 66.

išlaikyti. Be to, lėšų duodavo bajorai koleginio tipo mokykloms, t. y. bajorų vaikams mokytis. Edukacinė komisija buvo priversta atsižvelgti į jų nuotaikas ir mokyklas šelpusiųjų nurodymus.

Norėdama turėti kuo daugiau mokytojų, Edukacinė komisija I. Masalskio pasiūlymu 1774 m. gruodžio 24 d. nutarė įsteigti mokytojų seminariją pradinių mokyklų mokytojams rengti. Ji atidaryta Vilniuje 1775 m. balandžio 1 dieną. Mokslo metų pradžioje mokėsi 16 mokinių, gruodžio mėn.—20, o 1776 m. jų skaičius išaugo iki 30. Seminarijos lankytojai buvo mokomi katekizmo, aiškiai skaityti ir rašyti, sąskaitybės, žemės matavimo bei žemdirbystės pagrindų. Be to,—bažnytinio giedojimo ir muzikos, kad, dirbdami mokytojais, galėtų atlikti ir vargonininkų pareigas bažnyčiose.

Seminarija veikė neilgai: dėl finansinių sunkumų ir administracinių nesklaidumų 1780 m. pabaigoje ją nutarta uždaryti. Tačiau atrodo, kad ji veikė iki 1782 metų.

Uždarius seminariją, kaip matyti iš Edukacinės komisijos posėdžių protokolų, pradinių mokyklų mokytojus buvo numatyta rengti normaliose vidurinėse mokyklose²⁰. Čia jaunuoliai įgydavo tam tikrą bendrų žinių kiekį, tačiau specialaus pasirengimo ne-gaudavo.

Iki Edukacinės komisijos mokyklų reformos vidurinių mokyklų mokytojus rengė įvairūs vienuolių ordinai. Reformuotai mokyklai reikėjo naujai parengtų mokytojų, kurie sugebėtų perteikti mokiniams gamtos ir tikslųjų mokslų žinias. Kai kurie autoriai teigia, jog toks ir buvo pagrindinis Vyriausiosios mokyklos tikslas²¹. 1777 m. Edukacinės komisijos vizitatorius Juozapas Vibickis, ap-lankęs, be Vilniaus akademijos, Kauno, Merkinės ir Gardino mokyklą, pranešė, kad eksjėzuitai nesugebą ar nenorį prisitaikyti prie naujos mokyklų programos. Naujus vidurinių mokyklų mokytojus rengti Lietuvos vyriausiojoje mokykloje imta nuo 1783 metų. Šiam darbui vadovavo prigimtinės ir tautų teisės profesorius Jeronimas Stroinovskis.

1783 m. į Lietuvos vyriausiąją mokyklą kandidatais buvo pri- imti 8 žmonės, kurie, baigę studijas, turėjo tapti mokytojais. Mokytojai buvo rengiami iki 1797 metų. Vyriausiojoje mokykloje mokėsi 68 studentai pasauliečiai, turėję tapti mokytojais. Jie galėjo pasirinkti mokymo kryptį, tačiau Vyriausiosios mokyklos va-dovybė nurodydavo lankytinas paskaitas. Edukacinės komisijos įsteigimas buvo pirmas smūgis bažnyčios neribotai kontrolei mokykloms, gamtos ir tikslųjų mokslų įvedimas — kitas didelis žingsnis bažnyčios įtakai mažinti, o nauja Edukacinės komisijos prie-monė — pasauliečių mokytojų rengimas vidurinėms mokykloms — dėjo pagrindą buvusių vidurinių mokyklų mokytojų dvasininkų

²⁰ *Wierzbowski T.* Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773—1794.— Warszawa, 1917, t. 3, z. 38, s. 145.

²¹ *Szybiak I.* Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim, s. 182—193.

keitimui pasauliečiais. Nuostatai vis dėlto minėjo būsimųjų mo-kytojų dievobaimingumą, pamaldumą. Šios nuolaidos bažnyčiai tais laikais buvo visai suprantamos, nes apie visiškai pasaulietišką mokymą XVIII a. pabaigos sąlygomis ir Lietuvoje, ir Lenkijoje nebuvo galima nė galvoti. Tačiau pasauliečių mokytojų rengimas aukštojoje mokykloje, kurioje jie mokytis savarankiškai galvoti ir kritiškai vertinti, dėstyti gamtos ir tiksluosius mokslus, jų poveikis jaunajai kartai turėjo dar labiau mažinti bažnyčios įtaką.

Baigę Vilniaus vyriausiąją mokyklą, nauji mokytojai pasau-liečiai vykdavo į Edukacinės komisijos išlajkomas mokyklas. 1782/83 m. m. visų 19 Komisijos išlajkomų vidurinių mokyklų mokytojai buvo dvasininkai, daugiausia eksjėzuitai. Po dešimties metų jose iš 52 mokytojų 28 (52%) buvo pasauliečiai, 1796 m. iš 56 mokytojų — 26 (47%) pasauliečiai. Daugėjant mokytojų pa-sauliečių, kilo mokymo lygis. Jie ėmėsi analitinio mokymo metodo, gamtos ir tiksliesiems mokslams buvo skiriama svarbi vieta.

Nors Edukacinės komisijos reforma susilaukė gana daug prie-šininkų, tačiau, savo šaknimis susijusi su merkantilizmu ir fizio-kratais, ji skatino gamybinių jėgų bei mokslo kilimą ir esamos santvarkos kritiką.

Frydrichas Engelsas savo veikalo „Socializmo išsivystymas iš utopijos į mokslą“ įvade rašė: „Kartu su buržuazijos suklestėjimu žingsnis po žingsnio milžiniškai kilo ir mokslas. Vėl buvo susidomėta astronomija, mechanika, fizika, anatomija, fiziologija. Savo pramonei išvystyti buržuazijai buvo reikalingas mokslas, kuris tyrinėtų fizinių kūnų savybes ir gamtos jėgų pasireiškimo būdus. Bet ligi to laiko mokslas buvo tik nuolankus bažnyčios tarnas, kuriam nebuvo leidžiama peržengti tikėjimo nustatytų ri-bų — trumpai sakant, jis buvo viskas, tik ne mokslas. Dabar moks-las sukilo prieš bažnyčią; buržuazijai buvo reikalingas mokslas, ir ji prisidėjo prie to sukilimo“²².

Kai Europa išėjo iš viduramžių, kylanti miestų buržuazija bu-vo jos revoliucinis elementas. Vakarų Europos buržuazijos pa-vyzdžiu bandė sekti besiformuojanti Lenkijos ir Lietuvos buržua-zija, taip pat bajorijos dalis. Mokslas, kurio siekė buržuazija, ne-išvengiamai sukilo prieš bažnyčią, prieš jos šimtmečiais skelbtas sustabarėjusias dogmas. Drauge su mokslo pažanga stiprėja ir feodalinės santvarkos kritika. Taigi Edukacinės komisijos švieti-mo reformos, nors ir ribotos, buvo žingsnis į priekį, į kapitalizmą.

4. PEDAGOGINĖ MINTIS XVIII a. ANTROJE PUSEJE

XVIII a. antros pusės Lietuvos ir Lenkijos valstybės mokyklų reforma („iš viršaus“) rėmėsi Šviečiamojo amžiaus idėjomis. Ji buvo nuosekli amžiaus viduryje vykusių pakitimų tęsa. Nemaža įtakos turėjo Vakarų švietėjai, kuriuos F. Engelsas yra apibū-

²² *Marksas K., Engelsas F.* Rinktiniai raštai.— V., 1950, t. 2, p. 90.

dinęs taip: „Jie nepripažino jokio išorinio autoriteto, kokio pobūdžio jis bebūtų. Religija, pažiūros į gamtą, visuomenė, valstybinė santvarka — viskas buvo negailestingai kritikuojama; viskas turėjo pateisinti savo buvimą prieš proto teismą arba išnykti“²³. Dėl skirtingos Lietuvos ir Lenkijos socialinės struktūros (silpnas buržuazijos sluoksnius) daugelis idėjų čia neteko radikalumo, skambėjo kompromisiškai. Tačiau padaryta žymių poslinkių griauiant autoritarinį mąstymo modelį, šalia viešpataujančio teocentriško kuriant antropocentrinį pasaulėvaizdį, skinant kelią demokratiškoms žmogaus ugdymo koncepcijoms.

Dar XVII a. susiformavusios pasaulio pažinimo kryptys — racionalistinė ir sensualistinė — Šviečiamajame amžiuje mėginamos jungti. Todėl keičiasi mokymo proceso suvokimas, imama kritiškai žiūrėti į amžiais nusistovėjusį atmintimi ir žodžiu paremtą mokymą. Reikalaujama kaupti patirtį, tiesiogiai stebėti ir ugdyti mąstymą. Praktiškai visa tai dar sunkiai pasiekama. Kartu labiau gilinamasi į žmogų, ieškoma jo raidos dėsningumų. Vaikas suvokiamas su jo fiziniais ypatumais, ypač pabrėžiama jautimų, o ne vien proto reikšmė, jausmų ugdymo svarba. Atmetamas giliai šaknis įleidęs krikščionybės teiginys apie sugadintą žmogaus prigimtį. Teigiama priešingai, kad žmogus iš esmės geras ir tik ugdomas pagal savo prigimtį jis galės būti laimingas ir kurti tokią pat visuomenę. Tai vadinamoji natūralistinė kryptis (Zanas Zakas Ruso — Rousseau, 1712—1778). Su ja susijęs tikėjimas, jog tam tikru būdu lavinant bei auklėjant galima pašalinti kone visas gyvenimo negeroves. Pedagogikai tuo metu skiriamas svarbus vaidmuo. Jos problemos plačiai svarstomos.

Visuomenę taisyti buvo siūloma iš pradžių visas viltis dedant į šviesų valdovą (šviesusis, apšviestasis absoliutizmas) arba valdančiųjų viršūnę, vėliau jau akcentuojama, kad būtina ugdyti kiekvieną pilietį. O tam reikėjo vientisos švietimo sistemos. Vi-soje Europoje tuo metu atsiranda daug mokyklų sistemų projektų. Prancūzijoje minėtinas Bartolomėjus Rolanas (Rolland), 1768 m. siūlęs laipsnišką mokyklų pavaldumą; aukščiausias organas turėjo būti Paryžiaus universitetas. Šis projektas turėjo įtakos Edukacinės komisijos mokyklų struktūrai. Tai nebuvo vientisos, visiems luomams atviros mokyklos sistemos projektas, nes jame pabrėžta, kad kiekvienas luomas turės būti lavinamas pagal savo padėtį.

Bendra visų mokyklų sistemų projektų tendencija — suvalstybinti ir supasaulietinti mokyklų valdymą. Tačiau retai reikalaujama atskirti mokyklą nuo bažnyčios ir religijos (G. H. Holbachas, 1723—1789).

Pagal Edukacinės komisijos mokyklų sistemos modelį visos Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos privalėjo būti pavaldžios vienai pasaulietinei administracijai, turėti mokytojus pasaulie-

čius, bet kartu anaipol nesilpninamas religinis auklėjimas. Dėl materialinės bazės ir organizacijos šis projektas nebuvo įgyvendintas. Liaudies mokymas liko daugiau bažnyčios negu pasaulietinės administracijos rankose, net ir kontroliuoti jo nepajėgta. Ta pati padėtis su mergaičių pensionais. Visai nekontroliuojamos gyvavo valstiečių laikomos mokyklėlės ar namų mokymas, taip pat amatininkų rengimas cechuose ir pavieniui, nors ten kai kur buvo mokoma ir skaityti bei teikiama kitų elementarių žinių. Į bendrą sistemą nepateko kitų tikybių — nekatalikų — mokyklos, taip pat visos specialiosios mokymo institucijos, kurių daugumą sudarė dvasininkams rengti skirtos seminarijos ir naujokynai.

Mokyklos demokratėjimas neįmanomas be nacionalinės kalbos. Liaudžiai šviesti ji pripažįstama nuo reformacijos laikų. Šviečiamajame amžiuje imama pereiti prie gimtosios kalbos visų laipsnių Europos mokyklose, amžiaus pabaigoje — ir aukštosiose. Be to, ypač XVIII a. viduryje stiprėjo mintis, kad nė viena tauta negali gyvuoti, nuolatos neplėtodama nacionalinės kultūros, kurios tam tikroje civilizacijos pakopoje neįmanoma ugdyti be nacionalinės mokyklos. Antai Prancūzijoje vienas iš didžiųjų priekaištų jėzuitams buvo jų kosmopolitiškumas. Renė Šalotė (Chalotais, 1701—1785), turėjęs įtakos Edukacinei komisijai, savo veikale „Nacionalinio ugdymo bandymai“ (1763) priekaištavo jėzuitams, kad jie nerengią Prancūzijos piliečių, mokymo turinys vienpusiškas — filologinis retorinis, trūksta savo krašto istorijos, geografijos, visuomenės, literatūros pažinimo, o daugeliui reikalingesnė gimtoji kalba negu lotynų ir kt.

Vokietijoje nacionalinės kultūros ugdymo klausimus kėlė Johanas Gotfrydas Herderis, Rusijoje — Aleksandras Radiščevas ir kt. Vis plačiau ir giliau imama domėtis kiekvienos tautos liaudies kultūra.

Nacionalinės mokyklos raidoje skirtini du etapai: pirmasis, kai tik mokoma gimtąja kalba — turinys dažniausiai lieka konfesinis, įtvirtinantis feodalinę santvarką, ir antrasis, kai mokymo turinys susijęs su nacionaline kultūra ir mokykla ir jos auklėtiniai prisideda prie tos kultūros puoselėjimo. Feodalizmui yrant, o buržuazijai dar neįsigalėjus, ši mokyklos raidos tendencija turėjo nemaža pažangių bruožų. Tačiau ir tuo metu, stiprėjant valstybės aparatui ir vis labiau jam remiantis vienos kurios tautos primatu, ši tendencija dažnai tampa viena iš liaudies ir mažųjų tautų valdymo bei engimo ir valstybėje vyraujančios tautos buržuazijos įsitvirtinimo priemonių.

Edukacinės komisijos nuostatuose pažymėta, kad mokyklose dėstoma gimtąja kalba. Tačiau jos sąvoka neaptariama ir nediiferencijuojama. Lenkijos ir Lietuvos vidurinėse mokyklose pereita prie lenkų dėstomosios kalbos, norint bajorų luomą padaryti nacionaliniu atžvilgiu vienalytį. Pačioje Edukacinėje komisijoje nusrėdė lenkų bajorų kryptis, priešinga LDK autonomiškumo liekanoms, ir pirmoji švietimo ministerija buvo pirmoji bendra Len-

²³ Ten pat, p. 102.

kijos ir Lietuvos institucija. Pradinės mokyklos dėstomosios kalbos klausimas liko neišspręstas, tačiau prie Edukacinės komisijos veikusi Vadovėlių rengimo draugija nė vieno lietuviško vadovėlio neišleido. Visa reforma siekta sukurti tiems laikams daugeliu atžvilgių pažangią vientisą lenkų nacionalinę mokyklą.

Dalis konservatyviosios Lietuvos bajorijos nepritarė tendencijai naikinti administracinius LDK atskirumo elementus, drauge prieštaravo mokyklos pasaulietinimui, bet neiškėlė ir kalbos klausimo. Tačiau Lietuvos visuomenėje buvo ir demokratinė tendencija, tiesiogiai syjanti su lietuvių liaudies poreikiais, jos inicijatyva. Plėtojantis prekiniam-piniginiam santykiams, Lietuvos valstiečiai, ypač činšiniai ir laisvieji (daugiausia jų buvo Žemaičiuose), vis labiau jautė reikalą pramokti skaityti, rašyti, skaičiuoti ne vien tikybiniais, bet ir ūkiniais tikslais. Socialinio sąmoningumo augimas, kurį rodo gausūs lietuvių valstiečių bruzdėjimai, taip pat suplikų — prašymų — rašymai, prašant pagerinti būklę (tai dažniausiai lietuvių valstybinius valstiečius)²⁴, ugdė ir raštingumo poreikį, kuris buvo tenkinamas pačiais liaudžiais išlaikant lietuvišką elementariąją mokyklą. Pagaliau dažnėjo atvejai, kai gablesni iš liaudies kilę jaunuoliai mėgino nusikratyti baudžiavine priklausomybe ar savo luomo žemesne padėtimi, išeidami mokyti ne vien į parapiškas, bet ir aukštesnias mokyklas.

Tomis pakitusiomis sąlygomis liaudies tradicinėje pedagogikoje, ugdžiusioje jaunąją kartą palyginti uždaram gyvenimui, pradeda formuotis nauji siekimai: per raštą plėsti socialinius bei kultūrinius kontaktus ir taip kai kuriais atžvilgiais ardyti luominį bei kultūrinį uždaramą. Daugiausia valstiečių organizuojamą neoficialų namų mokymą, lietuviškų elementorių gausėjimą ir kartu augantį lietuviškos knygos poreikį galima laikyti tam tikra socialinės ir nacionalinės kovos forma kultūrinėje srityje. O mėginimas administraciškai (1790) apriboti lietuvių kalbos vietą mokykloje ir net namų mokyme rodytu, kad ši pačios liaudies švietimosi tendencija kirtosi su kai kuriomis iš viršaus einančiomis.

Liaudies švietimas šviesesniems to meto protams kilo kaip socialinė, ekonominė ir apskritai kultūrinė problema. Reformų išvakarėse jau svarstomos galimybės tokios mokyklų sistemos, kuri apimtų ir liaudies švietimą. 1770 m. I. Masalskis spaudoje paskelbė tris konkursines temas, skirtas socialinei pedagogikai: pirmoji — kokių žinių ir dorybių reikia klebonui, kad jis atliktų ne tik dvasininko, bet ir piliečio pareigas, antroji — kaip auklėti nelabai pasiturinčius bajorus, ir trečioji — „ko reikėtų mokyti valstiečius, šią taip garbingą žmonių visuomenės klasę, o pas mus taip paniekintą?“. 1774 m., jau būdamas Edukacinės komisijos pirmininku, I. Masalskis savo sudarytais „Nurodymais parapi-

nėms mokykloms“ iš dalies atsakė į trečiąją. Šalia dar giliai šaknis įleidusios nuomonės, kad valstiečiui iš viso nereikia mokslo, buvo ir tokių, jog parapiškę mokykla turi būti pirma visų luomų mokymo pakopa.

Per reformą nugalėjo vis dėlto nuosaikesnieji, liaudžiai palikę parapiškę mokyklą, bet neturinčią tiesioginio ryšio su antru mokyklos laipsniu — vidurine, nors stoti iš parapiškęs mokyklos į aukštesniąją nebuvo draudžiama. Praktiškai kludė mokymo turinio neatitikimas. Bemaž visuotinai įsigalėjo pažiūra, jog liaudžiai svarbiausias utilitarinis, praktiškas lavinimas be humanistinių elementų, išskyrus tikybę. Čia daug įtakos turėjo tuo metu Lenkijoje ir Lietuvoje paplitusi ekonominė Fransua Kenės (Quesnay, 1694—1774) fiziokratų teorija, teigusi, kad žemės darbas esąs pagrindinis materialinių vertybių kūrėjas ir kad valstiečiui reikia duoti jo luomą atitinkantį profesinį, praktinį parengimą. Pats liaudies žmogus laikomas nuolatinės globos ir kontrolės reikalingu padaru. Jis nesąs savarankiškas subjektas, asmenybė, o tik objektas, kurio efektyvus darbas yra pagrindinis bajoriškos visuomenės rūpestis.

Nepaisant tų ribotumų, Edukacinės komisijos sudarytos mokyklų sistemos sampratoje glūdėjo visuotinio švietimo idėja. Kai kur Europoje ji jau buvo deklaruojama potvarkiais (pvz., Vokietijoje: Gotos valstybėje — 1642 m., Prūsijoje — 1717, 1763 m., Austrijoje — 1773 m.), tačiau praktiškai niekur nebuvo įgyvendinta.

Edukacinė komisija pirmiausia rūpinosi pakelti vidutinio bajoro kultūros lygį, išugdyti veiklų pilietį, jo visuomeninę atsakomybę. Todėl visas dėmesys ir lėšos buvo skirta vidurinėms ir aukštesioms mokykloms, kur mokėsi vyrai. Mergaičių bajoraičių mokyklų Edukacinė komisija nepajėgė aprūpinti, tačiau nuostatuose buvo suformuluoti pagrindiniai ugdymo uždaviniai. Bajoraičių lavinimo tikslas — parengti jas geromis žmonomis ir motinomis, XVIII a. pabaigoje dar prisideda naujas uždavinys — padėti vyrui ūkio ekonomikos darbuose. Todėl vis garsiau kritikuojamas mergaičių bajoraičių rengimas pensionuose vien saloniniam gyvenimui, t. y. būti žmonomis, kurios sugebėtų pamaloninti vyro gyvenimą, daugiausia dėmesio skiriant prancūzų kalbai, be to, suteikiant šiek tiek žinių eiliniam pokalbiui vesti ir pramokant muzikos, piešimo, darbėlių ir šokių. Reformuojamas mergaičių rengimas nebuvo pakreiptas praktine linkme, nes trūko mokytojų ir materialinės bazės naujiems pensionams steigti. Ir toliau jos buvo lavinamos labai negausiuose, dažniausiai vienuolių laikomuose pensionuose, tačiau daugelis bajorų pramokydavo mergaites senoviškai namie: samdydavo mokytojas guvernantes. Tačiau jų lavinimas nedaug pažengė į priekį, nors jau ieškoma būdų jį labiau pritaikyti prie naujų poreikių, ypač pabrėžiamas reikalas ugdyti mergaičių tėvynės meilę, mokyti jas visų pirma savo krašto istorijos, kad galėtų tinkamai atlikti motinos parei-

²⁴ Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века. — Вильнюс, 1966, с. 177—182.

gas. Vadinasi, atsiranda nauja mergaičių bajoraičių auklėjimo kryptis — jų visuomeninis ugdymas.

* * *

Keitėsi ne tik mokyklų sistema bei mokymo turinys, gausiai papildytas tiksliais bei gamtos mokslais, bet ir auklėjimo bei mokymo metodų kryptys. Visai naujoviškas buvo dorovės kursas, aiškiai atskirtas nuo tikybos. Jo uždavinys — „ugdyti gerą pilietį, pasirengusį gyventi šeimoje, visuomenėje ir valstybėje“²⁵. Dorovės kurso pagrindą sudarė individų, socialinių grupių bei institucijų tarpusavio pareigų nagrinėjimas.

Nebe autoritarine linkme orientuojami ir mokytojo bei mokinio santykiai. Pažymėtina reformuotos pijorų mokyklos auklėtinio, vėliau Vilniaus kilmingųjų kolegijos rektoriaus Kazimiero Narbuto (1738—1803) „Logika“ (1769) — pirmasis lenkiškai parašytas to dalyko vadovėlis²⁶. Nors veikalas ne pedagogikai skirtas, tačiau jame nemaža tam laikotarpiui būdingų šios srities pažangių minčių. Vaiko sąmonę jis laiko tarsi vašku, iš kurio ugdymu galima lipinti tai, ko nori. Tačiau tie, kurie lipdys (tėvai, mokytojai ir aplinka plačiaja prasme), privalo pažinti vaiko įgimus gebėjimus. Vadinasi, ugdymui reikšminga biologinių ir socialinių veiksnių sąveika.

Kalbėdamas apie logikos klaidas, K. Narbutas gana plačiai nagrinėja mokytojų daromas metodines klaidas, aptaria ir jo asmenybės reikšmę. Būdamas nebe scholastinio metodo šalininkas, o racionalistinės logikos skleidėjas Lietuvoje, K. Narbutas pasisako prieš autoritarinį dėstymo būdą apskritai, peikia mokytojus, reikalaujančius iš mokinio būtinai laikytis mokytojo nuomonės. K. Narbutas pabrėžė teigiamų emocijų mokant, ypač mokytojo ir mokinių santykiuose, reikšmę — tai pažangios didaktikos mintys, kurios jau pradėdamos grįsti ir psichologiniais stebėjimais.

Specialiai pradinės mokyklos mokytojui 1787 m. pasirodė G. Piramovičiaus vadovėlis lenkų kalba „Mokytojo priedermės“. Jame remiamasi fiziokratų ir Dž. Loko mintimis. Mokytojo priedermės nagrinėjamos šiais aspektais: mokytojas — mokinys, mokytojas — šeima, kunigas, dvarininkas²⁷. Nepaisant itin pažangių minčių, vis dėlto G. Piramovičius neperžengė luominės pradinės mokyklos sampratos.

I. Masalskis savo „Nurodymuose papapinėms mokykloms“ 1774 m. įrašė reikalavimą visą mokslą mokyklose baigti per 12 m., todėl vaikai nuo 4 ar 5 m. turi pradėti pradinį mokslą, kad, sulaukę 17 ar 18, galėtų būti naudingi Tėvynei. Edukacinės komisi-

²⁵ Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej.— Ossolineum, 1973, s. 22.

²⁶ Plačiau žr.: Plečkaitis R. Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje, p. 229.

²⁷ Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej, s. 28.

jos galutinai sudarytuose 1783 m. nuostatuose reikalavimo jaunimui mokytis 12 m. jau nėra, o mokymo pradžią siūloma nustatyti, atsižvelgiant į vaiko subrendimą. Praktiškai nebuvo nurodyta, kokio amžiaus stoti į mokyklą, todėl liaudies jaunimas įvairiose mokyklose, ypač vidurinėse, dažnai pradėdavo mokytis jau subrendęs.

Edukacinės komisijos švietimo sistema apėmė ne tik mokyklą, bet ir auklėjimą šeimoje, nuostatai nurodė pagrindines jo gaires, kuriose atsispindi šios srities Dž. Loko idėjos. Pažymimas glaudus ryšys tarp fizinės ir dvasinės žmogaus raidos, todėl patariama vaikų iš mažens nelepinti, sudaryti jiems sąlygas judėti ore, neslopinti prigimties, auklėti daugiau teigiamomis emocijomis, neskubinti, bet ir nevelinti vaiko proto lavinimo, o iš pradžių jo neperkrauti. Visa tai rodo pedagoginės krypties naujoviškumą, ano laiko matais — modernumą. Taigi pedagogika jau pradeda remtis dar nelabai išaugusios psichologijos duomenimis.

Daug dėmesio skiriama auklėjimo priemonėms bei būdams švelninti, iškeliamas tėvų ir mokytojų elgesio pavyzdžio reikšmingumas. Vis dėlto baudžiavinės santvarkos sąlygomis, kai įteisinta absoliuti, beveik lygi vergystei vieny žmonių priklausomybė nuo kitų, nepigu buvo atsisakyti ir žiaurios prievartos formos — fizinių bausmių — mokykloje bei šeimoje. Edukacinė komisija, iš principo smerkdama fizines bausmes, ragindama naudoti švelnesnes skatinimo bei baudimo formas, savo nuostatuose numatė atvejus ir smulkiai aprašė, kada galima vartoti rykštę.

Kartu su ugdymo tikslu keitėsi ir didaktika. Mokymo turinys tapo platesnis, pasipildė daugeliu tikslųjų ir gamtos mokslų, naują kryptį įgavo visuomeninės disciplinos su pasaulietinės dorovės, logikos, tautų teisės kursais. Mokymas pasidarė praktiškesnis ir utilitariškesnis, tačiau jam reikėjo naujos bazės, kurią nebuvo lengva sudaryti. Jau reikalaujama, kad vidurinės mokyklos turėtų fizikos, matematikos kabinetus, meteorologinio stebėjimo priemonių ir kt.

Naujas daugeliu atžvilgių mokymo turinys reikalavo naujų mokymo metodų. Jūs diktavo iš dalies gamtos ir tikslieji mokslai. Nuostatai rekomendavo analitinį, t. y. daugiau indukcinį, metodą, priešingai senojoje mokykloje įsigalėjusiam apibūrinimų kalimui. Stengiamasi labiau ugdyti mąstymą, remtis ne autoritetais, o protu ir patirtimi. Tačiau pats mokymas buvo organizuojamas senoviškai. Pamokos vyko prieš pietus ir po pietų. Dažniausiai pamokoje mokytojas pasakodavo ar net diktodavo medžiagą (seksternus) ir tikrindavo žinias. Kontrolei buvo skiriama ypač daug laiko. Namie mokiniai mokėsi vadinamųjų direktorių (kiek vyresnių ar gerųjų mokinių) prižiūrimi ir kontroliuojami. Ši mokymo grandis buvo svarbi, o pedagoginės ir dalykinės jos kvalifikacijos neaukštos. Metodiškai turėjo skirtis ir skyrėsi praktikos darbai laukuose (matavimas), darže ar sode. Mokymo plane jų nebuvo gausu, o praktiškai vykdoma dar mažiau. Todėl kova su

tradiciniais mokymo būdais, paremtais verbalizmu ir mechaniniu įsiminimu, truko ilgai ir greitai davė rezultatų.

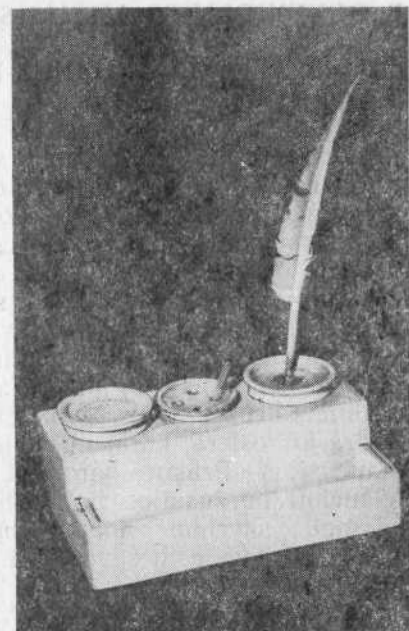
Dar labiau idėjos neatitiko tikrovės pradinėje mokykloje. Pačioje Edukacinės komisijos kūrimosi pradžioje iškelta palyginti radikalių minčių „Nurodymuose parapiinėms mokykloms“ (1774), tačiau jos neatspindėjo bendruosiuose Edukacinės komisijos nuostatuose. Kaip jau buvo minėta, ten kalbama ne apie luominę parapiinę mokyklą, o apie visų vaikų mokymą. Auklėjama turi būti be baimės, laisvai, nes baimė žmogų paverčianti niekšu. Mokant turi vyrauti giedra nuotaika. Šitokie pageidavimai negalėjo būti skiriami nelaisvam žmogui, jie buvo nerealiūs baudžiauninkui. Palyginti toli eilinės liaudies mokyklos galimybes prašokantys buvo ir didaktiniai nurodymai: mokant skaityti ir rašyti, naudoti vaizdines priemones (pagal Janą Amosą Komenskį), supažindinant su raidėmis, analizuoti jų sandarą (pagal Johaną Felbigerį) ir paskui, pasidarius kilnojamąjį raidyną, dėlioti vaikui pažįstamus žodžius; pagaliau skaitomi žodžiai ir rodomi jais reiškiami daiktai (vėl pagal J. A. Komenskį). Būtina pagalbinė medžiaga — elementoriai ir lentelės raidėms pažinti bei skiemenuoti. Mokymo turinys daug kuklesnis: elementarios žinios, susijusios su mokymu skaityti, rašyti ir skaičiuoti. Bet tiems laikams visai netikėtai pradiniam etape neminimas tikybos mokymas, aiškinama, jog ji vaikui būsianti dar nesuprantama.

Edukacinės komisijos nuostatuose (1783) nugalėjo bajoriška saikingoji liaudies švietimo koncepcija, reiškusi praktinę gamybinę mokymo turinio ir auklėjimo linkmę, pabrėžusi tikyba, visai atsisakiusi humanitarinių lavinamųjų žinių. Valstiečio pilietiškumo ugdymas suprantamas kitaip negu bajoro. Valstiečiui reikia įteigti, kad jo laimė — savo luomo ir pavaldinio pareigų laikymasis. Klusnumui išlaikyti derėjo gilinti tikybos mokymą. Nuo šitos pagrindinės ryškiai klasinės koncepcijos nedaug nutolstama į vieną ar kitą pusę. Čia tik įsiterpia pažangūs tiems laikams, tiesa, neperžengiantys bendrų liaudžių numatytų rėmų, pedagoginiai G. Piramovičiaus nurodymai ne tik pačiuose nuostatuose, bet ypač jo knygoje „Mokytojo priedermės“. Išdėstytoje didaktikos sampratoje praktiškas mokymas turėjo atlikti ir lavinamąją funkciją. Amatų, prekybos bei žemės ūkio darbo žinias siūloma pradėti teikti, supažindinant vaikus su artimiausia aplinka ir daiktais, mokyti juos stebėti, vertinti ir praktiškai taikyti žinias. Tuo pačiu principu G. Piramovičius pataria vadovautis ir auklėjant vaikus, t. y. remtis žinoma situacija, aiškinti ją ir pratinti vaiką doroviškai elgtis. Kartu tai siejama su paties vaiko pažinimu. Tai buvo naujosios pedagogikos teiginiai, daugeliu atvejų nepasenę ligi mūsų dienų. Šitaip daugiau intuityviai, remiantis turtinga pedagogine patirtimi, jau buvo užčiuopti kai kurie pedagoginio poveikio dėsniumai. Tačiau bendras kultūrinis ir profesinis to meto mokytojo pasirengimas neleido įvykdyti daugelio reikalavimų. Iš tikrųjų liaudies mokykloje dažnai tenkina-

masi pačiu seniausiu mokymo būdu — skaityti skiemenuojant ir tikybos. Rašyti ir skaičiuoti dar buvo ne visur mokoma. Praktinės naudingos gamybinės žinios bei įgūdžiai paprastai buvo suprantami labai siaurai ir jų mokoma vien funkcinio būdu.

Dar reikia paminėti tokio funkcinio mokymo trumpai trukusį (apie 1766—1780 m.) eksperimentą, kurį buvo užsimojęs padaryti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdininkas Antanas Tyzenhauzas Gardine, plačiai įtraukdamas karališkųjų Lietuvos ekonomijų valstiečių vaikus. Tikslas buvo vien ekonominis: greitai sukurti manufaktūras, išplėsti amatus ir prekybą. Be to, jis dar norėjo parengti gydytojų, felčerių, karių ir baleto šokėjų bei muzikantų²⁸. Dalis tų mokyklų buvo skiriama bajorams. Jos lygiavosi į aukštesnį negu pradinės mokyklos lygį. Tokio mokymo pagrindas buvo meistro ar mokytojo veiksmo kartojimas — senas cechų, amatininkų bei tradicinis žemdirbių mokymo būdas. A. Tyzenhauzas papildomai organizavo manufaktūrose dirbantiems ir besimokantiems vaikams dar ir elementaraus bendrojo lavinimo sekmadienio mokyklas. Jos buvo tos pačios linkmės kaip anksčiau minėtosios, tik daugiau valandų skiriama gamybiniam mokymui. Tokio mokymo turinio būdingas bruožas, kad mokymo turinys mėginamas tikslingai papildyti dalykais, kurie padėtų profesiniam vaikų mokymui. Pvz., būsimos audimo manufaktūrų darbininkės mergaitės sekmadienio mokykloje buvo mokomos piešti raštus, gėles. Tai buvo palyginti pažangi didaktikos idėja. Nors A. Tyzenhauzo mokyklose nebuvo paisoma nei vaikų fizinio, nei psichinio pajėgumo (dirbdavo ir mokydavosi be poilsio dienų 10—12 val. per dieną), nekaltant apie vaiko jausmus (prievara su renkami gabesni) ar jo kalbą ir kultūros tradiciją, vis dėlto tikėta liaudies žmogaus gebėjimu dirbti įvairų darbą: gydytojo, menininko ir kt. O atsilikusi bajorijos dalis dar ilgai bus įsitikinusi, kad pati luomų prigimtis kitokia, todėl skirtingi ir žmonių gebėjimai.

²⁸ Plačiau žr.: *Endzinas A. Specialiojo mokslo raidos Lietuvoje bruožai.*— V., 1974, p. 60—83; *Kościałkowski A. Antoni Tyzenhauz — podskarbi nadworny litewski.*— Londyn, 1970, t. 1, s. 379—514.

15. Rasalinė, pagaminta A. Tyzenhauzo įsteigtose manufaktūrose (XVIII a. pab.)

B. DEVYNIOLIKTO AMŽIAUS PIRMA PUSĖ

1. POLITINĖS, SOCIALINĖS-EKONOMINĖS IR KULTŪRINĖS SĄLYGOS

Formuojantis kapitalizmui, vis masiškesnis tapo švietimas. Jis virto viena iš valstybės ir valdančių sluoksnių valdymo bei dominavimo priemonių. Savo ruožtu bundant liaudies socialinei ir tautinei sąmonei, kilo ne vien socialiniai-ekonominiai, bet ir kultūriniai jos reikalavimai. Tai atspindi ir švietimas: čia reiškėsi ideologiniai prieštaravimai bei susidūrimai.

XIX a. pirmos pusės Lietuvos politinė ir socialinė-ekonominė situacija buvo palyginti sudėtinga, ir dideli prieštaravimai išsiverždavo sukilimais ar didesniais bei mažesniais įvairiais visuomeniniais bruzdėjimais. Veikė čia vietos veiksniai ir visai Europai bendra atmosfera, kurią nuo Didžiosios prancūzų revoliucijos ligi Prancūzijos—Prūsijos karo V. Leninas yra apibūdinęs taip: „Tai — kylančioji buržuazijos linija, buržuazinių-demokratišnių judėjimų aplamai, skyriumi imant — buržuazinių-nacionalinių judėjimų epocha, atgyvenusių savo amžių feodalinių-absoliutistinių institutų spartaus laužymo epocha“¹.

Po paskutinio feodalinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimo (1795) lietuvių gyvenamame plote, tekusiame Rusijos imperijai, 1795—1796 m. revizijos duomenimis, buvo 463,1 tūkst. vyrų (1858 m.—616,9 tūkst.). Prie Lenkijos Karalystės priskirtose Augustavo gubernijos apskrityse 1858 m. gyveno 332 tūkst. gyventojų ($\frac{1}{5}$ Lietuvos gyventojų be Klaipėdos krašto)². Socialinis jų pasiskirstymas įvairiose Lietuvos srityse gana nevienodas, daug kuo skyrėsi ir nuo Rusijos. Antai Kauno gubernija bajorų skaičiumi buvo pirmoji imperijoje (9,4%), Vilniaus — antroji (1858 m.—6,2%). Tačiau iš 60 tūkst. bajorų 1795 m. baudžiauninkus turėjo apie 15 tūkst. bajorų³. Didžioji kitų dalis patys dirbo žemę ar vertėsi kitokiais darbais, net sąmdėsi valstiečiams. Pakitusi politinė situacija, neigiamas caro valdžios požiūris į šį žemesnį bajorų sluoksnį, kai kurių feodalinių institucijų irimas keitė jo iki tol buvusį visuomeninį statusą. Tai kėlė minėtų bajorų nerimą, nepasitenkinimą. Dalis jų, ieškodama naujo pragyvenimo būdo, užpildė vidurines bei aukštąją mokyklą — formavosi platesnis profesinės inteligentijos sluoksnis.

Kultūrų sąveikos procese žemutinis bajorų sluoksnis savo ambicijomis jautėsi priklausąs bajoriškajai kultūrai, tačiau daugelis dėl savo padėties buvo artimi ir liaudies — valstiečių — sluoksnio kultūrinėms tradicijoms, daug jų, ypač Žemaičiuose, tebevartojo

lietuvių kalbą. Tai sudarė sąlygas glaudesnei kultūrų sąveikai. Smulkiosios bajorijos politinė sąmonė buvo neabejotinai brandesnė kaip valstiečių ir veikė juos.

Miestiečių luomas negausus. 1796 m. gyventojų revizijos duomenimis, Lietuvoje jų buvo 54 tūkst., o 1858 m.—82 tūkst. 4. Jį ypač papildė laisvieji žmonės. Didelę dalį sudarė žydai, gyvenę itin uždara savo kultūros gyvenimą. Socialiniuose, politiniuose ir kultūriniuose judėjimuose miestiečiai vis daugiau ėmė dalyvauti apie XIX a. vidurį, bet nesudarė jų branduolio.

Pagrindinė lietuvių nacionalinės kultūros formavimosi varomoji jėga — valstiečiai, kurie XIX a. pirmoje pusėje susidarė iš kelių kategorijų. Didelių skirtumų būta tarp atskirų Lietuvos sričių. Vakarinėje krašto dalyje buvo didžiausias laisvųjų žmonių ir činšinių valstiečių procentas (pvz., Telšių apskrityje 1856 m. činšininkai sudarė 97,8%)⁵. Sijoje dalyje daugiausia ir bežemių valstiečių, kurie vertėsi samdomuoju darbu (Vilniaus gub.—7,6%, Kauno gub.—22,2%, Augustavo gub.—38,6%)⁶. Todėl atsirado palankesnės sąlygos formuoti jau kapitalistiniam gamybos būdai bei santykiams. Socialinė-ekonominė valstybės politika daugeliu atvejų stabdė šį procesą: atidavus valstybinius dvarus dvarininkams, daugėjo lažinių baudžiauninkų, o laisvųjų žmonių XVIII a. pabaigoje buvo 22,5% visų gyventojų, 1858 m.—5,3%. Įvesta rekrutų prievolė ir pagalvės mokesčiai, ypač prislėgę valstiečius. Baudžiauninkų padėtį sunkino ir dvarininkų pastangos gauti daugiau pajamų tik senuoju išnaudojimo būdu, didinant atodirbinę ir piniginę rentą. Tiesa, dar pirmame XIX a. ketvirtyje bajorų seimeliuose buvo kilusių projektų valstiečiams duoti asmens laisvę ir pasiimti visą jų žemę (1469 Vilniaus gubernijos dvarininkai buvo už tokį baudžios panaikinimą, 80 — prieš)⁷.

Visa tai gilino socialinius prieštaravimus, parengė dirvą valstiečių bruzdėjimams, kurie įgudavo ir anticarinį atspalvį. Valstiečiai dalyvavo 1830—1831 ir 1863 m. sukilimuose. Šitokioje situacijoje sparčiau brendo jų socialinė ir tautinė sąmonė, stiprėjo kultūriniai poreikiai: įgyti žinių, reikalingų ryšiams palaikyti, sėkmingiau ūkininkauti, kilo raštingumas ne tik dėl švietėjų pastangų, bet ir pačios liaudies iniciatyva, augo liaudžiai skiriamų knygų (Lauryno Ivinskio kalendorių, blaivybės brošiūrų) tiražai, XIX a. viduryje pasiekdami 10 tūkst. ir daugiau egzempliorių.

Šie kultūriniai pačios lietuvių liaudies poreikiai susidūrė su daugeliu kliūčių, išplaukiančių ne tik iš pačios feodalinės visuomenės struktūros, bet ir iš prievartinių Lietuvos dvarininkų kolonizacinių priemonių ir caro valdžios asimiliacinių siekimų. Iš

⁴ Ten pat, p. 90.

⁵ История Литовской ССР, с. 183.

² История Литовской ССР: (с древнейших времен до наших дней).— Вильнюс, 1978, с. 179.

³ Улащик Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии.— М., 1965, с. 90, 93.

⁶ Ten pat; plačiau žr.: Jučas M. Baudžios irimas Lietuvoje.— V., 1972, p. 158—168.

⁷ Sliesoriūnas F. 1830—1831 metų sukilimas Lietuvoje.— V., 1974, p. 40, 45.

esmės vis gilėjanti antifeodalinė lietuvių liaudies kova už teisę lavintis, naudotis dvasinėmis vertybėmis ir kurti jas gimtąja kalba sudėtingoje to meto Lietuvos situacijoje skatino brendimą politinės minties, nesutampančios su tarp bajorų įsigalėjusia unijine koncepcija. Visuomeninio judėjimo pakilimo momentais, pvz., 1831 m., kai kur buvo reiškiamas idėja atkurti savarankišką Lietuvos valstybę⁸, o savo ruožtu 1863 m. „lietuvių liaudies nacionalinių reikalavimų aktyvumas vertė atsiliiepti ir carizmo ideologus“⁹.

XIX a. pirmame ketvirtyje ypač daugėjo aukštesnio mokslo siekiančių valstiečių ir laisvųjų žmonių (antrame šį procesą reakcinės jėgos visaip slopino). Tai taip pat buvo vienas iš kovos su feodalizmo sudarytais socialiniais bei kultūriniais luomų barjerais reiškinių. Skirtingai negu anksčiau, dėl vis stiprėjančių anti-feodalinų nuotaikų bei nacionalinio judėjimo prasimokę žemesniųjų sluoksnių išėiviai dažniau palaikė ryšius su savo socialiniu kamienu, neretai reikšdami ir liaudies interesus. Naujas inteligentijos tipas buvo itin reikšmingas demokratinės lietuvių nacionalinės kultūros formavimuisi. Natūralaus centro, kuris vienytų šią inteligentiją, ypač jos pasaulietinę dalį, nebuvo¹⁰. Pagrindinis Lietuvos intelektualinis ir kartu kultūrinis centras buvo Vilnius, 1818 m. turėjęs 34 tūkst., o 1860 m.— 60 tūkst. gyventojų¹¹. Kol veikė universitetas, miestas traukė pajėgiausius protus ne tik iš artimiausių apylinkių, bet ir iš visų Lietuvos kampų. Uždarius aukštąją mokyklą, ta trauka susilpnėjo, o caro kultūrinė politika siekė praskiesti vietinės inteligentijos sluoksnį, visaip trukdydama, ypač vidurinėse mokyklose, dirbti vietos žmonėms, aukštesnėse mokyklų pakopose mokytis žemutiniams socialiniams sluoksniams. Tačiau, nepaisant visokių kliūčių, kova už socialines, kultūrinės ir nacionalines lietuvių liaudies teises plėtėsi, ir švietimo sfera buvo viena iš tos kovos reikšmingų sričių.

2. MOKYKLŲ VALDYMO PERTVARKYMAS

Keičiantis lietuvių tautos teritorijos valstybinei priklausomybei, keitėsi ir švietimo sistemos bei jų administraciniai centrai. 1795 m. Prūsijai, be jau turimos Mažosios Lietuvos, atiteko Sūduva (Užnemunė). Po Tilžės taikos 1807 m. ji teko Varšuvos kunigaikštystei, Prancūzijos vasalui. 1815 m. iš šios kunigaikštystės buvo sudaryta Lenkijos Karalystė, priklausiusi Rusijai, Sūduva sudarė Augustavo vaivadijos (vėliau gubernijos) dalį. Taigi lietuvių gyvenamas plotas atskirais laiko tarpais priklausė

⁸ Ten pat, p. 416.

⁹ *Ziugžda J.* Valstiečių sukilimas Lietuvoje 1863 metais.— Kn.: Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje. V., 1957, p. 170.

¹⁰ Lietuvių literatūros istorija.— V., 1979, t. 1, p. 85.

¹¹ *Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A.* Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos.— V., 1968, p. 214.

trim mokyklų sistemoms, kurių administraciniai centrai buvo Vilniuje, Varšuvoje ir Berlyne.

Po paskutinio Lenkijos ir Lietuvos padalijimo senoji Edukacinė komisija nustojo veikusi. Rusijos imperijai tekusioje Lietuvos dalyje švietimą senomis vėžėmis tvarkė Vilniaus universitetas, kol 1797 m. oficialiai buvo sudaryta 12 narių gubernatoriui pavaldi Lietuvos edukacinė komisija¹². Jai pirmininkauti turėjo pasikeisdami Žemaičių ir Vilniaus vyskupai. Visos vidurinės mokyklos, išskyrus Vilniaus gimnaziją, perėjo vienuolynams. Tai buvo nuolaida bažnyčiai bei reakcinės bajorijos daliai, siekta taip pat taupyti valstybės lėšas. Pradinės mokyklos liko pavaldžios bažnyčiai.

Caras Pavlas I buvo 1800 m. pažadėjęs jėzuitams gražinti visus jų turtus ir atiduoti Lietuvos aukštąją mokyklą. Tik rektoriaus astronomo M. Počobuto ir kitų profesorių pastangomis šis reikalas buvo atidėtas, o pasikeitus carams, projekto atsisakyta.

Kai 1801—1804 m. Rusijoje buvo rengiamos švietimo reformos, artimiausiems caro patarėjams priklausė ir buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės stambųjų dvarininkų atstovas kunigaikštis A. Čartoriskis, Edukacinės komisijos švietimo sistemos šalininkas. Jo pavestas Lietuvos aukštosios mokyklos rektorius J. Stroinovskis pateikė švietimo reformos komisijai Peterburge Edukacinės komisijos patirtimi paremtą mokyklų struktūros projektą. Apsvarsčius įvairius pasiūlymus, buvo nutarta visai imperijai priimti vadinamąją universitetinę švietimo struktūrą.

Vilniaus ir Tartu (Dorpat) švietimo apygardoms palikta kai kurių mokymo sistemos savitumų. 1803 m. gegužės 30 (18) d. caras patvirtino Vilniaus švietimo apygardos nuostatus, kurie rėmėsi J. Stroinovskio projektu¹³.

Vilniaus švietimo apygardai, dažnai vadinamai Vilniaus universiteto apygarda, priklausė Vilniaus (tuomet apėmusio pagrin-

¹² Plačiau žr.: *Lukšienė M.* Lietuvos edukacinė komisija.— AMMD. Pedagogika, 1981, t. 17, p. 127—148.

¹³ *Truchim S.* Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX w.— Łódź, 1960, s. 44, 45.

16. Vilniaus universitetas XIX a. (iš J. Vilčinskio albumo)

dinį lietuvių gyvenamą plotą), Gardino, Minsko, Podolės, Voly-nės, Kijevo, Mogiliovo ir Vitebsko gubernijos. Po 1807 m. Tilžės taikos prie Vilniaus apygardos buvo priskirta Balstogės sritis. 1815 m. iš Tartu apygardos dar buvo prijungta Ilūkstės apskritis. 1818 m. Kijevo gubernija atskiriama ir prijungiama prie Charkovo švietimo apygardos, o 1824 m. atskiriamos Vitebsko bei Mogiliovo gubernijos ir prijungiamos prie Peterburgo švie-timo apygardos.

Teoriškai visās Vilniaus švietimo apygardos mokyklas turėjo tvarkyti universitetas. Valdymo struktūros principas liko toks pat kaip anksčiau: žemesnė mokyklų pakopa turi atsiskaityti aukš-tesnei. Apygardos kuratoriumi (globėju) ir tiesioginiu švietimo ministerijos (Peterburge) atstovu buvo paskirtas A. Cartoriskis, o nuo 1825 m. šias pareigas ėjo liūdnei pagarsėjęs Nikolajus Novosilcevas.

Praktiškai universitetas nebuvo apėmęs visų mokyklų tipų. Parapinė, kaip ir anksčiau, priklausė iš dalies universiteto, iš dalies bažnytinei vadovybei. Atskirą konfesinę mokyklų sistemą turėjo žydų tautybės gyventojai, ligi Vilniaus universiteto panai-kinimo nepriklausę bendrai švietimo administracijai. Jų vaikams nebuvo draudžiama stoti į viešąsias mokyklas.

Bažnytinei administracijai, o ne švietimo apygardai priklausė katalikų ir pravoslavų kunigų bei vienuolių mokymo įstaigos — seminarijos, naujokynai. Protestantų dvasininkais rengti jaunuoi-liai siunčiami į Vidurio ir Vakarų Europos universitetus.

Be visų minėtų mokyklų, buvo paplitęs privatus mokymas. Mergaitės mokėsi arba privačiuose pensionuose, arba prie vie-nuolynų. Pirmuosius lankė ir prižiūrėjo universiteto vizitatoriai. Namų mokymas ir kaimo mokyklėlės — bakalorijos — gyvavo nie-kieno nekontroliuojamos.

Saitai su kuratoriumi ir kartu su švietimo ministerija šiuo laikotarpiu buvo nevienodi: kol kuratoriumi buvo A. Cartoriskis, universitetas tvarkėsi palyginti autonomiškai, nes kuratorias ir universiteto pozicijos daugeliu klausimų buvo panašios. Vėliau švietimo ministerija per N. Novosilcevą jau diktavo diktavo savo valią universitetui.

Pagal 1803 m. Vilniaus švietimo apygardos nuostatus pagrin-diniai mokyklų tipai liko tokie patys kaip ir Edukacinės komi-sijos metu: parapinė, apskritinė (pavietinė), gimnazija, aukštoji mokykla. Skirtingai nuo rusiškų švietimo apygardų, Vilniaus apy-gardos gimnazijų ir apskritinių mokyklų nepavyko padaryti at-skirais mokyklų tipais. Skyrėsi jų klasių skaičius (pagal tai, kiek dirbo mokytojų), o programos turėjo būti išeinamos bemaž lygiai tokios pat. Mokslas truko 6 metus. Iš gimnazijos ir apskritinės mokyklos buvo galima stoti tiesiog į aukštąją mokyklą.

Profesinės ir specialiosios mokyklos daugiausia spietėsi prie universiteto, tiesiogiai jam priklausė. Aukštėsios mokyklos teises turėjo Mokytojų ir Vyriausioji dvasinė seminarijos. Nuo XVIII a.

pabaigos veikė akušerių mokykla, reikalavusi iš stojančiųjų pra-dinės mokyklos žinių. 1823 m. įsteigta žemesnioji veterinarijos mokykla.

Užnemunėje veikė ne universitetinė švietimo sistema, tačiau iš esmės buvo laikomasi Edukacinės komisijos tradicijų. Oficialiai čia veikė trys pagrindiniai mokyklų tipai: elementarinė, 3 klasių paapygardinė, 4 klasių apygardinė ir 6 klasių vaivadinė.

Pagrindinį mokyklų išlaikymo fondą tuo metu Vilniaus gu-bernijoje, kaip ir Edukacinės komisijos laikais, sudarė pajamos iš nuomojamų ar įkeičiamų buvusių jėzuitų dvarų bei skolinamų kapitalų. Po 1831—1843 m. prie šio fondo prisidėjo dar procentai nuo konfiskuotų vienuolynų turtų. Visas šis vadinamasis Eduka-cinis fondas buvo skiriamas daliai vidurinių mokyklų ir univer-sitetui išlaikyti; pradinės mokyklos juo nesinaudojo.

XIX a. pirmame ketvirtyje švietimo srityje vyravo palyginti liberalios nuotaikos. Po 1823—1824 m. moksleivių bylų Lietuvoje, ypač nuslopinus 1825 m. dekabristų sukilimą Rusijoje, prasidėjo posūkis į reakciją. Iš esmės švietimas imtas keisti po 1830—1831 m. sukilimo.

1832 m. gegužės 13 (1) d. caro įsaku Vilniaus universitetas buvo uždarytas ir kartu sugriauta visa senoji mokyklų administ-ravimo struktūra. Lietuvoje pamažu įvedami 1828 m. Rusijos mokyklų nuostatai. Stengiamasi švietimo sistemą suvienodinti su visos imperijos. Garsieji švietimo ministro Sergejaus Uvarovo principai — pravoslavija, patvaldystė ir tautiškumas — slopino kiekvieną pažangesnę mintį ir veiksmą.

1831 m. Vilniaus švietimo apygardą sudarė Vilniaus ir Gar-dino gubernijos bei Balstogės sritis. Netrukus ji panaikinta, visą teritoriją priskiriant prie Baltarusijos švietimo apygardos su centru Vitebske. 1836 m. jos vadovybė atsikėlė į Vilnių. 1850 m. buvo naujai skirstomos švietimo apygardos, — atkurta švietimo apygar-da, kurią sudarė Vilniaus, Kauno (įkurta 1843 m.), Gardino ir Minsko gubernijos. Iš esmės pasikeitė administracinė švietimo struktūra. Apygarda neteko bet kokio autonomiškumo. Jos vien-intelis viršininkas dabar buvo kuratorius — globėjas, sukilimo paliestose srityse tiesiogiai pavaldus generalgubernatoriui.

Visa švietimo sistema tapo luominė. Nebeliko perimamumo tarp atskirų mokyklų tipų, tačiau Lietuvoje susidariusios valstie-čių mokymosi tradicijos, dažnai nesitenkinant elementariomis ži-niomis, neleido nuosekliai įsitvirtinti mokyklos luomiškumui.

Užnemunėje reiškėsi tos pačios švietimo tendencijos kaip ir Lenkijos Karalystėje: švietimas norminamas ir siaurinamas. 1840 m. mokyklų nuostatai tapo labai panašūs į bendruosius Rusijos imperijos 1828 m. nuostatus, visos apygardos pavaldžios švietimo ministerijai Peterburge. Tik 1861 m. joms grąžinta šiek tiek au-tonomiškumo.

Nepaisant didėjančių krašto ekonominių poreikių, po 1832 m. specialiųjų mokyklų tinklas nei tipai nepasikeitė. Naujovė buvo

valsčiaus raštininkų rengimas prie kai kurių valdinių parapinių mokyklų, priklausiusių Valstybinių turtų ministerijai¹⁴. Tokią mokyklą Rumšiškėse baigė poetas Antanas Baranauskas.

1859 m. privačia iniciatyva Rietave įsteigta agronomijos mokykla, kurioje dirbo L. Ivinskis. Čia buvo dėstoma lietuviškai, net ir baigimo pažymėjimai buvo parašyti lietuvių kalba. 1861 m. Joniškėlio parapiinė mokykla paversta žemesniąja valdine agronomijos mokykla, tačiau joje po ilgų svarstymų lietuvių kalbos neįsileista.

Amžiaus viduryje prie Vilniaus gimnazijos dar veikė matininkų klasės. Užnemunės, kaip ir visos Lenkijos Karalystės, miestuose buvo steigiamos amatų mokyklos; lietuvių gyvenamose srityse žinomos dvi. Veikė bendrojo lavinimo sekmadieninės mokyklos jaunimui, praktiškai besimokančiam amato. Be to, dar buvo suorganizuota amatų mokyklų, kuriose teikiama ir elementarių bendrojo lavinimo žinių.

3. PRADINĖS MOKYKLOS

3.1. 1803—1831 metai

Pagal 1803 m. nuostatus parapiinės mokyklos paliktos prižiūrėti bažnyčiai (parinkti mokytoją, kontroliuoti mokyklos darbą), bet drauge pageidaujama, kad jos atsiskaitytų ir vidurinių mokyklų vedėjams. Universitetas ir bažnytinė vadovybė mokyklų klausimais nuolatiniuo ryšio nepalaikė. Parapiinėmis mokyklomis rūpinosi kai kurie vidurinių mokyklų vedėjai, universiteto skiriami vizitatoriai, apskrities mokyklų garbės globėjai, renkami iš bajorų, ir pavieniai klebonai, bet daugiausia — patys valstiečiai ir smulkieji bajorai. Tokia pradinių mokyklų padėtis atsiliepė tolesnei jų raidai ir lėmė tipus.

Užnemunėje mokyklą globoti turėjo vadinamasis elementarinės mokyklos patronatas, kurį sudarė klebonas, dvarininkas ir vaitas (viršaitis).

Pradinių mokyklų funkcijas atliko ir parengiamosios vidurinių mokyklų klasės. Pradinių ir vidurinių mokyklų programos nebuvo nuosekliai suderintos, bet rimtų kliūčių pereiti iš pradinės į vidurinę nesudarydavo.

1803—1832 m. buvo keli pradinių mokyklų tipai. Labiausiai paplitusios vienklasės parapiinės mokyklos, kuriose buvo mokoma skaityti, rašyti, aritmetikos, tikybos ir kartais giedoti. Mokslas trukdavo tiksliai neapibrėžtą laiką, dažniausiai bent 2 ar 3 žiemas. Jos buvo steigiamos prie bažnyčių ir vienaip ar kitaip priklausė nuo klebono.

Dviklasė parapiinių mokyklų buvo nedaug. Jose mokslas trukdavo 4—5 metus. Žymiausia ir populiariausia buvo Kretingos

¹⁴ *Endzinas A.* Specialiojo mokslo raidos Lietuvoje bruožai.— V., 1974, p. 110—113.

mokykla, kurioje mokėsi 200 ir daugiau mokinių (Edukacinės komisijos metu ji buvo vidurinė). Panašios veikė Šeduvoje, Varniuose, Kaltinėnuose. Dviklasė mokyklų programos atitiko pirmųjų vidurinės mokyklos klasių programas. Be elementarių žinių, jose buvo dėstomos lotynų ir rusų kalbos, geografija, o kai kuriose ir užsienio (vokiečių) kalba.

Apsčiai buvo tarpinio tipo mokyklų su nenusistovėjusiomis programomis. Jų mokymo turinys prašokdavo elementariosios pradinės mokyklos mokymo programą, dažniausiai čia dar eidavo lotynų kalbą, kai kur rusų ir vokiečių ar net prancūzų (reformatų ir liuteronų mokyklose), geografiją.

Visi šie pradinių mokyklų tipai buvo pradėję kurtis jau XVIII amžiuje. Nagrinėjamu laikotarpiu atsirado nauja — realinė — pradinė mokykla, rengianti valstiečių vaikus žemės darbui ir kartu teikianti elementaraus bendrojo lavinimo žinių. Žinomiausia Joniškėlio mokykla. Dvarininkas Ignotas Karpis (1809) buvo paskyres lėšų ir žemės valstiečių mokyklai bei ligoninei steigti. Ligi 1832 m. šią mokyklą globojo universitetas, ją galima laikyti tartum eksperimentine universiteto mokykla, — ji atstovavo Lietuvos aukštosios mokyklos požiūriui į liaudies švietimą. Mokyklos programą sudarė Kazimieras Kontrimas, remdamasis Tado Čackio 1807 m. parašytais ir Švietimo ministerijos patvirtintais parapiinių mokyklų nuostatais, tačiau universiteto programa pažangesnė: ji teikė valstiečio vaikui nemaža bendrojo lavinimo žinių, neakcentavo religinio auklėjimo.

Joniškėlio mokykla buvo dviklasė, t. y. 4 metų. Joje dirbo du mokytojai, mokėsi universitete ir įgiję pedagoginį pasirengimą (buvo nusiūsti susipažinti su Lankasterio metodu), gydytojas. Abu mokytojai privalėjo mokėti gimtąją vaikų kalbą. Programa buvo realinės krypties. Mokykloje mokė skaityti, rašyti, lenkų ir rusų kalbų, katekizmo, moralės mokslo, bendrosios ir Rusijos geografijos, gamtos (apie artimiausią aplinką, naminius gyvulius, augalus, naudingus ūkiui mineralus), praktiškai taikomų matuojant aritmetikos ir geometrijos pradmenų, braižybos, kaimo statybos elementų, ūkio apskaitos. Lotynų kalbos programoje nebuvo. Pradėjus veikti Joniškėlio mokyklai, universiteto vizitatoriai ėmė kelti klausimą iš viso uždrausti lotynų kalbą parapiinėse mokyklose.

Kitose panašaus tipo mokyklose realinės programos nebuvo tiksliai laikomasi, tačiau tai, kad į pradines mokyklas, be geografijos, vienur kitur įvedama gamta, — pažangus aniems laikams reiškinys.

Materialiai gerai aprūpinta ir su naujoviška mokymo programa Joniškėlio mokykla nebuvo populiari. Universitetas tuo susirūpino: paaiškėjo, kad realinė mokymo programa nesiderina su klasikiniu vidurinių mokyklų profiliu, todėl tokio tipo pradinė mokykla turėjo tapti liaudies vaiko mokslo pradžia ir pabaiga.

3 lentelė. Elementarinių mokyklų ir jų mokinių skaičius Augustavo vaivadijoje 1820–1830 m.

	1820 m.	1824/25 m. m.	1826 m.	1830 m.
Miesto mokyklų skaičius	43	26	16	25
%	100,0	60,5	37,2	58,1
Mokinių skaičius	2117	851	106	1147
%	100,0	40,2	5,0	54,2
Kaimo mokyklų skaičius	113	35	39	13
%	100,0	31,0	34,5	11,5
Mokinių skaičius	2657	1057	674	387
%	100,0	39,8	25,4	14,6
Iš viso mokyklų	156	61	55	38
%	100,0	39,1	35,3	24,4
Iš viso mokinių	4774	1908	780	1534
%	100,0	40,0	16,3	32,1

Lentelė sudaryta remiantis: Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 85.

Reikia manyti, kad, kaimuose atsiradus daugiau prasimokiusių žmonių, turėjo plėstis ir kaimo mokyklėlių tinklas bei namų mokymas.

Ligi 1831 m. vienoje parapišose mokyklose mokytą lietuviškai, kitose lygiagrečiai ir lenkiškai ar vien lenkiškai. Skaityti mokoma iš įvairių knygų ir net įvairiomis kalbomis. Saviems reikalams, ypač bakalorijose, amžininkų Jono Chodzko, Vladimiro Gadono, Tomo Dabševičiaus liudijimu, mokytasi lietuviškai, o ketinantys toliau mokytis ar norintys poniškesni pasirodyti mokėsi lenkiškai. Protestantų parapišose mokyklose dažnai vietoj lenkų kalbos buvo vartojama vokiečių, nors vaikams dažnai ji būdavo visai negirdėta.

Jau nuo XIX a. pirmo ketvirčio itin stiprėjo tendencija konsoliduoti visas buvusią feodalinę Lenkijos ir Lietuvos valstybę sudariusias tautas ir pirmenybę teikti lenkų tautai. Dėl to prasidėjo tam tikras švietimo vadovybę sudarančių Vilniaus intelektualų spaudimas. Dviklasėse parapišose ir vidurinėse mokyklose buvo dėstoma tik lenkiškai, reikalaujama gražios tarties, taisyklingos kalbos ir gero stiliaus. Kartu daugumai smulkiųjų bajorų lenkų kalba tapo jų kilmingumo požymiu.

Greita minėtos tendencijos ryškėjo ir kita: stiprinti ligi tol daugiau gaivališkai besikuriančias lietuviškas liaudies mokyklas,

aprupinti jas vadovėliais, plėsti mokymo turinį bei gerinti jo metodus. Šio darbo ėmėsi lietuvių šviesuomenė, ypač kai joje padaugėjo pasauliečių.

3.2. 1831–1861 metai

Caro valdžia siekė Lietuvoje palikti tik valdines mokyklas. Tačiau iš karto ji neturėjo nei lėšų joms išlaikyti, nei mokytojų, dėl to vėl buvo leista veikti nuolatos mažinamoms senosioms parapišoms mokykloms.

Tuoju pat išnyko dviklasės 4 metų parapišos mokyklos. Valdinės parapišos turėjo laikytis 1828 m. mokyklų nuostatų: visų programos suvienodintos, įvesta dėstomoji rusų kalba. Tie patys reikalavimai buvo taikomi ir senosioms parapišoms mokykloms. Valdinės parapišos mokyklos buvo dviklasės (iš pradžių tik Zemaitijoje) ir vienklasės.

Nuo 1843 m. pradinės mokyklas pradėjo steigti Valstybinių turtų ministerija kartu su Švietimo ministerija. Jos buvo organizuojamos taip pat pagal 1828 m. mokyklų nuostatus. 1844 m. abi ministerijos susitarė, kad Lietuvos sąlygomis, skirtingai negu ministerijos Rusijoje, į jas būtų priimami ne tik valstybinių valstiečių, bet ir kitų kaimo gyventojų vaikai, kad jose mokytų nebūtinai pravoslavų dvasininkai, kurių Lietuvoje buvo dar mažai ir kurie būtų buvę labai nepopuliarūs, bet nevietiniai mokytojai.

Parapišoms mokykloms tvarkyti paskirtas pravoslavų dvasininkas seminariją baigęs specialus prižiūrėtojas, globėjas. Jis vizitavo ir Valstybinių turtų ministerijos mokyklas. Kiek laisviau tvarkėsi reformatų ir liuteronų parapišos mokyklos.

Po visų tų pertvarkymų 1803–1831 m. buvusių įvairių tipų mokyklų sumažėjo, tačiau inspektorių raportuose ligi pat 1860 m. žymima, kad tai vienoje, tai kitose nevaldinėse parapišose mokyklose mokymo programa savavališkai išplečiama: vienur dėstoma lotynų kalba, kitur geografija, vokiečių (neevangelikų mokyklose, kur ji buvo leidžiama) ar lenkų kalbos. Nepasitaikydavo tik gamtos mokslų — realinė pradinė mokykla panaikinta.

Caro valdžia nebuvo suinteresuota skirti kiek daugiau lėšų liaudies švietimui, todėl valdinių mokyklų steigė mažai (žr. 4 lentelę).

Užnemunėje — Marijampolės, Kalvarijos ir Seinų apskrityse — 1839 m. buvo 21 parapišos mokykla su 626 mokiniais, 1844 m. — 28 su 792, 1852 m. — 37 su 1497 ir 1860 m. — 28 mokyklos su 1704 mokiniais. Be to, čia toliau veikė po vieną bendrojo lavinimo sekmadieninę mokyklą amatininkų jaunimui.

Sitoks pradinių mokyklų skaičius nieku būdu negalėjo patenkinti vakarinių Lietuvos sričių, kur liaudies švietimo tradicijos buvo palyginti stiprios.

Po 1831 m. sukilimo tebeveikė namų mokymas ir kaimo mokyklėlės — bakalorijos. Šis mokymo būdas valdžiai kėlė nerimo,

4 lentelė. Valdžios kontroliuojamų pradinų mokyklų ir jų mokinių skaičius Vilniaus, Kauno ir Augustavo gubernijose 1839, 1856, 1857 m.

Mokyklų tipai	Vilniaus gub.				Kauno gub.		Augustavo gub. (lietuviškoji dalis)	
	1839 m.		1856 m.		1856 m.		1857 m.	
	mo-kyklų	mo-kinių	mo-kyklų	mo-kinių	mo-kyklų	mo-kinių	mo-kyklų	mo-kinių
Parapinės	51	1106	3	64	16	447	30	1397
Valdinės parapinės	16		15	389	19	599	—	—
Valstybinių turtų ministerijos	—	—	18	339	23	827	—	—
Amatų	—	—	—	—	—	—	3	61
Iš viso	67	1106	36	792	58	1873	33	1458

Lentelė sudaryta remiantis: *Lukšienė M.* Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 230, 231, 266, 437—439.

ir 1834 m. liepos 13 (1) d. aplinkraščiu¹⁶ buvo grasinama 250 rb bauda, susekus mokant be leidimo. Ta priemonė nepadėjo. Pačios lietuvių liaudies, ypač vakarinių sričių, poreikis mokytis stiprėjo. Siekdama didesnės įtakos jai, mokyklomis susirūpino ir Zemaičių vyskupystės vadovybė. 1841 m. birželio 4 (gegužės 23) d. Vidaus reikalų ministerija leido Telšių (Zemaičių) vyskupystės dvasininkams ir tarnautojams prie bažnyčių mokytis lietuviškai skaityti bei tikybos su sąlyga, jei valdžiai bus pranešama apie šias mokyklas ir jei kartu bus mokoma ir rusų kalbos¹⁷.

Parapijų dvasininkai sunkiūs mokyklų organizavimo pareigos ėmėsi nenoromis. Padėtis pagerėjo, Zemaičių vyskupu 1850 m. tapus Motiejui Valančiui. Šis reikalaute reikalavo iš dvasininkų smulkių ataskaitų apie mokyklas ir mokančių skaityti parapijoje skaičių, vartodavo skatinamąsias ir kai kurias spaudimo priemones apsileidusiems. Netruko išaugti palyginti platus lietuviškų mokyklų tinklas. Jos rėmėsi sena bakalorijų ir namų mokymo tradicija. M. Valančius ataskaitoje valdžiai pažymi, jog Kauno gubernijoje 1853 m. buvo 197 parapinės mokyklos su 5910 mokinių. Žinant, kad kitais metais veikė 15 valdinių parapinių su 933 mokiniais¹⁸, galima susidaryti vaizdą, kokį vaidmenį atliko valančinės mokyklos.

¹⁶ TSRS CVIA, f. 822, ap. 1, b. 8201, l. 1 (S. Giedraičio 1841.I.25 raštas R. Katalikų dvasinei kolegijai); plg. *Lukšienė M.* Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 234.

¹⁷ TSRS CVIA, f. 821, ap. 25, b. 485, l. 8 (Švietimo ministerijos 1841.V.2 raštas Vidaus reikalų ministerijai); plg. *Lukšienė M.* Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 235.

¹⁸ *Alekna A.* Zemaičių vyskupas Motiejus Valančius.— Klaipėda, 1922, p. 60, 61.

Apie XIX a. vidurį pradėdama organizuoti suaugusiųjų švietimas. Antai M. Valančius, reikalaujamas žinių, kiek parapijoje mokančių skaityti žmonių, ragino mokytis analfabetus. Liaudies švietimui kilti gerokai padėjo blaivybės judėjimas, pasiekęs gražių rezultatų. Šį judėjimą sveikino ir palaikė Nikolajus Dobroliubovas ir kiti rusų revoliuciniai demokratai¹⁹.

Nagrinėjant sukilimo priežastis ir dalyvius, caro valdžiai ypač didelį nerimą kėlė tai, kad jame palyginti plačiai dalyvavo žemaičių valstiečiai, o socialinių bruzdėjimų labiausiai bijota. Tai buvo viena iš priežasčių, dėl ko po 1831 m. sukilimo buvo sąmoningai mažinama, ypač Zemaičiuose, mokyklų.

Valdžios žinioje esančios mokyklos aiškiai nepatenkino krašto poreikio šviestis. Amžiaus viduryje pastebimai išaugo mokinių skaičius. Šalia to gausėjančios nevaldinės mokyklos, ypač Zemaičiuose, yra ne vien besikeičiančių ekonominių sąlygų padarinys, bet ir politinio tautos brendimo požymis.

Užnemunėje, įsigalėjus reakcijai, caro valdžia stengėsi mažinti elementarinių mokyklų skaičių, nenorinčius vaikų leisti mokytis tėvus atleisdama nuo privalomo mokyklinio mokesčio. Tik apie amžiaus vidurį, augant poreikiui turėti nors elementarų išsilavinimą, mokyklų ėmė daugėti.

Mokymo turinys visą tą laikotarpį nenusistovėjo. Teoriškai vienklasėse valdinėse parapinėse mokyklose turėjo mokytis tikybos — 5 savaitines valandas, skaityti rusiškai — 6, lietuviškai — 3, lenkiškai — 2, aritmetikos — 4, dailės — 3 ir skaityti rankraštį — 1 valandą. Dviklasės mokyklos iš pradžių laikėsi vien senosios dviklasės mokyklų programos, bet ilgainiui nusistovėjo tokia: pirmoje klasėje mokytasi rusų kalbos, aritmetikos, geografijos pagrindų, tikybos; antroje — tų pačių dalykų ir Rusijos geografijos. Abiejų tipų mokyklų pagrindinis uždavinys buvo pramokyti rusų kalbos ir tikybos pagrindų.

Valančinėse mokyklose, be oficialiai leistų dalykų (tikybos, skaityti lietuviškai ir rusų kalbos pradmenų), dažnai dar buvo papildomai mokoma lenkų kalbos (daug kur ji virsdavo ir dėstoma), aritmetikos, kai kur — lotynų kalbos, geografijos.

Lietuvių kalbos padėtis mokyklose nebuvo tvirta. Valdinėse 3 savaitinės lietuvių kalbos pamokos tebuvo popieriuje, jau 1842 m. Vilniaus gubernatoriaus ataskaitoje pažymima, kad visi dalykai dėstomi rusų kalba. Išimtį sudarė tikyba — jos mokė lietuviškai ar lenkiškai. Retais atvejais mokytojas lietuvių kalbą vartojo kaip pagalbinę.

Evangelikų reformatų ir liuteronų mokyklose kalbų, tarp jų ir lietuvių, mokytasi pasirinktinai; tai daugiausia priklausė nuo mokytojo.

Privačioje Rietavo agronomijos mokykloje lietuviškai dėstyta net ir agronomija, ta kalba, kaip minėta, rašyti mokyklos baigti-

¹⁹ *Смирнов А. Ф.* Революционные связи народов России и Польши (30-е годы XIX века).— М., 1962, с. 195.

mo pažymėjimai (čia dirbo rašytojas L. Ivinskis). Tuo tarpu valdinėje Joniškėlio panašioje žemės ūkio profilio mokykloje visą tą laikotarpį lietuvių kalba nebuvo dėstoma. Rengiant 1860 m. mokyklų reformą, apie ją tik pasvarstyta.

Užnemunėje švietimo administracija visai ignoravo lietuvių kalbą, jos mokyta tik vadinamosiose pakampių mokyklėlėse.

Neslepama carinės valdžios asimiliacinė politika, varoma per valdines mokyklas, kėlė lietuvių liaudies priešinimąsi. Tai rodo pačios valdžios nusiskundimai, kad žmonės nenoriai leidžia vaikus į valdines mokyklas. Nemaža atvejų, kai toje pačioje vietoje tarpusavyje konkuruodavo nemokama, dažnai tėvų išlaikoma valdinė ir nevaldinė mokykla. Noras mokytis gimtąja kalba — vienas stipriausių argumentų prieš valdines mokyklas. Liaudies švietimo lygis šiuo laikotarpiu parėjo ne tiek nuo oficialiųjų, kiek nuo „pakampių“ mokyklų: bakalorijų ar valančinių, kurių plitimą sąlygojo gyvas pačios lietuvių liaudies poreikis šviestis ir negausios lietuvių šviesuomenės kultūrinis darbas.

Materialiai mokykla buvo menkai aprūpinamos. Jau nuo Edukacinės komisijos laikų kiekviena pradinė mokykla teoriškai privalėjo turėti specialų pastatą. Praktiškai to nebuvo pasiekta ir pirmame XIX a. ketvirtyje. Kai kurios mokyklos turėjo pastatus, bet dažnai nuomodavo valstiečio trobos galą arba įsikurdavo parapijos špitolėje. Patalpas mokykloms kai kada skirdavo parapija, retais atvejais — dvarininkai, o dažniausiai lėšų sudėdavo patys tėvai. Valdinių mokyklų patalpų nuomą mokėdavo valdžia. Bakalorijos, kaip jau minėta, dirbo pasavaičiui valstiečių trobose.

Specialiais mokykliniais baldais pajėgdavo apsirūpinti tik nedaugelis mokyklų. Dėl popieriaus ir rašomųjų priemonių brangumo dažniausiai vartotos lentelės ir grifeliai (kreidos rūšis) arba kartais — smėlis. Suolus su krašteliais, kad nenubyrėtų smėlis, įsitaisydavo mokyklos, dirbančios Lankasterio metodu (Lietuvoje jų buvo nedaug).

Pradinių mokyklų mokytojų atlyginimas buvo nedidelis. Ligi 1832 m. retai kur buvo mokama reguliariai visus metus. Dažniausiai lėšas rinkdavo iš mokinių tėvų. Vidutiniškai skaičiuojant, jei mokykloje 20 vaikų ir dirbama 2,5—3 mėn. per metus, mokytojas gaudavo atlyginimo apie 15 rb ir maisto produktų, jei 4—5 mėn., — apie 25 rublius. Taigi jis privalėjo turėti dar papildomą darbą. Dažnai klebonijoje mokytojas gaudavo stalą, t. y. maitindavosi. Kaimo mokyklėlės mokytojas misdavo toje troboje, kur vykdavo pamokos. Kai kurios mokyklos turėjo fundacijas, ir mokytojų atlyginimas buvo palyginti įmanomas.

Po 1832 m. valdinių mokyklų mokytojai gaudavo 90—100 rb per metus, ir dar kai kur rinktas mokesčiai iš vaikų tėvų.

Užnemunėje lėšos pradinėms mokykloms buvo renkamos iš gyventojų kaip mokesčiai.

Mokymo organizavimas ir būdai šiuo laikotarpiu nedaug pažengė į priekį. Pradinėse mokyklose, kaip ir vidurinėse, valandą trunkančios pamokos vykdavo prieš pietus ir po pietų (9—12 ir 14—18 val.), antradienio ir ketvirtadienio popiečiai laisvi. Toliau nuo mokyklos gyvenantiems mokiniams tekdavo samdyti butą. Tai labai pabrangindavo mokymą. Kaimo mokyklose ir vienklasėse parapinėse darbo trukmė priklausė nuo mokytojo; pamokos dažnai baigdavosi prieš saulės laidą.

Mokslų metų trukmė taip pat įvairavo. Edukacinė komisija reikalavo visur įvesti apytikriai 10 mėn. mokslo metus. Tačiau valstiečių vaikų darbas ūkyje buvo visuotinai įteisintas, ir praktiškai kaimo mokyklėlėse ir vienklasėse parapinėse mokyta nuo ganiavos sezono pabaigos ligi kito pradžios. Panašiai ir dviklasėse mokyklose: ligi užšalant mokinių būdavo mažai, pavasariop jos ir vėl ištuštėdavo.

Dviklasių parapiinių mokyklų mokymo programa buvo apibrėžta, todėl klasių ribos aiškesnės. Kitose mokymas skaičiuojamas, kiek žiemų vaikas mokosi.

Pamokos buvo skirstomos pagal jų turinį: rašymas, skaitymas, skaičiavimas ir kt.; mokyta dažniausiai individualiai, ypač vienklasėse parapinėse ir bakalorijose, iš įvairių vadovėlių ar knygų — pagal tai, ką vaikas turėjo ir kiek jis ko mokėjo. Tačiau XIX a. pirmoje pusėje jau siekiama vienodinti klasių mokymo turinį, laiką ir vadovėlius.

Lankasterio mokymo būdas, dar plačiai vadinamas tarpusavio pagalbos metodu, reikalavo kitaip organizuoti mokymą: grupei vienodai pasirengusių mokinių, vadovaujama kiek daugiau išmanančio, skiriama viena užduotis. Jos atlikimą kontroliuojantis mokinys — vadovas, vadinamasis monitorius, atsiskaito mokytojui. Toks mokymo būdas leido vienam mokytojui vadovauti labai didelei mokinių klasei (užsienyje pasitaikydavo klasių su keliais šimtais mokinių). Tatoi turėjo atpiginti liaudies švietimą, nes mokyklai reikėjo tik pastato, specialių suolų, kad nenubyrėtų smėlis, ir ypač skaitymo bei skaičiavimo standartinių lentelių, iš kurių pajėgtų mokytis ir kiek papruses vaikas. Tačiau Lankasterio mokymo metodu greit nusivilta, nes jis beveik nelavino vaikų, neįvirtino skaitymo technikos, o pati mokykla tenkindavosi tik išmokiusi skaityti ir kiek skaičiuoti. Kitos mokyklos plačiai naudojo tik vyresnių ar pažangesnių mokinių pagalbą mokant.

Skaityti mokyta dažniausiai skiemenavimo būdu. Garsinę analizę taikė tik labiau išprusę mokytojai. Baigus skiemenuoti dviejų, paskui trijų garsų skiemenis, skaitomi atskiri žodžiai, paprastai nesusiję su vaiko aplinka, neatsižvelgiant į jo suvokimą. Tada skaitomas rišlus dažniausiai tikiybinio turinio tekstas. Šitai mokant skaityti, daugiausia remtasi mechanine atmintimi, o ne suvokimu, ir vaikai kartais per porą žiemų neišmokdavo skaitymo technikos, o ir jos pramokę dar negalėdavo sąmoningai paskaityti.

3.3. Vadovėliai

Pradinių mokyklų ar namų mokymo vadovėliai būdavo įvairūs, dar plačiai vartotos ir šiaip pasitaikančios knygos. Universitetas, kaip ir Edukacinė komisija, siekė suvienodinti parapinių mokyklų programą ir vadovėlius, tačiau tesirūpino lenkiškais, bet ir tai nenuosekliai: antai pradinių mokyklų lenkų kalbos gramatikos taip ir neparengė. Po 1832 m. ten, kur mokyta nelietuviškai, vartoti lenkiški ir rusiški vadovėliai, nepritaikyti tos kalbos nemokantiems vaikams.

Lietuviškų vadovėlių leidimą lėmė rinkta ir lietuvių inteligentijos rūpinimasis jais. Dar XVIII a. antroje pusėje pasirodžiusį „Mokslas skaitymo lietuviško...“ pasipelnydamos be pataisymų leido įvairios spaustuvės: 1802–1863 m. pasirodė 55 leidimai (drauge su spėjamais). Kai kuriais metais įvairios spaustuvės per metus išleisdavo po 2–3 leidimus „Mokslo skaitymo lietuviško...“ Be senovinių, buvo leidžiama ir naujų elementorių. Pirmas naujoviškas ir kartu žymiausias — Kajetono Nezabitauskio-Zabičio „Naujas mokslas skaitymo dėl mažų vaikų Žemaičių ir Lietuvos“ (1824). 1838 m. pasirodė nežinomo autoriaus „Mokslas skaitymo dėl mažų vaikų su mokslu krikščionišku“ (J. Zavadzko spaustuvė), kuriame įdėta rusiška abėcėlė ir žodynėlis su lenkiškais paaiškinimais. Vadinasi, elementorius turėjo padėti mokytis net trijų kalbų. 1824 m. S. Daukantas išleido savo „Abėcėlę“ (antras leidimas 1857 m. įteiktas cenzūrai, bet neišspausdintas), 1846 m. išėjo Kajetono Aleknavičiaus „Elementorius“ (antras leidimas 1848 m.), 1848 m. — Jono Plechavičiaus „Naujas mokslas skaitymo rašto žemaitiško“, 1849 m. — Motiejaus Brundzos „Lamentorius lietuviškas“ (antras leidimas 1862 m.). 1852 m. Varšuvoje išspausdintas pirmas elementorius suvalkiečiams — Juozo Didinskio (iš tikrųjų Motiejaus Pranciškaus Marcinskio) „Mokslas lietuviško skaitymo“, 1855 m. išėjo Tado Juzumo (Juzumavičiaus) „Didysis elementorius“ (antras leidimas 1860 m.), 1860 m. — Mikalojaus Akelaičio „Lamentorius arba pradžia mokslo“, 1862 m. — Prano Vaiciekauskio „Lamentorius lenkiškas—lietuviškas dėl vaikų Olkininkų parapijos“ (dzūkų tarpe). Iš viso pasirodė 12 naujų elementorių. Vien jų leidimų skaičius (iš viso 67) rodo didelį skaitymo pradžiamokslų poreikį.

Blogiau buvo su kitais pradinio mokymo vadovėliais. Jeronimo Stanevičiaus aritmetikos vadovėlio universiteto cenzūra nepraleido, motyvuodama, jog kaimo žmonės šio dalyko tikslingiau mokyti lenkų kalba. Kai kuriuose elementoriuose būdavo surašyti skaitmenys, tačiau lietuviško aritmetikos vadovėlio XIX a. viduryje mokykla nesulaukė, nors 1858 m. jį buvo parengęs dar M. P. Marcinskis.

Apie 1811–1818 m. lietuvių inteligentų pastangomis mėginta sistemingai pagal oficialią programą parapines mokyklas aprūpinti lietuviškais vadovėliais. Aleksandras Butkevičius buvo pa-

rengęs lietuvių ir lenkų kalbų gramatiką, tačiau ir jos universitetas nepraleido. Poetas Antanas Strazdas išleido savo „Giesmes svietiškas ir šventas“ (1814), kurios mokyklose galėjo būti vartotos kaip lietuviškas atitikmuo lenkiškoms Pranciškaus Karpinskio giesmėms, 1818 m. — lietuvių kalba mokyklose vartojamą Roberto Belarmino katekizmą.

Pirmoji skaitymo pagal parapinių mokyklų programą knygelė buvo, rodos, Juozapo Rupeikos išversta į lietuvių kalbą ir 1823 m. išleista J. Chodzko „Jonas iš Svisločės“. Lietuviškas vertimas idėjiškai pažangesnis, pridėta radikaliai skambanti „Giesmė muzikėlio“, kiek supažangintas ir pats tekstas.

Pasaulietinio turinio skaitiniais pasipildė daugelis naujų elementorių: K. Nezabitauskis įdėjo priežodžių ir patarlių, S. Daukantas — pasakėčių ir priežodžių, K. Aleknavičius — pašnekesių („Kalbesiai“), M. Akelaitis — ūkinį patarimų ir kt.

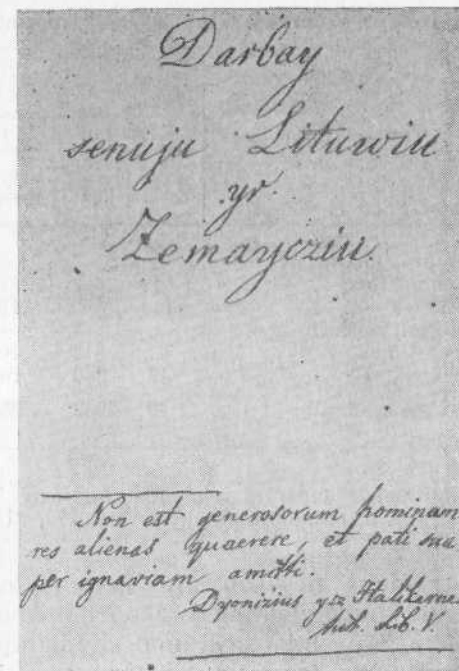
Ne specialiai mokyklai, bet apskritai vaikams ir suaugusiems švietis buvo vis gausiau rašoma ir leidžiama didaktinės prozos bei poezijos kūrinių ir praktinio pobūdžio knygelėlių (S. Daukantas, Simonas Stanevičius, A. Tatarė, M. Valančius, M. Akelaitis, L. Ivinskis ir kt.).

4. VIDURINĖS MOKYKLOS

Daugiausia dėmesio švietimo vadovybė skyrė vidurinėms mokykloms. Vilniaus švietimo apygardoje 1803 m. buvo 50 vidurinių mokyklų²⁰, vienuolikoje Vilniaus gubernijos apskričių — 16.

Lietuvos vidurinės mokyklos buvo vadinamos apskritinėmis ir gimnazijomis. Apskritinės būdavo trijų, keturių ar penkių klasių, atsizvelgiant, kiek dirbo mokytojų, bet mokslas jose trukdavo šešerius metus (kai kurios klasės buvo dvimetės).

²⁰ Į šį skaičių neįtrauktos baltarusiškose gubernijose veikusios vadinamosios liaudies mokyklos, kurių programos maždaug prilygo dviklasių parapinių mokyklų programoms.

17. S. Daukanto „Darbų“ rankraščio antraštinis lapas

5 lentelė. Vidurinių mokyklų ir jų mokinių skaičius Lietuvoje 1809–1856 m.

Mokyklų tipai	Vilniaus gubernija							
	1809 m.		1822 m.		1829 m.		1839 m.	
	mo- kyklų	mo- kinių	mo- kyklų	mo- kinių	mo- kyklų	mo- kinių	mo- kyklų	mo- kinių
Bajorų institutas	—	—	—	—	—	—	1	123
Gimnazijos	1	2379	2	3735	4	776	2	1040
Apskritinės	14	—	13	—	13	2272	—	—
Bajorų apskritinės	—	—	—	—	—	—	7	1254
Pensionai	17	314	10	202	11	235	7	293
Konviktai	17	240	10	86	—	159	15	...
Iš viso	49	2933	35	4023	28	3442	32	2710

Lentelė sudaryta remiantis: *Lukšienė M.* Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 116, 271, 272, 437–440.

Edukacinės komisijos fondo lėšomis išlaikomos vidurinės mokyklos buvo vadinamos akademinėmis, Vilniaus gubernijoje 1820 m. buvo 4: Vilniaus, Kauno, Kėdainių ir Kražių. Kitos (Kolainių, Troškūnų, Zemačių Kalvarijos, Raseinių, Telšių, Dotnuvos, Padubysio, Panevėžio, Ukmergės, Merkinės, Barūnų, Ilūkstės) liko vienuolynų rankose, tačiau buvo tiesiogiai pavaldžios ir universitetui, kuris kruopščiai tikrino jų programas, dėstymą ir kt. 1825 m., norint suvienodinti Vilniaus švietimo apygardos ir Rusijos imperijos vidurines mokyklas, apskritinėse paliktos tik 3 klasės (ketvirtoji buvo tiems, kas nesirengė toliau mokytis) ir gimnazijos — 4 klasės, kiekvienai skiriant po vienerius metus. Ši vidurinės mokyklos struktūra išsilaikė ligi 1832 metų.

Užnemunės vidurinių mokyklų sistema buvo panaši, rėmėsi Edukacinės komisijos tradicijomis: paapygardinės (3 klasių) ir apygardinės (4 klasių) mokyklos atitiko apskritines, o 6 klasių vaivadinės, arba departamentinės (vėliau — licėjai), — gimnazijas. Užnemunėje, Seinuose, 1808–1817 m. veikė iš Lomžos atkeltas licėjus, o nuo 1817/18 m. m. čia liko 5 klasių apygardinė mokykla, kuri 1824/25 m. m. tapo vaivadine. Po 1832 m., pertvarkant visas Lietuvos mokyklas pagal 1828 m. nuostatus, sumažinta vidurinių mokyklų skaičius: uždaryta Merkinės, Barūnų 1831 m., Dotnuvos 1832 m., Padubysio, Kėdainių 1835 m., Zemačių Kalvarijos 1836 m., Troškūnų 1840 m., Kražių gimnazija 1844 m. „perkelta“ į Kauną. Susiaurintos apskritinių mokyklų programos ir sutrumpintas mokymo jose laikas. Tačiau, bijodama erzinti vietinę bajoriją, caro valdžia Lietuvoje paliko bajorų apskritines mokyklas. Jos buvo 5 (o ne 3 kaip Rusijoje) klasių, ku-

Vilniaus gub.		Kauno gub.		Augustavo gub. (lietuviškoji dalis)	
1856 m.		1856 m.		1854 m.	
mo- kyklų	mo- kinių	mo- kyklų	mo- kinių	mo- kyklų	mo- kinių
1	157	—	—	—	—
1	370	2	610	1	169
—	—	—	—	1	178
4	608	5	622	—	—
9	459	3	671	2	65
—	—	—	—	—	—
15	1594	10	1903	4	412

riose einamas nepilnas 5 klasių gimnazijos kursas, todėl ryšio tarp jų ir gimnazijų nebuvo.

1839 m. tokios bajorų apskritinės mokyklos veikė Vilniuje, Kaune, Ukmergėje, Panevėžyje, Švenčionyse, Kėdainiuose ir Šiauliuose. 1858 m. sumažinta penkiaklasių apskritinių mokyklų, kai kurios paverstos triklasėmis. Po kelių pertvarkymų 1860 m. Lietuvoje buvo 6 gimnazijos (Vilniaus bajorų institutas, Vilniaus, Švenčionių, Kauno, Kėdainių, Šiaulių ir Panevėžio), 2 penkiaklasiai skyriai (Vilniaus ir Telšių) ir 3 triklasės apskritinės (Raseinių, Uk-

mergės ir Lydos). Užnemunės apskrities mokyklos buvo 4 klasių, gimnazijos — 8, dviejų profilių — filologinio ir techninio. Veikė apskritinė Seinų mokykla (1840 m. iškelta į Marijampolę) ir nuo 1839 m. — Suvalkų gimnazija. Pagal 1840 m. nuostatus apskritinės mokyklos skirstomos į filologines, komercines, agronomines bei technines. 1846–1849 m. Marijampolės apskritinė mokykla buvo agronominio profilio, paskui vėl tapo filologine (kad būtų galima iš jos stoti į dvasines seminarias).

Apžvelgus vidurinių mokyklų raidą feodalizmo krizės laikotarpiu (žr. 5 lentelę), matyti, kad vidurinių mokyklų, duodančių teisę stoti į aukštąją, daugiausia XIX a. pirmame ketvirtyje; tada gausiausia ir mokinių. Po 1831 m. sukilimo mokyklų, duodančių teisę stoti į aukštąją, paliekama vos pora, mokinių sumažėja, ir tik kiek susilpnėjęs reakcijai po pralaimėto Krymo karo ligi 1863 m. sukilimo padėtis ima kiek gerėti.

XIX a. pirmame ketvirtyje mokyklose buvo mokoma pagal Edukacinės komisijos laikų programas. Jos buvo filologinio profilio, dėstyta daug realinių dalykų. Dėstomoji kalba — lenkų. Gimtoji mokinių kalba kai kur buvo dar vartojama pirmose klasėse, kol vaikai pradėdavo suprasti svetimą kalbą. 1805 m. mokyklas vizitavęs profesorius Filipas Nerijus Golianskis, pamatęs, kaip Lietuvoje, ypač vakarinėje jos dalyje, vargsta moksleiviai su svetima kalba ir kaip tai neigiamai atsiliepia pažangumui, buvo siūlęs įvesti lietuvių kalbą. Tačiau į tai universitetas nereagavo.

Humanitarinių dalykų — gramatikos, retorikos bei poezijos — dėstymas turėjo senas, dar iš XVI–XVIII a. atėjusias tradicijas, pagal kurias jų mokoma, remiantis daugiausia antika. Be to, teoriškai ir praktiškai buvo supažindinama su teismo, seimo ir baž-

nytinės retorikos pavyzdžiais iš Lenkijos ir Lietuvos valstybinio gyvenimo praktikos. Pamažu per universitetą baigusius mokytojus (pvz., poetas Adomas Mickevičius Kaune ir kt.) į mokyklas skverbėsi istorinis požiūris į literatūros procesą, siejamas su kultūros istorijos žiniomis, vis daugiau dėmesio kreipiama į naują literatūrą. Be lenkų kalbos, nemaža laiko vidurinėse mokyklose buvo skiriama lotynų, rusų ir pasirinktinai prancūzų ar vokiečių kalboms (žr. 6 lentelę).

Tokias pat senas tradicijas kaip gramatikos bei retorikos dėstymas turėjo ir matematikos programą, kuri dabar tapo platesnė ir daugiau siejama su praktika (dėstomi matavimas, braižyba, architektūros pradmenys).

Sviečiamoji amžiaus išskelti moralės ir gamtos mokslai buvo tiesiog perimti iš Edukacinės komisijos mokyklų. Kovoje už nekufesinę mokyklą, žemesnėse klasėse buvo einamas moralės ir papročių mokslas, kuris vyresnėse klasėse tęsiamas — dėstoma vadinamoji prigimtinė, politinė ir tautų teisė. Etikos pagrindą sudarė racionalistinis požiūris į žmogų ir žmonių santykius, vengiama antgamtinių sankcijų, ieškoma pagrindo istorinių bei etinių reiškinių priežastingumui paremti. Vadovėlių „Prigimtinės, politinės teisės, politinės ekonomijos ir tautų teisės mokslas“ parašė fiziokratų teorijos šalininkas J. Stroinovskis (buvęs Vilniaus universiteto rektorius). Išversta į rusų kalbą ši knyga buvo vartojama ir Rusijos mokyklose. Įsigalint reakcijai, vis labiau pasigirdo balsų, reikalaujančių stiprinti tikybos dėstymą. Moralės kurse vis daugiau atsirado religinių elementų.

XIX a. pirmoje pusėje, gilėjant įvairių visuomenės reiškinių istoriniam pažinimui, savaime daugiau dėmesio turėjo būti skiriama istorijos pamokoms. Pagrindiniai istorijos kursai buvo šie: visuotinės, Lenkijos ir Lietuvos bei Rusijos. Mokykloms skiriamame Lenkijos istorijos vadovėlyje Lietuvos istorija tebuvo paliečiama tiek, kiek siejosi su Lenkijos istorija. 1818 m. istorikas Joachimas Lelevelis, dirbęs Vilniaus universitete, kiek papildė jį Lietuvos istorijos faktais, bet visuomenė tuo buvo nepatenkinta. J. Lelevelis pripažino (1824) kritiką buvus pagrįstą. Kai kur priklausomai nuo mokytojo buvo einamas atskiras Lietuvos istorijos kursas: Telšių, Panevėžio, Raseinių apskritinėse mokyklose, Vilniaus Deibelio mergaičių pensione. Kražiuose bendras Lenkijos ir Lietuvos istorijos kursas buvo papildytas ikiunijiniais Lietuvos istorijos faktais. Dėstant istoriją, šalia dar palyginti atsilikusios istorinės faktografijos ir statiško žmonijos istorijos suvokimo jau pastebimas besiformuojantis ir naujas požiūris į istorinį procesą. Ypač tai pasakytina apie jaunuosius mokytojus, klausiusius universitete J. Lelevelio ir kitų paskaitų. Pradedamas vertinti liaudies vaidmuo, baudžiavinė santvarka laikoma neteisinga ir pasmerkta žūti. Kartu rengiama dirva skeptiškam požiūriui į monarchiją kaip į idealią politinę santvarką.

6 lentelė. Savaitinių pamokų skaičius Lietuvos (Vilniaus) švietimo apygardos vidurinėse mokyklose 1793—1846 m.

Dalykai	1793 m.	1803 m.	1826 m.	1834 m.	1846 m.
Lotynų kalba	} 41	} 38	21	42	27
Lenkų kalba			19	16,5	—
Rusų kalba	—	(16*)	24	42	28
Vokiečių kalba	—	} 16**	24**	21	—
Prancūzų kalba	—		—	18	14
Logika	—	2	8	—	4
Geografija	4	} 24	} 9	} 30	12
Istorija	5				8
Rusijos istorija	—	—	—	—	6
Dorovė	—	22	4	—	—
Papročių mokslas	} 17	} 22	—	—	—
Politinė ekonomija			—	—	—
Matematika	42	30	23	34,5	} 23
Matematinė geografija	—	—	—	—	
Fizika	} 29	} 20	} 14	6	5
Gamta				—	—
Dailyraštis	4	4	2	} 15	} 10
Piešimas	16	—	—		
Tikyba	**	***	11	15	11
Iš viso	158	172	159	240	148

Lentelė sudaryta remiantis: *Lukšienė M.* Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 125.

* Fakultatyvinė.

** Pasirinktinai.

*** Dėstoma kiekvienos tikybos kulto namuose.

Vidurinėje mokykloje buvo einama botanika, zoologija, mineralogija, fizika ir chemijos pagrindai. Nuo pat 1803 m. buvo reikalaujama steigti mokyklose fizikos, matematikos bei chemijos kabinetus, meteorologijos aikšteles, skirti sklypus sodui, pabrėžiama bandymų nauda pamokose. Tačiau dažnai trūko lėšų kabinetams sutvarkyti. Ypač daug pastangų universiteto vadovybei teko padėti, norint pagerinti gamtos dalykų dėstymą vienuolynų laikomose vidurinėse mokyklose, kur buvo reikalaujama atsiskirti nesistemos enciklopedinės faktografijos. Daug dėmesio kreipiama į metodologinį gamtos mokslų poveikį, formuojant mokytojų mąstymo įgūdžius. Sąmoningai siekiama nusikratyti iš senosios mokyklos paveldėto scholastinio metodo. Gamtos mokslus stengiamasi sieti su daržininkyste bei sodininkyste, tik tam dažnai trūko tinkamos bazės.

Edukacinės komisijos įvestas fizinis lavinimas 1803—1831 m. į mokyklų programas nebuvo įtraukiamas politiniais sumetimais, nes bijota, kad iš XVIII a. tradicijų neįgautų karinės mankštos pobūdžio. Higienos žinios buvo perteikiamos fakultatyviai.

Nuo 1824/25 m. m. mokymo programas pradėta siaurinti ir kombinuotą klasikinę-realinę tipą keisti vien klasikiniu. Istorija ir

geografija pradėta dėstyti rusiškai, o po 1831 m. sukilimo, reformavus vidurines mokyklas, visur įvedama kaip dėstomoji valstybinė rusų kalba. Pamažu atsižadėta logikos, politinės ekonomijos, dorovės ir prigimtinės teisės, gamtos mokslų, Lietuvos ir Lenkijos istorijos, lenkų kalbos ir literatūros, sodininkystės ir daržininkystės, susiaurintas visuotinės istorijos, fizikos kursas (žr. 6 lentelę). Lietuvos gimnazijų mokymo programos buvo sulygintos su visos Rusijos imperijos gimnazijų programomis. Iš apskritinių mokyklų 1849 m. išbraukta lotynų kalba.

Klasikinis vidurinės mokyklos tipas buvo skiriamas bajorijai ir stambiajai buržuazijai. Žemesniesiems sluoksniams 1832 m., kaip ir visoje Rusijoje, steigiamos realinės klasės su chemija, technologija ir mechanika. Tačiau baigusieji realines klases neturėjo teisės stoti į universitetą. Pagaliau 1851 m. pažangieji rusų pedagogikos atstovai iškovojo, kad į mokymo programą vėl būtų įtraukti gamtos mokslai. 1857 m. skiriama pora savaitinių valandų lenkų kalbai, 1858 m. įvedama gimnastika.

Mergaičių į gimnazijas ir apskritines mokyklas nepriimdavo. Jos mokėsi pensionuose, kurių dalis prilygo vidurinės mokyklos pirmoms 3 klasėms, tik be lotynų kalbos. Ypatingas dėmesys čia buvo skiriamas kalboms, mokoma muzikos ir darbų. Nuo 1837 m. pensionai pradeda diferencijuotis į 2 tipus: vienas — pradinės mokyklos tipo, antras pagal 1828 m. nuostatus — apskritinės, tačiau abiejuose labai rūpinamasi užsienio kalbomis. Pensionai buvo privatūs, tik apie amžiaus vidurį ėmė rasti valdinių. Iš pradžių jie koncentravosi didesniuose miestuose (Vilniuje, Kaune), vėliau imta steigti ir mažesniuose. Nuo 1860 m. pradėta kurti jau ir mergaičių gimnazijas (7 klasių). Pirmosios pradėjo veikti Vilniuje ir Kaune.

Ligi 1831 m. vidurinėse mokyklose buvo laikomasi Edukacinės komisijos mokymo organizavimo ir metodinių nurodymų. Pamokos vykdavo su 2 val. pietų pertrauka, per kurią mokiniai turėdavo dar atlikti dalį namų darbų. Tik apie XIX a. vidurį mokyklos ėmė dirbti vien prieš pietus.

Tartum mokytojo ir mokinių tarpininkas buvo direktorius — korepetitorius, kuris kontroliavo jam paskirtą mokinių grupelę ar net vieną mokinį ir atsiskaitydavo mokytojui. Šis būdas siaurino savarankišką mokinio darbą, tačiau jis tolydžio nyko, ir ilgainiui korepetitorius liko kaip privatus silpnesniųjų pagalbininkas.

Dar XVIII a. pabaigoje iškeltas pageidavimas mažinti verbalizmą, vesti vaiko pažinimą nuo daikto prie apibendrinimo ir atgal į praktiką ir XIX a. pirmame ketvirtyje tebuvo siekiamas idealas. Po 1832 m., vidurinėse mokyklose ėmus mažiau dėstyti gamtos mokslų, visą mokymą bei auklėjimą besąlygiškai parėmus autoritariniais metodais, vėl labiau įsitvirtino verbalizmas.

Ligi pat 1853 m. stojimo į vidurines mokyklas amžius nebuvo ribojamas. Dėl to I klasėje pasitaikydavo 8—9 ir 22 m. mokinių (vyresni daugiausia būdavo valstiečių vaikų). Pedagoginiu at-

žvilgiu tatai vertintina neigiamai, tačiau anuo metu luominėje visuomenėje išėjęs 1853 m. potvarkis šalinti iš gimnazijos vyresnius negu norma mokinius (I klasėje vyresnius negu 13 m. imtinai) didžiausią skriaudą darė neprivilegiuotiems sluoksniams.

Vadovėliai. Vidurinių mokyklų vadovėliai buvo iš dalies perimti dar iš Edukacinės komisijos laikų, kai kuriuos tobulino ir vietoje rašė mokytojai, dažnai Vilniaus universiteto profesoriai, pvz., Stanislovas Bonifacas Jundzilas — botanikos, Andrius Sniadeckis — chemijos ir kt. Knygos, tarp jų ir vadovėliai, tuo metu buvo brangios, ir neturtingi mokiniai, nepajėgdami nusipirkti, perrašinėdavo išties knygas arba dažnai mokytojai diktudavo pamokos turinį. Tie užrašai vadinami seksternais.

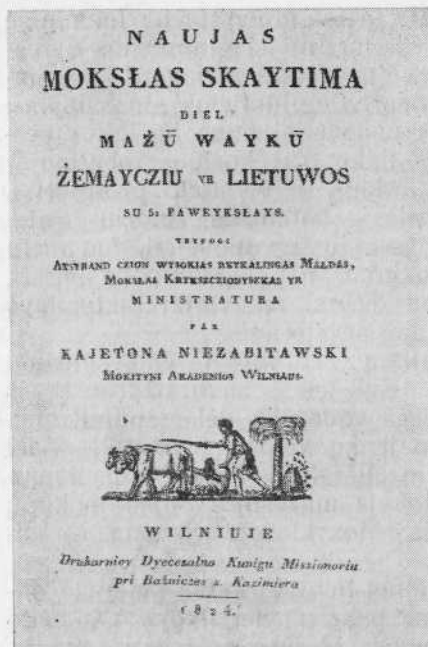
Po 1824 m. moksleivių bruzdėjimų caro valdžia ėmė politiniu atžvilgiu kontroliuoti vadovėlius. Kai kurie buvo uždrausti, iš jų J. Stroinovskio prigimtinės teisės vadovėlis dėl respublikoniškų tendencijų, Anupro Kopčinskio lenkų kalbos gramatika — dėl poros lenkų patriotizmą žadinančių eilėraščių. Po 1831 m. ir mokymo turinys, ir vadovėliai turėjo vis mažesnę ryšį su mokinių kultūrine aplinka bei tradicijomis. Mokyklos ir visuomenės susvetimėjimas gilėjo.

Apie vidurinių mokyklų vadovėlius lietuvių kalba švietimo administracija per visą XIX a. pirmą pusę nė negalvojo. Vis dėlto kai kurie lietuviai pedagogai pirmose klasėse neišsiversdavo be gimtosios vaikų kalbos. Ir čia kilo mintis parūpinti vadovėlių, padedančių vaikams mokytis svetima kalba. Be to, lietuvių inteligentija brandino mintį turėti ir lietuvišką vidurinę mokyklą. Daug realesnis dalykas buvo pateikti vis labiau plintančiai žmonių savišvietai būtiniausių lietuviškų knygų. Lietuviškiems vadovėliams leisti sąlygos buvo sunkios, daug jų parašytų liko gulėti.

Iš tokių pagalbinių vadovėlių minėtina M. P. Marcinskio „Lenkų kalbos gramatika lietuviams“ (Gramatyka polska dla Litwinów, 1835, antras leidimas — 1861 m.), skirta suvalkiečiams. Visas tekstas lietuviškas, lenkiški kaitomi žodžiai verčiami taip pat į lietuvių kalbą. Lenkų kalba laikoma svetima, kurios mokomasi, remiantis gimtąja. Vadovėlis, matyt, buvo vartojamas, jei pasirodė 2 leidimai.

1832 m. Kalikstas Kasakauskas lenkų kalba išleido „Kalbrėdą liežuvio žemaitiško“, tarsi skirtą lenkams mokytis lietuvių kalbos. Vis dėlto, mokant lenkų kalbos gramatikos, ji galėjo padėti mokytojui ir mokiniui palyginti gimtosios ir svetimos kalbos atitinkamus reiškinius.

Neabejotiną pagalbą vidurinės mokyklos mokiniui lietuviui teikė S. Daukanto „Prasma lotynų kalbos“ (1837) — lotynų kalbos gramatikos vadovėlis. Jis turėjo 2 uždavinius: palengvinti mokytis antros svetimos kalbos, remiantis gimtąja, o ne svetima kalba, ir drauge duoti gimtosios kalbos pagrindus. Vadovėlis buvo, matyt, vartojamas, jei 1849 m. leidimas buvo pasibaigęs.

18. Kajetono Nezabitauskio elementoriaus „Naujas mokslas skaitymo“ antraštinis puslapis

Abi knygos atitiko vidurinės mokyklos žemesnių klasių programą ir kartu galėjo tikti jaunimo savišvietai. Iš kalbinių vadovėlių, ano meto sąlygomis skirtų savišvietai arba mokytojui, minėtina Jono Juškos (mokytojo) „Kalbos lietuviško liežuvio ir lietuviškas statrašymas, arba ortografija“ (1861).

Pirmoji Lietuvos istorija lietuvių kalba — S. Daukanto „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“ (parašyta 1822 m.) — paties autoriaus skiriama ir neoficialiajai lietuviškai mokyklai, ypač namų. Deja, elementorių skaitiniuose nė vienas autorius (ligi M. Valančiaus „Pasakojimo Antano tretininko“ (1872) nesugebėjo paliešti savo krašto istorijos temų.

Geografijos vadovėlius lietuvių kalba buvo parengę 2 autoriai: Antanas Janikavičius — 1838 m. ir Danielius Jankūnas — 1861 metais. Botanikos vadovėlį sudaryti ėmėsi Ambraziejus Kašarauskas, kuris nebaigė to darbo. Botanikos terminiją sudarė J. Pabrėža, chemijos — L. Ivinskis.

Socialinė mokinių sudėtis. Visuomenėje įsigalėjusia nuomone, vidurinė mokykla taip pat buvo skiriama aukštesniems sluoksniams, tačiau XIX a. pirmame ketvirtyje nedraudžiama į ją stoti ir žemesnių sluoksnių vaikams. Todėl mokyklos dažnai padėdavo nuslėpti net ir dvarininkų ieškomus baudžiauninkus. Vakarų Lie-

Savišvietai rašoma palyginti daug lietuvių kalbos gramatikų (Dominyko Mogėno, Simono Groso, K. Nezabitauskio, Juozo Čiuldos, Aleksandro Prekerio, Kazimiero Kristupo Daukšos), tačiau retą pavyko išspausdinti. Tai S. Stanevičiaus 1829 m. išleistas „Trumpas pamokymas kalbos lietuviškos arba žemaitiškos“ (pakartotas 1737 m. leidimas).

Su vidurine mokykla tiesiogiai buvo susiję šie leidiniai. 1823 m. S. Stanevičius išvertė į lietuvių kalbą Šarlio Fransua Lomono (Lhomond) „Istoriją šventą“. Lotyniškas originalas vidurinėse mokyklose vartotas kaip skaitiniai. 1820—1830 m. (išleista tik 1846 m.) S. Daukantas parengė Fedro pasakėčias („Pasakos Fedro“) ir 1846 m. Kornelijaus Nepoto „Gyvą džiųjų karvaidų senovės“.

tuvos srityse, kur buvo gausu laisvųjų žmonių ar činšinių valstiečių, ir vidurinėse mokyklose jų mokėsi palyginti didelis procentas. Antai 1824 m. Žemaičių Kalvarijos (dab. Varduvos) mokykloje valstiečių mokėsi 49%, Padubysio — 24%, Dotnuvos — 21%, Raseinių — 13%, Telšių — 9,6%, Troškūnų — 6,5%, Kražių — 4% visų mokinių, o Ukmergės, Panevėžio, Kauno, Vilniaus vidurinėse mokyklose tebuvo vienas kitas²¹. Ketinantys toliau mokytis stengėsi įsirašyti į bajorus, todėl besimokančių valstiečių vaikų iš tikrųjų buvo daugiau, negu rodo statistika.

1827 m. rugpjūčio 31 (19) d. caro įsaku uždrausta į gimnazijas ir universitetą priimti nelaisvųjų luomų vaikus, tačiau iki sukilimo į tą draudimą žiūrėta pro pirštus.

1837 m. gegužės 21 (9) d. įsakyta iš stojančių į gimnazijas miestiečių, valstiečių ir laisvųjų žmonių reikalauti atleidžiamųjų nuo rekrutų ir kitų prievolių raštų, o iš baudžiauninkų — pono tokio rašto. Mokyklų direktoriai dažniausiai reikalavdavo jų, duodami baigimo atestatą.

1849 m. valstiečių ir laisvųjų žmonių didžiausias procentas buvo šiose apskritinėse mokyklose: Panevėžio — 18,7%, Šiaulių — 16,6%, Telšių — 23% ir Kėdainių — 14,8%²². Užnemunėje šie potvarkiai negaliojo, ir Marijampolės vidurinėje mokykloje 1852 m. mokėsi 37% valstiečių²³. 1849 m. potvarkiu pareikalauta išvaryti tuos, kurie neturėjo atleidžiamųjų raštų. Iš Panevėžio apskrities, pvz., turėjo būti išvaryta 70 mokinių²⁴. Tai grėšė mokyklų likvidavimu, ir Švietimo ministerija prašė carą leisti netaikyti to potvarkio Vakarų gubernijoms. Nors varžtai buvo kiek atleisti, žemesnių sluoksnių vaikų vidurinėse mokyklose sumažėjo. To ir siekė caro švietimo politika.

Visuomeninė mokinių veikla. Po 1803 m. reformos pati mokykla nesiėmė skatinti mokinių burtis organizuotai veiklai. Kai kuriose vienuolių laikomose mokyklose veikė mokinių tikiškos draugijėlės pagal seną bajorų savivaldos tradiciją su savo renkama prefektais ir kitais pareigūnais, tačiau universitetas į jas žiūrėjo nepalankiai. Reakcijai stiprėjant, švietimo vadovybei bet kuris mokinių organizavimas atrodė pavojingas.

Nors kai kuriose mokyklose buvo apstu žemesnių socialinių sluoksnių mokinių, socialinio pobūdžio organizuotumas neišryškėja. Pasitaikydavo tik, kad mokiniai, gaivališkai susibūrę, atmušdavo iš dvarininko pasiūstų žmonių savo bendraklasį baudžiauninką ar padėdavo jam slapstytis ar pabėgti, bet šios mokinių reakcijos nevirto socialine organizuota veikla.

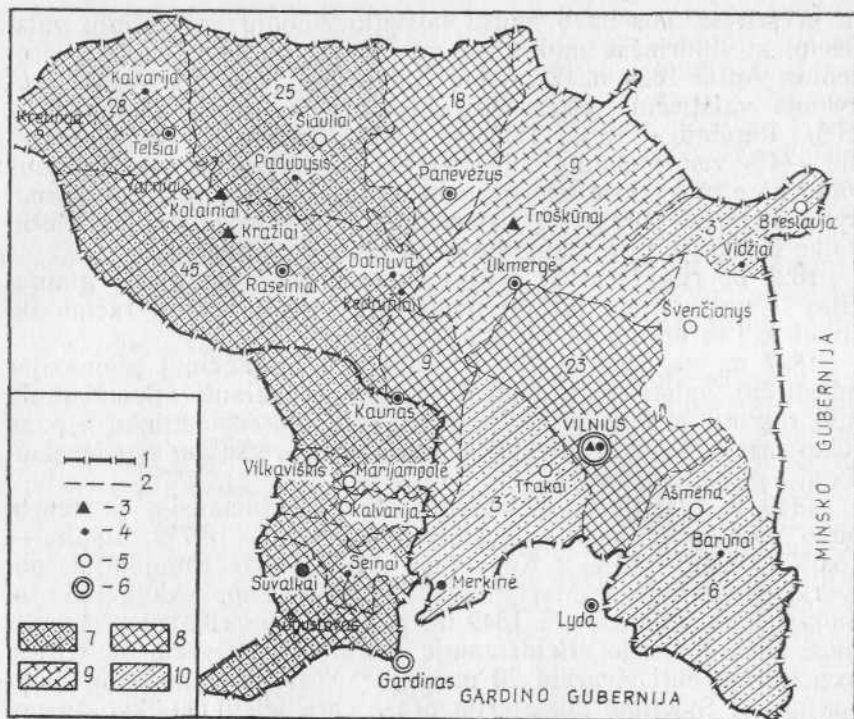
Politinio pobūdžio organizavimas vidurinėse mokyklose ėmė plisti, 1820—1824 m. augant politinei įtampai visame krašte.

²¹ Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 408.

²² Ten pat, p. 430.

²³ Ten pat, p. 439.

²⁴ Ten pat, p. 431.

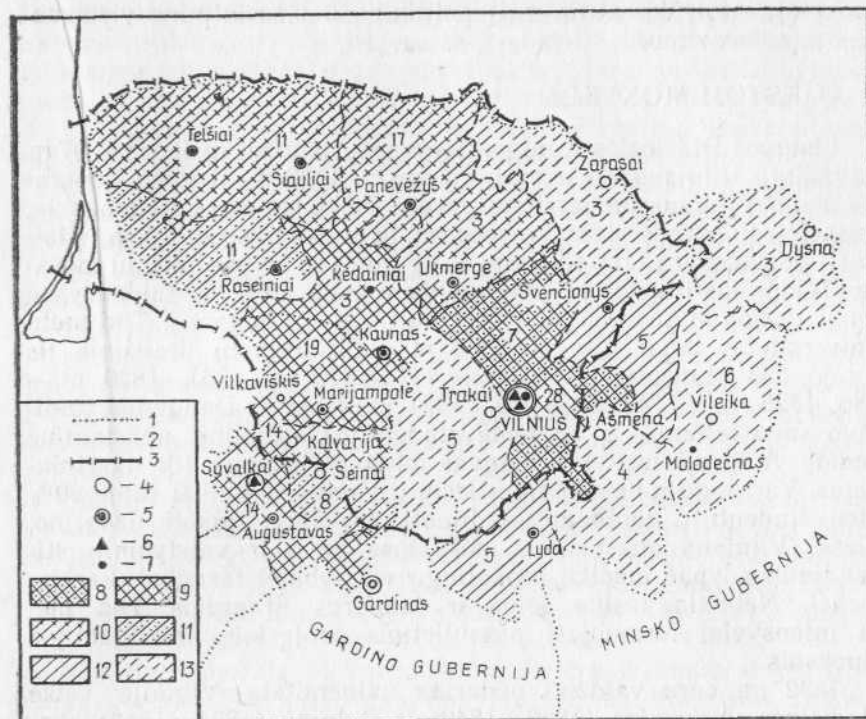

19. Parapinių, apskritinių mokyklų bei gimnazijų ir mokinių skaičius Vilniaus gubernijoje ir Užnemunėje 1826 m.:

1—gubernijų ribos; 2—apskričių ribos; 3—gimnazija; 4—apskritinė mokykla; 5—apskrities centras; 6—gubernijos centras; 7—vienas mokinis 50—100 gyventojų; 8—vienas mokinis 100—200 gyventojų; 9—vienas mokinis 200—300 gyventojų; 10—vienas mokinis 300—500 gyventojų (kur apskritis neštrichuota, nėra duomenų; skaitmuo apskrityje—mokyklų skaičius)

Mokinius neabejotinai veikė universiteto studentų slaptų ar pušiau slaptų draugijų—Filomatų bei Filaretų—veikla, žavėjo ir pats veikimo slaptumas. Aiškios programos nė vienas būrelis neturėjo. Vieni kėlė savišvietos tikslus, kiti persirašinėjo patriotinius eilėraščius, dar kiti, pvz., Kražių mokyklos „Juodieji broliai“, kėlė politines laisvės idėjas, o kėdainiškiei net buvo įsirašę deklaratyvų šūkį „Mirtis despotams“. Mokinių bylos prasidėjo nuo Vilniaus gimnazijos, kur vienas mokinis 1823 m. lontoje parašė „Tegyvuoja gegužės 3 d. konstitucija!“ Jos palietė Vilniaus, Kražių, Kėdainių, Kauno, Panevėžio, o Baltarusijoje—ypač Svisločės mokyklas. Keliems Kražių, Kėdainių ir Kauno mokiniams buvo paskelbtas mirties nuosprendis, paskui jis „maloningai“ pakeistas katorga. Tardomi kai kurie mokiniai gavo po 150 rykščių. Jauniausi teisiamieji tebuvo 13 m., kiti 17—20 m. jaunuoliai. 1824 m. dėl mokinių bruzdėjimo buvo uždaryta Kėdainių mokykla.

Nepaisydami skaudaus susidorojimo, prasidėjus 1830—1831 m.

20. Valdžios kontroliuojamų mokyklų ir mokinių skaičius Vilniaus bei Kauno gubernijose 1849 m. ir Užnemunėje 1852 m.:

1—gubernijų, vaivadijų ribos; 2—apskričių ribos; 3—Lietuvos TSR siena; 4—apskrities centras; 5—gubernijos centras; 6—gimnazija; 7—apskritinė mokykla; 8—vienas mokinis 50—100 gyventojų; 9—vienas mokinis 100—200 gyventojų; 10—vienas mokinis 200—300 gyventojų; 11—vienas mokinis 300—500 gyventojų; 12—vienas mokinis 700—800 gyventojų; 13—vienas mokinis 800 ir daugiau gyventojų

sukilimui, keletas Kauno ir Merkinės mokyklų mokinių bėgo į Užnemunę ir dėjosi prie sukilėlių²⁵.

Naujas didelis moksleivių judėjimas vyko 1848—1849 m., visoje Europoje vilnijant revoliucinei bangai. Vilniuje privačių mokytojų Aleksandro ir Prano Dalevskių vadovaujama veikė slapta Lietuvos jaunimo brolybės sąjunga, kurios didžiąją dalį sudarė mokiniai (daugiausia smulkūs bajorai) ir amatininkai²⁶. Tikėtasi parengti sukilimą, įtraukiant ir amatininkus, sulaukti vengrų revoliucinės kariuomenės pagalbos, įvairių tautų revoliucinę sąjungą nukreipti prieš monarchų, reakcinių jėgų sąjungą. Organizacija susekta. Iš 191 kaltinamojo 61 buvo mokinis ir 13—namų mokytojų. Kai kurie mokiniai gavo po 100—300 rykščių, amatininkai—iki 2000 lazdu. Dalį išvežė į katorgą. Tai rodo griežtėjančią autoritarinę auklėjimo kryptį, gilėjantį mokinių ir

²⁵ *Sliesoriūnas F.* 1830—1831 m. sukilimas Lietuvoje, p. 67—68.

²⁶ *Merkys V.* Dalevskių šeima.— V., 1967, p. 22, 28.

mokytojų atotrūki, atitinkantį politinius bei socialinius visuomenės prieštaravimus.

5. AUKŠTOJI MOKYKLA

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyriausioji mokykla 1797 m. pavadinta Vilniaus vyriausiąja mokykla. 1803 m. ji gavo Imperatoriškojo Vilniaus universiteto vardą. Tai buvo aukštoji mokykla, puoselėjusi beveik visas svarbesnes to meto mokslo šakas, išlaikiusi pusiausvyrą tarp tikslųjų bei gamtos ir humanitarinių mokslų. Tokios institucijos reikšmė neįkainojama kultūros raidai, ypač jei ji tiesiogiai susijusi su vietos kultūros tradicijomis. Tuo metu universitetas labai išaugo. 1804 m. mokslo metų pradžioje jis turėjo 338 studentus, 1810 m.—441, 1815 m.—361, 1820 m.—686, 1826 m.—1149, 1830 m.—1321 studentą²⁷. Dauguma studijavo savo lėšomis, ir tai lėmė studentijos socialinę, net tautinę sudėtį. Aukštoji mokykla lengvai buvo pasiekama tik dvarininkams. Varginųjų bajorų, miestiečių ir valstiečių vaikai (apie 20% visų studentų), norėdami studijuoti, turėdavo ieškoti uždarbio. Tiesa, Vilniaus aukštosiose mokyklose buvo ir valstybinių stipendininkų, ypač medikų, reikalingų valstybinei tarnybai, kariuomenei. Neturtinguosius šelpė ir labdaros draugijos. Tuo metu intensyviai formuojasi pasaulietinis profesinės inteligentijos sluoksnis.

1832 m. caro valdžiai uždarius universitetą, Vilniuje veikė Medicinos-chirurgijos (1832—1842) ir Dvasinė (1834—1842) akademijos. Pirmojoje mokydavosi 625—900 studentų, pastarojoje — 107. Abi buvo palyginti siauro profilio institucijos. Jos iš dalies dar mėgino tęsti kai kurias universiteto tradicijas, bet kliudė jų struktūra ir caro valdžios kišimasis. Šias akademijas iš Vilniaus iškėlus ar likvidavus, Lietuva neturėjo jokios aukštosios mokyklos. Studijuoti jaunimas vykdavo į įvairius Rusijos imperijos universitetus. Aukštosios mokyklos tolumas visų pirma sunkino ją pasiekti nepasiturintiems sluoksniams. Artimiausias buvo Tartu (Dorpat) universitetas, kuriame jau nuo pat XIX a. pradžios mokėsi iš Lietuvos kilusių žmonių, o uždarius Vilniaus universitetą, jų skaičius gerokai pašoko: 1841—1845 m. iš Lietuvos buvo imatrikuluotas 31 studentas, 1846—1850 m.—53, 1851—1855 m.—56, 1856—1860 m.—42²⁸. Apie amžiaus vidurį nemažas būrys studijavo Maskvos universitete²⁹.

Vilniaus universitetas XIX a. ligi pat uždarymo dirbo dviem barais: moksliniu ir pedagoginiu. To meto sąlygomis itin plati buvo jo pedagoginė veikla: universitetas buvo ne vien tik uždara, bet ir atvira pedagoginė institucija. Pirmuoju atveju buvo keliami

²⁷ Vilniaus universiteto istorija 1803—1940.— V., 1977, p. 26.

²⁸ Tyla A. Lietuvos jaunimas Tartu universitete 1802—1918 m.— MAD, 1973, Nr. 3 (44), p. 130.

²⁹ Tyla A. Lietuviai Alma Mater Maskvoje.— Mokslas ir gyvenimas, 1974, Nr. 6, p. 36.

daugiau vidaus uždaviniai: mokyti studentus, rengti įvairius specialistus; antruoju — per profesorių ir studentų draugijas (legalias ir nelegalias) skleisti pažangias mokslo, tarp jų pedagogines, žinias per spaudą, kelti savišvietos ir saviuoklos idėjas, jungiant jas su visuomeninio brandumo ugdymu. Pagaliau universitetas vadovavo visam švietimui. Šio laikotarpio jo veikla itin plati.

Universiteto mokslinė veikla plačiai nušviesta naujausioje tarybinėje istoriografijoje. Čia belieka priminti kai kuriuos momentus. Vilniaus universitete formavosi savitos mokslo kryptys — mokyklos. Matematikų mokyklos pagrindus vietiniai profesoriai padėjo dar XVIII amžiuje. 1831 m. rudenį originalų tikimybių skaičiavimo kursą pradėjo skaityti vokietis Zigmantas Revkovskis. Su matematika labai glaudžiai siejosi ir astronomija. Iš Martyno Počobuto astronomijos observatoriją perėmė ilgametis universiteto rektorius Jonas Sniadeckis. Vienas iš astronomijos profesorių Petras Slavinskis daug prisidėjo prie Lietuvos bei Latvijos trianguliacijos ir geodezijos darbų.

Gamtos mokslų srityje sėkmingai dirbo grupė profesorių, kurie materialistiškai ėmė aiškinti gyvybės klausimus, skelbė gamtos evoliucijos idėjas, buvo darvinizmo pirmtakai. Ypač pasižymėjo profesoriai S. B. Jundzilas, A. Sniadeckis, Liudvikas Henrikas Bojanus, Eduardas Eichvaldas, rūpinęsi sistemingu moksliniu Lietuvos augalijos bei gyvūnijos pažinimu.

Medicinos mokslą plėtojo Johanas Peteris Frankas ir ypač jo sūnus Jozefas Frankas, Mikalojus Homolickis, Augustas Bekiu, Jonas Niškovskis, Vaclovas Pelikanas. Šis mokslas pasiekė Europos lygį. Universiteto profesoriai pradėjo teikti sistemingą medicinos pagalbą, prieinamą ir vargingiesiems Vilniaus bei artimiausių jo apylinkių gyventojams, įsteigė motinystės ir vakcinacijos institutus — pirmąsias tokio pobūdžio įstaigas Europoje, Vilniaus medicinos draugiją.

Moralinių ir politinių mokslų fakultete išryškėjo savita istorikų mokykla, kuriai daugiausia atstovavo istorikai Ignas Onacevičius bei J. Lelevelis ir teisininkai, teisės bei apskritai kultūros istorikai Ignas Danilavičius ir Juozapas Jaroševičius. Paskaitose ir parašytuose veikaluose skelbdami antifeodales pažiūras, jie padėjo tvirtus istorijos mokslo pagrindus Lietuvoje.

Universitetas ėmė garsėti filosofais Aniolu Daugirdu, Juozapu Goluchovskiu, filologais Gotfrydu Ernestu Grodeku ir kitais, ekonomistais (1803 m. įsteigta pirmoji aukštojo mokslo istorijoje politinės ekonomijos katedra).

Sparti mokslo plėtotė Vilniaus universitete buvo reikšminga ir pedagoginei visos apygardos mokyklų, ypač vidurinių, atmosferai: neleido sustabarėti, skatino kelti pedagoginį lygį ir daugeliu atžvilgių turėjo įtakos mokslų einančio jaunimo auklėjimui.

Universiteto pedagoginė veikla vyko keturiuose skyriuose — fakultetuose: Fizikos-matematikos, Medicinos, Moralinių ir politinių mokslų, Literatūros ir laisvųjų menų. Pagal 1803 m. gegu-

žės 30 (18) d. patvirtintus universiteto nuostatus (statutą) šie skyriai turėjo studentus rengti: „1) Mokyty žmonių luomui; 2) civilinei tarnybai; 3) izdo tarnybai ir prekybai; 4) užsienio tarnybai; 5) teisei ir teismui; 6) dvasininkų luomui; 7) architektūrai ir mechanikai; 8) artistų profesijai“³⁰. Neminimos 2 svarbios profesijos: mokytojų ir gydytojų. Menininkams rengti pirmiausia įkurta tapybos katedra (jos pirmasis vadovas — Pranas Smuglevičius), paskui — skulptūros ir grafikos. Mokytojai, kaip žinoma, buvo rengiami mokytojų seminarijoje, kuri iš tikrųjų buvo įaugusi į universitetą. Panašiai buvo ir su Vyriausiąja dvasine seminarija. Jos alumnai (auklėtiniai) klausė universiteto dėstomų dalykų, tik buvo saistomi atskiro reguliamino, šiuos jaunuolius išskyrusio iš visų studentų.

Specialybės buvo suteikiamos drauge su aukštosios mokyklos baigimo diplomu. Universitete dar buvo rengiama profesijoms, nereikalavusioms aukštojo mokslo. Medicinos fakultete nuostatų numatyta veterinarijos katedra iš pradžių nesurinkdavo studentų ir tenkinosi priimdama iš žemesnių luomų nebaigusius vidurinės mokyklos. Ji rengė veterinarijos felčerus. Tik kiek vėliau, kai buvo sukurta gera praktikos bazė, imta rengti veterinarijos specialistus su aukštesniu mokslu. Ši specialybė ypač išaugo Medicinos-chirurgijos akademijoje.

Iš praktiško amatininkiško parengimo neiškopė prie universiteto veikusi akušerijos mokykla, tereikalavusi iš stojančiųjų mokėti skaityti ir rašyti.

Agrariniam kraštui itin reikalingi agronomijos specialistai ilgą laiką nebuvo rengiami, nors statuto ir numatyta. Tiesa, gamtos mokslus buvo stengiamasi jungti su žemės darbo praktiškais klausimais, tačiau tai negalėjo patenkinti gyvo agronomijos kaip mokslo šakos poreikio. Katedra pradėjo veikti 1819 metais. 1823 m. profesorius Mykolas Očapovskis įteikė universitetui agronomijos instituto projektą, kuriame numatyta ir praktinė bazė netoli Vilniaus. Šios specialybės klausytojų pastebimai gausėjo: 1827 m. jų buvo 56, o tai anais laikais daug. Tačiau dar nebaigus organizuoti instituto, universitetas buvo uždarytas³¹. Panašiai kaip ir su kitais praktiniais mokslais, prie agronomijos instituto turėjo veikti žemesnio lygio žemės ūkio mokykla agronomams bei miškininkams rengti.

Taigi universitetas kaip mokslo ir mokymo institucija siekė vis platesnių uždavinių, nesitenkino mokslininkų bei įvairių profesijų specialistų su aukštesniu mokslu rengimu, o tą pačią materialinę bazę stengėsi panaudoti ir žemesnio lygio profesiniam lavinimui.

Universiteto pedagoginei kryptčiai ir lygiui daug reikšmės turėjo dėstytojų parengimas ir jų atranka. Pagal statutą visus pro-

³⁰ *Bieliški J.* Uniwersytet Wileński (1579—1831).— Kraków, 1899—1900, t. 1, s. 67.

³¹ *Endzinas A.* Specialiojo mokslo raidos Lietuvoje bruožai, p. 94—100.

fesorius taryba (visuotinis profesorų susirinkimas) rinko konkurso keliu. Kandidatas pateikdavo mokslo darbus ir išdėstydamas savo svarstymus apie vakuojuantį mokslo disciplinos kursą, siūlydavo geriausius jo dėstyimo būdus ir kt. Buvo aptariami priimto kandidato siūlymai, koncepcijos, ir taryba galėjo leisti jam dėstyti pagal jo siūlytą kryptį. Taigi jau konkurso reikalavimai turėjo padėti atrinkti gebantį savarankiškai mokliškai mąstyti ir kurti kandidatą.

Pagrindinius kursus skaitė profesoriai, privalėdami lygiuotis į bendrą tos mokslo šakos lygį, patys sudarydavo programą. Dėstytojas parinkdavo ir nurodydavo vadovėlius, tačiau dėstydamas nebuvo įpareigojamas jais vadovautis. Katedros profesoriaus mokslinis kūrybiškumas nebuvo varžomas, ir tatai ugdė klausytoją. Po 1826 m. rektorius, ypač V. Pelikanas, ėmė domėtis vadovėlių parinkimu.

Norint universitete palaikyti europinį mokslo lygį, buvo kviečiamasi nemaža profesorių iš svetur. Kai kuriais atvejais šis būdas naudingas: dalis atvykusiųjų sugebėjo ne tik skleisti mokslo žinias, bet ir, remdamiesi vietos sąlygomis bei duomenimis, kurti. Taip buvo ugdoma vertinga jaunosios kartos nuostata mokslo teoriją sieti su krašto poreikiais, tradicija. Pradėtą darbą tęsdavo išaugę vietiniai profesoriai.

Anaiptol ne visi parsikviestieji mokslininkai pateisino į juos dėtą viltis. Stiprėjo ir kita nuomonė (pvz., S. B. Jundzilo ir J. Sniadeckio): mokslininkais — aukštosios mokyklos dėstytojais — ugdyti Lietuvos ir Lenkijos gabiuosius žmones.

Parinktus dėstytojų universitetas taip pat siuntė tobulintis į kitas aukštąsias mokyklas, daugiausia Vakarų Europos. Pradedantieji dirbti gaudavo katedros profesoriaus adjunkto (padėjėjo) pareigas: vadovaudavo pratyboms, skaitydavo papildomus kursus.

Nuostatų buvo numatytos kas mėnesį vadinamosios akademinės sesijos. Jose dėstytojai svarstė veikalus, eksperimentus, stebėjimus bei tyrimus, kuriuos referuodavo profesorius ar rektorius. Tų sesijų tikslas — kelti mokslo bei meno lygį, kartu plėsti ir pačių dėstytojų akiratį. Praktiškai ši priemonė neišaugo į itin veiksmingą kūrybinės minties ugdymo instituciją, tačiau pažymėtina kaip pedagoginė aukštosios mokyklos praktika.

Pagrindinė universiteto mokymo forma buvo studentų užsirašinėjama paskaita. Kartais ji įgudavo aiškinamojo skaitymo pobūdį. Antai antikinių kalbų ir literatūros profesorius G. E. Grodekas tam tikrą dalį paskaitų skirdavo tekstų filologinei ir istorinei interpretacijai.

Tam tikra naujovė buvo iš vokiečių moderniuju universitetų (Getingeno ir Halės) filologijoje įdiegtas seminaro mokymo būdas, ligi G. E. Grodeko universitete netaikytas³². Profesorijų va-

³² Plačiau žr.: *Oko J.* Seminarjum filologiczne Gotfryda Ernesta Grodka.— Wilno, 1933.

dovaujami studentai rašė referatus, interpretavo antikos tekstus, diskutuodami aiškino kai kuriuos klausimus. Iš esmės tos dvi formos buvo nuo seno žinomos universitetuose, tačiau jų jungimas į vieną ir seminaro, kaip ir paskaitos, periodiškumas buvo tam tikra metodinė mokymo naujovė. Seminaras padėjo kelti filologinę kultūrą, jį lankė ne tik A. Mickevičius, bet ir Silvestras Valiūnas, S. Daukantas. Seminaro, kaip ir G. E. Grodeko paskaitų, ugdomąją sėkmę lėmė nauja metodologija: dėstytojui buvo svarbu ne studentų mokėjimas pakartoti jo paties teiginius, o gebėjimas operuoti faktais, mąstyti, kad didėtų jų estetinė ir istorinė nuovoka. Steigiant seminarą, kuratorius pageidavo, kad studentai, be kita ko, būtų raginami rašyti vidurinių mokyklų vadovėlius.

Senesne forma dvelkė Leono Borovskio pratybos prie lenkų literatūros kurso — jis liepdavo klausytojams rašyti grožinės literatūros kūrinius, tik ne lotyniškai, kaip senojoje mokykloje, o lenkiškai. Tačiau paties dėstytojo naujo laiko suvokimas estetiniu atžvilgiu bei skvarbus žvilgsnis darė tas pratybas vertingas ir ugdančias.

Dėstytojo mokslinis lygis ir kūrybiškumas, pagrįstas naujais moksliniais tyrimo metodais, veikė ne vien studentus, bet ir iš miesto susirinkusius klausytojus (pvz., J. Goluchovskio kartais klausydavo ligi 600 žmonių).

Tiksliesiems ir gamtos mokslams reikalinga gera materialinė bazė buvo kuriama nuo universiteto reformos laikų: papildoma astronomijos observatorija, fizikos, chemijos, mineralogijos, zoologijos kabinetai, biblioteka, veikė turtingas botanikos sodas. Vyraavo paskaita su paties dėstytojo demonstruojamais eksperimentais. Kai kur aktyviai dalyvaudavo ir studentai. Antai botanikas S. B. Jundzilas ne tik organizuodavo studentų mokomąsias ekskursijas, bet ir tiriamąsias ekspedicijas³³.

Toks dėstytojo metodas atitiko bendrą švietimo epochai būdingą mąstymo ugdymo kryptį. Humanitariniuose moksluose ši kryptis reiškėsi konkrečių faktų vertinimu, ieškant jų jungties ne per apriorinę tezę, juo labiau ne per autoriteto citatą; estetinėje srityje akcentuotas formos paprastumas ir minties aiškumas. Tai pagrindinis švietėjiško klasicizmo reikalavimas.

Tiksluosiuose moksluose einama nuo jutimais apčiuopiamų reiškinų prie jų apibendrinimo. Net teologijos teoretikas žemaitis profesorius Jonas Skydelis (J. Skidell) (jo gimtoji tarmė, amžininkų liudijimu, kyšote kyšojusi bet kuria kalba kalbant) savo homiletikos vadovėlyje iš pamokslininko reikalavo pirmiausia remtis gyvenimo patyrimu, antra — natūraliosios logikos argumentais ir tik paskui — Šventuoju raštu. Tai buvo didelis mąstymo ugdymo krypties posūkis. Nemąža universiteto dėstomųjų daly-

³³ *Merkys V. S. B. Jundzilo mokslinė ir pedagoginė veikla.* — Kn.: Iš mokslų istorijos Lietuvoje. V., 1960, t. 1, p. 67, 69.

kų — medicina, architektūra, dailė, agronomija — dėl savo specifikos turėjo taikomąjį pobūdį. Kiekvienos disciplinos materialinė bazė, kabinetai, dirbtuvės ir kt. buvo itin reikšmingi. Medicinai mokyti buvo svarbus anatomikumas. Be to, Medicinos fakultetas turėjo anatomijos muziejų, terapijos, chirurgijos ir akušerijos klinikas ir kt. Tais laikais palyginti gera bazė, glaudžiai siejamos teorinės žinios su praktika (II kurso medikai atlikdavo anatomijos pratybas, III kurse patologija aiškinta prie ligonio lovos, atliekamos patologinės anatomijos pratybos, IV kurse — praktinė akušerija, terapijos praktika, VI — darbas terapijos ir chirurgijos klinikose). Tai davė gerų mokymo rezultatų: Vilniaus universitetą baigdavo aukštos kvalifikacijos medikai.

Nebuvo pamirštama ir būsimo mediko socializacija. Kai kurie dėstytojai mokė studentus ir paprastų elgesio normų (pvz., J. Frankas ne tik gydyti, bet ir vaikščioti, ir atsistoti, ir atsikelti)³⁴.

Iš specialybių, kurios pagal savo specifiką studentams turėjo duoti visų pirma praktinės veiklos įgūdžių, plačiausiai pedagoginiu atžvilgiu išnagrinėtas P. Smuglevičiaus tapybos mokymas. Skiriami 2 šio dėstytojo mokymo etapai: pirmas (1798—1802), neakcentuojantis klasicistinio meno uždavinių, kai ieškota gamtos reiškinų įvairumo ir jų natūralaus, ne vien idealaus grožio, antras — po 1803 m. reformos dėl Peterburgo dailės akademijos poveikio — jau ryškesnės klasicistinės krypties³⁵. Mokyta daugiau praktiškai negu teoriškai, kaip buvo įprasta rengti tos srities specialistus. P. Smuglevičius itin vertino dailininkų įvairiapusių išsilavinimą, ragino gilintis į literatūros teoriją bei estetiką ir praktiškai taikyti šių mokslų laimėjimus. Išliko dar klasicistiniam akademizmui būdingi mokymosi laipsniai: pirmiausia kopijuojamos graviūros ir mokomasi iš gerų pavyzdžių, paskui piešiami gipso modeliai ir pagaliau — iš natūros. Pedagogikos teorijos požiūriu tai autoritarinis būdas, kai, mėgdžiojant kitų darbus bei mintis, modeliuojama mokinio asmenybė. Tačiau, Vlado Drėmos nuomone, P. Smuglevičiaus mokyme ši kryptis jau nevyraavo, stengtasi išugdyti mokinio individualybę, duodamuose kopijuoti modeliuose neieškoma idealaus grožio, o charakteringumo, tikroviškumo. Taigi ugdymas orientuojasi į naujovišką žmogaus sampratą, žmogaus ne kartojančio, bet gebančio mąstyti, kurti originaliai. Ši kryptis dar nedeklaruojama — visu garsu mene ji prabilo per romantizmo srovę, o pedagogikoje skinsis kelią itin lėtai.

Universitetas kaip atvira pedagoginė institucija nesitenkino vien studentams dėstydamas mokomąsias teorines disciplinas. Kai kurių dėstytojų paskaitų klausyti rinkdavosi ne vien kitų specialybių studentai, bet ir skirtingos lyties, kilmės ar išsilavinimo miesto žmonės. Neatsisakyta net ir praktinių disciplinų, kurioms

³⁴ *Morawski S. Kilka lat młodości mojej w Wilnie, 1818—1825.* — Warszawa, 1959, s. 210.

³⁵ *Drėma V. Pranciškus Smuglevičius.* — V., 1973, p. 187—199.

reikėjo dirbtuvių. Antai piešimo studijoje P. Smuglevičiaus vadovaujami mokėsi staliai, dažytojai, graveriai, drožėjai ir panašių specialybių amatininkai, norėję paskleisti „savo profesijos meninę kultūrą“³⁶. Tas paprotys liko ir vėliau. Taigi kai kuriomis universiteto mokslo priemonėmis ir dėstytojų žiniomis, ar rengdamasi kuriai nors specialybei (akušerijai, veterinarijai), ar tik norėdama pasitobulinti, prasilavinti, galėjo naudotis net miesto liaudis. Tad universiteto įtaka buvo jaučiama daug toliau, negu siekė tiesioginis mokymas.

Universiteto dėstytojai ir studentai priklausė daugeliui mokslo, švietimo bei savišvietos draugijų. Aukštosios mokyklos darbuotojai vadovavo kai kuriems Lietuvos spaudos organams. Dėstytojų iniciatyva sukurta vadinamoji reformuotoji masonų ložė, kuri skleidė humaniškumą, nepakantumą „blogio viešpatystei“, priespaudai. Kiekvienas masonas buvo įpareigotas rūpintis savišvieta: įsigyti knygų, rašyti referatus ir straipsnius. Bemaž tie patys žmonės 1817 m. įsteigė Nenaudėlių (Subravėjų) draugiją, leidusią satyrinį žurnalą „Gatvės žinios“ (1816—1822). Ir čia akcentuojama savišvieta, be to, draugijos nariai įpareigoti populiariainti praktinį mokslą bei technikos naujoves, buvo žadinamas kritinis požiūris į baudžiavinius santykius.

Universiteto dėstytojai taip pat leido mokslo ir grožinės kūrybos žurnalus („Tygodnik Wileński“ 1805—1806, 1815—1830 ir „Dziennik Wileński“ ir kt.). Tai buvo aukštosios mokyklos ir visuomeninės minties viešojo tribūna. Toje periodikoje kartais keliami ir tiesioginiai pedagogikos klausimai (apie Johaną Henriką Pestalocį, Ž. Ž. Ruso ir kt.).

Spauda, draugijos ideologijos ir kultūros tendencijų atžvilgiu nebuvo vienalytės. Pažangiosios Lietuvos kultūros procese teigiamai vertintini momentai, ugde antibaudžiavinę mintį, plėtę ir gilinę savo krašto kultūros tradicijų pažinimą ir skatinę aktyviai įsijungti į kūrybinį kultūros darbą.

Zvelgiant į studentų intelektualinio elito vertybines orientacijas, jų visuomeninį veiklumą, kaip dalinį universiteto auklėjimo rezultatą (ne mažiau įtakos turėjo ir kiti socialiniai bei politiniai procesai), išskirtini šie akademinio jaunimo sambūriai: Filomatų, Filaretų ir lietuvių studentų.

Filomatų ir Filaretų draugijose (1817—1823) reiškėsi stiprios lenkų nacionalinio išsivadavimo judėjimo ir kiek silpniau — antibaudžiavinės tendencijos. Iš pradžių pabrėžta savišvieta, grožinė ir kritinė kūryba, — filomatų atmosferoje brendo lenkų romantizmas. Netrukus į pirmą Filomatų draugijos planą iškilo slapta politinė veikla, ypač akcentuotas reikalas pakreipti jaunimo ugdymą nauja linkme. A. Mickevičius taip formulavo (1819) svarbiausią Filomatų draugijos uždavinį: „...iš pagrindų praplėsti lenkų tautos švietimą, pagerinti mokymą, sutvirtinti tautiš-

kumą, skleisti liberalinius principus, žadinti visuomeninės veiklos dvasią, rūpintis visą tautą liečiančiais dalykais, pagaliau formuoti... viešąją nuomonę“³⁷. Filomatai, panašiai kaip ir dekabristai, su kuriais buvo užmezgti draugiški ryšiai, liaudies dar nelaikė galimu veiklos partneriu. Nors buvo keliami liaudies kūrybos vertė (baltarusių — Jonas Čečiotas), liaudis su savo kalba ir dvasine kultūra nelėmė savo pačios tautinės priklausomybės. Tatai atspindi ir filomatų švietimo koncepcija: antai filomatas Dionizas Chlevinskis, svarstant Lietuvos švietimo padėtį ir mokyklos darbo gaires, pastebėjo, kad lietuvių vaikams mokymosi pradžioje reikėtų paieškoti kitų metodų³⁸, tačiau nekėlė minties, nei kad jau egzistuoja pradinė lietuviška mokykla, nei kad lietuvių vaikams tokia ir turėtų būti kuriama.

S. Daukanto ir S. Stanevičiaus vadovaujamas lietuvių studentų būrelis, — nežinia, ar įgavęs organizacijos formą, — tiesioginės politinės veiklos neplėtojo, tačiau visą savo darbą skyrė lietuvių liaudžiai. Jo nariai buvo vieni iš pagrindinių demokratinės nacionalinės lietuvių kultūros puoselėtojų XIX a. pirmoje pusėje. S. Stanevičiaus „Slovėje Zemačių“, tarsi būrelio manifeste, raginama taisyti, ką „amžiai pagadino“, t. y. sąmoningai sukama kita linkme, nei buvo įprasta ligi tol bajoriškoje Lenkijos ir Lietuvos valstybėje: tautos kultūros lygis matuojamas liaudies kultūros lygiu. Formuojama kitokia negu filomatų tautos samprata. Neatsitiktinai pakartojama (1823) M. Daukšos „Postilės“ prkalba, kur skelbiama, kad lietuvių kalba yra tautos egzistavimo ir kartu suverenumo laidas. Būrelio žmonės švietimą laikė vienu iš pagrindinių savo programos barų.

Stiprėjant politinei reakcijai, 1822 m. buvo uždarytos masonų ložės, Nenaudėlių draugija. 1823 m. likviduotos ir Vilniaus jaunimo slaptosios organizacijos, 108 asmenys apkaltinti, dalis jų nubausta katorga, atiduota į kareivius, ištremta. Populiariausi profesorai J. Lelevelis, J. Goluchovskis, vėliau ir I. Onacevičius pašalinti iš universiteto. Visos tos represijos ne vien slopino, bet kartu ir ugde jaunimo politinę sąmonę. Prasidėjus 1830—1831 m. sukilimui, pavasarį studentai ėmė masiškai eiti iš miesto pas sukilėlius. Čia jie sudarė akademinį būrį, paskui — atskirą sukilėlių kariuomenės batalioną.

Nepaisydami griežto režimo, Medicinos-chirurgijos akademijos studentai toliau tęsė universiteto revoliucines tradicijas. 1836 m. apie 60 žmonių susibūrė į Demokratinę draugiją, kuri kėlė savišvietos, moralinio tobulėjimo tikslus ir ieškojo socialinio bei politinio išsivadavimo būdų, tačiau ligi liaudies nesugebėjo prieiti. Draugija užmezgė ryšius su Simonu Konarskiu, lenkų emigrantų revoliucinės organizacijos „Jaunoji Lenkija“ emisaru, užsibrėžusiu parengti naują sukilimą. Veikla buvo susekta, ap-

³⁷ Archiwum Filomatów.— Kraków, 1920—1921, cz. 2. Materjały do historii Towarzystwa Filomatów, t. 1—2, s. 260.

³⁸ Ten pat, t. 2, p. 259.

³⁶ Ten pat, p. 202.

kaltinta 215 asmenų. S. Konarskis 1839 m. sušaudytas, 26 studentai atiduoti į kariuomenę.

Medicinos-chirurgijos akademijoje nesusidarė žmonių grupė, kuriai tiesiogiai būtų rūpėjęs lietuvių liaudies šviečiamasis darbas. Tokios grupės formavosi kiek vėliau, jau likvidavus Medicinos-chirurgijos akademiją, iš lietuvių studentų. Antai iš Tartu universitete 1848 m. susidariusios bendros Lenkijos ir Lietuvos studentų „Bendrijos“ (Ogól) kilusieji iš Lietuvos 1856 m. išstojo ir netrukus (1858) susibūrė atskirai, pasivadindami „Dalimi“ (Szczegól)³⁹. O Maskvoje panaši studentų grupė jau turėjo ir sumanymų: rūpinosi lietuviškų vadovėlių sudarymu, iš nemokančių lietuvių kalbos reikalavo mokytis jos, kaip pavyzdį nurodėno čekų nacionalinį judėjimą⁴⁰.

Universitetas — mokyklų vadovas. Nuo Edukacinės komisijos reformos, išskyrus 1797—1803 m., universitetas vadovavo visoms mokykloms, atsiskaitydamas kuratoriui, o šis — Švietimo ministerijai. Pagal universiteto statutą mokymo reikalus tvarkė kolektyvinis organas — rektorius vadovaujama universiteto taryba. Ji rūpinosi universiteto ir mokyklų finansais, tobulino aukštosios ir vidurinių mokyklų mokymo metodus, parinkdavo profesorius ir gimnazijų bei apskritinių mokyklų mokytojus. Mokyklas kontroliavo iš universiteto renkamas ar iš šalies vizitatorius, kuris gaudavo universitete instrukcijas ir atsiskaitydavo jo tarybai. Mokyklų vidaus ginčai, konfliktai su nemokyklinėmis institucijomis bei asmenimis taip pat priklausė universitetui. Iš tarybos mėginta organizuoti (1817) mokyklų komitetą mokykloms tvarkyti, tačiau jis tarybos veiklos nepalengvino, nes neturėjo juridinės galios. Universiteto taryba svarstė mokyklų vadovėlius, parinkdavo, kuriuos versti iš svetimų kalbų, ką galima užsakyti saviems dėstytojams, ir aprobavo jų parašytus. Antai profesorius Zacharijas Nemčevskis, gerai mokėjęs lietuviškai, 1811 m. teigiamai referavo tarybai apie Aleksandro Butkevičiaus lietuvių ir lenkų kalbų gramatiką.

Patys universiteto tarybos nariai, specialiai netyrinėdami pedagogikos problemų, mokyklų darbą laikydami papildoma našta, buvo linę daugiausia remtis universiteto nuostatais, kurie tęsė Edukacinės komisijos pedagoginę kryptį. Buvo kovojama prieš verbalizmą, ypač dėstant gamtos ir tiksluosius mokslus, reikalaujama plėsti kabinetus, bent iš dalies remtis patirtimi ir kiek galint žinias sieti su praktine nauda. Nors vizitatoriai neakcentavo visuomeninio ugdymo svarbos, tačiau praktiškai jis anaipol ne blėso, o gilėjo, plėtojantis Europoje nacionaliniam judėjimui, ypač visame krašte bręstant anticarinėms nuotaikoms.

Universitete į vidurinių mokyklų turinį ir dėstymo metodus buvo žiūrima palyginti vienodai, o pažiūros į pradines mokyklas

gerokai įvairavo. Vizitatoriams duodamose instrukcijose buvo laikomasi seno praktiško utilitarinio paprinės mokyklos modelio, nors iš tikrųjų nuo jo jau nukrypta. Naują modelį mėgino kurti pats universitetas, gavęs tvarkyti Joniškėlio mokyklą, atrodo, universiteto bibliotekininko padėjėjo ir adjunkto K. Kontrimo iniciatyva. Šis modelis buvo pažangesnis už Edukacinės komisijos nustatytąjį. Bet buvo reiškiami ir itin reakcingų minčių (teologijos profesoriaus Jano Chodanio memorandume 1823 m.), kad liaudžiai, be religinio, nereikia jokio humanitarinio turinio, o tiktai praktinių žinių, nurodoma vengti žadinti mąstymą, kuris tereikalingas valdantiems. Itin esą nereikėtų ugdyti heroizmo, nes jis tiesiog pavojingas.

Tuo tarpu matematikos profesorai P. Norvaiša ir Z. Nemčevskis piktinosi mechaniniais skaitymo mokymo metodais, dėl kurių liaudies vaikai ir toliau dažnai likdavo analfabetai; pastebėjo nevienodą liaudies ir ponų vaikų startą, ypač mokslo pradžioje.

Dėl gimtosios kalbos sampratos vyravo pagrindinės Edukacinės komisijos tendencijos. Vidurinėse mokyklose ypač rūpinamasi lenkų kalbos taisyklingumu, skiepijama mintis, kad aukšta lenkų kalbos kultūra yra patriotinės savivarbos reikalas. Šie akcentai labai pabrėžiami, rektoriaujant J. Sniadeckiui. Vizitatorių aktuose daugybė pastabų apie vakarų Lietuvos vidurines mokyklas, kuriose mokėsi daug valstiečių ir bajorų dalis nemokėjo gerai lenkiškai. Pažymimi mokytojai, sugebą geriau lenkiškai išmokyti, raginama „laužti“ mokinius, kol jie tobulai išmoks lenkų kalbą, kartu nusiskundžiama, jog Zemaičiuose šis darbas sunkus. Iš universiteto siunčiamų vizitatorių tik literatūros profesorius F. N. Golianskis, 1805 m. apvažiavęs Lietuvos vidurines mokyklas, pasiūlė: ar ne tikslingiau dėstyti vaikams suprantama lietuvių kalba. Jo pasiūlymas liko be atgarsio.

Parapinių mokyklų dėstomosios kalbos universitetas nenormavo. Yra žinoma tokių faktų, kaip antai: grafas P. Siesickis (dvarai Ukmergės apskrityje) piktinosi, jog valstiečiai paprinėje mokykloje mokosi lietuviškai, ir įsakė mokyti lenkiškai; tik tėvams pageidaujant, leido mokyti ir lietuviškai⁴¹. Nežinome, kad universitetas čia būtų ėmėsis ką nors keisti. Mokyklų tarybos narys K. Kontrimas, rengęs I. Karpio funduotos Joniškėlio realinės paprinės mokyklos nuostatus, įrašė pageidavimą, kad tos mokyklos mokytojai mokėtų lietuviškai (apie dėstymą šia kalba nieko nepasakyta), ir ilgametis tos mokyklos mokytojas Juozas Blusys mokėjo.

Vis aktualėjant baudžios panaikinimui, pilietinių teisių valstiečiams suteikimui, gilėjantis ir besiplečiantis demokratinės lietuvių nacionalinės kultūros formavimosi procesas turėjo veikti ir demokratiškai nusiteikusius universiteto žmones. K. Kontrimas

⁴¹ Maciūnas V. Lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje.— Darbai ir dienos, 1938, t. 8, p. 49.

³⁹ Tyla A. Lietuvos jaunimas Tartu universitete 1802—1918 m., p. 132.

⁴⁰ Biržiška M. Iš mūsų kultūros istorijos.— K., 1931, t. 1, p. 138—187.

jau 1822 m. įteikė universitetui memorandumą dėl lietuvių kalbos⁴². Jis siūlė šiuos pagrindinius dalykus: viešai vartoti lietuvių kalbą teismuose ir įstaigose, kad lietuvių liaudis galėtų susikalbėti ir suprasti; ją dėstyti liaudies mokyklose; steigti lietuvių kalbos lektoratą universitete, kad galėtų jos mokytis būsimi įstaijų tarnautojai ir mokslininkai (istorikai bei filologai). 1828 m. lietuvių kalbos lektoratui universitetas pritarė, bet projektas liko neįgyvendintas.

Vientisos ugdymo koncepcijos universitetas nebuvo susidaręs, tačiau pagrindinės tendencijos ryškėjo. Tebetęsiama Edukacinės komisijos tradicija: vidurinei ir iš dalies aukštajai mokyklai keliamas tikslas, nedaug atsižvelgiant į pakitusias politines sąlygas, ugdyti pilietį, savo krašto patriotą. Idealas lieka iš esmės senoji feodalinė monarchija, glaudžiais unijos saitais siejanti Lietuvą ir Lenkiją. Tačiau šiuo atžvilgiu tiek tarp Lietuvos bajorų, tiek ypač aukštojoje mokykloje reiškėsi 2 tendencijos: viena, traktuojanti Lietuvą kaip paprastą Lenkijos provinciją, be specifinių kultūros bruožų (rektorius J. Sniadeckis, A. Sniadeckis, L. Borovskis ir kt.), ir antroji,— palaikanti unijines tradicijas, pripažįstanti Lietuvos kultūros savitumą, tačiau dar neperėmusi savos epochos vis aiškiau brėžiamos naujos nacijos sampratos (I. Onacevičius, I. Danilavičius, J. Jaroševičius, K. Kontrimas ir kt.). Dalis mokytojų ir profesorių (daugiausia jų buvo svetimšalių) stengėsi visai nesikišti į visuomeninį ar politinį ugdymą, liko paprastai konservatai. Vidurinių ir aukštosios mokyklos auklėtiniai orientuojami humanizuoti esamus socialinius santykius, atsisakyti ryškiausių atgyvenusių baudžios formų, tačiau neliesti valdančio sluoksnio viešpataujančios padėties. Vis dėlto luominių skirtumų mokykla nepabrėžė. Kai dvarininkai per universitetą bylinėdavosi su mokyklomis dėl be jų žinios besimokančių baudžiauninkų vaikų gražinimo, mokyklos dažniausiai gynė mokinius.

Nuo mokyklos keliamų auklėjimo tikslų neatsiejami ir jo metodai. Vilniaus universitetui tvarkant mokyklas, buvo kovojama su vis dar vartojamomis fizinėmis bausmėmis. 1811 m. universitetas išleido jas draudžiantį potvarkį, nors praktiškai jis veikė tik akademinėse mokyklose, o ne vienuolynų. Mokytojo ir mokinio santykių modelis — abipusis pasitikėjimas bei draugiškumas. Jis dar negaliojo, tačiau jo siekiama. Vėliau, po 1824 m. mokinių bylų, oficialiai kaip neigiamas reiškinys vertinama maža distancija tarp mokytojo ir mokinio.

Universitetas taip pat turėjo griežčiau reglamentuoti ir kontroliuoti studentų elgesį: bažnyčios lankymą, dienotvarkę, mokymą, pasilinksminimus (į teatrą nueiti reikėjo specialaus leidimo), skaitomų knygų turinį. Medicinos-chirurgijos akademija šį režimą dar sugriežtino, studentams prižiūrėti ėmė plačiai taikyti polici-

⁴² Memorandumo teksto vertimas į lietuvių k. paskelbtas Juozo Tumelio „Mūsų kalboje“ (1978, Nr. 6); *Lukšienė M.* Kazimieras Kontrimas ir jo memorandumas dėl lietuvių kalbos.— Kn.: *Kalba ir mintis.*— V., 1980, p. 168—177.

nes priemonės. Buvo tikrinama, ką studentai veikia namie, naudojamas karcėris, bauginama net kariuomene. Kai, norėdami pagerbti profesorių veteraną A. Sniadeckį, studentai iliuminavo žvakėmis universiteto langus, akademijos direktorius pasikvietė karcėrius⁴³.

Vidurinėse ir pradinėse mokyklose po 1832 m. kaip auklėjimo ir politinio sąmoninimo priemonė buvo neribotai taikomos fizinės bausmės.

Pedagogikos teorija universitete atskirai nebuvo puoselėjama, nes neturėta pedagogikos katedros nei atskiro pedagogikos kurso. Ji kiek paliečiama kaip praktinės filosofijos šaka. Kai kuriuos psichologijos bei psichofiziologijos klausimus, susijusius su pedagogika, originaliai yra nagrinėjęs A. Sniadeckis (1768—1838). Materialistiniame veikale „Organinių kūnų teorija“ (t. 1—2, 1804—1811) ir pedagoginiame straipsnyje-knygėlėje „Apie fizinį vaikų auklėjimą“ (1805, 1856), nuosekliai ieškodamas ryšio tarp žmogaus fiziologijos ir psichikos, jis mėgina užčiuopti ir auklėjimo dėsninę. Nors teoriškai XVIII a. pabaigos švietimo reforma Lietuvoje anaipol nerėmė didaktikos materialinės krypties, tačiau praktiškai programos buvo perkrautos įvairių žinių, o kaip jas įvaldyti, nedaug svarstyta. A. Sniadeckis pasisako prieš perdėtą intelektualinį vaiko lavinimą, neatsižvelgiant į jo fizinę raidą, įgimtus gabumus bei kitas ypatybes. Kaimo sąlygos, kaip natūralesnės, laikomos pranašesnėmis už miesto (kalbama ne apie liaudies vaiką), ypač ligi 7 metų, kai visas auklėjimas turi remtis fiziniu, ypač jutimų, lavinimu. Pabrėžiamas įspūdžių kaitos būtinumas jau net nėštumo metu, nes žmogaus psichikos kitimai priklauso nuo aplinkos įspūdžių kitimo.

Iškeldamas žmogaus psichinių ir fizinių galių sąveiką, A. Sniadeckis kartu dėsningai pabrėžia aplinkos ir žmogaus ryšius 2 aspektais: žmogus ir gamtos pasaulis, žmogus ir visuomenė. Visuomenės reikšmė žmogaus vystymuisi yra lemiamą, individas savo naudą turi derinti su nauda visuomenei. Šituo sąveikos principu jis aiškino visą organinio pasaulio sąrangą. Teoriniai jo pedagogikos pagrindai toli pralenkė ano meto lygį, tačiau konkrečių žmogaus ir visuomenės sluoksnių ryšių nenagrinėjo ir nedarė iš to pedagoginių išvadų; praktiškai liaudies vaiko mokymosi ir auklėjimo klausimų nespėdė.

Veikiausiai Jonas Chodzka (1777—1851), kurio didaktinė knygelė „Ponas Jonas iš Svisločės“ (lenkų kalba) buvo pripažinta pradinių mokyklų skaitiniais ir kurio 1822 m. mokyklų vizitavimo aktas laikomas vienu iš informatyviausių tos rūšies dokumentų, bus pasiūlęs universitete steigti pedagogikos katedrą ir sudaręs pedagogikos kurso prospektą⁴⁴. Jis pateikė pedagogikos kaip

⁴³ *Łowicki M.* Duch Akademii Wileńskiej.— Wilno, 1925, s. 21.

⁴⁴ VUB, f. 2 (KC), b. 5, p. 221—239. Projektas nepasirašytas ir nedatotas, tačiau J. Chodzkos 1822 m. Lietuvos mokyklų vizitavimo akto mintys, pedagoginė kryptis ir rašysena rodytė rodytų jį buvus ir projekto autoriumi.

atskiros mokslo disciplinos to meto sampratą, kuri daugeliu atžvilgių buvo artima universitetui kaip visai institucijai.

Kursą J. Chodzka grindė socialine pedagogikos reikšme. Pedagogiką skirsto į 3 dalis: teorinę, istorinę ir taikomąją. Ugdymo tikslas — „sveikas kūnas, teisinga širdis ir šviesus protas“. Aukščiausias lygis, kai pasiekama dermė tarp širdies ir proto, tarp noro ir pareigos. Teorinės dalies pirmame poskyryje analizuojamas fizinis lavinimas, plačiai apimantis higienos, paliečiantis ir seksualinius klausimus; antrame — dorovinis auklėjimas, trečiame — jutimo ir proto lavinimas, pradedamas analizuoti nuo 7 metų. Jutimus reikia visapusiškai lavinti, neužmiršti ir piešimo bei muzikos. Lavinant protą, kurį sudaro atmintis, dėmesys, protavimas (analizė), sprendimai, vaizduotė, būtina sekti, kad viena sritis nenustelbtų kitos. J. Chodzka smerkė tokį mokymą, kai, nepažinę daiktų, vaikai mokomi žodžių — tų daiktų pavadinimų. Trečia — taikomoji — pedagogikos dalis apima auklėjimo metodus, ypač akcentuojami korekcijos klausimai. Pedagogikos istoriją užsimita nušviesti nuo graikų ligi pačių paskutinių laikų — Ž. Ž. Ruso, J. H. Pestalocio, Roberto Oveno (Owen) ir kt. Per visą J. Chodzkos pedagogiką eina Šviečiamąjo amžiaus mintis ugdyti vaiką, atsizvelgiant į jo prigimtį, taip pat socializacijos uždavinius.

Pasiūlymas steigti pedagogikos katedrą universiteto buvo priimtas prieš pat jo uždarymą. Nors pedagogikos kursas 1803—1831 m. nebuvo skaitomas, tačiau mąslių mokslo žmonių vadovaujamas švietimas ugdė palyginti aukštą pedagoginę kultūrą. 1831—1863 m. mokykloms vadovavo caro valdininkai, nebuvo įsileidžiama nei rusų, nei užsienio pažangių pedagoginių idėjų. Jos galėjo pasiekti visuomenę neoficialiu keliu.

6. MOKYTOJŲ RENGIMAS

Po trumpai gyvavusios XVIII a. pabaigoje pradinių mokyklų mokytojų seminarijos Vilniuje ilgą laiką tokios įstaigos nebuvo. Norint pakelti pradinių mokyklų lygį, 1819 m. prie Vyriausiosios dvasinės seminarijos įsteigta parapinių mokytojų ir vargonininkų mokykla, vėliau vadinta seminarija. Ji panaši į Edukacinės komisijos laikų seminariją ir buvo universiteto prižiūrima. Mokslas truko 4 metus. Be pagrindinio pradinės mokyklos kurso, joje buvo mokoma lotynų arba cerkvinės slavų kalbos (unitus), geometrijos, taikomos mechanikai bei matininkystei, fizikos, higienos ir medicinos, daržininkystės ir žemės ūkio pradmenų, braižybos, statistikos, moralės mokslo, liturginių apeigų, bažnytinio giedojimo ir groti vargonais. Specialių pedagoginių žinių mokiniai gaudavo iš dėstomo Lankasterio metodo ir mokytojo prievolių pagal G. Piramovičiaus metodinius-didaktinius nurodymus, išleistus dar Edukacinės komisijos laikais. Seminarijos programa atitiko pagrindinę universiteto ir šviesesnės feodalinės visuome-

nės tendenciją duoti valstiečiui praktinių, realinių žinių, kurios keltų materialinę kaimo kultūrą, humanitarinį lavinimą paliekant nuošaly.

Ši seminarija buvo viena visoje Vilniaus švietimo apygardoje; joje mokėsi 20—22 stipendininkai — dažniausiai smulkiųjų bajorų ar valstiečių vaikai. Ji veikė ligi 1832 m., kol uždarytas universitetas.

Netrukus Vitebske ėmė veikti nauja seminarija. Ją steigiant, buvo iškilęs klausimas, kaip parengti mokytojus lietuviškoms Vilniaus švietimo apygardos sritims, kad šie galėtų susikalbėti su vaikais. Bet ta problema taip ir liko neišspręsta, nes daugiau seminarijos auklėtinių eidavo mokytojauti į baltarusiškas ir lenkiškas sritis.

Valdinėse ir Valstybinių turtų ministerijos parapinėse mokyklose mokytojais dirbo pravoslavų dvasines seminarijas lankę ar šiaip kiek prasilavinę ir rusiškai mokantys žmonės.

Panaši padėtis po 1832 m. susidarė ir Užnemunėje: pradinių mokyklų mokytojų seminarijos Lenkijos Karalystėje visai nesirūpino lietuviškų sričių mokytojais.

Taigi etnografinėje Lietuvoje visą XIX a. pirmą pusę parapinių mokyklų ir kaimo mokyklėlių mokytojais daugiausia dirbo valstiečių ar smulkiųjų bajorų vaikai, pasimokę žemesnėse vidurinės mokyklos klasėse ar dvasinėje seminarijoje, neretai mokė tik pramokę rašto, niekur tam darbui nesirengę žmonės.

Mokyklų padėtis matyti iš 1821 m. Šiaulių, Raseinių ir Upytės apskričių duomenų apie mokytojų cenzą: iš 75 pradinių mokyklų mokytojų 24 buvo lankę vidurinę mokyklą (nepažymėta, kiek klasių), 1 — iš antros klasės *, 7 — iš trečios, 13 — iš ketvirtos, 7 — iš dvasinės seminarijos, 10 — baigusių dvasinę seminariją, 5 — vargonininkai, 8 — nežinia kur mokėsi (tarp jų 1 moteris, pažymėta „davatka“)⁴⁵.

Vidurinių mokyklų mokytojais dažniausiai dirbo smulkieji bajorai, retai — miestiečiai (protestantų gyvenamose apylinkėse) bei valstiečiai; dauguma pastarųjų — vienuolynų laikomose mokyklose.

Akademinių vidurinių mokyklų mokytojus rengė 1803 m. atgaivinta dar Edukacinės komisijos prie Vilniaus universiteto įsteigta mokytojų seminarija. Iš esmės tai neatskira mokymo įstaiga, jos auklėtiniai buvo tokie patys studentai, kaip ir kiti studijuojantys universitete. Tik jie turėjo laikyti matematikos, zoologijos, botanikos, chemijos ir romėnų literatūros stojamuosius egzaminus. Įstoje rinkdavosi specialybes, kaip ir visi studentai, tiksliai seminarijos stipendininkai (jų buvo 22) turėjo dar papildomai klausyti visų vidurinėse mokyklose dėstomų dalykų (pvz., fizikas — humanitarinių dalykų ir atvirksčiai). Stipendinin-

* Iš dokumento neaišku, baigęs tą klasę ar tik mokėsis joje.

⁴⁵ Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 358.

kas už 4 studijų metus privalėjo atidirbti 6 m. mokyklose. Būti mokytojais turėjo teisę ir kiti universitetą baigę žmonės.

Specialių pedagogikos kursų universitete nebuvo. Kai kuriais metais ji sudarydavo filosofijos kurso dalį. Pvz., Johanas Henrikas Abichtas skaitė pedagogiką kaip praktinės filosofijos dalį. Nuo pat seminarijos įsteigimo rūpintasi sukurti gamtos mokslų dėstymo metodinius pagrindus, pratinti eksperimentuoti ir kt. Be to, prirėkus seminarijos auklėtiniai pavaduodavo Vilniaus mokyklų mokytojus.

Vienuolynų laikomų mokyklų mokytojus rengė specialios seminarijos — naujokynai, kuriose, be bažnytinių dalykų, buvo išeinamas vidurinės mokyklos kursas. Universitetas visą laiką rūpinosi, kad vidurinių mokyklų mokytojai būtų lankę universitetą. Vilniaus universitetą lankusių ar jį baigusių mokytojų pamažu daugėjo, pvz., 1824 m. jie sudarė 35%, 10% buvo mokęsi kitų kraštų universitetuose ir 43% — vienuolynuose⁴⁶.

Po 1832 m. Lietuvoje nebuvo jokios įstaigos, rengusios vidurinių mokyklų mokytojus. Naujais mokytojais skirdavo nevietinius žmones, baigusius pedagoginius institutus, universitetus ar karines mokyklas (pastarieji dažnai būdavo mokyklų direktoriai). Iš pradžių vietiniams buvo draudžiama savo krašte dirbti mokytojais, kol atitarnaus 5 m. imperijos gilumoje, o paskui įsakyta jų visai neskirti. Tačiau, trūkstant kvalifikuotų nevietinių mokytojų, praktiškai ligi 1863 m. šis potvarkis dažnai būdavo apeinamas.

7. PEDAGOGINĖ MINTIS

1803—1831 m. oficialiąją pedagoginę mintį Lietuvoje formavo, kaip jau minėta, daugiausia universitetas ir jo darbuotojų leidžiama spauda. Po 1831 m. sukilimo universiteto pagrindines pedagogines tradicijas iš dalies dar kiek palaikė abi Vilniaus akademijos bei toliau ėjusi spauda, kurioje požiūriai į auklėjimą dažnai nesutapo su caro administracijos reiškiamą oficialiąją pedagogine nuomone.

Oficialioji pedagoginė mintis, nuslopinus 1830—1831 m. sukilimą, buvo perdėm reakcinga. Suardyta mokymo sistemos vienovė. Visuotinio mokymo idėja visai užmiršta, priešingai, buvo tvirtinama, kad švietimas pagal luomus naudingiausias carizmui. Todėl stengiamasi sudaryti aiškiai luominę švietimo sistemą. Vis dėlto mokykla nepajėgė sulaikyti akivaizdžiai yrančio feodalizmo, ir patys Lietuvoje dirbę caro valdininkai — vidurinių mokyklų direktoriai — nesiėmė kovoti su tvirta šio krašto žemesnių visuomenės sluoksnių, valstiečių, mokymosi tradicija ir prašė vyriausią administraciją padaryti išimtį — Lietuvoje netaikyti visų luominių apribojimų.

⁴⁶ Ten pat, p. 376—377.

Visa mokyklos auklėjamoji kryptis — noras diegti nuolankumą esamai santvarkai, nežadinti visuomeninių nuostatų iniciatyvos, ypač savarankiško politinio galvojimo. Kas XIX a. pirmame ketvirtyje buvo pasiekta kovojant su autoritariniu mąstymo modeliu, mažinant mokykloje verbalizmą, siejant teoriją ir praktiką, plečiant gamtos mokslus, — visa tai dabar buvo slopinama. Nesuteikdama jokios profesijos, vidurinė mokykla orientavo absolventus į valdininkus. Jiems vidurinės mokyklos cenzas buvo norma.

Liaudies žmogus nebuvo laikomas asmenybe, o tik objektu, kuris gali būti formuojamas valdžios norima kryptimi. Todėl praktiškai nepaisyta vaiko gimtosios kalbos, nesistengta parinkti jam artimos ir suprantamos lavinamosios medžiagos. Pagrindinis tikslas — išmokyti būsimą pilietį suprasti caro valdininką ir valdžios raštus.

Pralaimėjus Krymo karą, reakcijai kiek atlyžus, visuomenei viešai leidus svarstyti rengiamą 1860—1861 m. naują švietimo projektą, kai kurie vidurinių mokyklų mokytojai ir bajorų visuomenės atstovai pareiškė kritiškų minčių apie esamą sistemą⁴⁷. Be nepripažįstančių jokių teisių lietuvių kalbai, buvo teigusiu, jog gimtosios kalbos nepaisymas mokykloje pedagoginiu atžvilgiu neigiamai atsiliepia mokymui.

Neoficialiąją pedagoginę mintį reišė pažangioji inteligentija, dažniausiai tiesiogiai palaikanti ryšius su liaudimi ir atsiliepianti į daugelį jos poreikių, tačiau neturinti kiek didesnių lėšų nei galimybių veikti. Čia formavosi ir plėtojosi lietuvių nacionalinės mokyklos idėja, glaudžiai susijusi su demokratine liaudies švietimo samprata. Ją sąlygojo kitoks liaudies žmogaus asmenybės ir tautos supratimas nei įprasta daugumai to meto Lietuvos bajorų.

Švietimo sistemos koncepcijų iš šios tėkmės neišaugo, nes jos atstovai buvo toli nuo mokyklų tvarkymo institucijų ir nieku būdu negalėjo įgyvendinti kurios nors radikalesnės, visą sistemą apimančios idėjos. Pažangi to meto visuomenė puoselėjo mintį įvesti visuotinį privalomą elementarų mokymą, tačiau feodalizmo sąlygomis daugeliui tai atrodė utopija. Šią mintį skatino pačios liaudies gaivališkas ir vis stiprėjantis mokymosi poreikis, ligi šiol mažai mokyklos istorijos tetrynėtas.

Lietuvių liaudies raštingumui plėsti ir gilinti vieni švietėjai labiau rėmėsi esama kaimo mokyklėle — bakalorija — ar namų mokymu, kiti ieškojo naujų būdų ir lėšų lietuviškoms mokykloms organizuoti. Tai iš dalies socialinės pedagogikos problemos. Visą XIX a. pirmą pusę jas sprendė nemaža žmonių, daugelis nepalikusių užfiksuotų savo minčių. Nuo amžiaus vidurio šios srities klausimai svarstomi ir spaudoje.

⁴⁷ *Biržiška V.* Lietuvos mokyklų reformos bandymai 1860 metų pradžioje. — Švietimo darbas, 1921, Nr. 5/6.

Tartum vadovą elementariausiai kaimo mokyklėlei kurti yra palikęs *Kajetonas Aleknavičius* (1804—1874) — poetas didaktas, kurio kūrybos dalis virto liaudies dainomis. Lietuvių mokyklos istorijai itin įdomus jo „Elementorius“ (1846). Antroje dalyje — pašnekesiuose („Kalbesiai“) — duotas vienintelis palyginti platus lietuviškos kaimo mokyklėlės — bakalorijos — paveikslas, ir kartu tai visai originalus pirmas jos organizavimo ir mokymo vadovas.

Pašnekesiai iš dalies skirti ne vaikui, o mokytojui ir kaimo vyrams, kuriantiems mokyklą be klebono ir dvarininko pagalbos. Jų forma pusiau beletristinė. Tai kelių personažų pokalbis.

Mokykloje vaikai turi mokytis dvi tris ar net keturias žiemas, ligi išmoks, pasavaičiui rinkdamiesi kiekvienoje vaikų turinčioje troboje. Mokoma visus metus: kol nereikia ganyti, intensyviai mokomasi, sakytume, vyksta pamokos, o ganymo laikotarpiu pievoje ar miške kartojama ir gilinama, kas išmokta žiemą. K. Aleknavičius norėtų, kad vaikai mokytųsi džiaugsmo ir giedros atmosferoje. Vėliau šiai pedagoginei minčiai pagrįsti argumentų ieškos lietuvių nacionaliniame karakteryje. Jo manymu, „...lietuvių liaudies būdas, nuotaika, daiktų suvokimas, tikėjimas praeitimi visuomet naivus, žaismingas, linksmas“⁴⁸.

Samdydami mokytoją, kaimo vyrai iškelia jam reikalavimus: jis turi būti doras, mokėti dalyką (skaityti), ir čia pat dar duodama metodinių nurodymų mokytojui (berankiuvi elgetai, kuris apsiima dar skerdziauti). Mokytojas neturi vaiko skubinti. „Mokyk su kantrybe: vaikams vieniems pradžia lengvai ateina, antiems per proce... pradžioj dar nemokančių nebark, nelojok, neskurdink; pradžia sunki lengvą galą daro“⁴⁹. Vadinasi, mokytojas turi atsižvelgti į mokinio individualius gebėjimus, mokėti užmegzti teigiamą santykį su mokiniu. Kažkaip savaime į mokymą įtraukiami tėvai: pašnekesyje apie gamtą tėvas vedžiojasi vaikus po laukus ir, giliu jausmu nuspalvindamas, moko vaiką mylėti žemę, tausoti gamtą ne tik utilitariniais, bet ir estetiniais bei moraliniais sumetimais.

K. Aleknavičius norėjo paskatinti valstiečius savarankiškai, be klebono, juo labiau dvarininko pagalbos, steigti mokyklėles, taip pat kelti jų lygį. Kad ir nepateikdamas naujoviškesnių skaitymo metodų, jis parodo mokytoją, kuris jaučia vaiką, jį supranta; mokytojo ir mokinio santykiai nebe autoritariniai. Mokytojui dirbti padeda dar ir šeima. Gyvenime šis mokyklos tipas buvo itin skurdus ir negalėjo patenkinti augančių poreikių.

Ta pati visuotinio elementaraus mokymo gimtąja kalba idėja mėginama įgyvendinti, kreipiantis ne į patį valstietį, o į dvasininkus, kūrčius mokyklas prie Kauno gubernijos bažnyčių (nuo 1841 m.). Buvo plačiai remiamasi bažnyčios institucija. Taigi vėl akcentuojama mokyklos priklausomybė jai, stiprinamas kata-

⁴⁸ *Aleknavičius K.* Kikilis laibakojis.— V., 1971, p. 202.

⁴⁹ *Olechnowiczius K.* Elementorius arba lengvus mokslas skaytit raszto szwento.— V., 1846, p. 37.

ikiškos ideologijos poveikis, gerokai stabdomas mokyklos pasaulėjimas.

Lyginant šio laikotarpio ir senesnių laikų bažnyčios darbą mokyklų srityje, nauja tai, kad dvasininkams ši veikla formuluojama tartum visuomeninis įpareigojimas. M. Valančius stengėsi kultūrinės veiklos pareigas pavaldiems dvasininkams įdiegti, juos įvairiais būdais ragindamas, skatindamas, net versdamas.

Mikalojus Akelaitis (1829—1887) 1857 m. siūlė visoje Lietuvoje organizuoti lietuviškas mokyklas iš visuomenės aukų, surenkamų per bažnyčias⁵⁰. Sumanymas nebuvo įvykdytas.

Vienokia ar kitokia lietuviška to meto mokykla (bakalorija, valančinė ar eilinė paparinė ligi 1832 m.) tenkinosi pramokiusi vaiką skaityti, rečiau — rašyti, skaičiuoti ir tikybos. Gerokai praplėsti jos mokymo turinį, ilgiau mokytis neleido lėšų trūkumas ir menkas mokytojų parengimas. Pažangioji lietuvių šviesuomenė, nepatenkinta mokyklos lygiu, savo ar rėmėjų entuziastų lėšomis leido tobulesnius vadovėlius, ypač daug vilčių dėjo į savišvietą. Šia linkme buvo nukreipta lietuvių studentų būrelio veikla, ir jo nariai yra išvarę čia gilią vagą. Turime išlikusius du savišvietos projektus: Dionizo Poškos (1824 m. laiške I. Loboikui)⁵¹ ir Mikalojus Akelaičio (laiške J. Kraševskiui)⁵². Savišvietai turėjo būti sudaryta knygelių iš dorovinių priedermių, agronomijos, higienos, botanikos, taip pat lietuvių kalbos gramatika. Lietuvos istorijos šiame projekte D. Poška nepaminėjo, tačiau apie savo krašto istorijos vadovėlį (ne papildomo skaitymo knygelę) svarsė kiek vėliau spaudoje ir galvojo, koks turėtų būti jos autorius ir kad tikėtų ją parašyti eilėmis — lengviau vaikams įsiminti⁵³.

Svajodamas apie liaudies bibliotekos leidinių seriją, M. Akelaitis siūlė populiarinti tautosaką, skleisti gamtos, istorijos, geografijos, pramonės žinias. Abu projektai nebuvo įgyvendinti, tačiau idėja egzistavo visą XIX amžių.

Savišvietos ir suaugusiųjų švietimo idėjos glaudžiai susijusios. Visi leidiniai, skirti plėsti ir tęsti liaudies vaiko, baigusio primityvią pradinę mokyklą, lavinimą, praktiškai galėjo būti vartojami ir suaugusiųjų savišvietai. Tiesioginę kovą su suaugusiųjų analfabetizmu organizavo M. Valančius. Jis reikalavo iš papapijų klebonų atsiskaityti, kiek papapijoje yra mokančių skaityti, kartu ragino kiekvieną mokyti nemokančiuosius.

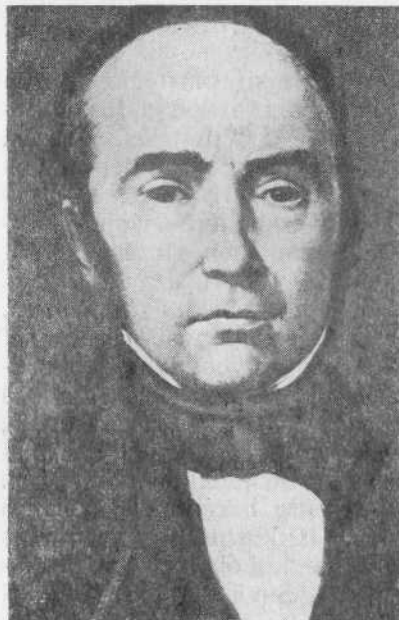
Lietuvių mokyklos ir liaudies savišvietos turinys buvo papildomas įvairiomis kryptimis. Pateikiama praktinių leidinių — vienas S. Daukantas jų išleido 8, nemaža praktinių žinių įdėjo M. Akelaitis savo „Kvestoriuje“ (1860), ypač L. Ivinskis kalen-

⁵⁰ *Janulaitis A.* Mikalojus Akelaitis.— Acta historica lituanica, V., 1969, t. 3, p. 17—19.

⁵¹ *Lukšienė M.* Iš Augustino Janulaičio literatūrinių archivalijų: (Simono Stanevičiaus recenzija ir Dionizo Poškos laiškas I. Labojkai).— AMMD. Literatūra, V., 1980, t. 22, sąs. 1, p. 66, 67, 69, 70.

⁵² *Janulaitis A.* Mikalojus Akelaitis, p. 31.

⁵³ *Poška D.* Raštai.— V., 1959, p. 258—263.

21. S. Daukantas (dail. J. Zenkevičius, 1850 m.)

22. L. Ivinskis

doriuose. Prisimenant Edukacinės komisijos liaudies lavinimo koncepciją, ši praktinė kryptis buvo nenauja, bet labai reikalinga. Tai pasakytina ir apie didaktinius daugiausia dorovinio pobūdžio leidinius. Visai nauji buvo du momentai — noras mokyklai ir patiems žmonėms šviestis duoti Lietuvos istoriją ir sieti vadovėlius su liaudies kultūra, įvedant tautosakos elementų.

S. Daukantas jau 1822 m. parašė pirmą Lietuvos istoriją, skirtą lietuvėms motinoms, kurios moko savo vaikus. Socialiniu ir politiniu atžvilgiu istorija buvo interpretuojama kitaip negu vidurinėje mokykloje. Vis dėlto elementoriuose ir skaitiniuose istorinių temų ligi pat 1864 m. nerandame.

Tautosakos į elementorių pirmas įdėjo Kajetonas Nezabitauskis („Naujas mokslas skaitymo dėl mažų vaikų...“) (1824), vėliau — S. Daukantas (1842). Abu panaudojo patarles bei priežodžius; dainų yra M. Akelaičio parengtame antrame K. Nezabitausko elementoriaus, deja, neišėjusiame leidime (1860). Nors pasakojamoji tautosaka tuo metu buvo renkama, bet dar neverta mokyklai.

Be autentiškos tautosakos, nuo A. Strazdo „Giesmių svietiškų ir šventų“ (1814) ne vienas autorius rašydamas pasitelkia tautosakos motyvus ar jai artimas stilistines priemones. Antai 1824 m. nežinomas asmuo išleido S. Stanevičiaus ir K. Donelaičio pasakėčias, kurios tuos skaitinius pradėjo ne tik aukštu meniniu ly-

giu, bet iš karto giliai susiejo ir su liaudies kūrybos pagrindais. Tos pačios krypties, tik jau ne tokio lygio išleido A. Tatarė savo „Pamokslus išminties ir teisybės...“ (1836). O visą liaudies kūrybos ir papročių kompleksą į liaudies jaunimo laisvalaikį stengėsi įvesti M. Valančius su savo „Palangos Juze“.

Skurdi lietuviškos mokyklos materialinė bazė ir dažniausiai menkas mokytojo pasirengimas negalėjo sudaryti palankių sąlygų metodikos naujovėms ieškoti ar kiek plačiau joms taikyti. Tokiomis aplinkybėmis pagrindinis būdas pažangesnes didaktikos idėjas diegti buvo vadovėlis.

Vienas žymiausių tuo atžvilgiu buvo lietuvių studentų būrelyje subrandintas *Kajetono Nezabitausko-Zabičio* (1800—1876) elementorius. Palyginti su ligi tol pasirodžiusiais lietuviškais skaitymo pradžiamoksliais, jis yra kitoks: naujas jo didaktinis metodas, mokymo turinys ir bendra auklėjimo kryptis⁵⁴. K. Nezabitauskis, pastebėjęs, kad ligi šiol mokslas buvęs „įkyrus“, žada dabar jį būsiant linksmą — juk elementorius iliustruotas 51 paveikslėliu, to Lietuvos mokykla dar nebuvo turėjusi. Vadinasi, laikomasi naujųjų laikų pedagoginio principo — mokant ir auklėjant remtis teigiamomis vaiko emocijomis. Plačiai taikomas vaizdumo principas, kartu rūpinamasi žadinti vaiko susidomėjimą. Nuosekliai laikomasi pedagoginio reikalavimo eiti nuo artimos vaikui aplinkos prie tolimesnės. Atsižvelgiama į vaiko psichinį pajėgumą.

Pirmą kartą lietuviškame Didžiojoje Lietuvoje išleistame elementoriuje įvedami garsinio skaitymo metodo elementai ir jungiami su vaizdu — daiktu. Vis dėlto paliekamas tradicinis skiemnavimas, nesiejamas su prasmingu žodžiu, ir neieškoma būdo eiti nuo lengvesnio dalyko prie sunkesnio. Į skiemenų sudėtingumą ir laipsnišką jų išdėstymą buvo atsižvelgta Mažojoje Lietuvoje išleistame Johano Gotlybo Veiso „Naujame pibelyje“ (1808). Garsinį metodą, kai rodomas paveikslėlis ir tariamas garsas, o tik paskui pereinama prie raidžių, siūlė savo elementoriuje S. Daukantas. Sintetinį garsų sudėjimą ėmė vartoti J. Didinskis savo „Moksle lietuviško skaitymo“ vos 1852 metais. Taigi skaitymo metodai tobulėjo pamažu.

Didelė naujovė K. Nezabitausko elementoriuje — pirmieji skaitiniai: jie pasaulietinio turinio, kupini aplinkos pažinimo (darbo ir gamtos), iliustruoti paveikslėliais, tik sausoki ir statiški. Gamtos žinių kituose mūsų elementoriuose dar ilgai pasigesime. Tradicinis poterių ir katekizmo skyrelis atitiko to meto pradinės mokyklos programą.

Pirmą lietuviškų knygų bibliografiją, įdėtą knygelės pabaigoje, pedagoginiu atžvilgiu galima laikyti tartum priedu mokytojui. Joje yra nemaža lietuviškų knygų pavadinimų, kartu infor-

⁵⁴ *Auryla V., Zukas V.* Iš lietuvių pedagogikos istorijos: (K. Nezabitausko elementorius „Naujas mokslas skaitymo...“). — AMMD. Pedagogika ir psichologija, 1962, t. 2, p. 115—119.

muojama apie išeisiančias ir tarsi nubrėžiamas lietuvių raštijos kelias.

K. Nezabitauskio vadovėlis buvo didelis žingsnis ano meto lietuviškos mokyklos raidoje. Autorius, matyt, buvo gerai pasirengęs, nes vadovėlis ne vienu atžvilgiu prašoka geriausius to meto Lietuvos mokyklose vartotus nelietuviškus vadovėlius.

S. Daukanto „Abėcėlė“ išėjo su metodiniais nurodymais mokytojui. Autorius rėmėsi J. H. Pestalocio pasekėjo M. J. Ch. Folbendingo (Vollbending) kai kuriais metodiniais patarimais. Skaityti siūloma mokyti garsiniu būdu, tą mokymą glaudžiai siejant su rašymu. S. Daukantas norėtų atsižvelgti į lietuvių tarmių taries įvairumą, tačiau jis tik atkreipia mokytojo dėmesį ir neieško metodinio būdo šiam klausimui spręsti. Nuo balsių einama prie priebalsių, paskui prie skiemenavimo — „bebaso“. Tik čia S. Daukantas nepabrėžia, jog skiemenavimą reikia grįsti garsiniu principu, ir mokytojas jį gali suvokti senoviškai. Autorius nesivadavo J. H. Pestalocio reikalavimu pradėti skaityti nuo vaikui lengvai suprantamų ir suvokiamų žodžių: „Abėcėlėje“ pateikiamos abstrakčios sąvokos, pvz., dorybė, kantrybė, palaiminimas ir kt. Palyginti su K. Nezabitauskio elementoriumi, S. Daukantas žengė didelį žingsnį į priekį, sudarydamas pasaulietinio turinio skaitinius: tai nebestatiški trumpi pasakojimai ir penkios pasakėčios, pirmą kartą prabilusios vaikui artimo pasaulio kalba, įvedusios meninių elementų, kurių stigo tos rūšies vadovėliuose. Naujovė — gale įdėta rusiška abėcėlė su tais pačiais skaitiniais. Aritmetikos mokytis pridėti skaitmenys ir daugybos lentelė.

Apie pradinį mokyklų mokytojų darbo metodus maža turime išlikusių duomenų. Reikėtų paminėti dvejus atsiminimus: Mikalojaus Katkaus⁵⁵ apie valdinę mokyklą ir Gabrielės Petkevičaitės-Bitės — apie L. Ivinskį⁵⁶ kaip namų mokytoją (jis dirbo ir valdinėje pradinėje, ir Rietavo žemės ūkio mokykloje). M. Katkaus mokytojas apie 1860 m. iš dalies taikė Lankasterio metodą: mokytojo prižiūrimi vyresni vaikai mokė jaunesnius senu skiemenavimo būdu. Mokė rusiškai ir lenkiškai, tik 1862 m. — ir lietuvių kalbos. Drausmė buvo kariška, naudotos skaudžios fizinės bausmės. Taip, gal net ir blogiau būta daugumoje mokyklų. Visai kitokio pedagoginio lygio L. Ivinskio darbas. Paminėtini tokie jo pradinio mokymo bruožai: gerai jaučiami vaiko amžiaus tarpsnių (konkrečiai šešiamečio) ypatumai, todėl mokymo medžiaga dėstoma epizodiškai; daug dėmesio skiriama aplinkai stebėti, vaizdumui, savarankiškam vaiko darbui bei mąstymui. Lyginant su to meto mokyklose vyravusiu verbalizmu ir sausu kalimu, L. Ivinskis iškyla kaip subtilus, pažangus pedagogas praktikas.

⁵⁵ Lukšienė M. Kai kurios Simono Daukanto bibliotekos pedagoginės knygos. — Mokymo ir auklėjimo klausimai, V., 1974, t. 7, p. 49—55.

⁵⁶ Jurginis J. Mikalojus Katkus. — V., 1963, p. 21—31; Petkevičaitė G.-Bitė. Krislai. — V., 1966, p. 363—371.

Apžvelgiant neoficialiosios pedagoginės minties raidos kryptį, ryškėja, kaip vis plačiau ir giliau siekiama diegti mokymo principą viską pradėti nuo artimiausios vaiko aplinkos, remtis tuo, kas prieinama jo suvokimui ir patirčiai. Lavinimosi turinys papildomas reikšmingomis nacionalinės kultūros sritimis: tautosaka, krašto istorija ir literatūra. Nuoseklus šio principo taikymas, mokant visų dalykų, įpareigoja mokyti gimtąją kalbą ir geografijos, geologijos, istorijos ir kitose pamokose kalbėti visų pirma apie savo krašto faktus. Pirmas šitokius reikalavimus to meto vidurinei mokyklai iškėlė *Ambroziejus Kašarauskas* (1821—1882), išdėstydamas juos spaudoje. Tarp kitų jis metė kaltinimą vidurinės mokyklos auklėjimui: mokinys nemoka net laiško suprantamai parašyti savo motinai valstietei⁵⁷. Taigi turima galvoje lietuviškos vidurinės mokyklos idėja, kurią brandino lietuvių šviesuomenė, pradedant lietuvių studentų būrelio veikla. 1864 m. gimnazijos su dėstomąja lietuvių kalba projektą caro administracijai pasiūlė M. Valančius. Tiesa, ji turėjo būti viena, Varniuose.

Lietuviškos mokyklos organizavimas ir plėtimas glaudžiai susijęs su bendru visuomeninės ir pedagoginės minties demokratėjimu. Neatsiejama nuo šio proceso rutuliojosi ir nacionalinės mokyklos idėja. To laikotarpio lietuvišką mokyklą daugiausia galima skirti pirmajai nacionalinės mokyklos raidos pakopai, kai pradinėje mokykloje rūpinamasi dar tik įtvirtinti gimtąją kalbą kaip dėstomąją. Bajorų nuomone, ir pradinėje mokykloje reikia diferencijuoti dėstomas kalbas: davus liaudžiai skaitymo bei rašymo pradmenis lietuviškai, reikia pereiti į lenkų kalbą, kad vaikas būtų įvestas į aukštesnę — lenkų — kultūrą (iš dalies dėl to sustabdytas lietuviškas aritmetikos vadovėlis, — taip sampravo žymus istorikas Mykolas Balinskis ir kt.). Tačiau kartu su kova dėl lietuvių kalbos teisių mokykloje brenimo mintis, kad jaunosios kartos ugdymas turi remtis nacionaline liaudies kultūra. Tai jau galima laikyti nacionalinės mokyklos raidos antrosios pakopos pradžia. Kad mokykla parengtų jaunąją kartą kūrybiškai įsijungti į nacionalinės kultūros procesą, be tam tikro mokymo turinio, svarbu ir kokios ugdomos visuomeninės pozicijos. Luominėje visuomenėje įvairių luomų jos skirtingos, ir liaudies žmogui kūrybiškai įsijungti į nacionalinės dvasinės, o ne vien materialinės kultūros tapsmą tegalėjo būti utopija. Tai įmanoma tik suardžius luominę struktūrą, sukūrus naują požiūrį į jį ir tam tikra linkme pakreipus jo ugdymą. Šitie pakitimai vis labiau ryškėjo XIX a. lietuvių šviesuomenės pedagoginėje bei literatūrinėje veikloje. O juos sąlygojo vis gilėjantys ekonominiai ir socialiniai prieštaravimai, kėlę liaudies nepasitenkinimą ir vis labiau aktyvinę ją. Ugdymo srityje nauja liaudies žmogaus samprata reiškėsi įvairiais momentais. Antai visą feodalizmo laiko-

⁵⁷ Lukšienė M. Iš mūsų didaktinės minties istorijos. — Mokymo ir auklėjimo klausimai, V., 1980, t. 12, p. 51.

tarpi atsirasdavo veržlių, gabių liaudies žmonių, sugebėjusių išsivaduoti iš savo kilmės varžtų ir siekti mokslo. Iš tokių daugiausia formavosi jau XIX a. pagrindinis lietuvių šviesuomenės sluoksniš. Tačiau retai kas ėmėsi skatinti šį siekimą, pabrėždamas liaudies žmogaus pilnavertiškumą. S. Daukantas savo „Pasakų Fedro“ (1846) pratarinėje atveria kaimo vaikui perspektyvą, pasiekusiam mokslo, iškilti visuomenėje⁵⁸. Plačiau ir aiškiai aukštesnes valstiečio aspiracijas žadino *Antanas Tatarė* (1805—1889) dviejuose savo leidiniuose: „Pamokslai gražių žmonių“ (parašyti 1849 m., išspausdinti 1900 m.) ir „Šventa ir pagirta roda“ (1849 m.—nespausdinta). Pirmame jis vaizdais rodo, kad valstietis gali įgyti įvairių profesijų ir pasiekti tam tikrą padėtį visuomenėje (gali būti generolu, net ir mergaitės gali išėiti mokslus lygiai kaip dvarininkaitės Vilniuje). Tačiau A. Tatarė iš kaimo kilusių inteligentų dar nerodo dalyvaujančių savo krašto kultūriname gyvenime. Kitaip yra jo „Šventoje rodoje“. Nutapęs išėjusio iš lietuviško kaimo garsaus Vilniaus akademijos profesoriaus paveikslą, autorius pabrėžia jo išsaugotą meilę savo kalbai ir kraštui, smerkia tokios inteligentijos susvetimėjimą. Tai vienas iš liaudies žmogaus aktyvumo ugdymo aspektų, tiesa, neliečiant platesnio konteksto — socialinio ir politinio aktyvumo.

Šiuo atžvilgiu daug yra nuveikę lietuvių studentų būrelio nariai, ypač S. Daukantas. Tuo metu reikalavimas lietuvių kalbai teisių moksle, viešajame gyvenime vienaip ar kitaip padėjo ugdyti ir liaudies žmogaus savigarbą, pasitikėjimą savimi. Istoriniai S. Daukanto veikalai, ypač „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“ (1845), priešingai to meto feodalų kuriamam nuolankaus, klusnaus, dievobaimingo ir darbštaus valstiečio idealui, kelia ekonominėje, politinėje, kultūrinėje (istoriniuose raštuose mažai teliečiama) srityje aktyvaus eilinio žmogaus, o ne bajoro modelį. S. Daukantas pirmas tartum išbraukė bajorus iš lietuvių tautos, nes jie susvetimėję, išlepę ir netinka vadovauti. Ir štai savo meto valstietį jis skatina taip auginti jaunąją kartą, kad ji pajėgtų imtis atsakomybės už tautos ateitį. Vaikas iš mažens turi būti auginamas spartiškai, grūdinamas ir pratinamas dirbti. Tačiau skirtingai nuo to meto vyravusios bajorų pažiūros, jog liaudis — tik akla darbo atlikėja, S. Daukantas siekia, kad ji suvoktų socialinio, ekonominio ir politinio tautos išsivadavimo vertę. Kaip istorikas, ir praktinio pobūdžio knygelėse jis nesitenkino vien praktinėmis žiniomis, plėtė liaudies skaitytojo ekonominio mąstymo akiratį.

Kai kurie reakciniai pedagogai (pvz., prof. J. Chodanis) bijojo leisti liaudies vaikui pateikti poezijos, ypač herojinės, o S. Daukantas, ugdydamas savo krašto meilę, kėlė didvyriškas kovas už laisvę, nevengė antibaudžiavinių socialinių momentų. Istoriniais raštais, kaip tuo metu buvo įprasta, jis norėjo pateikti

⁵⁸ *Daukantas S. Raštai.*— V., 1975, t. 1, p. 663.

ne vien žinių-faktų, bet ir mokyti gyventi, vengti klaidų, vadovaujantis lotynišku posakiu „Istorija yra gyvenimo mokytoja“. S. Daukantas ryškino vergo ir laisvo žmogaus bruožus, ir tai itin reikšminga, kad „... baudžiavos atsiradimą bei pasekmes jis piešė taip, jog skaitytojas turėjo pradėti galvoti, kaip ta baudžiava nusikratyti“⁵⁹. Ugdydamas politinę sąmonę, teigė valdžios atsakomybės tautai principą; jos pareigą ginti liaudies ir tautos teises. Taigi patriotizmo pagrindu S. Daukantas laiko „... visuomenės sutarties nustatytą bei garantuotą politinės ir socialinės santvarkos gynimą“⁶⁰. Taip ligi šiol niekas lietuvių liaudžiai nekalbėjo.

* * *

Demokratinei pedagoginei kryptiai Lietuvoje tarpti XIX a. pirmoje pusėje sąlygos nebuvo itin palankios. Neretai ją puoselėjo pavieniai liaudies švietėjai ar mokytojai praktikai, be kiek tvirtesnės materialinės ar institucinės atramos. Tačiau tos krypties atstovai lietuvių liaudies ugdymo klausimus apėmė vis plačiau ir giliau, atsiliepdami į jos materialinius bei dvasinius interesus. Jie diegė neluominės, liaudžiai prieinamos ir kultūrinėmis tradicijomis bei kalba jai artimos mokyklos idėją, ugdė pačios liaudies iniciatyvą socialinėje ir kultūrinėje srityse. Savo ruožtu tą iniciatyvą taip pat žadino savotiška ekonominių bei socialinių santykių struktūra ir jos kitimas vakarinėse Lietuvos srityse (žr. 19 ir 20 pav.). Čia matome didžiausią besimokančių valstiečių skaičių ne tik pradinėse, bet ir vidurinėse mokyklose (o tai retas reiškinys feodalizmo sąlygomis). Todėl iš šių sričių išaugo daugiausia lietuvių demokratinę kultūrą puoselėjančių žmonių.

IV. MAŽOSIOS LIETUVOS MOKYKLA IR PEDAGOGINĖ MINTIS XVIII a.—XIX a. VIDURYJE

1. SOCIALINĖ-EKONOMINĖ PRUSIJOS KARALYSTĖS POLITIKA MAŽOJOJE LIETUVOJE

1701 m. Prūsija tapo karalyste, kurioje netrukus įsigalėjo absoliutinė monarchija, paremta karine-policine jėga. Berlyne reziduojąs Hohencolernų dinastijos karalius, norėdamas sukurti nacionaliniu atžvilgiu vienalytę valstybę, nuo XVIII a. pradžios ypač sustiprino nacionalinės asimiliacijos politiką. Jai susidarė palankios sąlygos po 1710—1711 m. siautusių maro bei bado, labiausiai palietusio skurdžiausią gyventojų dalį — lietuvius. 1701 m. iš 54 428 Rytprusių domenuose einančių lažą valstiečių

⁵⁹ *Merkys V. Simonas Daukantas.*— V., 1972, p. 193.

⁶⁰ Ten pat, p. 196, 197.

Lietuvos provincijai teko net 30 092 lažininkai¹. Vokiškoje Rytprūsių dalyje laisvųjų činšininkų buvo iki 30%, o lietuvių gyvenamose srityse — vos 5%².

Ligi maro Rytprūsiose gyveno apie 700 tūkst. žmonių, o Lietuvos provincijoje, apėmusioje šiaurės rytų dalį, — apie 300 tūkst. gyventojų, kurių daugumą sudarė lietuviai³. Vėliau suskirsčius teritoriją į departamentus, Gumbinės departamentui priklausė daugiausia lietuvių gyvenamos sritys, o Karaliaučiaus departamente jų buvo gausiausia Klaipėdos apskrityje. Nuo maro ir bado išmirė apie 188 tūkst. lietuvių, o visuose Rytprūsiose — apie 270 tūkst., arba 39%, gyventojų⁴. Todėl susidarė palankios sąlygos kolonizacijai, kuri planuota jau 1638 m., bet iš naujo pradėta vykdyti 1685 metais. 1701, 1704 m. Frydrichas Vilhelmas I vėl kvietė kolonistus⁵. Didžioji, planinga kolonizacija valstybiniu mastu pradėta po maro ir bado ir vyko trim etapais ligi 1756 metų.

Socialinė-ekonominė ir švietimo politika turėjo vykdyti pagrindinį kolonizacijos uždavinį — vokieinti lietuvius. „Vokiškų valsčių valstiečiai vidutiniškai turėjo dvigubai daugiau žemės už lietuviškų valsčių valstietį“⁶. Kolonistai neprivalėjo eiti lažo ir turėjo teisę laisvai keltis į miestus. Vis dėlto buvo ir lietuvių miestiečių — dar XVIII a. pabaigoje Karaliaučiuje sakyti lietuviški pamokslai. Ir miestuose jie sudarė daugiausia varguomenę. „Draudimai lietuviams apsigyventi mieste ir vokiečių užimtos geriausios ekonominės pozicijos trukdė formuotis ir lietuvių buržuazijai, taip pat inteligentijai (kuri buvo daugiausia konfesinė), žlugdė lietuvių tautinę kultūrą“⁷.

Prūsijos monarchai, Sviečiamojo amžiaus idėjų veikiami, gerai suvokė švietimo reikšmę klusniam piliečiui ugdyti. Todėl buvo valstybinama švietimo sistema arba bent kruopščiai kontroliuojama, ypač liaudies mokyklos. XVIII a. jos dar liko priklausomos nuo protestantų bažnyčios, bet ir ji pati buvo tvirtas valstybės ramstis. Formaliai valstybė perėmė tvarkyti mokyklas 1787 metais.

Mokyklų sistema per visą tą laikotarpį nedaug keitėsi. Pradinės mokyklos, skirtos liaudžiai, perimamumo ryšiai nesiejo su vidurine, XVIII a. imta vadinti lotynų arba mokslingąja mokykla, o XIX a. gavusia gimnazijos vardą. Per ją ėjo tiesioginis kelias į aukštąją mokyklą. 1817 m. įsteigta Kulto ir švietimo mi-

¹ Matulevičius A. Tautinė Prūsijos lietuvių padėtis 1701—1807 metais: Ist. m. kand. disertacija. — V., 1973, p. 57. — Rankraštis.

² Gineitis L. Kristijonas Donelaitis ir jo epocha. — V., 1964, p. 43.

³ Zostautaitė P. Prūsijos lietuvių valstiečių padėtis XVIII a. antroje pusėje. — MAD, 1962, t. 1 (12), p. 93.

⁴ Matulevičius A. Tautinė Prūsijos lietuvių padėtis 1701—1807 metais, p. 51.

⁵ Ten pat, p. 63.

⁶ Matulevičius A. Prūsijos valdžios socialinės ekonominės ir teisinės lietuvių nutautinimo priemonės XVIII a. — MAD, 1975, t. 2 (51), p. 112.

⁷ Ten pat, p. 115.

nisterija kiek decentralizuotai per provincijų valdybas valdė liaudies mokyklas. Lietuviai toje administracinėje struktūroje savi valdos pradmenų neturėjo.

2. PRADINĖS MOKYKLOS

Pradinės mokyklos buvo skiriamos į valstiečių parapiškas, kurios visiškai priklausė nuo protestantų ar katalikų dvasininkų, ir šiek tiek savarankiškesnės miesto mokyklas. Savo ruožtu parapiškos mokyklos — tai aukštesnio tipo bažnytinės. Be jų, kaimuose veikė dar vadinamosios žemininkų mokyklos. Buvo žinomos ir užkampio mokyklos (Winkelschule), kuriose vaikus mokė tėvų samdomas labiau prasilavinęs asmuo. Šios mokyklos buvo ypač paplitusios tarp Karaliaučiaus apylinkės valstiečių: jie daugiau ryšių turėjo su miestu ir todėl jiems labiau reikėjo mokėti skaityti bei rašyti. Feodalai savo vaikų į valstiečiams skirtas parapiškas mokyklas neleido, namuose laikė mokytojus, ir šie parengdavo jų vaikus į vidurines mokyklas.

Beveik visuose miestuose veikė miestų mokyklos ir privačios, išlaikomos miestų lėšomis ir iš tėvų už vaikų mokslą surinktais pinigais. Jas lankė turtingesnių miestiečių ir cechų amatininkų vaikai. Baigę miesto mokyklas, amatininkų ir prekybininkų vaikai mokydavosi įvairių amatų, bet dalis jų studavo į lotynų mokyklas.

Vis dėlto ir miestuose — Klaipėdoje, Tilžėje, Vėluvoje ir kt. — veikė miesto tipo lietuviškos mokyklos. Tėvų pageidavimu lietuviška mokykla įsteigta ir Karaliaučiuje. Tačiau ar ilgai šios mokyklos veikė, nežinoma.

Protestantų visų luomų 14—16 m. paaugliai turėjo prie bažnyčių rengtis konfirmacijai, kad, išmokę tikybos ir patikrinti, galėtų būti priimti į bažnytinę bendruomenę. Tas rengimas Mažojoje Lietuvoje dar vadintas kunigų mokykla. Nuo 1717 m. iš konfirmuojamų vaikų turėjo būti reikalaujama mokėti skaityti ir rašyti, tačiau praktiškai tai kol kas nebuvo vykdoma. Mokyta šeštadieniais ir vasarą.

Po maro, prasidėjus kolonizacijai, valstybė ėmė rūpintis daugiau steigti pradinių mokyklų, ypač kolonistams. Kartu mėginta įvesti privalomą mokymą. 1712 m. paskelbtas potvarkis, pagal kurį iš kiekvieno kaimo turėjo būti parinktas vaikas, iš didesnio — 2 ir per žiemą nusiųsti mokytis į parapiškę mokyklą. Turėjo būti mokomi, kol išmoks gerai skaityti, „iš galvos sakyti“ katekizmą ir kitus religijos dalykus, kad grįžę galėtų mokyti kitus vaikus. Bet tas mokymasis turėdavo baigtis iki įžegnotuvių, arba konfirmacijos. Mokslas prasidėdavo nuo mykolinių, t. y. rugsėjo 29 d., ir trukdavo iki velykų. Šitai buvo mokoma 1712—1739 metais.

Didesnės reikšmės švietimo raidai turėjo 1717 m. Frydricho Vilhelmo I išleisti 2 potvarkiai. Vienu įsakyta konfirmuoti tik mokančius skaityti jaunuolius ir egzaminuoti juos viešai bažnyčioje per pamaldas. Kitas potvarkis skelbė, kad vokiečių kai ku-

rių kraštų, dar XVII a. įvedusių privalomą mokymą, pavyzdžiu mokyklos lankymas yra privalomas. Nurodomas ir mokesčio už mokslą dydis. Už mokyklos nelankymą numatytos piniginės baudos, kurias turėjo surinkti tvarkos prižiūrėtojai. Žiemą vaikai privalėjo kasdien eiti į mokyklą, o vasarą — 1 ar 2 kartus per savaitę. Šeštadieniais kartu su mokytoju eidavo į bažnytinę mokyklą, kuri buvo kaimo mokyklų centras, ir ten mokėsi katekizmo bei kitų religijos dalykų. Tačiau privalomam mokyklų lankymui nebuvo pasirępta — maža pradinių mokyklų, jos neaprupintos materialiai, trūko mokytojų, todėl privalomas mokymas negalėjo būti įvestas.

Vyriausias parapijos mokyklų prižiūrėtojas buvo protestantų kunigas ir precentorius — padėjėjas. 1718 m. pietistams profesoriams H. Lyzijui ir Augustui Hermanui Frankei, rėmusiems vokietinimą, pavesta sudaryti švietimo planą, daugiau mokyklų steigiant ten, kur buvo apsigyvenę kolonistai. Tam reikalui sudaryta komisija buvo, pvz., numaciusi Įsruties apskrityje įsteigti 130 mokyklų, tačiau jų statybą primesti lietuvių valstiečiams. Projektas nebuvo įgyvendintas.

1736 m. išėjus pagrindiniam mokyklų įstatymui „Reguliuojamiesiems principams“ (Principia regulativa), daugiau imta steigti kaimo mokyklų. 1747 m. pasirodė reglamentas mokyklų tvarkai palaikyti. Jiems taikyti išleista nemaža potvarkių. Numatyta plėsti kolonizaciją ir, įvedant privalomą mokymą, steigti daugiau mokyklų kolonistų vaikams. Atsižvelgdami į tai, kad atstumams nuo gyvenvietės iki mokyklos nebūtų didesnis kaip pusė mylios, t. y. 3—4 km, ir kad kelyje nebūtų gamtinių kliūčių — miškų, pelkių, griovių, vandens, kunigai turėjo sudaryti parapijai reikalingų mokyklų planą. Lietuviškose apskrityse turėjo būti įsteigta 340 mokyklų. Vykdam šiuos planus, Gumbinės departamente įkurtos 275 žemininkų mokyklos, Karaliaučiaus departamente — 885, iš viso — 1160 žemininkų mokyklų. 1756 m. jų skaičius išaugo iki 1700, XVIII a. pabaigoje — iki 1900, o 1891 m. siekė 2012. Šios mokyklos veikė daugiausia karališkuose domenuose. Feodalai tik XVIII a. antroje pusėje, pradėję plisti filantropinei pedagoginei srovei, ėmėsi kurti mokyklas savo valdose. 1795 m. iš 1864 Rytprūsių žemininkų mokyklų 1216 veikė karališkuose domenuose ir tik 630 — stambiams feodalams priklausiusiose vietovėse⁸.

Iki 1793 m. žemininkų mokyklos įsteigtos Prūsijai priklausiuose Tauragės ir Seirijų domenuose. Šių parapijų centruose jau nuo seno veikė bažnytinės, o kaimuose — kaimo mokyklos. Greta protestantų žemininkų mokyklų buvo toleruojamos ir kitų konfesijų pradinės mokyklos, kuriose mokyta lietuvių kalba, o pietvakariniuose pakraščiuose — lenkų. Išimtį sudarė šveicarų reformatų kaimo mokyklos su dėstomąja vokiečių kalba.

⁸ Bruožis A. Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos. — K., 1935, p. 36.

Katalikai savo pozicijoms sustiprinti Rytų Prūsijoje, ypač Lietuvos pasienyje (Karaliaučiuje, Tilžėje, Šilgaliuose, Klaipėdoje, Robkojuose ir kt.), statė katalikiškas bažnyčias ir kūrė prie jų mokyklas, kilnojamąsias mokyklėles ir šiaip vaikų globos įstaigas. Tų bažnyčių kunigai ir mokyklų mokytojai buvo parenkami iš Lietuvos. 1700 m. netoli Tilžės Zentainių dvare, jėzuitų pavadiname Dragovičiais, įsikūrė Lietuvos jėzuitai, kurie valdė dideles fundacijas abipus sienos. Tilžėje ir dar keliose vietose jie įsteigė savo konfesines mokyklas ir jose mokė lietuvių, lenkų ir lotynų kalbomis. 1773 m. panaikinus jėzuitų ordiną, jų turtą ir išlaikomas įstaigas ir Lietuvoje, ir Prūsijoje perėmė Edukacinė komisija. Po trečio Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimo mokykloms nebuvo skiriama lėšų, tačiau, tėvų išlaikomos, jos veikė ir toliau⁹. Mokyta iš Vilniuje išleisto elementoriaus „Mokslas skaitymo rašto lietuviško dėl mažų vaikų“. XIX a. pradžioje katalikų lietuvių bei lenkų mokyklos buvo uždarytos. Pretekstas tam — pažangūs Frydricho Adolfo Vilhelmo Dystervėgo, žymaus pedagogo, reikalavimai atsisakyti konfesinės mokyklos, bažnyčios globos ir perduoti mokyklas pedagogų priežiūrai. Remiantis šiais reikalavimais ir Prūsijos visuotinės teisės nuostatais, kurie mokyklą laikė valstybės institucija, katalikų ir kitokios konfesinės privačios mokyklos uždarytos ar suvalstybintos. Katalikai tam griežtai priešinosi, rašė skundus ir, nors ir mokėdami mokyklinius mokesčius, atsisakinėjo leisti į mokyklą vaikus, mokyti iš protestantiškų Frydricho Eberhardo Rochovo ar Johano Veiso knygučių, mokė namuose. Tada valdžia įsakė precentoriams išegzaminuoti tėvus ir nustatyti, ar jie sugeba mokyti bei auklėti vaikus valstybine dvasia. Tvarkos prižiūrėtojai turėjo priversti tėvus leisti vaikus į valstybines, t. y. protestantiškas, mokyklas, gauti jose vartojamas knygas.

Kolonistai gana sunkiai kūrėsi Mažojoje Lietuvoje, nesugebėjo iš karto priprasti prie vietos sąlygų. Todėl Prūsijos valdovai, nusivylę jais ir stokodami lėšų kolonizacijos politikai tęsti, XVIII a. viduryje atsisakė šių planų ir kurį laiką toleravo vietos gyventojus ir jų kalbą. Bet Prūsijos valdžia nesistengė steigti atskirų lietuvių ir kolonistų mokyklų. Mišriose vietovėse jos buvo mišrios — tas pats mokytojas mokė arba abiems kalbomis, arba veikiausiai pereinavo į vieną — vokiečių. Pvz., 1836 m. Darkiemyje vokiečių mokytojas mokė 61 vokiečių ir 22 lietuvius. Pasitaikydavo, kad mokytojai kolonistai, ilgainiui išmokę lietuviškai, šiose mokyklose mokė lietuvių kalbą. Kilęs iš Zalcburgo Danielius Gotlybas Zetegastas apie 50 m. dirbo Priekulės lietuvių mokykloje, gera lietuvių kalba parašė ir 1801 m. išleido bitininkų vadovą „Naudingos bičių knygelės“.

⁹ Gottlieb W. S. Tabellarische Uebersicht der roemischkatholischen Schulanstalten im Departament des königlichen Ostpreussens und liththausischen Kriegen und Domainen Cammer. — Königsberg, 1806.

Iš 1700 parapinių mokyklų, XVIII a. viduryje veikusių Rytprūsioose, vien vokiškų tebuvo 400. Kitose dėstyta lietuviškai ar lenkiškai arba mišriai. Lietuvių kalbos lygis daug priklausė nuo mokytojo. Iš 1800 m. statistikos matyti, kiek tuomet buvo lietuviškų kaimo mokyklų lietuviškose apskrityse: Įsruties — 127, Tilžės — 52, Ragainės — 69, Labguvos — 20, Gumbinės — 58 lietuvių ir 8 vokiečių, Klaipėdos — 85, iš kurių 8 lietuvių—vokiečių, t. y. mišrios mokyklos. Panaši ir kitų apskričių padėtis.

Šiuo laikotarpiu mokyta visų pirma skaityti, rašyti, skaičiuoti, tikybos ir giedoti. Taigi kaimo mokyklų mokymo turiniu iš tikrųjų buvo siekiama vien konfesinių tikslų. Tik XVIII a. pabaigoje jis praplėstas. Konfesinė mokyklos paskirtis iš dalies padėjo ilgiau išsilaikyti lietuvių kalbai, nes protestantiškuose kraštuose tikybos reikalams buvo akcentuojama vartoti gimtąją kalbą. Teisės stoti į vidurinę kaimo mokykla neduodavo.

Po paskutinio feodalinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimo, prie Prūsijos prijungus daug nevokiškų sričių, dar aktualiau pasidarė per mokyklas stiprinti tautinę asimiliaciją. Karaliaus Frydricho Vilhelmo III 1817 m. įsakymu Prūsijos ministras Altenšteinas parengė nuostatus, kuriuose greta vietinių kalbų reikalaujama mokyti ir vokiečių kalbos. Nuostatai neįsigaliojo, bet juose numatyti reikalavimai buvo įvedami atskirais potvarkiais. Mokytojų atlyginimas tapo didesnis, negu numatyta XVIII a. pirmoje pusėje. Dabar mokykloje nedirbo amatininkai, ir mokytojais galima buvo skirti ne tik vietos gyventojus. Be to, administracijos nuožiūra jie galėjo būti kilnojami.

1824 m. Rytų Prūsija sujungiamą su Vakarų, kuri buvo ištiesai vokiška. Susidarė sąlygos Vakarų Prūsijos nuostatus taikyti visoms mokykloms ir mokytojus bei valdininkus kilnoti iš Vakarų srities į Rytų ir atvirksčiai. Vėl sustiprėjo germanizavimo politika. 1829 m. Gumbinės departamento mokytojams Prūsijos vyriausybė išleido instrukciją, kurioje nurodoma lietuvių kalbą žemininkų mokyklose pakeisti vokiečių kalba. Šiuo potvarkiu lietuvių kalba iš mokyklos formaliai išgijama.

1834 m. išleidžiamas papildomas potvarkis su metodiniais nurodymais, kaip vokiečių kalba mokyti nevokiečių vaikus, kad po dvejų metų jie mokėtų sąmoningai reikšti mintis ta kalba. Pakeičiamas ir žemininkų mokyklų mokymo turinys, stiprinama vokištinimo tendencija. 1844 m. Gumbinės departamentas išleido įstatymą, draudžiantį žemininkų mokyklose vartoti lietuvių kalbą.

Pradinei mokyklai pertvarkyti 1854 m. išleisti nuostatai (Rau-merio—Štylio reguliatyva), pagal kuriuos vėl siaurinamas mokymo turinys: tenkinamasi skaitymo, rašymo ir skaičiavimo bei religijos dalykų mokymu. Reakcionierių pastangomis uždrausti mokykloje gamtos mokslai ir juos propaguoją lietuviški vadovėliai bei kitokia literatūra. Taigi vėl teko grįžti prie tikiškos lietuviškos lektūros. Pagaliau imta drausti ir ji, reikalaujama, kad

religijos dalykų taip pat būtų mokoma vokiškai. „Galutinai lietuvių kalba išvyta iš žemininkų mokyklų 1872 m. spalio 15 d.“¹⁰

Siems administracijos žygiams ėmė griežtai priešintis tėvai, pažangioji visuomenė. Tėvai nenorėjo leisti vaikų į mokyklas, rašė Prūsijos valdovams ir administracijai skundus, prašė mokykloje palikti lietuvių kalbą, naikino vaikų parsineštas vokiškas knygas. Vaikų į mokyklą neleidę tėvai net 5—8 kartus per mokslo metus buvo baudžiami piniginėmis bandomis. Kaimuose įvestas egzekutoriaus etatas joms išreikalauti. Baudų suma kai kur būdavo didesnė už mokyklinius mokesčius. Kadangi pusė jos tekdavo valstybei, o pusė — egzektoriui, tai jis būdavo negailestingas. 1853 m. potvarkiu nurodyta, jog pinigine bauda tik pirmą antrą kartą reikia bausti tėvus už tai, kad jų vaikai nelanko mokyklos, vėliau jau juos kalinti.

3. PRADINIŲ MOKYKLŲ MOKYTOJŲ RENGIMAS

Steigiamoms kaimo mokykloms reikėjo nemažai mokytojų. Jais dirbo kolonistai ir vietos gyventojai — daugiausia kaimo amatininkai, atitarnavę kareiviai ir kt. Kadangi iš atlyginimo negalėjo pragyventi, turėjo verstis amatu. Jokio cenzo ilgai nereikalauta, tik 1763 m. potvarkiu įsakyta patikrinti, ar mokytojai moka vokiškai skaityti ir rašyti¹¹. Niekas nesirūpino, kiek mokytojas mokėjo lietuvių kalbos. Pasitaikydavo, kad vaikai nedaug tesupradavo, ką jis kalbėjo. Taigi germanizacija vyko ir lietuviškose mokyklose. Kai kuriose prie bažnyčių mokė jau bažnyčios tarnautojai: kantorius ar precentorius. Parapijų kunigams parengti prie Karaliaučiaus universiteto nuo 1718 m. ir prie Halės universiteto nuo 1727 m. veikė specialūs lietuvių kalbos seminarai, ir trejus metus studentai buvo nemokamai išlaikomi. Dvasinės vyresnybės įsakymu lietuviškose parapijose jiems buvo renkamos lėšos ir maisto produktai. Tiesa, dėl Halės ir Karaliaučiaus universitetų varžybų ir dėl juose viešpatavusių priešiškų protestantų tikišnių srovių 1733 m. įsakymu nurodyta Mažosios Lietuvos lietuviškų parapijų mokytojais, precentoriais ir kunigais skirti tik Karaliaučiaus universiteto pažymėjimą turinčius asmenis. Todėl Halės universitetui vis sunkiau darėsi išlaikyti lietuvių kalbos seminarą, mažiau atsirasdavo norinčių jį lankyti studentų. 1740 m. seminaras uždarytas.

Iš stojančiųjų į seminarą buvo reikalaujama gerai mokėti vokiečių kalbą. Į jį patekdavo pareiškę norą pramokti lietuvių kalbos Teologijos fakulteto studentai vokiečiai, nes lietuvių, turėjusių teisę studijuoti, buvo mažai¹². Tenkintasi ir labai paviršuti-

¹⁰ Bruožis A. Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos, p. 40.

¹¹ Ten pat, p. 37.

¹² Matulevičius A. Tautinė Prūsijos lietuvių padėtis 1701—1807 metais, p. 162.

23. L. Rēza

nišku lietuvių kalbos mokėjimu. Tokie absolventai tiko germanizacijai skleisti.

Karaliaučiuje prie seminaro veikusiame aluminate (bendrabutyje) 8 vietas buvo skiriamos lietuviams ir 8 — lenkams, tačiau jos nebūdavo užimtos, nes trūko studentų.

Nepaisant aiškių seminarams valdžios iškeltų uždavinių, 1726—1775 m. Karaliaučiaus seminara pastangomis išleista apie 50 lietuviškų knygų¹³. Liudviko Rėzos vadovaujamas seminaras 1818—1840 m. tapo kai kuriais atžvilgiais lituanistikos centru. Jame lankydavosi ir užsienio mokslininkai (S. Stanevičius, Jurgis Plioteris, Peterburgo universiteto mokslininkas P. I. Preisas ir kt.)¹⁴.

XIX a. pradžioje plečiantis pradinį mokyklų mokymo turinį ir valstybei vis labiau dedant pastangų privalomu pradi-

niu mokymu ugdyti tinkamą sau pilietį, ligi tol vyravęs labai menkas mokytojo išsilavinimas negalėjo būti toleruojamas. Prūsijoje imtos steigti mokytojų seminarijos, ir jau 1826 m. reikalaujama, kad mokytojas būtų baigęs seminariją arba išlaikęs tam tikrus egzaminus¹⁵.

Prūsijos valdovai ėmė rūpintis ir žemininkų mokyklų mokytojų rengimu. 1800 m. Prūsų švietimo vadovo Vilhelmo Humbolto pastangomis 20 jaunuolių valstybės lėšomis buvo nusiųsta į Šveicariją praktiškai susipažinti su H. Pestalocio darbo metodais. Jo idėjų propaguoti V. Humboltas pakvietė į Rytų Prūsiją H. Pestalocio mokinį K. A. Celerį. 1811 m. Berlyno pavyzdžiu netoli Gumbinės jis įsteigė Karalienės mokytojų seminariją. Į ją buvo priimami tik vyrai, baigę parapines mokyklas ir dvejus (vėliau trejus ir net ketverius) metus pasimokę parapijose veikiančiuose tam tikruose paruošiamuosiuose kursuose (preparandumuose). Karalienės mokytojų seminarijoje mokytą vokiškai, lietuvių kalba buvo dėstoma kaip dalykas, nes buvo reikalinga nagrinėjant lietuviškus vadovėlius, rengiant vaizdines priemones ir einant tikybos dalykus.

¹³ Ten pat, p. 164.

¹⁴ Jovaišas A. Liudvikas Rēza.— V., 1969, p. 54, 55.

¹⁵ Kynast R. Problemgeschichte der Pedagogik.— Berlin, 1932, S. 229.

4. VIDURINĖS MOKYKLOS

Vadinamosios lotynų mokyklos nebuvo susijusios su žemesnės pakopos parapinėmis ir miesto mokyklomis. Tai privilegijuoto luomo mokyklos, davusios teisę eiti aukštąjį mokslą, tapti valdininkais. 1814 m. įvedus visuotinę karinę prievolę, baigusiems gimnazijas ir einantiems savanoriais į armiją ar laivyną ši prievolė buvo sutrumpinama iki metų. Kai kurie kunigai ar precentoriai bei parapijų mokyklų mokytojai geriau parengdavo gabesnius mokinius, o pirmiausia savo vaikus, ir jie, dažnai nelankę vidurinės mokyklos, studavo tiesiog į paruošiamąją mokyklą prie Karaliaučiaus universiteto. Ši mokykla neturtingus mokinius parengdavo studijoms. Čia, kaip ir universitete, buvo skiriamos stipendijos, tik lietuviai ir lenkai jų gaudavo labai nedaug. Be to, ir aukštojoje mokykloje pagrindinis tikslas buvo parengti lietuviškų parapijų kunigus.

Vidurinės mokyklos veikė Vėluvoje (įsteigta 1336 m.), Braunsberge (1565), Rastenburge (1546), Gumbinėje — Frydriko mokykla (1763), Tilžėje — gimnazija (1586), Klaipėdoje (apie 1291 m.). Karaliaučiuje XVIII a. pirmoje pusėje buvo 6 lotynų mokyklos, iš kurių senamiesčio — Knypavos (Kneiphof) mokyklą (buvusią katedros) 1736 m. baigė Kristijonas Donelaitis¹⁶. XVIII a. viduryje jų buvo 11, ir visos berniukų. Greta šių mokyklų dar veikė tokios pat internatinės privačios mokyklos, į kurias junkeriai leido savo vaikus.

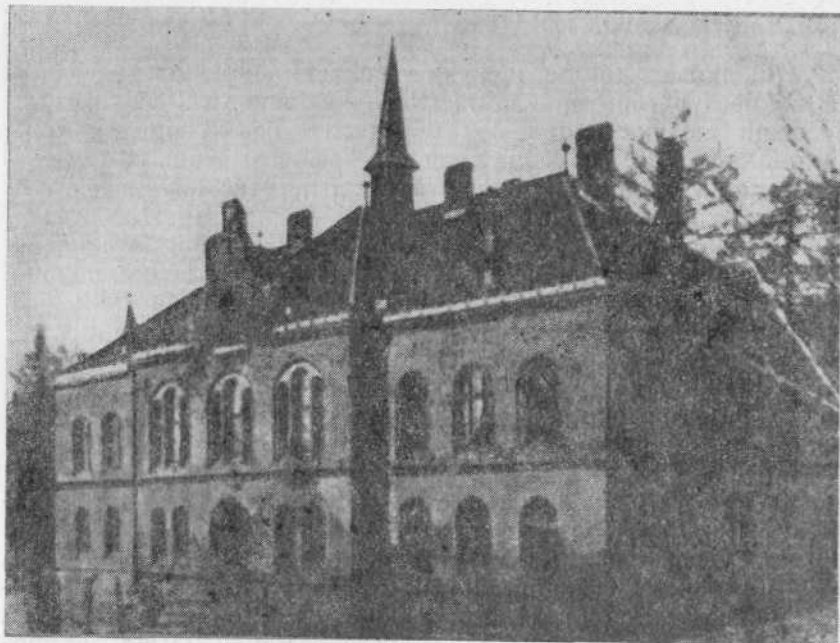
XIX a. pirmoje pusėje Prūsijoje imta steigti licėjus — mergaičių vidurines mokyklas. Jos įkurtos Įsrutyje (1815), Osterodėje (1856), Karaliaučiuje (viena — 1811 m., kita — 1836), Braunsberge (1846), Gumbinėje (1810), Klaipėdoje (1830), Heilsberge (1899), Rastenburge (1897), Tilžėje (1861), Olštynė (1873).

Lietuviams itin svarbi buvo Tilžės gimnazija, kurioje įvestos lietuvių kalbos pamokos ir lietuvių mokiniams buvo skiriamos stipendijos.

Mokslas vidurinėse lotynų mokyklose XVIII a. pirmoje pusėje truko 3—4 metus. Kadangi šios mokyklos neturėjo ryšio su pradinėmis, tai stojantieji į jas turėjo laikyti lotynų kalbos, senųjų lotynų autorių, Romos istorijos ir kt. dalykų stojamuosius egzaminus. Tuo laikotarpiu pagrindinis mokomasis dalykas vidurinėse mokyklose buvo lotynų kalba ir septyni „laisvieji menai“ — gramatika, retorika, dialektika, aritmetika, geometrija, astronomija ir muzika. Humanizmo idėjoms veikiant, buvo grįžtama prie ciceroniškos lotynų kalbos. Todėl mokymosi laikas pratęsiamas iki 4—6 metų. Vidurinės mokyklos stengėsi išmokyti jaunuolį taisyklinga lotynų kalba reikšti mintis žodžiu ir raštu.

1788 m. Prūsijoje baigiantiems gimnaziją įvesti brandos egzaminai, kuriuos išlaikiusiems būdavo suteikiama teisė stoti į

¹⁶ Gineitis L. Kristijonas Donelaitis ir jo epocha, p. 184.

24. Karalienės mokytojų seminarija XIX a. pab.

aukštąją mokyklą. XIX a. pabaigoje jie vyko ir realinėse gimnazijose bei aukštesniosiose realinėse mokyklose.

XIX a. pradžioje Prūsijos švietimui vadovavusio V. Humbolto pastangomis atlikta gimnazijos reforma. Vietoj dalies lotynų ir graikų kalbų pamokų išplėstas matematikos, gamtos, istorijos, geografijos mokymas. Daugiau dėmesio skirta klasikinei literatūrai ir svetimai (prancūzų) kalbai. Bet ir 1816, 1837 m. pertvarkius mokymo planus, lotynų ir graikų kalboms gimnazijose vis dar buvo skiriama 50—42% savaitinių valandų. Pagal 1817 m. mokymo planą klasikinė gimnazija turėjo 6 klases (10 mokslo metų) po 32 pamokas per savaitę: lotynų kalbos — 76 val., graikų — 50, vokiečių — 44, matematikos — 60, istorijos ir geografijos — 30, gamtos mokslų, tikybos — po 20, dailyraščio ir piešimo — 20; hebrajų ir prancūzų kalbų mokyta fakultatyviai¹⁷.

Nuo 1817 m. Prūsijoje įsigalėjo reakcija. Gimnazijų mokytojams konsistorijoje įvedami religijos dalykų egzaminai. Neohumanizmas pripažintas antikrikščionišku ir iš gimnazijų mokymo programų braukiami gamtos mokslai. Visas mokymo turinys tapo kupinas šovinizmo. Mokant lotynų kalbos, vėl tenkinamasi tik gramatika ir retorika.

Dėl vis labiau įsigalinčio kapitalizmo XIX a. Rytų Prūsijos gimnazijose pradėdami dėstyti realiniai dalykai. 1859 m. imamos

¹⁷ Schmidt K. A. Geschichte der Erziehung.— Stuttgart, 1901, T. 5, S. 257.

steigti realinės gimnazijos su lotynų kalba, be kurios baigusieji mokslus nebuvo priimami į valstybines tarnybas. Vėliau pradėtos kurti ir aukštesniosios realinės mokyklos. Visos jos buvo 9 klasių ir rėmėsi 4 metų pradine mokykla (Grundschule). Greta plačiau einamų realinių dalykų šiose mokyklose buvo mokoma anglų ir prancūzų kalbų. Tačiau pagrindinė šios mokymo pakopos įstaiga liko klasikinė gimnazija. Realinės mokyklos plačiau įsigalėjo tik XX a. pradžioje.

5. AUKSTOJI MOKYKLA

Senas tradicijas turintis Karaliaučiaus universitetas neveikiai pasidavė naujo, Šviečiamojo, amžiaus idėjų įtakai, kai universitetui ėmė kovoti už mokslinių tyrimų laisvę, t. y. visų pirma siekė išsivaduoti iš Teologijos fakulteto hegemonijos. Čia vos XIX a. viduryje įteisintas katalikų ir judėjų studentų priėmimas¹⁸. Prūsijos valstybė be atodairos kišosi į universiteto gyvenimą. Šviečiamojo amžiaus pabaigoje, 1798 m., išleido ediktą (Prügeledikt), kuriuo įsakė viešumos rimtį pažeidusius studentus bausti kalėjimu arba fiziškai¹⁹. Pirmą kartą rektorius buvo renkamas vos 1843 m., tačiau netrukus juo tapo pats monarchas, ir rinkimai ilgam nutrūko.

Nepaisant visų vidinių ir išorinių varžtų, XVIII a. antroje pusėje Karaliaučiaus universitetas garsėjo visoje Europoje filosofijos katedra: 1755—1798 m. čia dėstė Imanuelis Kantas, sutraukdavęs klausytojų iš visų šalių. Antras vokiečių klasikinės filosofijos atstovas Johanas Gotlybas Fichtė, nesulaukęs pritirimo, šiame universitete dirbo tik 1807 metais. 1809—1833 m. filosofijos katedroje dėstė filosofas, psichologas ir pedagogikos teoretikas Johanas Frydrichas Herbartas. Iš jo pedagoginių minčių lobyno Prūsijos režimui tinkamiausios buvo valdymo teorija (ugdyti klusnumą kad ir bausmėmis) ir dorovinis auklėjimas, kurio tikslas — išugdyti nuolankų vyraujančios santvarkos pilietį. Turtingą Karaliaučiaus istorijos archyvų medžiagą plačiai atskleidė archyvo direktorius ir kartu universiteto profesorius Johanas Foigtas (Voigt), 1827—1838 m. paskelbęs 9 tomų „Prūsijos istoriją“. Ir J. Foigtas, ir daugelis kitų Prūsijos praeities tyrinėtojų į lietuvius, apskritai visus baltus, geriausiai atveju žiūrėjo su užuojauta kaip į mirštančią tautą. Net pripažįstantys jai teisę gyventi ir plėtotis smerkė bet kurį galimą kovos su germanizacija politinį aspektą, kaip antai Nybudžių klebonas A. Krauzė Rėzos atveju²⁰. O domėtis mažomis tautomis, be kitų veiksmų, skatino ir demokratinės Johano Herderio idėjos vertinti kiekvienos nacionalinės kultūros savitumą.

¹⁸ Du Moulin Eckart R. Geschichte der deutschen Universitäten.— Stuttgart, 1929, S. 200.

¹⁹ Ten pat, p. 193.

²⁰ Krause A. Litauen und dessen Bewohner.— Königsberg, 1834, S. 107, 143; Jovaišas A. Liudvikas Rėza, p. 172.

Sios demokratinės tendencijos vienu ar kitu atžvilgiu padėjo tiesiogiai su lietuvių švietimu ir kultūros puoselėjimu susijusiam Karaliaučiaus universiteto profesoriui Liudvikui Gediminui Rėzai kovoti už savo vadovaujamą lietuvių kalbos seminarą, prieš vokietinimą. L. Rėzos lietuvių tautosakos ir lietuvių literatūros tyrinėjimuose, publikacijose jau iškyla lietuvių tautos praeities ir jos integralios kultūros kontūrai. Jis padėjo lietuvių literatūros mokslo pagrindus, tikiškos literatūros tyrinėjimuose palietė svarbiausius lietuvių tautos klausimus. Dėl negausios lietuvių pasaulietinės inteligentijos L. Rėzos skelbiamos mintys plačiau nepasisklido Mažojoje Lietuvoje.

Antras jaunesnis už Karaliaučiaus vokiškos Prūsijos valstybės universitetas Halėje (1694), iš pat pradžių laikėsi naujoviškesnės krypties, XVIII a. buvo populiarus. Čia dirbo vokiečių Šviečiamąjį amžiaus filosofas Kristijonas Volfas. Jame turėjo būti rengiami lietuvių gyvenamųjų sričių pastoriai. 1727 m. Halės universitete įkurtas lietuvių kalbos seminaras. Prie jo kitais metais įsteigtas dvylikai prūsų „stalas“ (duodamas maistas). Tačiau, trūkstant kandidatų, dažnai ir seminarą lankydavo, ir stipendijas gaudavo nemokantys lietuviškai²¹. Nors ir trumpai (1727—1740) veikęs seminaras sukaupė lietuviškos raštijos bibliotekėlę, kėlė kalbinės mokomosios literatūros poreikį. Todėl Jonas Richtėris, vienas pirmųjų lietuvių leksikografų, 1727—1728 m. Halės universiteto lietuvių kalbos seminare dėstęs lietuvių kalbą, parašė vokiečių—lietuvių kalbų žodyną (rankraštis), Frydrichas Vilhelmas Hakas — lietuvių—vokiečių ir vokiečių—lietuvių kalbų žodyną su lietuvių kalbos gramatikos pradmenimis (1730).

6. PEDAGOGINĖS MINTIES BRUOŽAI

Švietimui visur išsivaduojant iš bažnyčios varžtų, susidarant pasaulietinės inteligentijos sluoksniui, Mažosios Lietuvos lietuvių visuomenėje vienintelis išsilavinęs žmogus liko dvasininkas. Be to, nemaža dvasininkų dalis savo kilme buvo svetimi lietuvių tautos kultūrai. Liaudies mokytojas ligi pat XIX a. pirmo ketvirčio vidurio buvo mažaraštis. Pakilus išsilavinimui, jis buvo tvirtai suformuojamas kaip vokiško, prūsiško piliečio modelis. Retas kuris išlaikydavo sąsajas su savo liaudimi. Militarinė absoliutinė Prūsijos monarchija tuo laikotarpiu kūrė vieningą nacionalinę mokyklų sistemą, tarnaujančią valdančiai klasei ir besiformuojančiai vokiečių nacijai. Liaudies švietimas buvo saugomas nuo demokratinės pedagoginės idėjų, kad nepažadintų nepageidaujamų minčių. Veiksmingas H. Pestalocio vaiko mokymo metodas buvo priimtinas, bet jo liaudies žmogaus ugdymo idėja — ne. Pavojingas pasirodė ir F. A. Dystervėgo troškimas pakelti pradinės mokyklos mokytojo išsilavinimą, kad prasiskleistų

²¹ *Specht F.* Das Litauische Seminar an der Universität Halle.— Archivum Philologicum, K., 1935, t. 5, p. 36, 38, 43.

jo asmenybė. Žymusis pedagogas, nuo 1832 m. vadovavęs savo sukurta mokytojų seminarijai Berlyne, buvo iš jos pašalintas.

Nedaug naujų pedagoginių idėjų pasiekė liaudį, ypač lietuvių valstietį. Čia kilo savi gyvybiniai jaunosios kartos auklėjimo klausimai. Visą XVIII a., daugėjant pradinių kaimo — žemininkų — mokyklų, stiprėjo bažnyčios įtaka, mokykla orientavo tik į religinę literatūrą. Be to, feodalinio dvaro mokykla perėmė dalį auklėjamųjų funkcijų ir ugdė klusnų feodalinės santvarkos ir Prūsijos militarinės valstybės pilietį. Valstybei buvo aišku, kad vienkaltė vokiška mokykla geriausiai tinka piliečių unifikacijai. Todėl, steigiant daugiau žemininkų mokyklų, jau 1718 m. H. Lyzijos projekte buvo tai numatyta. Tačiau dėl religinio švietimo gimtąja kalba tradicijos ir nevertinant liaudies kultūrinio vaidmens, mokyklą paversti vokiška nebuvo skubama. Šiek tiek stabdė ir pačios lietuvių liaudies pasyvus, bet tvirtas prisirišimas prie gimtosios kalbos. Ši tyli kova, kartais pereinanti į vokiškos mokyklos boikotą, truko visą XVIII amžių. Mokomojo turinio saitų su nacionaline kiekvienos tautos kultūra reikšmė to meto Europos pedagoginės minties raidoje vos pradėdama išskirti ir suvokti. Liaudies žmogus tai visgi jaustė jautė. Prūsijoje (Halėje) gimęs pietizmas (iš esmės religinė srovė, skatinusi jausminį religijos išgyvenimą ir asketizmą), iš dalies susijęs su iš tos pačios Halės sklindančia pedagogine filantropizmo mintimi, kurį laiką plito tarp Mažosios Lietuvos lietuvių valstiečių. Jis traukė kai kuriomis demokratinėmis organizavimosi formomis, leidžiančiomis reikštis eiliniam liaudies žmogui vadinamųjų surinkiminkų bendruomenėje, uždaroje savo kultūros aplinkoje šalia religinių patirti ir meninių išgyvenimų (giesmių giedojimas). Giesmės dažnai buvo kuriamos čia pat pagal įprastinį liaudies dainos modelį. Susidarė paradoksali padėtis: religinė pietizmo srovė, savo asketine kryptimi net paneigusi pasaulietinę liaudies kūrybą ir gilinusi religinį pasaulėvaizdį, iš dalies padėjo izoliuoti liudžiai nuo asimiliacinių įtakų, užsisklęsti savo bendruomenėje²², siūlė jai naują dvasinės veiklos sritį ir formą.

Kova dėl lietuvių kalbos teisių, literatūrinio jos rango pripažinimo vyko jau XVII a., apimdama daugiausia religinę gyvenimo sritį. XVIII a. vis stiprėjo naujas — mokyklos — veiksnys liaudies kultūriniam gyvenime, todėl išsiplėtė ir ta kova. Laimėjimai ir pralaimėjimai vienaip ar kitaip lieti ir lietuvių kalbą mokykloje, jaunosios kartos ugdymą. Vieni negausios lietuvių šviesuomenės atstovai kartu su kai kuriais demokratinės krypties vokiečių kultūros veikėjais palaikė liaudies kovą už gimtosios kalbos teises, bet tenkinosi daugiau formaliomis tomis jų teisėmis. Kiti reikalavo daugiau, kalbos teises siejo su liaudies dvasinės kultūros pripažinimu bei vertinimu, pagaliau su tautos egzistavimo teise. Jau „XVII a. viduryje ir antroje pusėje ryšium su

²² *Gineitis L.* Kristijonas Donelaitis ir jo epocha, p. 53—56.

kalbinio darbo intensyvėjimu ir pastangomis pakelti religinę literatūrą žymiai padidėja domėjimasis etnografiniais dalykais, liaudies buitimi, papročiais, o tuo pačiu ir tautosaka. Smulkioji tautosaka imama naudoti kaip priemonė nacionalinėms liaudies sąvybėms apibūdinti²³. XVII a. pabaigoje ir XVIII a. pradžioje stebimas naujas to proceso etapas, reikšmingas ir pedagoginei minčiai. XVIII a. kilusioje polemikoje dėl lietuvių literatūrinės kalbos M. Mėrlinas suformulavo pagrindinį principą — ji turi remtis gyvąja liaudies kalba. Kitaip tariant, parašytas dalykas pasieks skaitytoją, jei bus suprantamas, atitiks jo dvasinės kultūros specifiką. Vadovaudamasis tuo principu, Johanas Šulcas tuoj pat išvertė į lietuvių kalbą ir 1706 m. išleido pirmą pasaulietinę grožinę knygą — „Ezopo pasakėčias“. Vertėjas ją skyrė studentams. Bet tai buvo viena iš pagrindinių vaikų skaitinių knygų Europoje, tad ir lietuvių vaikai gavo pirmą nebe religinę knygą. Po poros metų Mažosioje Lietuvoje pasirodė pirmas po M. Mažvydo lietuviškas elementorius „Skaitytinės“, jei neminėsimė 1680 m. Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei išleisto elementoriaus. Nors iki amžiaus pabaigos daugiau tokių knygų neišėjo, tačiau ir toliau brendo pažangi mintis, kad liaudis turi teisę pilnai žmogiškai prasiskleisti, kad ji lygiateisė kultūros kūrėja. Reikšminga, jog P. Ruigys 1745 m. išleistame „Lietuvių kalbos tyrinėjime“ pabrėžė jau ne tik liaudies dainų kalbinę, bet ir estetinę vertę. Netrukus iškilo K. Donelaitis su savo pirmomis lietuviškomis originaliomis pasakėčiomis, kurias parašyti paskatino veikiausiai mokyklos poreikiai, kai poetas joje dirbo ir toliau ja rūpinosi, tapęs Tolminkiemio parapijos klebonu. Po J. Sulco verstinių pasakėčių čia ne tik pateikiami pasaulietinio meno kūriniai, bet ir remiamasi savo kultūra. Dar toliau K. Donelaitis žengė „Metuose“, apimdamas pačius gyvybiškiausius savo laiko klausimus, tarp jų ir liaudies žmogaus ugdymo kryptį. Visas didaktinis poemos patosas tarsi apibendrina tuo metu vykusią vidinę polemiką, ar ta valstiečių tauta pilnavertė morališkai, intelektualiai, kultūriškai, t. y. ar ji turi teisę savarankiškai egzistuoti.

K. Donelaičio amžininkas Gotfrydas Ostermejeris šiuos klausimus tiesiog siejo su švietimo problemomis. Jis tęsė M. Mėrlino pradėtą ir daugelio paremtą darbą gerinti lietuviškų raštų kalbą, priartinti ją prie gyvosios liaudies kalbos, o šie, nors ir religiniai, raštai buvo vartojami ir mokyklose. G. Ostermejerio „Pirmojoje lietuviškų giesmių istorijoje“ (1793) pabrėžiama mintis, kad švietimas turi būti prieinamas visiems žmonėms²⁴. Jis, kaip ir K. Donelaitis „Metuose“, polemizuoja su feodalizmo laikotarpiu paplitusia ir vis dažniau Prūsijoje germanizatorių skelbiama mintimi, jog liaudies žmogus iš prigimties esąs mažesnių proti-

²³ *Lebedys J.* Smulkioji lietuvių tautosaka XVII—XVIII amžiuje.— V., 1956, p. 11.

²⁴ *Vanagas V.* Gotfridas Ostermejeris — pirmas lietuvių literatūros istorikas.— AMMD. Literatūra ir kalba, V., 1961, t. 5, p. 414.

nių gebėjimų, ir jos apibendrinimu visai lietuvių tautai. „Kalti ne protai,—rašė G. Ostermejeris,—o švietimo trūkumas. Lietuvis turi kūrybiškumo, kaip bet kas kitas, kad ir labiausiai apšvietusios nacijos žmogus. Tačiau ligi šiol liaudžiai trūko švietimo“. Kultūrinį lietuvių atsilikimą jis laikė tautinės diskriminacijos, pavergimo ir kolonizacijos padariniu²⁵. Tai itin reikšmingi teiginiai, tačiau jie netapo konkrečiais reikalavimais mokyklai. Šiokių tokių mėginimų pradėta daryti XVIII a. pačioje pabaigoje ir XIX a. pradžioje, kai visa Prūsijos mokykla kiek laisviau tvarkėsi, įsileido demokratinių idėjų. Ir vis dėlto verstiniai ar net aklači vokiškais sekantys originalūs lietuviški vadovėliai bei skaitiniai plėtė praktines žinias, tačiau neskleidė liaudies kūrybos, nedavė savos praeities vaizdų. Todėl lietuvių valstiečio vaikas mokykloje nebuvo orientuojamas į nacionalinės kultūros vertybes. Mokykla nesirėmė bendromis XVIII a. Mažosios Lietuvos šviesiųjų protų mintimis.

Filantropizmo pedagoginės srovės idėjos Rytų Prūsijoje daugiausia palietė pagrindinį mokyklų tipą — lietuvių valstiečių vaikams skirtas žemininkų mokyklas. To laikotarpio jų mokymo turinys buvo palyginti primityvus, iš esmės rėmėsi religijos mokymu ir tikybine lektūra. Kitokių knygų lietuvių kalba buvo mažai, o mokyklų vizitacijos aktai rodo, jog dauguma kaimo mokinių nemokėjo vokiškai ir negalėjo naudotis vokiška lektūra.

Žemininkų mokyklų mokymo lygiui pakelti į lietuvių kalbą buvo išversti ir 1792 m. išleisti Frydricho Eberharto Rochovo metodiniai nurodymai „Pamokslas šulmistrams“, o apie 1795 m. išverstas ir išėjo lietuviškai kalbantiems mokiniams jo vadovėlis „Kūdikų prietelius“, vėliau pakeistas P. I. Preiso „Kūdikų prieteliu“. Jame greta didaktinio auklėjamojo pobūdžio beletristinių vaizdelių yra vaikams suprantamai išdėstyti skaitiniai, skirti žemės ūkio kultūrai kelti. Kita jų dalis aiškina gamtos bei fizikos reiškinius, sveikatos, medicinos, higienos klausimus. Iš viso knygoje yra 178 skaitinėliai, tarp kurių įterpta bažnytinių giesmių. Religinė įtaka ryškėja ir iš kai kurių skaitinių turinio.

1808 m. buvo išleistas Johano Gotlybo Veiso „Naujas pibelis — Mažos šuil-knygelės kūdikiams iš tų mokyti skaityt ir išmanyti“. Medžiaga čia išdėstyta, vadovaujantis H. Pestalocio idėjomis, jog gimtosios kalbos mokymo uždavinys yra išlavinti vaiko kalbą ir praturtinti jo žodyną. Žodynas turtinamas gimtosios kalbos mokymą siejant su elementariomis gamtos mokslo, geografijos, aplinkos tyrimo žiniomis. Skaitinius sudaro protinį lavinimą skatinanti koncentrais išdėstyta aprašomoji medžiaga, specialiai pritaikyta žemdirbių vaikams, itin didaktinio pobūdžio. Religijos dalykai įterpti atskirais skaitiniais ir pridėti pabaigoje tarsi priede. Čia jau remiamasi ne akla dogmatika, o dėstymas siejamas su protiniu lavinimu. Pabaigoje yra aritmetikos skyrelis, apimantis 4 veiksmus.

²⁵ Ten pat, p. 412.

Visą XIX a. pirmą pusę pradinėms mokykloms buvo leisti verstiniai elementoriai, ir tik 1852 m. išėjo, atrodo, originalus D. Vobės vadovėlis „Nauja pybelė kūdikiams lietuviškų ant pamokymo“.

H. Pestalocio idėjų veikiamos Mažosios Lietuvos mokyklos vartojo ir vaizdines priemones lietuvių bei vokiečių kalbomis. Tai atsispindi mokyklų vizitacijos formuliaruose, valdžios potvarkiuose ir mokymo turinyje.

Norėdama arčiau susipažinti su H. Pestalocio auklėjimo bei mokymo metodais, Prūsijos administracija nusiuntė pas jį kelis jaunuolius. Tarp jų buvo ir P. I. Preisas, vėliau daugelio vadovėlių (nelietuvių kalbos) autorius ir XIX a. pradžioje įsteigtos Karalienės mokytojų seminarijos direktorius. Eidamas šias pareigas, seminarijos auklėtiniams, būsimiems lietuviškų žemininkų mokyklų mokytojams, jis stengėsi įdiegti H. Pestalocio pedagogines pažiūras bei metodus.

XIX a. pirmoje pusėje H. Pestalocio pedagoginės idėjos Rytų Prūsijos mokyklų mokymo turinyje jau derinamos su pažangiomis vokiečių buržuazinės demokratinės pedagogikos atstovo F. A. Dystervėgo pažiūromis. F. A. Dystervėgas formalų lavinimą jungė su materialiniu, didžiai vertino gamtos bei matematikos mokslus ir daug dėmesio skyrė savarankiškam darbui su dėstomąja medžiaga.

Dėl H. Pestalocio ir F. A. Dystervėgo pedagoginių pažiūrų įtakos Mažajoje Lietuvoje vis labiau imama rūpintis bendruoju lavinimu. Bet patobulinti mokymo turinį nuo bažnyčios priklausančioje mokykloje buvo sunku. Ir vis dėlto buvo rastas būdas, kaip išplėsti mokymo turinį, nekeičiant programos, mokymo plano, apeinant reakcines biurokratinės instancijas ir priverčiant išsijudinti mažai išprususį kaimo mokytoją. Imta leisti įvairias naudingas, specialias knygeles, kurios buvo įtrauktos į mokyklų lektūrą, ir joms skaityti klasėje skiriamas tam tikras valandų skaičius. Tarp šių knygelių lietuvių kalba buvo „Ugnies knygelė“, „Naudingos bičių knygelės“, Kristijono Danieliaus Hasenšteino išverstas „Pamokymas kaip tie, kurie pamirusiems prilygsta, tiktinai kavotini, jeib vėl pasigautų, pagal vyriausios vyriausybės paliepimą lietuviškams išguldytas“ (Tilžė, 1822) ir kt. „Ugnies knygelė“ buvo pirmas 1802 m. lietuvių kalba pasirodęs ugniagesybos vadovėlis. Jame greta ugniagesybos dalykų aptariamos statybinės medžiagos, jų panaudojimo galimybės, o gale dar pridėta ir beletristinio didaktinio turinio apybraiža. „Naudingos bičių knygelės“ — tai bitininko vadovas, kurį parašė Priekulės mokytojas D. G. Zetegastas. Jame paprastai, suprantamai supažindinama su bičių ir apskritai vabzdžių fiziologija, duodama daug žinių iš augalininkystės ir griežtai pasisakoma prieš tamsumą, nemokšišumą, prietarus. „Pamokymas...“ — tai vyriausybės įsakymų rinkinys higienos ir pirmosios pagalbos klau-

simais, papildęs gamtos mokslų turinį mokyklose*. Liaudies skaitinių tematiką užsibrėžė įvairinti 1846—1860 m. Tilžėje mokytojavęs Erdminas Sesnakas, pirmas Mažajoje Lietuvoje ėmęs leisti lietuviškus kalendorius — „Prūsiškas kalendras“, kuriuose, be valstiečiui naudingų ūkiškų patarimų, buvo dedama K. Done-laičio pasakėčių, pedagoginių straipsnelių. Šios knygelės veikė ne tik Mažosios Lietuvos gyventojus, bet ir visus lietuvius.

Apie XIX a. ketvirtą dešimtmetį mokyklose ėmė reikštis J. F. Herbarto pedagoginių idėjų įtaka. Dirbdamas Karaliaučiaus universitete ir vadovaudamas 1810 m. prie jo įsteigtam pedagoginiam seminarui, J. F. Herbartas skiepijo savo pažiūras būsimiems kunigams ir precentoriams, kuriuos, kaip studijavusius Karaliaučiaus universitete, paprastai vadindavo „Litteratus“. Tačiau tuo pat metu Karalienės mokytojų seminarija rengiamiems mokytojams skiepijo H. Pestalocio ir F. A. Dystervėgo idėjas. Taigi žemininkų mokyklose kirtosi dvejios pažiūros. XIX a. viduryje dėl J. F. Herbarto įtakos pertvarkoma Karalienės mokytojų seminarijos programa, kartu keičiamas ir žemininkų mokyklų mokymo turinys: sustiprinamas religijos mokymas, moderninamas bei išplečiamas jo turinys. Šio mokymo pagrindą sudaro dorovinis-religinis auklėjimas, nukreipiantis vaiko jausmus, troškimus bei poelgius vokiečių šovinizmo, militarizmo ugdymo linkme. Stengiamasi užgniaužti į mokymo turinį bei mokyklą prasi-skverbusias pažangias idėjas, susijusias su kova už lietuvių kalbos teises, su valstiečių švietimo kėlimu. Greta šovinistinio germanizacinio auklėjimo, stelbusio visa, kas yra mokykloje lietuviška, iš mokyklos gujama, kas tik pažangu. Iš švietimo sistemos pradėtos vyti net Frydricho Vilhelmo I idėjos, o 1851 m. Prūsijoje uždraudžiami Frydricho Vilhelmo Augusto Frėbelio vaikų darželiai. Dar daugiau, konservatyvią bažnytinę dvasią mokykloje įtvirtino 1854 m. išleisti 3 potvarkiai, pavadinti Raumerio—Štylio reguliatyva, skirti pradinei mokyklai pertvarkyti. Dėl šių reakcingų pastangų žemininkų mokyklos nutolo nuo H. Pestalocio bei F. A. Dystervėgo propaguoto bendražmogiškojo mokymo turinio.

Sunku buvo bendroms pažangiosioms pedagoginėms idėjoms atsilaikyti prieš junkerišką reakciją, bet juo labiau nelygi kova vyko prieš germanizavimo tendencijas. Iš kovotojų prieš lietuvių vokietinimą ypač išskirtini puoselėję demokratinę pedagoginę idėją, kad liaudies žmogui ugdyti neužtenka vien religinio švietimo, kad jo dvasinės kultūros lygis rodo jį turint teisę neatsilikti nuo kitų. Tai jau buvo pareiškęs G. Ostermejeris vokiškai, o K. Donelaitis — savo poema lietuviškai. Šią mintį XIX a. tęsė Kristijonas Gotlybas Milkus, Zygridas Ostermejeris, ypač Liudvikas Rėza.

* Plačiau apie vadovėlius žr.: *Endzinas A.* Mokymui naudotų lietuviškų knygų Rytų Prūsijoje klausimu.— Bibliotekinkystės ir bibliografijos klausimai, V., 1966, t. 5, p. 139—156.

K. G. Milkus, Pilkalnio parapinės mokyklos mokytojas precenorius, 1800 m. išleides lietuvių—vokiečių ir vokiečių—lietuvių kalbų žodyną „Lietuvių kalbos mokslo pradmenis“, taikė juos vokiečių skaitytojui, norinčiam geriau išmokti lietuvių kalbą. Šie leidiniai su palankiomis lietuvių kalbai prakalbomis (tarp jų garsaus filosofo I. Kanto), tautosakos pavyzdžiais, gramatikoje įterptu lietuvių poezijos vadovu, kur pirmą kartą duota K. Donelaičio raštų ištraukų, turėjo įtikinti vokiečių visuomenę, kad lietuvių kalba verta būti laikoma lygiateise su kitomis. Lietuvių skaitytojui siūloma išvada, kad ne tik nereikia gėdytis savos kalbos, bet ją galima kurti aukščiausio lygio poeziją. Tai jau aktyvios tautinės pozicijos ugdymas.

Kur kas platesnę visuomeninę veiklą išplėtojo ir daugiau raštų paliko L. Rėza, ilgametis Karaliaučiaus universiteto profesorius ir lietuvių kalbos seminaro vadovas. Dar nevadovaudamas jam, kai V. Humboltui buvo pavesta reformuoti švietimą Prūsijoje, 1809 m. L. Rėza aktyviai reagavo į pasiūlymus likviduoti lietuvių ir lenkų kalbų seminarus. Jis ne tik pasisakė prieš, bet dar nurodė, kaip reikėtų tobulinti lietuvių kalbos seminaro darbą: jame turėtų dėstyti ne studentai, o gerai tą kalbą mokantis pastorius; seminaro inspektorius taip pat privalėtų gerai ją mokėti. Pagaliau seminaras turėtų priklausyti ne tik Teologijos fakultetui, o išsaugoti savo specifiką,—vadinasi, būti tam tikras lietuvių kalbos puoselėtojas. V. Humboltas parėmė L. Rėzą, ir jis laimėjo²⁶.

Palyginti plačiai pažiūras į kalbos vietą tautos kultūros procese, į to meto švietimo padėtį L. Rėza yra išdėstęs savo veikale „Lietuviškosios Biblijos istorija“ (1816). Pagrindinė tezė yra: „Tautos aukštesnis lavinimas ir dvasinis kilnėjimas gali būti įgyvendinti tik gimtąja kalba, nes ji tartum vartai, pro kuriuos visos didžios ir vaisingos idėjos pasiekia tautos sielą. Išstumti kalbą — tai reikštų uždaryti visas duris visoms vertingoms žinioms ir užmušti tautos charakterį, jeigu jos nesulaužomą nuosavybę (kurią jai davė dievas), jos kalbą, būtų norima išplėsti“²⁷. L. Rėza pareiškė dar vieną svarbią mintį: „Krašto istorija rodo, kad visa, kas iki šiol padaryta tikram lietuvių dvasiniam lavinimui ir jų literatūrai, yra nuveikta to krašto žmonių...“²⁸ Vadinasi, jis teigė, jog tautos kultūrą kuria pati tauta. Lietuvių kalbos seminarą laikydamas tartum aukščiausią lietuvių kalbos mokymo pakopą, kuri lygiuotųsi į universiteto lygį, L. Rėza konstatuoja, kad jo gyvenamuoju metu trūksta parengtų klausytojų. Šio lygio nebus galima pasiekti, „jeigu lietuvių kalba nebus Lietuvoje — Tilžėje, Gumbinėje, Įsrutyje ir kitose vietose — įvesta į gimnazi-

²⁶ Jovaišas A. Liudvikas Rėza, p. 26, 27.

²⁷ Rhesa L. Geschichte der litauischen Bibel.—Königsberg, 1816, S. 37. Vertimas iš: Jovaišas A. Liudvikas Rėza, p. 170.

²⁸ Ten pat, p. 171.

jas ir mokyklas kaip dėstomas dalykas greta kitų mokslų ir ypač jeigu nebus atsižvelgta į lietuvių kalbos mokėjimą per universitetinius ir tarnybinius egzaminus. Šis klausimas yra pirmą eilės svarbos“. Jei nebus mokytojų kraštas „...paskes barbarybėje“. O „iš svetimtauciu, kurie nemylia liaudies kalbos ir nuo kurių nusigrėžia tautos širdis, maža ko galima tikėtis dvasiniam liaudies auklėjimui“²⁹. Ano meto Mažosios Lietuvos gyvenimo sąlygomis tai buvo pedagoginė maksimumo programa. Pats L. Rėza dirbo, ką tik galėjo. Savo mokslo darbais ir publikacijomis (liaudies dainomis, K. Donelaičio kūryba) ne tik informavo mokslo pasaulį, bet ir norėjo padėti lietuvių tautai sąmoningai suvokti turimas kultūros vertybes ir pažadinti kūrybiniam santykiui su jomis. L. Rėza norėjo, kad K. Donelaičio pasakėčios ir „Metai“ su visomis meninėmis ypatybėmis ir antifeodaliniu, antigermanizaciniu turiniu pasiektų ir lietuvių valstietį. Tai visai naujas liaudies švietimo turinys, kitoks, nei vyravo mokyklose. Ir vis dėlto L. Rėza mokslo darbus, poeziją su istoriniais motyvais („Prutena“) rašė vokiškai. Germanizacija buvo toli nuėjusi, ir jau nebesuvokiama, kad kalba neatlaikys spaudimo, jei neveiks visose tautos kultūros srityse.

Kovojant su vokietinimu, buvo keliamas vienintelis uždavinys — išlaikyti lietuvių kalbos mokymą. Į šį darbą įsijungdavo ir mokytojų vokiečių. Antai lietuvių etnografinės medžiagos rinkėjas Eduardas Gizevijus³⁰ prašė karalių leisti Tilžės gimnazijoje mokyti lietuvių kalbos. Karalius sutiko, ir E. Gizevijus ta teise naudojo 30 m., ligi mirties (1880). Jo pastangomis buvo iškeltas iš Gumbinės mokyklų tarėjas nuožmus vokietiniojas Retigas.

Pradinę mokyklą, XIX a. tapusią dvikalbe, pertvarkyti į vien vokišką iš esmės nesudarė didelių keblumų.

V. MOKYKLA IR PEDAGOGINĖ MINTIS KAPITALIZMO KILIMO LAIKOTARPIU (1861 m.—XIX a. pabaiga)

---

1. MOKYKLOS RAIDOS SOCIALINĖS-EKONOMINĖS IR POLITINĖS APLINKYBES

XIX a. viduryje Rusijos imperijoje ėmė sparčiau vystytis kapitalizmas. Kartu didėjo liaudies išnaudojimas, dvarininkų savavaliavimas, valstiečių skurdas. Stiprėjo klasių kova, antibaudžiavinis valstiečių judėjimas. Salyje susidarė revoliucinė situacija, kuri privertė carą paskelbti baudžiamos panaikinimą.

²⁹ Ten pat.

³⁰ Lietuvininkai.— V., 1970, p. 285.

Su septinto dešimtmečio visuomeniniu-politiniu judėjimu glaudžiai siejosi ir pedagoginis — prieš feodalinę liaudies švietimo sistemą, siaurą scholastinę mokyklą, jos atitrūkimą nuo gyvenimo, prieš šovinizmą, biurokratinį režimą, privačios iniciatyvos varžymą. Buvo būtina kelti liaudies raštingumą.

Švietimo ministerija turėjo paskelbti svarstymui naujų mokyklos nuostatų projektus¹, kuriuose numatyta leisti privačią iniciatyvą steigiant mokyklas, pasisakoma prieš luomines mokyklas, jų atitrūkimą nuo gyvenimo, prieš scholastinius dėstymo metodus.

Sie projektai Vilniaus generalgubernatoriui Vladimirui Nazimovui ir švietimo apygardos globėjui Aleksandriui Širinskiui-Šichmatovui Lietuvoje atrodė nepriimtini, kaip per daug leidžią reikštis privačiai iniciatyvai krašte, kuriame viešpatauja anticarinės nuotaikos. Vietinei švietimo vadovybei buvo nepriimtini ir M. Valančiaus bei vietinių dvarininkų siūlyti švietimo projektai, nes būtų sustiprėjusi katalikų dvasininkų ir lenkų dvarininkų įtaka. Generalgubernatorius ir švietimo vadovybė buvo tos nuomonės, kad visas šio krašto mokyklas būtina perduoti Liaudies švietimo ministerijai.

Švietimo problemos ypač suaktualėjo po 1863—1864 m. demokratinio pobūdžio sukilimo, kuriame aktyviai dalyvavo ir iš Lietuvos kilę moksleiviai bei studentai. Todėl caro vyriausybė pradėjo „valyti“ iš mokyklų sukilimo dalyvius — šalinti bei suminėti mokinius ir mokytojus². Vietiniai ir pradinių, ir vidurinių mokyklų mokytojai buvo pakeisti pravoslavais.

Caro vyriausybė ir Vilniaus generalgubernatorius Michailas Muravjovas suprato, kad vien administracinėmis bei policinėmis priemonėmis krašte „įvesti tvarkos“ nepavyks. M. Muravjovas ir Vilniaus švietimo apygardos globėjai įrodinėjo, jog sukilimui daug įtakos turėjo neteisingas jaunosios kartos auklėjimas, buvęs anticarinio nusistatymo žmonių rankose. Todėl greta augančios išorinės valstybės jėgos egzistavęs vidinis dvasinis jos bejėgiškumas. Vilniaus švietimo apygardos globėjas Ivanas Kornilovas teigė, kad ugdymas stipresnis už kardą; jis turįs Siaurės vakarų kraštą apsaugoti nuo katalikybės ir lenkiškumo įtakos³. Šiais teiginiais buvo dangstomi prievartinės asimiliacijos planai.

Nuslopinusi sukilimą, caro vyriausybė peržiūrėjo bendrą Lietuvos mokyklų kryptį bei organizavimą ir ėmėsi administracinių priemonių jų išdėstymui, struktūrai, mokomojo-auklėjamojo darbo turiniui ir kryptims. Atkreiptas dėmesys į dėsto-

¹ Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в.— М., 1954.

² Maksimaitienė O. Mokytojai ir mokiniai 1863—1864 metų sukilimo Lietuvoje dalyviai.— Tarybinė mokykla, 1964, Nr. 4.

³ Корнилов И. П. Письмо И. П. Корнилова товарищу министра народного просвещения И. Д. Делянову о необходимости введения новых штатов в Виленском Уч. Окр. (17 авг. 1867 г.).— В кн.: Корнилов И. Русское дело в Северо-западном крае, Спб., 1901, с. 142—151.

mąją kalbą. Kauno ir Vilniaus gubernijose atleisti vietinės kilmės mokytojai.

M. Muravjovas ir I. Kornilovas nutarė mažinti, kaip jiems atrodė, pavojingų gimnazijų ir progimnazijų skaičių Lietuvoje. Savo reakcine veikla jie pralenkdavo net Liaudies švietimo ministeriją. Antai, kai M. Muravjovą ministerija perspėjo, ar ne per griežtai elgiąs, uždarinėdamas gimnazijas, šis apkaltino ministeriją neapdairumu, kuris padėjęs įsigalėti krašte netvarkai, ir be jokių ceremonių uždarė gimnazijas⁴. Reakcines vietinės švietimo vadovybės nuotaikas atspindi 1866 m. suorganizuotas dvi savaites trukęs mokyklų vadovų suvažiavimas, turėjęs tikslą aptarti administracinius bei mokymo-auklėjimo klausimus Siaurės vakarų krašte. Ministerija buvo siūlysi surengti ne įstaigų vadovų, bet mokytojų suvažiavimą ir nagrinėti pedagoginius-metodinius klausimus. Bet I. Kornilovas sukviėtė tik mokyklų vadovus, ir suvažiavime buvo nagrinėjami vien reakcingi administraciniai dalykai: mokesčio už mokslą apygardos gimnazijose ir progimnazijose didinimas, teisė stoti į I gimnazijos ir progimnazijos klase, privačiai mokinių samdomi butai, mergaičių privatūs pensionai ir kt.

Mokyklos priežiūrai ir vidinei drausmei stiprinti ministerija ir vietinė švietimo vadovybė paskelbė keletą potvarkių, kuriais remiantis smarkiai padidintas mokyklų inspektorių ir kitas administracinių personalas. Dalis potvarkių reikalavo sustiprinti gimnazistų ir studentų, studijavusių šalies ir užsienio universitetuose, priežiūrą ir per mokslo metus, ir per atostogas.

Caro vyriausybė po sukilimo ėmėsi priemonių dėstomąją kalbą galutinai įtvirtinti valstybinę kalbą. Tai ryškiai atsispindi 1863 m. balandžio 4 (kovo 23) d. Vilniaus švietimo apygardos mokykloms paskelbtose Laikinosiose taisyklėse, kuriose nusakomas pradinio mokymo tikslas, turinys ir organizavimas⁵.

Panašiai buvo pertvarkomas švietimas ir Lenkijos Karalystėje, kuriai priklausė Užnemunė. Nutraukta 1862 m. mokyklų reforma. Neva ginant Lenkijos Karalystės tautines mažumas nuo polonizavimo (1864 m. nuostatai), imama rusinti jas. Pertvarkomas visas Lenkijos Karalystės švietimo aparatas.

Prievartinės asimiliacijos tikslais 1864—1865 m. uždrausta lietuviška spauda lotyniškais-lietuviškais raidėmis ir įvestas rusiškas raidynas — kirilica (graždanka). Tai daryta, norint padėti vykdyti carinę švietimo politiką ir palengvinti į Lietuvą atėjusiems dirbti mokytojams, kurie neperskaitė senojo raidyno. Neatsitiktinai pagrindinė M. Muravjovo talkininkė, uždraudžiant tradicinį lietuvių raidyną, buvo švietimo vadovybė. O pirmoji ki-

⁴ Ганелин Ш. И. Очерки по истории среднего образования в России во второй половине XIX века.— Л., 1947, с. 148—149.

⁵ Временные правила для народных школ в губерниях: Виленской, Гродненской, Ковенской, Минской, Могилевской и Витебской.— В кн.: ПСЗРИ. Собр. 2. Спб., 1866, т. 38, ч. 1, с. 269—271.

rilica spausdinta knyga — elementorius⁶, pasirodęs 1864 m. pavasarį. Pamažu buvo uždrausta tradiciniu raidynu spausdinti ir kitas knygas. 1865 m. vidaus reikalų ministras Piotras Valujevas savo aplinkraščiu įtvirtino lietuviškos spaudos draudimą⁷.

Reakcinga švietimo politika, spaudos tradiciniu raidynu uždraudimas ir kitos carizmo represijos smukdė liaudies švietimą ir visą krašto kultūrinį gyvenimą. Tokią švietimo politiką taikliai apibūdino V. Leninas: „Policijos sekimas, policijos savivaliavimas, policijos daromos *kliūtys* šviesti liaudį aplamai ir darbininkus ypatingai, policijos vykdomas *griovimas* to, ką daro pati liaudis savo švietimui,— štai į ką yra suvedama *visa* veikla ministerijos...“⁸ Tačiau liaudies poreikio šviestis nepajėgė nuslointi jokios represijos.

XIX a. pabaigos Lietuvoje sustiprėjo kapitalizmo raida, formavosi lietuvių buržuazija ir proletariatas, išaugo nauja lietuvių inteligentų karta. Pagyvėjo socialinis ir nacionalinis išsivadujamasis judėjimas, kuris buvo neatsiejamas nuo kovos prieš carinę švietimo politiką, laikančią liaudį tamsoje, nes, kaip nurodė V. Leninas, „...neraštingumas — vienas iš vergijos pėdsakų. Negali būti raštinga gyventojų dauguma šalyje, kurią engia pašos, Puriškevičiai ir pan.“⁹

Kovodama prieš nacionalinę priespaudą, liberalioji buržuazija buvo prieštaringa. Ji palaikė liaudies kovą ir stengėsi jai vadovauti, pati reikalavo lietuviškos spaudos bei nacionalinės mokyklos. Kita vertus, bijojo revoliucinio liaudies judėjimo ir ėjo į kompromisus su carizmu. Nors nacionalinėje kovoje liberalinės buržuazijos reikalavimai atspindėjo liaudies reikalavimus, tačiau jie buvo pagrįsti savais klasiniais interesais. Tai reiškėsi ir nelegaliuose XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios periodiniuose leidiniuose: „Aušroje“, „Varpe“, „Ukininke“ ir kt.¹⁰

Rusijoje augant revoliuciniam judėjimui ir plintant marksizmo idėjoms, prasidėjo naujas išsivadujamojo judėjimo etapas — proletarinis. Daugiatautis proletariatas, kovodamas dėl savo politinio bei ekonominio išsivadavimo, turėjo spręsti ir nacionalinį klausimą.

⁶ Абецеле жемайтискай-лѣтувишка. Ишдѣта пар исакима ю милестас вираўсяя редитоя Шяўрес-вакаро шалѣс М. Н. Муравьева.— Вильнюс, спау-стувее А. Киркора, 1864.

⁷ Merkys V. Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.): Politinės jos susikūrimo aplinkybės.— V., 1978, p. 55, 56.

⁸ Leninas V. I. Klausimu dėl liaudies švietimo ministerijos politikos.— Raštai, V., 1953, t. 19, p. 120.

⁹ Leninas V. I. Rusai ir negrai.— Ten pat, t. 18, p. 510.

¹⁰ Lietuvos TSR istorija.— V., 1963, t. 2, p. 213—223.

2. PRADINĖS MOKYKLOS

2.1. Pradinių mokyklų tinklas

1863—1864 m. sukilimo išvakarėse Lietuvoje buvo skirtingų tipų pradinės mokyklos, priklausančios įvairioms žinyboms. Kauno gubernijoje plito mokyklos prie bažnyčių — valančinės. Čia 1863 m. veikė 148 tokios mokyklos su 6354 mokiniais (4728 berniukais ir 1626 mergaitėmis). Be šių, dar buvo 24 valdinės paprinės, 22 Valstybės turtų ministerijos, 18 žydų įvairių mokyklų, 3 mokyklos prie liuteronų bažnyčių¹¹. Taigi iš viso buvo 215 mokyklų. Valančinės mokyklos, remiantis 1863 m. sausio 5 (1862 m. gruodžio 23) d. generalgubernatoriaus įsakymu, pradėtos uždarinėti¹².

Pagrindinis dokumentas, nustatęs pradinės mokyklos tipus, mokymo sistemą ir nurodęs jų tolesnę kryptį, Lietuvoje buvo 1863 m. balandžio 4 (kovo 23) d. Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Mogiliovo ir Vitebsko gubernijų liaudies mokyklų Laikinosios taisyklės. Vėliau jos papildytos ir sukonkretintos įvairiais aplinkraščiais dėl mokyklos paskirties, mokymo turinio, metodų ir darbo organizavimo. Pagrindinė kryptis išliko nepasikeitusi iki pat XX amžiaus.

Iš pradžių Laikinosios taisyklės Užnemunei nebuvo taikomos.

Lenkijos Karalystės švietimo reformai vadovavo lenkų dvarininkų atstovas Aleksandras Veliopolskis. 1862 m. gegužės mėn. Dvasinių reikalų ir liaudies švietimo komisija priėmė Visuomeninio auklėjimo Lenkijos Karalystėje nuostatus. Pradinės mokyklas prižiūrėti turėjo gimnazijų ir mokyklų vizitatoriai. Mokyklų globa pavedama vietos atstovams: valsčiaus vaitui (viršaičiui), bažnyčios klebonui ir 2 renkiamiems nariams, turintiems nekilnojamojo turto. Numatyta įvesti visuotinį pradinį mokymą.

Nuslopinus sukilimą, Lenkijos Karalystės mokyklos vėl buvo pertvarkomos, likviduojama A. Veliopolskio reforma. Pradinių mokyklų sumažėjo, nors mokinių padaugėjo. 1862 m. Augustavo gubernijoje buvo 72 — su 2715 mokinių, o 1863 m. — 61 — su 3483 mokiniais¹³.

1864 m. rugsėjo 11 (rugsėjo 30) d. buvo paskelbti Lenkijos Karalystės pradinių mokyklų nuostatai. Nuo Laikinių taisyklių jie iš esmės nesiskyrė. Tačiau ir nedideli skirtumai, ypač po 1867 m. gegužės 27 (15) d. Liaudies švietimo ministerijos potvarkio dėl Varšuvos švietimo apygardos įsteigimo, vis labiau nyko. Tuomet Lenkijos Karalystėje buvo panaikinta valstybinė švietimo komisija.

¹¹ Об учебных заведениях.— ПККГ на 1864 год.— Ковна, 1864, ч. 2, с. 115—120.

¹² Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje.— K., 1970, p. 243.

¹³ Poznański K. Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 r.— Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968, s. 275.

Pagal Laikinąsias taisykles pradinės mokyklos turėjo tapti pagrindiniu rusinimo ir pravoslavinimo įrankiu. Vadovauti joms pavedama mokyklų tarybai ir liaudies mokyklų direkcijoms. Mokyklų tarybos pirmininkas — liaudies mokyklų direktorius, nariai — Vidaus reikalų bei Valstybės turtų ministerijų įstaigų ir vietinių pravoslavų dvasininkų atstovai, liaudies mokyklų inspektoriai¹⁴.

Iki 1863 m. pabaigos buvo įsteigtos 3 Vilniaus švietimo apygardai priklausančios liaudies mokyklų direkcijos: Vilniaus (iš pradžių apėmė Vilniaus ir Gardino gubernijas; nuo 1867 m. Gardino gubernija atskirta), Minsko (Minsko gubernija) ir Vitebsko (Vitebsko ir Mogiliovo gubernijos). Panevėžio liaudies mokyklų direkcija įsteigta 1864 m. pabaigoje, bet kitais metais perkelta į Kauną ir pavadinta Kauno mokyklų direkcija (apėmė visą Kauno guberniją).

Pagal 1864 m. rugsėjo 11 (rugspjūčio 30) d. nuostatus mokyklas kurti ir išlaikyti turėjo padėti vietos savivaldybės (seniūnijos, valsčiai), bet jų priežiūra atiduodama į valstybės rankas — steigiamos mokyklų direkcijos. Visoje Lenkijos Karalystėje jų įkurta 10. Seinų, Kalvarijos, Marijampolės ir pusė Augustavo apskrities priklausė Suvalkų mokyklų direkcijai. Ji liko įsteigus ir Varšuvos švietimo apygardą.

Mokyklų direkcijos turėjo teisę steigti ir uždaryti mokyklas, stebėti jų darbą, rūpintis mokymo priemonėmis, siūlyti apygardos globėjui tinkamus mokytojus apdovanoti, o vienaip ar kitaip pasirodžiusius nepatikimus — atleisti.

Po 1863—1864 m. reformų Lietuvoje buvo tokie svarbiausi pradinė mokyklų tipai: 1) liaudies mokyklos, numatytos 1863 m. nuostatų (Vilniaus ir Kauno gubernijose; iš pradžių jos buvo etatinės ir neetatinės, vėliau neetatinės naikinamos); 2) kaimo ir valsčių (gminų) pradinės mokyklos Suvalkijoje; 3) mergaičių pamainos prie liaudies ir cerkvinių mokyklų; 4) miesto ir kaimo mergaičių mokyklos; 5) Valstybės turtų ministerijos mokyklos; 6) mokyklų skyriai bei suaugusiųjų mokyklos.

Be nurodytųjų, buvo dar kelios aukštesnio tipo pradinės mokyklos: apskritinės (pagal 1828 m. nuostatus) ir vėliau įsteigtos miesto mokyklos. 1863 m. Kauno gubernijoje buvo 4 apskritinės mokyklos: Raseinių, Telšių, Ukmergės ir Zarasų. Užnemunėje nebuvo nė vienos¹⁵. Jų mokymo turinys maždaug prilygo dviklasei pradinei mokyklai. 1878 m. apskritinės mokyklos pagal 1872 m. nuostatus buvo reorganizuotos į miesto mokyklas. XX a. pradžioje Kauno gubernijoje jos buvo 4. Vilniaus gubernijoje pirmos miesto mokyklos įsteigtos Svenčionyse (1877 m.) ir prie Vilniaus

¹⁴ *Biržiška V.* Lietuviškosios mokyklos reformos klausimas 1860 metų pradžioje. — Švietimo darbas, 1921, Nr. 5/6, p. 71—86; *Арискин И.* Школа в Литве в эпоху капитализма. — В кн.: Из истории школы Белоруссии и Литвы. М., 1964, с. 189—203.

¹⁵ Учебные заведения ведомства Министерства народного просвещения. — Спб., 1895, с. 452.

mokytojų instituto. 1899 m. įkurtos 2. Suvalkų gubernijoje buvo 1 miesto mokykla (Seinuose įsteigta 1880 m.). Miestų mokyklų paskirtis — amatininkų, smulkių tarnautojų ir pirklių vaikams duoti aukštesnį pradinį išsilavinimą ir tam tikrų taikomojo pobūdžio žinių. Mokslas truko 6 metus.

Nevalstybinės mokyklos buvo uždaromos. Tai pirmiausia pailietė mokyklas prie katalikų bažnyčių, taip pat neetatinės ir visuomeninės. Valstybės turtų ministerijos mokyklos, norint kontroliuoti jų mokomąjį-auklėjamąjį darbą, 1867 m. perduotos Liaudies švietimo ministerijai. Mokyklų Lietuvoje labai sumažėjo. Uždarytųjų vietoje steigiamos liaudies ir cerkvinės, kurios buvo laikomos viena iš pagrindinių priemonių siekti švietimo tikslų.

Mokyklos turėjo būti atidaromos, susitarus su valsčių gyventojais, privalėjusiais jas išlaikyti. Vilniaus švietimo apygardos globėjas I. Kornilovas, pasitaręs su M. Muravjovu, 1864 m. birželio mėn. pavedė 2 gimnazijos inspektoriams apvažiuoti Kauno guberniją ir numatyti, kur reikėtų ir būtų galima įsteigti liaudies mokyklas. Jie turėjo aplankyti visas valdines pradines mokyklas, o prie bažnyčių dar egzistuojančias uždaryti. Ligi lapkričio mėn. inspektoriai atliko darbą.

Steigti naujas mokyklas vyko sunkiai. Pirmiausia nesutarimai su valstiečiais visur kildavo dėl to, kad šie, nors ir pritardavo naujų mokyklų steigimui, bet reikalavo mokytį gimtąja kalba. Kartais didelėmis pastangomis įkurta mokykla turėdavo nutraukti darbą, nes valstiečiai atsisakydavo ją išlaikyti ir neleidavo vaikų. Todėl valdinių mokyklų buvo įsteigta nedaug ir jas lankė mažai vaikų. Kauno gubernijoje 1864 m. ėmė veikti 12 (Vilniaus gubernijoje — 84), 1865 m. — 66, 1866 m. — 18 ir 1867 m. — 10 liaudies mokyklų¹⁶. Be to, 1864—1866 m. Kauno gubernijoje įkurta 19 Valstybės turtų ministerijos mokyklų. Nuo 1868 m. liaudies mokyklų Kauno gubernijoje įsteigiama labai mažai (pvz., 1869 m. — tik 2)¹⁷. 1867 m. viduryje čia veikė 185 pradinės mokyklos, 22 valstybinės parapinės, 111 liaudies mokyklų, 36 Valstybės turtų ministerijos, 16 — prie liuteronų ir reformatų bažnyčių¹⁸.

Prie miesto cerkvinių mokyklų dar buvo 8 mergaičių pamainos. Liaudies švietimo ministerijai perėmus Valstybės turtų ministerijos mokyklas, liaudies mokyklų padaugėjo: 1868 m. Kauno gubernijoje buvo 165, o iš viso — 209.

Toliau liaudies mokyklų Kauno ir Vilniaus gubernijose gausėjo labai lėtai (žr. 7 lentelę).

Mokyklų tinklas buvo retas: Kauno gubernijoje viena vidutiniškai 190,7 kvadratinio varsto (su cerkvinėmis 136,3), Vilniaus gubernijoje — 190,7 (su cerkvinėmis — 50,2). Kauno guber-

¹⁶ *Горбачик С.* Очерки по истории начального образования в Ковенской губернии. — Ковна, 1903, с. 20—21.

¹⁷ *Корнилов И.* Русское дело в Северо-западном крае, с. 309.

¹⁸ CVIA, f. 567, ap. 1, b. 317, l. 3 (1867.V.15 žinios apie Kauno direkcijos liaudies mokyklų mokinius).

7 lentelė. Liaudies mokyklų dinamika 1874—1904 m.

Metai arba mokslo metai	Mokyklų skaičius		Metai arba mokslo metai	Mokyklų skaičius		Metai arba mokslo metai	Mokyklų skaičius	
	Kauno gub.	Vilniaus gub.		Kauno gub.	Vilniaus gub.		Kauno gub.	Vilniaus gub.
1874	177	172	1885/86	182	184	1896	182	194
1875	177	...	1886/87	183	184	1897	183	196
1877	179	178	1887/88	183	...	1898	195	199
1877/78	180	177	1888/89	183	188	1899	195	209
1878/79	182	178	1889	182	183	1900	203	223
1879/80	182	178	1890	182	184	1901	211	232
1880/81	182	178	1891	182	183	1902	228	248
1881/82	182	178	1892	182	183	1903	252	267
1882/83	182	179	1893	182	192	1904	279	280
1883/84	182	181	1894	182	192			
1884/85	182	183	1895	182	193			

Lentelė sudaryta remiantis oficialiais leidiniais: Памятные книжки Виленского учебного округа на 1874—1888/89 годы; ОУВУО за 1889—1904 годы.— Вильна, 1890—1905.

Pastaba. Sunku pradines mokyklas atskirti nuo apskritinių ir miesto mokyklų, nes dauguma pastarųjų jungia ir pradines (žemesnes klases). Be to, labai nepastoviai veikė mokyklų skyriai, kurie kartais įtraukiami į mokyklų apskaitą. Dėl to skiriasi ir kai kurių šaltinių statistika.

nijoje 1 mokyklai teko 8325 gyventojai, Vilniaus — 5386 (su cerkvinėmis — atitinkamai 5783 ir 1412)¹⁹. Ypač mažai mokyklų buvo Raseinių, Telšių ir Trakų apskrityse.

Bendras mokinių skaičius liaudies mokyklose beveik nedidėjo. Kauno gubernijoje 1870 m. buvo 6980 mokinių (vienas teko 130 gyventojų), 1875 m. — 8548. Vėliau jų vėl mažėjo, ir 1883 m. pradžioje teliko 7248. Šis skaičius svyruoja ligi XX a. pradžios. Ypač mažai jų Telšių apskrityje, pvz., 1883 m. — 584²⁰. Tokia padėtis kėlė nerimą ir švietimo vadovybei. 1870 m. Kauno gubernatorius kreipėsi į taikos tarpininkus, kad šie išsiaiškintų, kodėl tiek mažai valstiečių vaikų lanko mokyklą net tuo metu, kai baigiasi ganymas ir laukų darbai (ateina 5—10 berniukų). Švietimo apygarda dažnai priekaištaudavo mokytojams, jog jie nesugeba patraukti į mokyklą vaikų. Todėl gana dažnai sąrašuose mokinių būdavo daugiau, negu iš tiesų lankydavo mokyklą.

Liaudies mokyklos padėtis Kauno gubernijoje ypač pablogėjo, sustiprėjus nacionaliniam išsivaduojamajam judėjimui. Valdinė mokykla buvo smerkiama nelegaliojoje lietuviškoje spaudoje. Tarp mokytojų ir mokinių bei jų tėvų dažnai kildavo įvairių incidentų. Tėvai protestavo prieš prievartines asimiliacijos priemones, pra-

¹⁹ ОУВУО за 1897 год.— Вильна, 1898, отд. 2, с. 50, 83.

²⁰ ПККГ на 1872 год.— Ковна, 1871, с. 156; То же, на 1876 год.— Ковна, 1875, с. 158; То же, на 1883 год.— Ковна, 1882, с. 238—240.

8 lentelė. Mokyklų lankančių mokyklinio amžiaus vaikų 1893—1904 m. (%)

Gubernija	Metai											
	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904
Kauno	6,0	4,8	4,9	5,4	6,1	6,2	6,6	7,2	6,7	8,4	10,0	15,7
Vilniaus	8,0	8,4	8,8	9,3	9,4	9,8	9,3	10,0	8,7	8,5	8,8	14,0

Lentelė sudaryta remiantis oficialiais leidiniais: ОУВУО за 1889—1904 годы.

voslavinimą mokykloje, priešinosi ir vaikai: atsisakydavo melstis už carą prieš pamokas ir po jų, nususkdavo nuo ikonų²¹.

Visose Vilniaus gubernijos mokyklose bei jų skyriuose 1868 m. mokėsi 7836 mokiniai (vienas teko 126 gyventojams), 1874 m. — jau 12 416. Vėliau šis skaičius beveik stabilizavosi²².

Panaši padėtis liaudies mokyklose buvo ir XIX a. pabaigoje bei XX a. pradžioje (žr. 8 lentelę). Daugiau imta lankyti tik XX a. pradžioje.

Mažai valdinių mokyklų įsteigta ir Užnemunėje. 1865 m. visoje Lenkijos Karalystėje ėmė veikti 189 valdinės mokyklos, iš kurių Augustavo gubernijoje — vos 3. Tuo pat metu nutarta įsteigti dar 253 mokyklas, tačiau Suvalkų mokyklų direkcijoje nenumatyta įkurti nė vienos²³. 1864 m. nuostatai reikalavo kiekviename valsčiuje turėti bent po mokyklą²⁴. Tuometinė mokyklų vadovybė šią savo nesėkmę suvertė gyventojų skurdui, tamsumui ir nepakankamam 1864 m. nuostatų žinojimui. Todėl mėginta nuostatus aiškinti²⁵.

Matyt, valdinei mokyklai labiau atsiliepė menkas finansavimas, mokytojų keitimas, prievartinės asimiliacijos stiprinimas, prišininimas mokyklai, slaptųjų mokyklų steigimas. 1864/65 m. m. Suvalkų mokyklų direkcijai pavaldžioje teritorijoje buvo 46 pradinės mokyklos su 2157 mokiniais (1617 berniukų ir 540 mergaičių). Pagal tipus jos pasiskirstė taip: 31 — miesto, 9 — valsčių ir 6 — kaimo²⁶. Taigi kaime tokių mokyklų buvo maža. Ligi septinto dešimtmečio mokyklų padaugėjo, o vėliau jų skaičius beveik stabilizavosi. Tai matyti iš 9 lentelės.

²¹ ОУВУО за 1889—1900 годы.— Вильна, 1890—1901.

²² Памятная книжка Виленской губернии на 1870 год.— Вильна, 1870, с. XVIII; То же, на 1876 год.— Вильна, 1876, с. XVIII.

²³ Отчет по ведомству народного просвещения в Царстве Польском за 1865 год.— Варшава, 1866, с. 100.

²⁴ *Poznański K.* Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 r., s. 292.

²⁵ Отчет по ведомству народного просвещения в Царстве Польском за 1865 год, с. 100.

²⁶ То же, прилож., с. IV—V.

9 lentelė. Suvalkų gubernijos pradinė mokyklų dinamika 1870—1897 m.

Metai	Mokyklų skaičius		Metai	Mokyklų skaičius		Metai	Mokyklų skaičius	
	vien- klasių	iš viso		vien- klasių	iš viso		vien- klasių	iš viso
1870	132	159	1883	164	196	1890	170	200
1871	140	166	1884	157	193	1892	174*	186
1875	152	177	1885	164	199	1894	172	...
1878	152	188	1887	167	194	1895	172	...
1882	160	198	1889	159	198	1897**	180	189

Lentelė sudaryta remiantis oficialiais leidiniais: ПКСГ на 1871—1873, 1876—1878, 1881, 1883, 1886, 1889, 1891, 1894 годы.—Сувалки, 1871, 1873, 1876—1878, 1881, 1883, 1886, 1889, 1891, 1894; Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи.—Спб., 1900, вып. 2, с. 131—135.

* Statistikoje nurodyta 144, turi būti — 174.

** Į bendrą mokyklų skaičių, be vienklasių berniukų ir mergaičių, įtrauktos miesto dviklasės, mergaičių vienklasės (ligi 1882 m.), religinės evangelikų (nuo 1894 m. jos statistikoje neįrašytos), sekmadieninės berniukų. Kadangi jų tipai ne visur vienu pagrindu skiriami, tai jų skaičius ne visada gali atspindėti tikrąją padėtį.

1898 m. Suvalkų gubernijos visų tipų 189 pradinėse mokyklose mokėsi 10 147 vaikai, t. y. vienas teko maždaug 57 gyventojams (vienklasių mokyklų vienas — 66 gyventojams). Lietuvių mokinių santykinai buvo mažiausia, nes, pirma, jie boikotavo mokyklą, antra, mažas lietuvių procentas gyveno miestuose, trečia, jie sudarė žemutinius visuomenės sluoksnius. 1888 m. Suvalkų gubernijoje totorių mokyklą lankė 8,3% visų šios tautos gyventojų, rusų — 4,9%, vokiečių — 4,2%, lenkų — 2,7%, lietuvių — 1,4%. Dauguma lietuvių mokėjo rašyti ir skaityti gimtąja kalba²⁷.

Panaši padėtis buvo ir Kauno bei Vilniaus gubernijose: 1899 m. valdinėse pradinėse mokyklose lietuviai sudarė maždaug 30% visų mokinių²⁸.

XX a. pradžioje Suvalkų gubernijoje buvo 183 pradinės mokyklos (90 — kaime), iš kurių 111 — lietuviškose (Naumiesčio, Kalvarijos, Marijampolės, Seinų ir Vilkaviškio) apskrityse²⁹. Apskritai valsčius turėjo po 1—2 mokyklas, bet kai kuriuose nebuvo nė vienos. Kauno gubernijos pradinėse mokyklose mokėsi visoje Vilniaus švietimo apygardoje mažiausias vaikų procentas. Ji užėmė priešpaskutinę vietą imperijoje³⁰.

²⁷ Sernas [Adomaitis J.]. Audiatur et altera pars.—Varpas, 1891, Nr. 9, p. 140—141; Вольтер Э. Списки населенных мест Сувалкской губернии как материал для историко-этнографической географии края.—Спб., 1901, с. 308—309.

²⁸ Аришкин И. Школа в Литве в эпоху капитализма, с. 206.

²⁹ ПКСГ на 1902 год.—Сувалки, 1902, с. 125—132.

³⁰ Фармаковский В. Начальная школа Министерства народного просвещения.—Спб., 1900, с. 93.

Mokyklą lankančių vaikų procentas Lietuvoje, lyginant su visais gyventojais, matyti iš 10 lentelės.

Palyginti su visa imperija, Lietuva XIX a. antroje pusėje mokyklų bei mokinių gausėjimu labai atsiliko. Visoje imperijoje nuo 1856 iki 1896 m. pradinė mokyklų skaičius išaugo daugiau kaip 10 kartų, mokinių — daugiau kaip 8.

Dauguma mokinių nebaigė pradinės mokyklos. 1893 m. Kauno gubernijoje ją baigė 9% mokyklą lankusių vaikų, o 28,8% išėjo nebaigę³¹. Suvalkų gubernijoje 1898 m. kaimo vienklasę mokyklą baigė apie 7,2%, jos nebaigę išėjo maždaug 27% mokinių. Miestų mokyklą tais metais baigė apie 16,5% vaikų³².

Švietimo vadovybė jaudino mažas liaudies mokyklų skaičius, nereguliarus lankomumas, didelis mokinių nubyrėjimas. Pvz., Vilniaus švietimo apygardos globėjai siūlė plėsti liaudies mokyklų tinklą ir Kauno gubernijoje iš valstybės išdo, kad švietimo reikalams nereikėtų didinti gyventojų mokesčių ir tuo dar labiau kelti jų neapykantos valdžiai, valdinei mokyklai³³. Valdinių mokyklų Lietuvoje, ypač Kauno gubernijoje, pagausėjo tik XX a. pradžioje.

Materialinė pradinė mokyklų padėtis Lietuvoje taip pat buvo bloga. Trūko net skaitymo knygų, suolų, stalų. Kai kur vaikai sėdėjo tiesiog ant grindų, rašė pasidėję lenteles ant savo knygų skrynelių. Dauguma mokyklų buvo vienkompaktės. Valstybė finansavo vien liaudies mokyklų direkcijas ir tik retais atvejais — atskiras mokyklas. Lėšos iš mokyklos išdo gubernijoms buvo skirstomos labai nevienodai. Pvz., 1864 m. Vilniaus gubernijai teko 52 628 rb (iš jų cerkvinėms mokykloms — 5628 rb), o Kauno — tik 5076 rb (viskas skirta cerkvinėms mokykloms)³⁴. Panaši padėtis liko visą XIX a. antrą pusę. Mokyklas teko išlaikyti patiems valstiečiams (žr. 11 lentelę). Ir 1889 m. iš valstybės išdo Kauno gubernija gavo mažiausiai lėšų: maždaug 13 kartų mažiau negu

³¹ ОУВУО за 1893 год, с. 80.

³² Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи.—Спб., 1900, вып. 2, с. 134—135.

³³ ОУВУО за 1893 год, с. 80.

³⁴ Корнилов И. Памяти графа Михаила Николаевича Муравьева.—Спб., 1898, с. 24.

10 lentelė. Valdinių pradinė mokyklų moksleivių procentas iš visų gyventojų 1897 m.

Gubernija	Zemesnio tipo mokyklose	Aukštesnio tipo (miesto ir apskritinėse) mokyklose
Vilniaus	1,9	0,002
Kauno	0,94	0,002
Suvalkų *	1,51	0,001

Lentelė sudaryta remiantis: Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи.—Спб., 1902, вып. 3, табл. 3; Фармаковский В. Начальная школа Министерства народного просвещения.—Спб., 1900, с. 96—97.

* Suvalkų gubernijos moksleivių procentas apskaičiuotas remiantis mokyklų statistika ir 1897 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenimis.

11 lentelė. Lėšų paskirstymas liaudies mokykloms Kauno ir Vilniaus gubernijų apskrityse 1889 m. (rubliais)

Gubernija ir apskritis	Mokyklų	Mokinių	Vidutinis 1 mokyklos mokinių skaičius	Lėšų iš išdo	Lėšų iš apygardos valdybos	Lėšų iš valstiečių biudžeto	% nuo paaukoto kapitalo	Vidutinės išlaidos 1 mokyklai	Vidutinės išlaidos 1 mokiniui
Kauno gub.									
Kauno	22	971	44	818	400	7912	—	415	9,4
Panevėžio	25	1646	66	250	—	13464	763	379	8,8
Raseinių	24	1420	59	1378	100	11359	218	581	9,8
Šiaulių	27	1857	69	456	150	11879	—	462	6,7
Telšių	22	1025	46	1202	60	7927	734	448	9,6
Ukmergės	31	1259	41	—	—	12617	—	407	10,0
Zarasų	31	1269	41	296	—	11629	—	375	9,1
Iš viso	182	9447	51	4400	710	76787	1715	449	8,1
Vilniaus gub.									
Ašmenos	32	2093	65	3626	20	9123	—	399,0	6,1
Dysnos	28	1575	56	4212	50	4137	—	299,9	5,3
Lydos	24	1651	69	1600	125	6564	—	354,4	5,2
Švenčionių	25	1430	57	1540	30	6776	—	333,8	5,9
Trakų	17	1103	65	1426	—	5581	—	412,2	6,3
Vileikos	32	1934	60	5175	360	8781	328	457,6	7,6
Vilniaus	25	987	40	1200	—	7733	—	357,3	9,0
Iš viso	183	10773	59	18779	585	48695	328	373,7	6,3

Lentelė sudaryta remiantis: ОУВУО за 1889 год, с. 63—64.

Gardino, 9 — už Minsko, 6,5 — negu Mogiliovo, 4,5 karto mažiau negu Vilniaus³⁵. Vienam mokiniui per metus iš išdo teko apie 46 kapeikas, mokyklai — apie 24 rublius. Valstiečiai nebuvo suinteresuoti materialiai renti savo mokymo bei auklėjimo dvasia svetimos mokyklos. Tai suprato ir švietimo apygardos vadovybė, ypač ėmus plisti slaptam vaikų mokymui. Antai 1895 m. Vilniaus švietimo apygardos ataskaitoje nurodoma, kad per 3 m. Kauno gubernijoje reikia įsteigti 100 liaudies mokyklų, skiriant joms lėšų iš valstybės išdo. Nors, palyginti su 1889 m., 1896—1900 m. jų iš valstybės išdo pradinėms mokykloms padaugėjo apie 4,5 karto, tačiau ir tuomet buvo kone dvigubai mažiau kaip Vilniaus gubernijai ir trigubai — negu Gardino³⁶.

Nedidelė suma skiriama ir mokyklų bibliotekoms, kurios papildomos tik „dorovingomis“ knygomis, griežtai kontroliuojant liaudies mokyklų inspektoriui. Be jo oficialaus sutikimo mokytojas neturėjo teisės pasirinkti knygų nei mokyklai, nei sau.

³⁵ ОУВУО за 1889 год, с. 63—67.

³⁶ То же, за 1900 год, с. 60—62.

2.2. Pradinių mokyklų mokymo turinys, metodika ir vadovėliai

Laikinosiose taisyklėse ir 1864 m. nuostatuose buvo numatyta pradinių mokyklų mokymo turinys ir dėstomoji kalba. 1864 m. nuostatai, skirti Užnemunės mokyklai, leido steigti pradines mokyklas pagal tautybes ir mokyti daugumos šnekamąją kalbą. Bet jau 1868 m. švietimo ministras Dmitrijus Tolstojus, aplankęs Suvalkų gubernijos mokyklas, pareiškė, kad Lenkijos Karalystė turinti labiau suartėti su imperija, todėl valstybinė kalba ir čia tampanti mokyklos kalba³⁷.

1871 m. gruodžio 14 (2) d. paskelbtas caro įsakas dėl privalomo mokymo skaityti ir rašyti rusiškai Lenkijos Karalystės pradinėse mokyklose³⁸. Nuo 1872/73 m. m. imta juo vadovautis. Pamažu pereita prie visų dalykų dėstymo valstybine kalba, nors įstatymiškai tai patvirtinta tik 1875 m. kovo 17 (5) dieną. Taigi nuo aštunto dešimtmečio pradžios dėstomosios kalbos atžvilgiu Lietuvos mokyklos iš esmės nesiskyrė. Mokymo procesą Užnemunėje lengvino tik tai, kad čia galėjo dirbti liaudies kalbą mokąs vietinės kilmės mokytojas.

Laikinosiose taisyklėse nurodyti pradinėse mokyklose dėstomi šie dalykai: a) tikyba, b) rusų kalba (pasaulietinių ir bažnytinių knygų skaitymas ir rašymas), c) pirmi 4 aritmetikos veiksmai, d) bažnytinės giesmės. Atskirų dalykų dėstymo turinio Laikinosios taisyklės neatskleidė. Tačiau tam tikrų bendrų nurodymų duota tais pat metais pasirodžiusioje Vilniaus švietimo apygardos globėjo instrukcijoje. Tie patys dalykai turėjo būti dėstomi ir pagal 1864 m. nuostatus, tik čia skaityti ir rašyti mokyti buvo numatyta gimtąja kalba. Nuo 1872/73 m. m. kaip privalomas dalykas tapo valstybinė kalba, o kaip galimas — lietuvių. Tačiau mokyklų ataskaitose lietuvių kalba tuomet niekur neminima.

Vilniaus (1871 ir 1881) ir Varšuvos (1873) švietimo apygardų instrukcijose mokymo turinys labiau sukonkretintas, kai kas šiek tiek pakeista. Pvz., 1871 m. instrukcijoje numatyta kiek daugiau aritmetikos valandų ir įvestos 2 savaitinės valandos vaizdžiam mokymui*. Tačiau jam mokyklų praktikoje nebuvo skiriama reikiamo dėmesio.

Nuo 1897 m. mokyklos vadovavosi „Pavyzdine dalykų, dėstomų pradinėse Švietimo ministerijos liaudies mokyklose, programa“. Per visą XIX a. antrą pusę šių mokyklų mokymo turinys mažai pakito. Ypatingas dėmesys buvo kreipiamas į tikybos mo-

³⁷ Речь, произнесенная графом Д. А. Толстым в Варшаве 12 сентября 1868 года.— Журнал Министерства народного просвещения, 1868, т. 139, с. 383—386.

³⁸ О введении с начала 1872/73 учебного года в начальных училищах Царства Польского обучения чтению и письму по-русски.— В кн.: ПСЗРИ. Собр. 2. Спб., 1874, т. 46, ч. 2, с. 659.

* Vaizdus mokymas kaip mokomasis dalykas buvo įtrauktas į mokymo planą.

kymą, giedojimą ir maldas. Inspektorių bei švietimo apygardos globėjų ataskaitose analizuojamas pravoslavų tikybos dėstymas, iškeliamas rūpestingas pravoslavų šventikų darbas mokyklose. Pagal Laikinąsias taisykles pirmais metais katalikų tikybą buvo leidžiama dėstyti gimtąja kalba. Mokinių ir jų tėvų pageidavimu tai buvo mėginama daryti ir antrais trečiais mokslo metais. Dėl to su švietimo vadovybe kildavo nemažai incidentų. Oficialiai katalikų tikyba turėjo būti dėstoma iš kirilica spausdintų lietuviškų katekizmų (Kauno bei Suvalkų gubernijos) bei specialių rusiškų vadovėlių.

Rusų kalbos pamokose buvo mokoma skaityti, rašyti, elementariosios gramatikos, ugdoma šnekamoji ir rašomoji kalba. XIX a. pabaigoje, kai nemaža mokytojų jau turėjo pedagoginį pasirengimą ir patobulėjo metodinė elementorių sandara, abėcėlės daugiausia mokyta garsiniu metodu. Daug kur vartota kilnojamoji abėcėlė. Stengtasi sudaryti rašto įgūdžius ir aiškinti rašymą. Tačiau ataskaitose nurodoma, kad rašto mokyti daug kur trukdė mokiniams nepritaikyti baldai, ankštos mokyklos patalpos, nepakankamas metodinis mokytojų pasirengimas. Rašto paprastai būdavo pradėdama mokyti kartu su skaitymu. Iš pradžių rašyta spausdintomis raidėmis, vėliau — rašytinėmis.

Skaitymo pamokose vaikai susidarydavo skaitymo įgūdžių (dažnai labai nevienodų), pramokdavo pasakoti nesudėtingus tekstus, atmintinai mokydavosi eilėraščių, pasakėčių. Geriau pasirengę ir pažangesni mokytojai vartodavo aiškinamojo skaitymo metodą ir siejo jį su pokalbiais. Tai ne tik priemonė skaitymo įgūdžiams formuoti, bet ir vaikų akiračiui plėsti. Supažindindavo juos su aplinkos daiktais ir reiškiniiais, suteikdavo elementarių gamtos pažinimo bei istorijos žinių. Tačiau mėginimas plėsti vaikų akiratį per aiškinamojo skaitymo pamokas nedavė gerų rezultatų, nes dėstoma buvo negimtąja kalba. Be to, vadovėlių ir turinys, ir pedagoginė-metodinė sandara buvo menkos kokybės. Kadangi neturėta detalizuotų programų ir metodinių priemonių, vadovėliai vaidino pagrindinį vaidmenį perteikiant mokymo turinį ir parenkant dėstymo metodiką.

Valdinės mokyklos elementorių raidą sąlygojo švietimo politika. Ši raida Lietuvoje buvo ta pati: pradėta nuo kirilica (graždanka) spausdinto lietuviško elementoriaus, tuoj pat pereita prie rusiškų elementorių su lietuviškais paaiškinimais (dvikalbių) ir pagaliau pastarieji keičiami rusiškais be jokių paaiškinimų.

Pirmas valdinis elementorius „Abėcėlė žemaitiškai lietuviška“ buvo išsiuntinėtasis visos Lietuvos mokykloms³⁹. 1867 m. išleistas antras — „Mokslas skaitymo rašto lietuviško dėl mažų vaikų“⁴⁰. Palyginti su pirmuoju, pastarajame daugiau maldų, įdėtas trum-

³⁹ *Merkys V.* Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.), p. 37.

⁴⁰ *Моксласъ скайтима рашта летувишка дель мажу вайку.*— Вильнюй, 1867.

pas katekizmas ir doroviniai pamokymai, taip pat duoti skaičiai nuo 1 iki 200.

Kadangi neatitiko Laikinųjų taisyklių reikalavimų, ir šie lietuviški elementoriai buvo pakeisti dvikalbiais. Pirmi dvikalbiai elementoriai pasirodė 1865 m.: Kauno gubernijai — „Bukvars žemaitiškai rusiškasis“⁴¹, Užnemunei — „Abėcėlė lietuviškai rusiška“⁴². Pirmas buvo pertvarkytas dvikalbis Vasilijaus Zolotovo elementorius, kuriame lietuviški tekstai parašyti tradiciniu raidynu⁴³.

Šis elementorius turėjo 2 dalis — metodinius paaiškinimus mokytojui ir pačią skaitymo knygelę. Švietimo vadovybė propagavo V. Zolotovo „naują metodą“, kurio esmė buvo dvejopa: pirma, abėcėlė parašyta garsiniu-analitininiu metodu (Žano Zozefo Zakoto), antra, duotas pavyzdys, kaip kitataučius mokyti rusų kalbos. Prie elementoriaus pridėtos jo tekstą pakartojančios lentelės ir žodynas grupiniam vaikų mokymui klasėje. Be žodyno, buvo rusiškų ir lietuviškų žodžių, iš jų sudarytų frazių ir tekstų iš žinomų frazių. Todėl mokydamiesi iš dvikalbio elementoriaus, vaikai turėjo kartu spręsti 2 uždavinius: mokyti sklandžiai ir sąmoningai skaityti, rašyti ir antros kalbos. Tai labai sunkino mokymą. „Abėcėlė lietuviškai rusišką“ parengė, susistemino ir išvertė Tomas Ferdinandas Žilinskas.

1868 m. pasirodė „Mokslas dėl išmokimo rusiškos—lietuviškos gramatos ir aritmetikos“⁴⁴. Tai kartu buvo mokyklinis vadovėlis ir metodinė priemonė lietuvių kalbai mokyti mokytojų kursuose ir seminarijoje. „Mokslo dėl išmokimo...“ pagrindinė medžiaga ir metodas kaip ir pirmų dvikalbių elementorių. Abėcėlės mokoma patobulintu skiemenų metodu. Po elementoriaus eina frazės pagal V. Zolotovą, po jų — lietuviški—rusiški pokalbiai apie mokyklą, skaitymą ir raides. Jų paskirtis — išmokyti mokinius susikalbėti su mokytoju. Toks pat ir ketvirtas „Mokslo dėl išmokimo...“ skyrius — rusiškų pokalbių iš aritmetikos — tikslas. Paskutinės vadovėlio dalys skirtos aiškinamajam skaitymui. Čia duodama žinių apie gyvąją ir negyvąją gamtą, kai kurių geografinių žinių (apie Žemės rutulį, Rusiją, Kauno guberniją; atskiras skyrius — apie caro šeimą). Taigi „Mokslas dėl išmokimo...“ glaustai apėmė visa, ko reikalavo to meto mokymo turinys ir metodika.

Be šių, išėjo dar po vieną dvikalbį elementorių Kauno ir Suvalkų gubernijoms; skyrėsi tik jų tarmė. Palyginti su ankstesniais, šie elementoriai davė sistemingesnių žinių apie aplinką, geriau parinkti grožiniai ir dalykiniai rišlūs tekstai. Taigi dvi-

⁴¹ *Букварсъ жемайтишкэй-русишкасисъ.*— Ковна, 1865.

⁴² *Абецеле лѣтувишкэй-русишка дел наѣдос лементоришку мокслинничу.*— Варшава, 1865.

⁴³ *Золотов В.* Русская азбука: С переводом слов и фраз на жмудский язык / Слова и фразы переведены на жмудский язык Крычинским.— Спб., 1861.

⁴⁴ *Моксласъ дель ишмокима русишко-лѣтувишкось громятось и арымтетикось, дель мокима жмонишкоси шкалоси.*— Вильнюс, 1868.

kalbių elementorių metodika tobulėjo, bet lietuviškų tekstų juose mažėjo. Greta jų vis labiau plito rusiški elementoriai. Dar 1863 m. buvo išleista speciali „Vilniaus švietimo apygardos liaudies mokyklų skaitymo knyga“⁴⁵. Ir metodikos, ir turinio požiūriu ji buvo žemo lygio. Tekstai perkrauti biblijos ir pravoslavų bažnyčios istorijos bei religinių moralinių pamokymų, visai neįdėta lietuvių liaudies kūrybos. Skaitinių turinys neturėjo nieko bendra su vaikų aplinka ir vietos papročiais. Už tai skaitymo knygą kritikavo pažangieji rusų metodininkai. Vasilijus Vodovozovas kritikavo dėl to, kad ji parašyta negimtąja mokinių kalba, kad joje neatsispindi krašto ypatumai. Jis rašė: „Liaudis, nerasdama nieko praktiškai reikalinga savo kasdieniniam gyvenimui, nieko sava, artima, apie šią knygą sakys — ne apie mus parašyta“⁴⁶.

Dėl pažangios rusų pedagoginės minties mokykloje buvo vartojami ir kitokie vadovėliai: parašyti garsiniu metodu, taip pat skaitymo knygos, kuriose laikomasi teminio-sezoninio principo, su apsakymėliais apie gamtos reiškinius, augalus, gyvulius ir žmonių gyvenimą bei veiklą, su žymesnių rusų rašytojų pasakojimais bei eilėraščiais. Tarp jų buvo Konstantino Ušinsko „Gimtas žodis“, Nikolajaus Bunakovo „Abécélè“, Dmitrijaus Tichomirovo „Pavasariniai daigai“ ir kt. Šias knygas palankiai vertino lietuvių spauda, mėgo mokiniai. Tačiau, stiprėjant reakcijai, jos buvo keičiamos kitais ministerijos aprobuotais vadovėliais⁴⁷; pvz., 1896 m. išleista nauja „Rusijos Šiaurės vakarų krašto liaudies mokyklų skaitymo knyga“, sudaryta Nikonoro Odincovo ir V. Bogojevlenskio⁴⁸. Nors, palyginti su 1863 m. išleistąja, naujoji davė daugiau žinių, tačiau ji buvo kupina šovinistinės dvasios. Pravoslavų tikėjimo vaikams ypač buvo brukama bažnytinė slavų kalba. Jos mokoma tam, kad liaudis galėtų skaityti religines knygas, kurios, anot švietimo vadovybės, teikia jai nusiramino, skatina kantriai kęsti gyvenimo sunkumus. Panašiais tikslais mokyta cerkviinių giesmių ir „patriotinio turinio“ dainų.

Iš aritmetikos buvo mokoma 4 veiksmų, supažindinama su įvairiais matais (ilgio, laiko, svorio, pinigais). Užnemunės mokyklose reikėjo supažindinti su Lenkijoje ir Rusijoje vartojamais matais. Ypač akcentuojamas mintinis skaičiavimas, turėjęs padėti ugdyti ir šnekamąją rusų kalbą. Pavyzdys, kaip tai atlikti per aritmetikos pamokas, duotas „Mokslė dėl išmokimo...“ Supažindinant su skaičių 1, 2 ir 3 sąvokomis, pokalbiui pasitelkta visa

⁴⁵ Книга для чтения в народных училищах Виленского учебного округа.— Вильна, 1863.

⁴⁶ *Водовозов В.* Книга для чтения в народных училищах Виленского учебного округа. Вильна, 1863.— Журнал Министерства народного просвещения, 1863, т. 118, с. 100.

⁴⁷ Циркуляр по Виленскому учебному округу, 1868, № 1, с. 6—9 и др.

⁴⁸ *Одинцов Н., Боговлянский В.* Книга для чтения в народных училищах Северо-западного края России с русским и церковнославянским букварем и материалом для самостоятельных письменных упражнений 1, 2 и 3 год обучения.— Вильна, 1896.

mokyklos aplinka, žaislai, žmogaus kūno dalių pavadinimai. Nuosekliai vaikai pradėdavo skaičiuoti tada, kai išmokdavo rusiškai pavadinti artimiausius daiktus⁴⁹. Geresni mokytojai stengėsi aritmetiką dėstyti vaizdžiai, vartoti skaitytuvus. Tačiau mokyklose jų labai trūko.

XIX a. pabaigoje labiau akcentuojamas amatų ir žemės ūkio mokymas pradinėse mokyklose. Mergaites buvo rekomenduojama mokyti darbėlių (siūti, siuvinėti, megzti). Kadangi nebuvo moterų mokytojų, šių dalykų dažnai mokė mokytojų žmonos.

Dėl mokyklos pobūdžio, mokymo metodikos, sunkios socialinės mokinių padėties pažangumas, ypač Kauno gubernijoje, kur pagrindinę vaikų dalį sudarė lietuviai, buvo žemas. Antai 1889 m. Kauno apskrityje gerai mokėsi tik 8% mokinių, Telšių — 14%, Raseinių — 16%, tuo tarpu kitose gubernijose geri mokiniai sudarė vidutiniškai 46—60%⁵⁰.

2.3. Slaptosios pradinės mokyklos

Boikotuodami oficialiąją mokyklą, tėvai slaptai mokė vaikus namie ir organizavo slaptąsias mokyklas, kurios paprastai buvo pastovios arba kilnojamosios. Saugumo sumetimais patogesnės kilnojamosios. Slaptas mokymas, siekęs dar XIX a. pirmą pusę (kaimo mokyklėlės — bakalorijos), kaip liaudies protesto prieš caro priespaudą padarė, Lietuvoje sparčiai plito po 1863 m. sukilimo.

Slaptąsias mokyklas skatino senųjų uždarymas, draudimas mokyti gimtąją kalbą ir nacionalinis išsivaduojamasis judėjimas.

Namuose vaikus slaptai mokė dažniausiai motinos. Mokyklose valstiečiai samdydavo mokytoją, vadinamąjį daraktorių. Uždraudus lietuviams mokytojauti Lietuvoje, daraktorių rasti nebuvo sunku. Jų amžius ir išsilavinimas įvairūs. Tačiau didelė dalis mokėjo tik skaityti. Užnemunėje daraktoriavo nemaža lietuvių mokytojų. Baigę pamokas valdinėje mokykloje, čia pat slapta mokydavo vaikus gimtąją kalbą. XIX a. pabaigoje į slaptą mokymą plačiai įsijungė nauja išaugusi pasauliečių švietėjų karta. Daraktoriavo Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, Povilas Višinskis, Jonas Biliūnas ir kt. Ypač sumaniai ir plačiai šį darbą organizavo G. Petkevičaitė-Bitė. Kartais daraktoriauti pradėdavo 8—10 m. vaikai. Nepaisydami persekiojimų, kai kurie daraktoriai išdirbo daugiau kaip 50 metų⁵¹.

Specialių patalpų slaptosios mokyklos neturėjo. Vaikai rinkdavosi tai vieno, tai kito valstiečio pirkioje. Daraktorius dažniausiai gyveno ir maitinosi pas tą valstietį, kurio pirkioje įsikurdavo mokykla. Kartais už daraktoriavimą tėvai atsilygindavo

⁴⁹ Отчет по управлению Ковенской дирекцией народных училищ за 1870 год.— Ковна, 1871.

⁵⁰ ОУВВО за 1889 год, с. 84.

⁵¹ МАВ, ф. 12—3080, л. 27—28.

25. XIX a. pabaigos dūminė troba—slaptoji mokykla Dargaičių kaime (dab. Šiaulių raj.)

kitaip. Pažangesni asmenys, gyvenę ne vien iš daraktoriavimo, dažnai veltui mokė vaikus (ypač varguomenės).

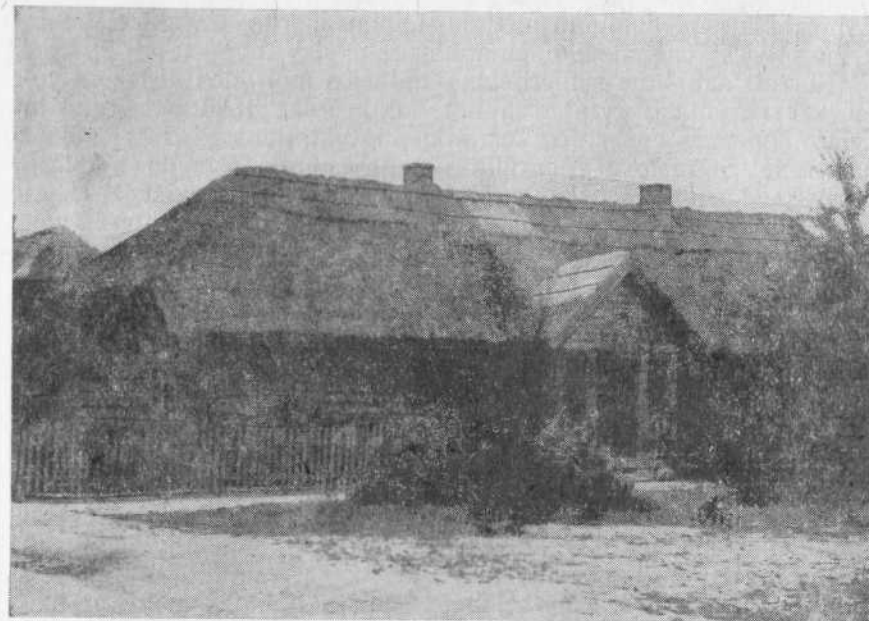
Slaptosios mokyklos paprastai dirbdavo 3—8 mėn. per metus, pasibaigus laukų darbams. Tačiau kai kurie daraktoriai mokė ir bandą ganančius piemenukus ganyklose arba per pietus. Mokiniai šiose mokyklose retai kada būdavo daugiau kaip 20, nors dalis labiau patyrusių daraktorių kartais surinkdavo iki pusšimčio ir daugiau vaikų. Tokiais atvejais mokyklos dirbo 2—3 paimomis; 7—30 m. mokiniai paprastai buvo skirstomi į grupes pagal amžių⁵². Mokyta skaityti ir rašyti gimtąja kalba, kartais skaičiuoti, maldų, daugelyje mokyklų — dar ir rusų bei lenkų kalbų. Nemaža mokyklų tebebuvo su dėstomąja lenkų kalba. Kai kuriose vaikai įgydavo ir istorijos bei geografijos žinių. Pvz., oficialioji tuometinė spauda teigė, kad daugelyje slaptųjų mokyklų, be rašto ir skaičiavimo, suteikiama apščiai istorijos ir geografijos žinių, anot šios spaudos, „iškraipanti“ tikrovę (ypač istorinę) carizmui priešinga dvasia⁵³.

Mokymo turinys ir metodai priklausė nuo daraktoriaus pastangų ir pasirengimo. Pvz., Jono Katelės vadovaujamos slaptosios mokyklose mokinių žinios kartais pasiekdavo gimnazijos 3 klasių programos lygį⁵⁴. Daugiausia buvo mokoma individua-

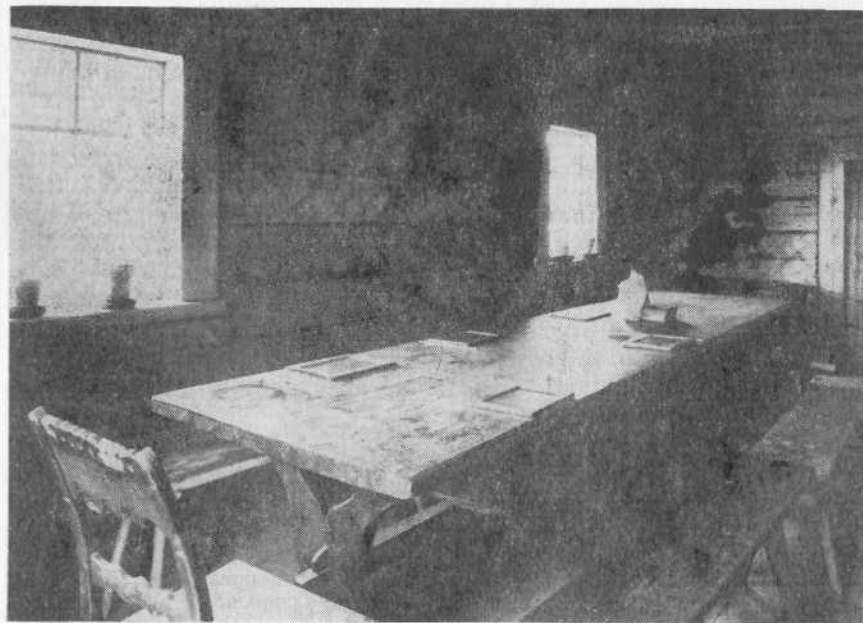
⁵² Ten pat, I. 107; Lietuvos TSR istorija, t. 2, p. 225—226.

⁵³ Мария. Москва 28 февраля.— Современныя известия, 1884, 29 февр.

⁵⁴ Sliūpas J. Rinkiniai raštai.— V., 1977, p. 231.

26. Slaptoji mokykla rašytojo S. Gimzausko tėviškėje Kirdeikiuose (dab. Utenos raj.)

27. Kirdeikių slaptosios mokyklos vidus

liai, raidžių sudedamuoju metodu. Labiau išprusę daraktoriai mokymo procesą organizavo sumaniau.

Kartais saugumo sumetimais slaptosios mokyklos dirbdavo vėlai vakare, anksti rytą arba net naktį. Pvz., 1893 m. gruodžio mėn. Ukmergės apskrities Žemaitkiemio valsčiaus Perkalių kaimo valstiečio Stanislovo Morkūno namuose policija rado slaptąją mokyklą, kurioje Gabrielius Motiejaušis mokė lietuviškai rašyti ir tikybos 5 mergaites ir 16 berniukų. Mergaitės mokėsi nuo 12 val. nakties ligi 8 val. ryto. Mokykla kas 2 savaites keldavosi pas kitą valstietį.

Slaptosios mokyklos atitraukdavo vaikus iš valdinių mokyklų, kartais jas tekdavo net uždaryti. Štai 1885 m. Kauno gubernijos Grinkiškio pradinė mokykla pradėjo darbą su vienu mokiniu (rodos, paties mokytojo sūnumi). 1891 m., palyginti su praėjusiais, Kauno gubernijoje sumažėjo apie 500 mokinių. Panašių reiškiinių būta ir vėliau⁵⁵.

Slaptosios mokyklos buvo labai persekiojamos. Dar 1864 m. M. Muravjovas savo aplinkraščiu gubernatoriams nurodė sekti slaptą mokymą, o jo organizatorius bei uždraustų knygų platintojus bausti pinigine bauda nuo 200 iki 600 rublių. 1871 m. Vilniaus švietimo apygardos globėjo išleista liaudies mokyklų inspektoriams instrukcija įpareigojo mokyklų inspektorius sekti slaptą mokymą ir padėti policijai ieškoti slaptųjų mokyklų. Panašių nurodymų davė ir Varšuvos švietimo apygardos globėjas 1876 m.: pradinių mokyklų mokytojai įpareigoti sekti slaptąsias mokyklas ir tiksliai pranešti jų vietą bei kaltininkų pavardes. Susektuosius teismas paprastai bausdavo nuo 5 ligi 50 rublių bauda. Vietos administracijos pareigūnams tokia bausmė atrodė nepakankama. Jie ragino imtis griežtesnių priemonių. Tam pritarė Vidaus reikalų, Teisingumo ir Liaudies švietimo ministerijos. Švietimo ministerija, suderinusi su Vidaus reikalų ministerija, parengė Laisvųjų taisyklių projektą, kurį 1892 m. balandžio 15 (3) d. caras patvirtino. Taisyklės įpareigojo Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Vitebsko, Mogiliovo, Kijevo ir Volynės gubernijų mokyklų direkcijas bei administracines įstaigas kelti bylas asmenims, kaltinamiems slaptųjų mokyklų steigimu, jų laikymu bei slaptu mokymu, bausti ligi 300 rb pinigais arba iki 3 mėn. areštą⁵⁶. Areštas dažniausiai būdavo taikomas tais atvejais, kai kaltinamasis neturėdavo kuo užsimokėti. Kai kada, susekus slaptąją mokyklą, buvo kankinami ir vaikai.

Sios taisyklės po 1900 m. birželio 7 (gegužės 26) d. caro įsako įsigaliojo ir Lenkijos Karalystėje. Švietimo ministras viename savo 1894 m. rašte Vilniaus švietimo apygardos globėjui aiškino,

⁵⁵ ОУВУО за 1892, 1893, 1899, 1900 годы.

⁵⁶ Высочайшие утвержденные Временные правила о взысканиях за тайное обучение в губерниях: Виленской, Ковенской, Гродненской, Минской, Витебской, Могилевской, Киевской, Подольской и Волынской.— В кн.: ПСЗРИ. Собр. 3. Слб., 1895, т. 12, с. 223—224.

kad pagrindinis jų tikslas užgniaužti slaptą mokymą ir greičiau nutautinti jaunimą. Taisyklės galiojo iki 1906 metų⁵⁷.

Nustatyti slaptųjų mokyklų skaičiaus neįmanoma. Aišku tik, kad jų buvo visoje Lietuvoje ir XIX a. pabaigoje šių mokyklų galima rasti beveik kiekviename kaime. Kartais jose, ypač Kauno gubernijoje, vykdavo ir slapti šeimų suėjimai. Slaptosios mokyklos buvo labai paplitusios. Tai rodo ir jų susekimo duomenys: tik 1883 m. sausio 12 (1)—gegužės 9 (balandžio 27) d. Vilniaus gubernijoje aptiktos 66, Kauno—48⁵⁸. Vėlesnėse Vilniaus švietimo apygardos ataskaitose nurodoma mažiau susektų mokyklų, tačiau tai nereiškia, kad vėliau mokyklų mažėjo. Jos tik labiau maskavosi, todėl jas surasti buvo sunkiau. 1884—1906 m. Vilniaus gubernijoje susektos 107 slaptosios mokyklos, kuriose mokėsi 348 mokiniai, Kauno gubernijoje—223 mokyklos su 1152 mokiniais (28 Vilniaus gubernijos ir 101 Kauno gubernijos mokyklos aptiktos miestuose, miesteliuose ir dvaruose, likusios—kaimuose)⁵⁹.

Vilniaus švietimo apygardos ataskaitose nuolat kartojama: kadangi daugelis vaikų įstoja į mokyklą, mokėdami lietuviškai ir lenkiškai skaityti bei rašyti, tai rodo, kad slaptai mokoma plačiai. Pabrėžiama, jog slaptąsias mokyklas reikia skaičiuoti šimtais, jos jau sudarė jėgą, kurios negalima ignoruoti⁶⁰. XIX a. pabaigoje jų gausėjo. Tam atsiliepė sustiprėjęs nacionalinis išsivaduojamasis judėjimas. Slaptosios mokyklos tapo ne tik elementarus švietimo, bet ir kovos prieš carizmo priešpaužį židiniai⁶¹.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios nelegalioji lietuviška spauda (ypač periodinė) daug dėmesio skyrė slaptam mokymui, skatino plėsti slaptąsias mokyklas, tobulinti jų mokymo turinį ir metodiką. Idėjiniu požiūriu nevienalytė to meto lietuviška spauda kai kurias slauto mokymo problemas traktavo savaip. Klerikalams slautoji mokykla pirmiausia turėjo būti priemonė katalikybei stiprinti, kovoti prieš pravoslaviją ir prievartinę asimiliaciją. Todėl religinį auklėjimą jie kėlė į pirmą vietą. Tik pažangesni jaunosios kartos konfesinės inteligentijos atstovai (pvz., Vaižgantas) ragino nesitenkinti vien skaitymo bei rašymo gimtąja kalba įgūdžių formavimu ir religiniu auklėjimu.

Liberalioji buržuazija, ypač demokratinė inteligentija, vadovaudamasi tuo, kad liaudies tamsumas yra dirva despotizmui, į slaptą mokymą žiūrėjo plačiau, reikalavo ne tik formuoti skaitymo ir rašymo įgūdžius, bet ir plėsti vaikų akiratį, ugdyti jų gebėjimus. Tai ryškėja sprendžiant mokymo turinio bei metodų

⁵⁷ Vėbra R. Slaptosios mokyklos Lietuvoje XIX a. antroje pusėje.— AMMD. Pedagogika ir psichologija, 1969, t. 9 (2), p. 136.

⁵⁸ ОУВУО за 1883 год.— Вильна, 1884, с. 74.

⁵⁹ Tyla A. Slaptasis mokymas Lietuvoje 1862—1906 metais.— Kn.: Kai kurie Lietuvos TSR pedagoginės minties ir švietimo istorijos klausimai. V., 1965, p. 24.

⁶⁰ ОУВУО за 1902 год.— Вильна, 1903, с. 8.

⁶¹ Vėbra R. Slaptosios mokyklos Lietuvoje XIX a. antroje pusėje, p. 137.

problemas, kurios akivaizdžiai atsispindėjo slaptosioms mokykloms skirtuose elementoriuose.

Labiausiai šiose mokyklose paplitę elementoriai buvo dar prieš 1863 m. pasirodę ir vėliau pakartotinai išleisti M. Akelaičio „Lamentorius, arba pradžia mokslo, sudėta mažiems vaikeliams“, K. Aleknavičiaus „Elementorius, arba lengvas mokslas skaityti rašto švento“, M. Brundzos „Lamentorius lietuviškas“ ir kt.⁶² Pasirodė keletas specialiai slaptajai mokyklai skirtų elementorių.

Klerikalinės krypties autorių parengtuose elementoriuose paprastai būdavo tik raidynas ir maldos. Jų turinys nesusietas su gyvenimu, nepriderintas prie vaiko psichologijos. Iki XIX a. pab. iš šios krypties elementorių labiausiai paplitęs M. Brundzos „Lamentorius lietuviškas“, kurio išėjo keli leidimai.

Sis ir kiti panašūs vadovėliai nepatenkino visuomenės. Pvz., „Varpe“ pasirodė griežta M. Brundzos elementoriaus kritika. Vincas Kudirka jį kritikavo už tai, kad scholastiškas, kupinas religinės dvasios, visiškai pasenęs, perimtas dar iš XVIII a., reikalavo gražia lietuvių kalba parašyto elementoriaus, lavinančio ir auklėjančio vaiką. Jame turėjo būti pasaulietinio pobūdžio straipsnelių, plečiančių vaiko akiratį. Geras elementorius turi parengti vaiką skaityti pasaulietines knygas.⁶³

Iš tokių pasaulietinių lavinančių elementorių slaptosiose mokyklose labiausiai buvo paplitusi Jono Šliūpo ir Liudmilos Malinauskaitės-Šliūpienės „Abėcėla, ir taip mokintuvė dėl vaikų“, išleista Tilžėje 1886 m., ir Antano Kriščiukaičio-Aišbės „Naujas elementorius“, išleistas Tilžėje 1895, 1901 ir 1907 m. (IV leidimas). Jų autoriai buvo susipažinę su Konstantino Ušinskio, Levo Tolstojaus bei jų pasekėjų elementoriais ir, rengdami lietuviškus, kūrybiškai taikė jų idėjas. Vadovėlių kalba lengva, artima vaikams. Juose nebuvo religinių tendencijų, straipsneliuose aprašyta vaikų aplinka. J. Šliūpo ir L. Malinauskaitės elementoriuje duodama pagrindinių gamtos žinių.

Pažangios krypties vadovėliai buvo populiarūs, nors dauguma klerikalų buvo jais nepatenkinti, šmeižė juos, kliudė plisti. Antai Aišbės elementorius apšauktas bedievišku ir amoralium.⁶⁴ Beje, Vaižgantas jį priskyrė prie geriausių to meto elementorių, rekomendavo vartoti.⁶⁵

Lietuviškos abėcėlės mokytis padėjo ir 1901 m. Vilniuje išleistas „Čekų raidynas“, buvęs ne kas kitas kaip lietuviška abėcėlė, taip pavadinta, norint apgauti cenzūrą.⁶⁶

⁶² Merkys V. Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje.—V., 1982, p. 173.

⁶³ Kudirka V. Raštai.—Tilžė, 1909, t. 3, p. 3—9.

⁶⁴ [Urbonavičius P.]. Liberaliszki rupesczei.—Zemaičių ir Lietuvos apžvalga, 1890, Nr. 2, p. 12—13.

⁶⁵ Vaižgantas. Mokinkimės lietuviszškai rašyti.—Tėvynės sargas, 1897, Nr. 5, p. 31—33; Vaižgantas. Katekizmas ar gali užstoti elementorių.—Ten pat, 1899, Nr. 3, p. 2—4.

⁶⁶ Tumas J. „Češskij alfavit“.—Mūsų senovė, 1921, t. 1, Nr. 1, p. 65.

Slaptųjų mokyklų organizavimas nacionalinės spaudos sąlygomis rodė lietuvių liaudies didvyriškumą, valią, ryžtą kovoti už teisę mokytis vaikus gimtąja kalba. Slaptosios mokyklos buvo viena iš priešinimosi caro valdžiai formų. Kaip nelegalios, jos išvengė vyriausybės mokyklai keliamų reakingų uždavinių, čia buvo mokoma iš uždraustų knygų, kurios dažnai buvo anticarinio pobūdžio ir auklėjo jaunąją kartą tam tikra dvasia.⁶⁷ Slaptosiose mokyklose buvo skiepijama gimtojo krašto meilė. Čia formavosi nacionalinės lietuviškos mokyklos modelis. Be to, slaptas mokymas atskleidė lietuvių liaudies troškimą įgyti mokslo žinių, padėjo platinti knygnešių gabenamą lietuvišką nelegaliąją spaudą.

Nors daugumos slaptųjų mokyklų mokymo lygis dažnai buvo žemas, jos visgi suvaidino didelį vaidmenį keliant liaudies raštingumą ir kultūrą. Tai rodo ir 1897 m. pirmojo visuotinio gyventojų surašymo duomenys. Tais metais Kauno gubernijos liaudies mokyklose mokėsi 6,8% vaikų⁶⁸, tuo tarpu gyventojų dauguma buvo raštinga (išskyrus vaikus ligi 10 m.) (žr. 12 lentelę). Kauno gubernijoje lietuvių raštingų moterų buvo daugiau negu vyrų (51,9% vyrų ir 54,9% moterų). Šito nepastebėta nė vienoje kitoje Rusijos imperijos gubernijoje. Zinoma, kad XIX a. antroje pusėje Lietuvos valdinėse mokyklose berniukų buvo gerokai daugiau negu mergaičių. Mergaičių procentas čia buvo vienas mažiausių imperijoje. Pvz., 1881 m. visoje imperijoje mergaitės sudarė 23% visų pradinės mokyklos mokinių, Estijoje ir Latvijoje — 46%, Lietuvoje (be Užnemunės) — 11%. 1883 m. pradžioje

28. Molio lentelė su lietuvišku raidynu

12 lentelė. Lietuvos gyventojų (10 m. ir vyresnių) raštingumas 1897 m. (%)

Gubernija	Visu gyventojų	Iš jų	
		vyrų	moterų
Kauno gub.	55,3	55,7	54,9
Suvalkų gub.			
5 apskritys	63,0	76,6	50,2
Vilniaus gub.			
3 apskritys	42,6	49,2	36,1
Iš viso	53,5	57,8	49,1

Lentelė sudaryta remiantis: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.—Спб., 1904, т. 4, 42, 59, табл. 15.

⁶⁷ Tyla A. Slaptasis mokymas Lietuvoje 1862—1906 metais, p. 23—25.

⁶⁸ ОУВУО за 1897 год, отд. 2, с. 53.

Kauno gubernijos liaudies mokyklose mokėsi 194 mergaitės (Ukmergės apskritys — tik 6)⁶⁹. 1897 m. surašymo duomenimis, absoliuti šios gubernijos moterų dauguma mokėjo skaityti ir rašyti nevalstybine kalba. Taigi pagrįstai galima teigti, kad slaptosiose mokyklose labai rūpintasi mergaičių švietimu. Tai jaudino tuometinę švietimo vadovybę. Slaptoji spauda net ragino vyrus nevesti nemokančių skaityti merginų, nes tokios nebūsiانčios geros motinos ir savo vaikų auklėtojos⁷⁰.

3. VIDURINĖS MOKYKLOS

XIX a. septinto dešimtmečio pradžioje Lietuvoje veikė 7 gimnazijos, 8 apskričių nepilnos vidurinės ir keletas dviklasių mokyklų. Kai kurios buvo taip perpildytos, kad negalėjo priimti visų norinčių mokytis. Pvz., 1861 m. pradžioje Panevėžio gimnazijos I klasėje buvo 95 mokiniai, II — 109, III — 79; Kėdainių gimnazijos II klasėje — 88 mokiniai⁷¹. Apie trečdalį visų Vilniaus švietimo apygardos vidurinių mokyklų moksleivių sudarė valstiečių vaikai. Tai gerokai pralenkė bendrą jų procentą visos imperijos vidurinėse mokyklose. Ypač daug valstiečių mokėsi provincijos gimnazijose ir progimnazijose. Nemažas jų procentas išliko ir nuslopinus sukilimą (žr. 13 lentelę), nors apskritai mokinių smarkiai sumažėjo.

Nuo 1863 m. pertvarkomos vidurinės mokyklos, retinamas jau ir taip netankus jų tinklas⁷². Uždaromos gimnazijos tose vietose,

13 lentelė. Valstiečių Kauno gubernijos gimnazijose ir progimnazijose 1864 m. pradžioje

Gimnazijos ir progimnazijos	Iš viso moksleivių	Valstiečių	
		skaičius	%
Kėdainių gimnazija	138	49	36
Panevėžio gimnazija	192	108	57
Siaulių gimnazija	196	73	37
Telšių progimnazija	85	33	41

Lentelė sudaryta remiantis leidiniu: Корнилов И. П. Русское дело в Северо-западном крае.— Спб., 1901, с. 54.

⁶⁹ ПККГ на 1883 год, с. 239—240.

⁷⁰ *Negudas*. Neleiskite vaikų daugiau į narodną iszkolą.— Zemaiczių ir Lietuvos aržvaiga, 1891, Nr. 18, p. 140—141.

⁷¹ CVIA, f. 567, ap. 1, b. 111, l. 10 (Vilniaus švietimo apygardos 1861 m. ataskaita).

⁷² О преобразовании учебных заведений Виленского учебного округа и упразднении некоторых из них.— В кн.: ПСЗРИ. Собр. 2. Спб., 1867, т. 40, ч. 1, с. 649—650.

mokykla (įsteigta 1882 m.). Vilniaus gubernijos vidurinės mokyklos telkėsi Vilniuje: I ir II gimnazijos (1884 m. reorganizuota iš šešiaklasės), realinė mokykla, 2 mokytojų institutai bei keletas kitų aukštesnio tipo mokyklų.

Septinto dešimtmečio viduryje Vilniuje, Kaune ir pačioje amžiaus pabaigoje Šiauliuose įsteigtos mergaičių gimnazijos. Jos pakėlė bendrą mergaičių mokymosi lygį, pakeitė jų privatų mokymą. Užnemunėje, Suvalkų gubernijoje, tebuvo Marijampolės berniukų gimnazija. Negausios miestų mokyklos steigiamos tik uždarytų panašaus tipo mokyklų pagrindu. Tai skurdino krašto vidurinį mokslą. 1888 m. vidurinių mokyklų iš 60-ties imperijos gubernijų Kauno ir Suvalkų gubernijos turėjo mažiausiai — tik po 3 gimnazijas (2 berniukų ir 1 mergaičių). Tankiai gyvenamai Kauno gubernijai teko paskutinė vieta (1 gimnazija 100 tūkst. gyventojų). Suvalkų gubernija pagal mergaičių švietimą buvo tokioje pat vietoje. Vilniaus gubernija užėmė priešpaskutinę vietą.

Gimnazijose buvo masiškai suiminėjami sukilime dalyvavę mokiniai ir mokytojai, šalinami „nepatikimi“ mokytojai bei mokiniai. Dėl to iš Vilniaus švietimo apygardos mokyklų (13 gimnazijų ir 3 progimnazijų) išmesti 455 mokiniai, nors kaltų buvę dar daugiau⁷³. 1863 m. iš šių gimnazijų išėjo pusė mokinių (1863.I.1 buvo 5138 mokiniai, 1864.I.1 — 2569). Vilniaus gimnazijoje mokinių sumažėjo 271 (28%), Kauno — 187 (48%), Kėdainių — 225 (60%), Panevėžio — 230 (55%), Šiaulių — 287 (60%)⁷⁴. Kai kurių gimnazijų mokiniai protestavo prieš represijas, rodė didelį solidarumą. Pvz., kai iš Kauno gimnazijos be teisės stoti į kitą mokyklą buvo pašalinti 24 mokiniai, solidarizuodamiesi su jais, išėjo dar 200⁷⁵.

Buvo sustiprinta bendra mokinių priežiūra. M. Muravjovo iniciatyva išleidžiama naujų potvarkių dėl mokyklos tvarkos. Iš vidurinių mokyklų vadovybės reikalaujama, kad maldos prieš pamokas ir po jų būtų kalbamos valstybine kalba ir garsiai, be jokių priedų, kad į vidurinę mokyklą mokiniai būtų priimami atrankos būdu. Mokytojams įsakyta tikrinti mokinių butus. Jų šeiminkai turi būti patikimi asmenys, neleisti mokinių butuose gyventi pašaliniams asmenims ir t. t. Gimnazijos vadovybės įpareigojamos gauti visų mokytojų raštiškus pasižadėjimus jokiais sąlygomis neturėti pamokų kitose įstaigose. Gimnazijose ir progimnazijose įvesti garantiniai parašai: tėvai arba globėjai baudžiami nuo 100 ligi 200 rb bauda, jeigu jų vaikai ar globotiniai dalyvaus politinėje veikloje. Baudos dydį, atsižvelgdama į nusi-

⁷³ Корнилов И. П. Общие замечания о Виленском учебном округе: Из отчета попечителя за 1863 г.— В кн.: Памяти графа Михаила Николаевича Муравьева, с. 2.

⁷⁴ Журнал Министерства народного просвещения, 1864 г., июнь, с. 832—839.

⁷⁵ Ульяновский С. П. Краткая историческая записка о Ковенской гимназии.— Ковна, 1903, с. 93.

29. Šiaulių gimnazija

kaltimo pobūdį, nustato vietas valdžia⁷⁶. Mokinių butų šeiminiškai parašais įpareigojami apie kiekvieną susirinkimą mokinių kambariuose pranešti policijai; grįžę iš atostogų, mokiniai privalėjo pateikti policijos pažymėjimą, kad nedalyvavo sukilime; nuo šių pareigų atleidžiami tik pravoslavų tikėjimo asmenys.

Gimnazijoms „apvalyti“ nuo nepageidaujamų elementų bei „žemesniųjų sluoksnių“ buvo nuolat keliamas mokėstis už mokslą, leidžiami potvarkiai, kliudantys nekilmingsiems ir nepravoslavams įstoti į jas. Antai Kauno gimnazijoje mokėstis už mokslą pakilo nuo 10 (1863—1864 m.) iki 40—45 rb (XIX a. pabaigoje) per metus. XX a. pradžioje mažiausias buvo jau 50 rb, o Vilniaus II gimnazijoje siekė net 75 rublius.

Todėl gimnazijose gerokai sumažėjo mokinių. Pvz., po reakcingo 1887 m. Liaudies švietimo ministerijos potvarkio „Apie vi-rėjų vaikus“ Šiaulių gimnazijoje mokslėvių skaičius sumažėjo 37%, Kauno — 30%. Tuo tarpu visose Vilniaus švietimo apygardos gimnazijose mokinių sumažėjo tik 10%. Abiejose Vilniaus gimnazijose, kur daugumą mokinių (apie 70%) sudarė dvarininkų ir valdininkų vaikai, jis net padidėjo⁷⁷.

Ypač akivaizdžiai pakito socialinė mokslėvių sudėtis. Per vie-nerius metus po 1887 m. potvarkio valstiečių Kauno gimnazijoje

⁷⁶ Корнилов И. П. Общие замечания о Виленском учебном округе, с. 3.
⁷⁷ ОУВУО за 1889 год, с. 28.

sumažėjo 28%, Šiaulių gimna-zijoje — 14%, Panevėžio reali-nėje mokykloje — 19%, Mari-jampolės gimnazijoje — 50%⁷⁸. „Nekilmingųjų“ nenaudai kito mokslėvių sudėtis ir toliau. Tai ryškiai matyti iš Šiaulių gim-nazijos (žr. 14 lentelę).

Ypač mažas valstiečių vaikų procentas XIX—XX a. sandūroje mokėsi Kauno (4—5%) ir Vilniaus (5—6%) gimnazijose. Tuo tarpu bajorų ir valdininkų vaikų Vilniaus I gimnazijoje buvo 71,6%. XX a. pradžioje vi-sose Vilniaus švietimo apygardos gimnazijose ir progimnazi-jose buvo tokia socialinė moks-lėvių sudėtis: bajorų ir valdi-ninkų vaikų — 59,9%, dvasininkų — 2,8%, miestiečių — 27,2%, valstiečių — 9,3%, „kitataučių“ vaikų — 0,8%⁷⁹. Taigi valstie-čių vaikų procentas gimnazijose per XIX a. antrą pusę gerokai sumažėjo. Tuo tarpu valstiečiai sudarė Lietuvos gyventojų daugumą, ir buvo jaučiama jų lygina-mojo svorio didėjimo tendencija. Štai Kauno gubernijoje 1870 m. valstiečių buvo 70%, 1897 m. — 71,2% visų gyventojų (Vilniaus — 73 ir 75,2%; Suvalkų — 80,1 ir 85,7%)⁸⁰.

30. Vilniaus I berniukų gimnazija, ku-riuje mokėsi F. Dzeržinskis, XIX a. pab.

14 lentelė. Socialinė Šiaulių gimnazijos mokslėvių sudėtis 1886—1897 m.

Mokslėvių metai	Bajorų ir valdininkų		Dvasininkų luomo		Miestiečių		Valstiečių		„Kitataučių“		Iš viso
	skai-čius	%	skai-čius	%	skai-čius	%	skai-čius	%	skai-čius	%	
1886/87	209	48,2	2	0,4	76	17,5	146	33,7	1	0,2	434
1896/97	151	55,9	2	0,8	63	23,3	53	19,6	1	0,4	270

Lentelė sudaryta remiantis: Отчет о состоянии Шавельской гимназии за 1886—1887 год.— Шавли, 1887, с. 15; То же, за 1896—1897 год.— Шавли, 1897, с. 21.

⁷⁸ a—b [Adomaitis J.]. Iš tėvyniškos dirvos.— Varpas, 1889, Nr. 1, p. 1.
⁷⁹ Отчет о состоянии Виленской I гимназии за 1899/1900 учебный год.— Вильна, 1901, с. 1.

⁸⁰ 1870 m. procentai apskaičiuoti remiantis: Статистический временник Российской империи. Сер. 2, Спб., 1875, вып. 10, с. 22—27; 1897 m. duomenys im-ti iš pirmojo gyventojų surašymo.

Tuo tarpu visoje imperijoje, nors švietimo vadovybė ir ėmėsi reakcingų priemonių, šiek tiek demokratėjo gimnazijų ir progimnazijų moksleivių socialinė sudėtis (bajorų ir valdininkų vaikų procentas tolydžio mažėjo, miestiečių ir iš dalies valstiečių — didėjo), Lietuvoje vyko atvirkščias procesas, o tai kirtosi su socialinio-ekonominio gyvenimo raidos tendencijomis.

Mažas gimnaziją lankančių moksleivių procentas baigdavo ją. Pvz., 1851—1881 m. Kauno gimnaziją tebaigė 25% mokinių (1863 m. baigė 3, 1873 m. — tik 2)⁸¹.

Pagal 1864 m. nuostatus gimnazijos galėjo būti 2 tipų — klasiškos ir realinės; pagrindinis — klasiškos gimnazija. Tik ją baigę galėjo stoti į universitetą. Lietuvos gimnazijos — klasiškos. Visoms bendrų privalomų mokymo programų nebuvo. Vadovautasi bendrais Švietimo ministerijos nurodymais, dirbta pagal švietimo apygardų instrukcijas. Tuo metu dar gyva buvo septinto dešimtmečio pažangioji mintis. Tačiau, įsigalint reakcijai, ji darėsi nepalanki švietimo vadovybei. 1866 m. užėmęs švietimo ministro postą D. Tolstojus ryžosi „gelbėti vidurinę mokyklą nuo blogų padarinių“. Jo teigimu, naujas mokymo turinys užkrėtė jaunimą materializmo ir socializmo idėjomis⁸². Tuo pretekstu peržiūrėtas mokymo turinys ir mokomojo-auklėjamojo darbo organizavimas, atkreiptas dėmesys į nepatikimus mokytojus. Antai D. Tolstojus žiauriai susidorojo su Šiaulių gimnazijos mokytoju Voznesenskiu, kurį švietimo apygardos globėjas I. Kornilovas apibūdino kaip neaiškios pasaulėžiūros, netikintį į dievą, nepalankiai žiūrintį į valstybę, Nikolajų Černyševskį laikantį herojumi ir kt. Mokytojas Voznesenskis buvo ištremtas į Archangelsko guberniją⁸³.

D. Tolstojus ir jo bendraminčiai jau pirmaisiais savo veiklos mėnesiais stengėsi gimnazijose įdiegti „klasišizmą“, kaip padedantį atitraukti jaunuomenę nuo dabarties klausimų, žavėjimosi materialistinėmis idėjomis ir kt. Pagrindinis ugdymo uždavinys, anot jų, — „pažaboti žmogaus prigimties laukinius instinktus“. Prie to prisidėjo 1871 m. išleisti reakcingi gimnazijų nuostatai, kurie be didesnių pakitimų galiojo ligi pat Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos. Pagal juos visos berniukų gimnazijos paverstos klasiškinėmis su 2 antikinėmis kalbomis. Kartu sudarytos pirmos visai valstybei bendros gimnazijų programos, kurių privalėjo laikytis visi mokytojai. Mokymo procesas buvo griežtai reglamentuotas. Tai varžė mokytojų iniciatyvą. Todėl ir Lietuvos gimnazijų mokymo turinys ir organizavimas buvo tokie kaip visoje imperijoje. Jų kursas — 8 m. (VII klasė dvimetė).

⁸¹ Ульяновский С. Ф. Краткая историческая записка с Ковенской гимназии, с. 146—149.

⁸² Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР.— М., 1976, с. 111—112.

⁸³ Ганелин Ш. И. Очерки по истории средней школы в России.— М.—Л., 1950, с. 95.

Mokymo plane lotynų ir graikų kalboms skirta 41,2% viso mokymo laiko. Lotynų kalbos pradėdama mokyti nuo I klasės ir skiriama 5—8 val. per savaitę, graikų kalba imama dėstyti nuo III kl. ir numatyta 5—7 val. per savaitę. Užsienio kalbai, palyginti su lotynų, skiriama maždaug trečdalis, rusų kalbai ir literatūrai — apie pusę to laiko.

Ir dėstant antikinės, ir užsienio bei rusų kalbas ir literatūras, daugiausia laiko numatyta gramatikos taisyklėms kalti, vertinams. Maža jo lieka rusų literatūrai. Su antikine literatūra beveik nebuvo supažindinama. Antikinių kalbų rašomieji darbai būdavo tik vertimas iš rusų į lotynų arba graikų kalbą. Formaliai, nesiejant su gyvenimu buvo dėstoma matematika, fizika (pastarosios mokė tik trijose paskutinėse klasėse) ir kiti dalykai. Tai gi „klasišizmas“, reformuojant gimnazijas, buvo suprastas pačia biurokratiškiausia prasme. Iš Vilniaus švietimo apygardos ataskaitų matyti, kad kai kuriose gimnazijose dar buvo didinamas programoje numatytas antikinių kalbų pamokų skaičius, neįvertinamas piešimas ir braižyba, neišeinamas net ir trumpas gamtos mokslo kursas.

Mokinių pažangumas buvo žemas. Pvz., visose Vilniaus švietimo apygardos gimnazijose iš visų dalykų pažangūs mokiniai 1885—1900 m. sudarė nuo 51,2 iki 65,3%⁸⁴. Todėl nemaža jų dalis kartodavo kursą. Antai 1889 m. į aukštesnes klases perkelta: Vilniaus I gimnazijoje 75,6%, antroje — 71,4%, Šiaulių gimnazijoje — 74,2%, Kauno — 67,4% visų mokinių⁸⁵. Apygardoje tais metais iš visų dalykų pažangūs buvo tik 61,7% visų mokinių. Žemiausias pažangumas iš matematikos bei rusų ir lotynų kalbų. Tai viena iš mokinių nubyrėjimo priežasčių.

Reakcijai stiprėjant, sugriežtinta mokinių priežiūra gimnazijose ir už jų. Stropiai tikrinami mokinių bendrabučiai ir privatūs butai; draudžiama laisvai dalyvauti saviveikloje, lankyti teatrus, viešąsias bibliotekas. Už mažiausius mokyklos vidaus tvarkos pažeidimus buvo griežtai baudžiama. Net keltas klausimas dėl fizinių bausmių atgaivinimo. Nors formaliai jos neįvestos, bet įvairios kitos bausmės, ypač karceris, buvo plačiai taikoma. Neklusnesni šalinami iš gimnazijos, kartais net baudžiami kalėjimu.

Nors vidurinis mokslas buvo suvaržytas, Lietuvos gimnazijos turėjo nemažą reikšmę kultūriniam krašto gyvenimui. Svarbus vaidmuo teko Marijampolės gimnazijai, įsteigta 1867 m. vietoj apskritinės mokyklos. Kol jos nebuvo, Užnemunės jaunimas lankė Suvalkų gimnaziją.

Skirtingai nuo Vilniaus švietimo apygardos gimnazijų, Marijampolės gimnazijoje, taip pat Suvalkų ir Seinų progimnazijose leidžiama dėstyti lietuvių kalbą, kuriai skiriamos 1—2 val. per

⁸⁴ ОУВУО за 1900 год, с. 47.

⁸⁵ ОУВУО за 1889 год, с. 39.

31. Marijampolės gimnazija XX a. pradž.

savaite. Taip pat čia nebuvo draudžiama mokytojauti lietuviams. Pralaimėjus 1863—1864 m. sukilimui, caro valdžia, norėdama atitraukti lietuvių jaunimą nuo Varšuvos universiteto ir lenkų įtakos, dėl kurios vyriausybė jau seniai nerimavo⁸⁶, politiškai patikimiems jaunuoliams, brandos atestata turintiems lietuvių kalbos pažymį, įsteigė 10 metinių po 360 rb stipendijų Maskvos ir Peterburgo universitetuose. Stipendininkai taip pat buvo atleidžiami nuo mokesčio už mokslą. Daugiausia stipendijomis pasinaudojo marijampoliečiai, nes Suvalkų gimnazijoje lietuvių buvo mažiau.

Paskutiniame XIX a. ketvirtyje Marijampolės gimnazistai jau labiau įsitraukė į nacionalinį išsivaduojamąjį judėjimą. Čia plito pažangi spauda, nelegalūs lietuviški leidiniai (ypač paskutiniams dešimtmečiais), kūrėsi savišvietos būreliai. Moksleiviai pradėjo slaptai leisti lietuviškus laikraščius. Reakcionieriai atkreipė dėmesį į šiuos dalykus, o gimnazijos direktorius Povilas Sernosolovjovičius net iškėlė mintį uždaryti gimnaziją kaip „laukinių maištininkų lizdą“. Tačiau šias priemones caro vyriausybė įvedė tik iš dalies, priimdama mažiau mokinių ir sustiprindama jų „valymą“ bei priežiūrą. Todėl Marijampolės gimnazijos mokinių skaičius nuo aštunto dešimtmečio pabaigos ėmė sistemingai ma-

⁸⁶ По делу об устранении совместного с поляками воспитания жмудского юношества.—С кн.: Дополнение к сборнику постановлений по Министерству народного просвещения. Спб., 1867, с. 916—922.

32. J. Jablonskis su Siaulių gimnazisčių, slaptųjų lietuvių kalbos kursų lankytojų, grupele 1903 m.

žėti. Antai 1882 m. jų čia buvo 549, 1883 m.—495, 1885 m.—429, 1890 m.—230, 1892 m.—252, 1893 m.—262, 1899 m.—256⁸⁷. XIX a. paskutiniame dešimtmetyje mokinių pradėjo gausėti, tačiau jų skaičius dar nepasiekė net pusės buvusio.

Moksleivių mažėjo ir kitose Suvalkų gubernijos vidurinėse mokyklose, nes dauguma, baigę pradinę, toliau nesimokydavo. Suvalkų gubernijoje 1884 m. gimnaziją lankė 8,5% visų moksleivių, 1885 m.—7,9, 1886 m.—7,1, 1887 m.—5,5, 1888 m.—5,2%⁸⁸. Daugiausia gimnazistų buvo lietuvių, 1903/04 m. m.—apie 40%.

Marijampolės gimnaziją baigė žinomi iš valstiečių kilę lietuvių politiniai ir kultūros veikėjai: Juozas Adomaitis-Sernas, Zigmantas Aleksa-Angarietis, Jonas Basanavičius, Jonas Jablonskis, Vincas Kudirka, Stasys Matulaitis ir kt. Joje dirbo žymūs pedagogai visuomenininkai Petras Arminas, Petras Kriaučiūnas ir kt., kurie pedagoginiu darbu ir asmeniniu pavyzdžiu skatino Lietuvos jaunimą kovoti už savo teises.

XIX a. antroje pusėje lietuviai mokėsi ir Suvalkų gimnazijoje (1867 m.—40, XIX a. pabaigoje—apie 50)⁸⁹ bei Seinų progimnazijoje (maždaug 40).

⁸⁷ ПКСГ на 1884—1886, 1890, 1894, 1900 годы.—Сувалки, 1884—1886, 1890, 1894, 1900.

⁸⁸ ПКСГ на 1890 год, с. 69—70.

⁸⁹ *Poznański K.* Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 r., s. 312.

15 lentelė. Lietuvos realinių mokyklų moksleivių socialinė sudėtis 1890–1900 m.

Realinė mokykla	1890.I.1					1901.I.1				
	Bajorų ir valdininkų %	Miestiečių %	Valstiečių %	Kitų %	Iš viso moksleivių	Bajorų ir valdininkų %	Miestiečių %	Valstiečių %	Kitų %	Iš viso moksleivių
Panevėžio	43,0	21,0	36,0	—	219	49,0	26,0	25,0	—	223
Vilniaus	71,0	23,3	4,5	1,2	537	44,4	32,6	19,0	4,0	395

Lentelė sudaryta remiantis: ОУВУО за 1889 год, с. 3; То же, за 1900 год, с. 3.

Svarbų vaidmenį Lietuvos liaudies švietimo istorijoje suvaidino ir 1851 m. įkurta Šiaulių gimnazija. Čia mokėsi daugiausia valdininkų ir miestelėnų vaikai. Valstiečių buvo mažai. Per savo gyvavimo laiką Šiaulių gimnazija išleido didelį būrį jaunimo, aktyviai dalyvavusio lietuvių visuomeniniame, ekonominiame ir kultūriniame gyvenime. Tai aušrininkai Petras Vileišis, Aleksandras Dambrauskas-Jakštas, Pranas Lipštas, privačių mokyklų steigėjas Vladimiras Zubovas, socialdemokratas Andrius Domaševičius, švietėjai ir vadovėlių autoriai P. Višinskis, Jonas Baronas, skaitinių „Žiupsnelio“ (1906) knygos autorius Vladas Laumenskis, Marcelinas Šikšnys, Vincas Cepinskis, Mykolas Biržiška ir kt.

Nemažas lietuvių būrys, ypač po reakcingų 1887 m. nuostatų, mokėsi Liepojos, Jelgavos ir net Rygos gimnazijose. Daugiausia tai Kauno gubernijos valstiečių jaunimas (dėl represijų Kauno gimnazijoje lietuvių buvo mažai), bet atvykdavo ir iš Užnemunės. Pvz., 1890–1891 m. Jelgavos gimnazijoje lietuviai sudarė arti pusės visų moksleivių⁹⁰. Lietuvių taip pat mokėsi Palangos progimnazijoje ir Daugpilio realinėje mokykloje.

Lietuvoje pagal 1872 m. nuostatus veikė ir 2 realinės mokyklos. Tai vidurinės mokyklos su 6 ar 7 m. mokymo kursu. Aukštesnėse jų klasėse buvo išmokstama profesijos. Vilniaus realinė mokykla įsteigta 1872 m., reorganizavus realinę gimnaziją (įkurtą 1868 m.). Panevėžio realinė mokykla įsteigta 1882 metais. Jų mokymo turinys buvo gyvenimiškesnis negu gimnazijų. Tačiau baigusieji šias mokyklas neturėjo teisės stoti į universitetą (net į Fizikos—matematikos bei Gamtos fakultetus). Pažangioji visuomenė ir moksleiviai reikalavo sulyginti realinių mokyklų ir gimnazijų teises. Už tai 1879 m. iš Vilniaus realinės mokyklos buvo išmesti 2 mokiniai. Pagrindinį realinių mokyklų kontingentą sudarė dvarininkų ir valdininkų vaikai. Amžiaus pabaigoje padaugėjo miestiečių. Vilniaus ir Panevėžio moksleivių socialinės sudėties kitimas matyti iš 15 lentelės.

⁹⁰ Jasiukaitis K. Mintaujos laikai.— Gubos, K., 1927, p. 82.

4. SPECIALIOSIOS MOKYKLOS

Dauguma neturtingų mokinių, nebaigę gimnazijų, stodavo į specialiąsias mokyklas, mokytojų arba kunigų seminarijas. Dažnai tėvai versdavo jaunuolius rinktis kunigo kelią arba jiems visai neduodavo lešų toliau mokytis. Būdavo atvejų, kai sūnūs nepaklusdavo tėvams ir atsisakydavo stoti į kunigų seminariją (J. Biliūnas, Pranas Vaičaitis, P. Višinskis) arba mesdavo ją (V. Kudirka ir kt.). Tėvams atsisakius toliau materialiai remti, jaunuoliai skursdami siekdavo aukštesnio mokslo, žalodavo sveikatą, dažnai anksti mirdavo, paprastai pakirsti džiovos. XIX a. antroje pusėje katalikų dvasininkų Lietuvoje rengė 3 kunigų seminarijos: Vilniaus, Kauno ir Seinų. Dalis būsimųjų dvasininkų mokėsi Peterburgo dvasinėje akademijoje. Kunigų seminarijos buvo ne tik klerikalinio, bet ir lenkinimo židiniai.

Panaikinus baudžiavą, sparčiai besivystančiai pramonei ir žemės ūkiui reikėjo bent minimaliai parengtų kadry. Kadangi trūko specialiųjų mokyklų, buvo ieškoma būdų pramokyti amato bei žemės ūkio darbų esamose. Todėl prie kai kurių pradinių mokyklų buvo steigiamos tam tikros klasės. Tačiau to naujai persitvarkančiam ūkiui nepakako.

Rietavo žemės ūkio mokykla po 1863 m. sukilimo greitai nuostojo egzistavusi. Veikė tik Joniškėlio žemės ūkio profilio dvi-klasė pradinė mokykla, turinti geras sąlygas šių dalykų mokytis. 1865 m. Vilniaus švietimo apygarda pasiūlė jos pagrindu kurti žemės ūkio mokomąją fermą. Ji buvo įsteigta, o šalia veikė pradinė mokykla. Mokomojoje fermoje mokytą vien tik praktiškai (iš pradžių—4, vėliau—3 m.). Ji veikė iki 1898 metų. Tais pat metais įsteigtoje Joniškėlio žemės ūkio mokykloje jau 1900 m. mokėsi 111 berniukų ir 1 mergaitė. Mokykla greit išaugo ir išpopuliarėjo⁹¹. Apie 1890 m. pradėtos steigti žemės ūkio ir namų ruošos mokyklos: Raseinių apskrities Pagojo sviesto gamybos mokykla, Panemunės mergaičių žemės ūkio ir namų ruošos mokykla ir kt. Paprastai jos duodavo elementarų bendrąjį ir specialųjį pasirengimą.

Prie dalies pradinių mokyklų, kaip minėta, buvo įsteigtos klasės, kuriose mokytą įvairių amatų: staliaus, šaltkalvio, tekintojo ir kt. Prie Jonavos pradinės mokyklos rengė stalius bei račius, prie Panevėžio—stalius ir tekintojus, prie Kauno parapinės mokyklos—knygrišius. Tačiau toks amatų mokymas buvo žemo lygio, nes trūko patalpų, medžiagų, tinkamai parengtų mokytojų, nors XIX a. pabaigoje Panevėžio mokytojų seminarijoje būsimieji mokytojai buvo mokomi amato ir žemės ūkio darbų.

Vien praktiniais tikslais buvo steigiamos amatų bei taikomojo pobūdžio darbų mokyklos. Pvz., Vilniuje įkurta neturtingų mergaičių darbelių mokykla.

⁹¹ Endzinas A. Specialiojo mokslo raidos Lietuvoje istorijos bruožai.— V., 1974, p. 143—154.

Suaugusiųjų profesiniam mokymui visuomenės ir privačių asmenų iniciatyva Kaune ir Vilniuje steigiamos sekmadieninės ir vakarinės mokyklos bei kursai. 1895 m. Kaune pradėjo veikti sekmadieninė nemokama techninės braižybos ir piešimo klasė, kurioje XX a. pradžioje mokėsi apie 50 įvairaus amžiaus ir išsilavinimo žmonių. Vilniuje amatininkams įsteigta techninės braižybos ir piešimo klasė. 1900 m. ją lankė net 308 mokiniai. XIX a. pabaigoje daugėjo amatų mokyklų (ypač žydų); jų kuriama priemonių.

Susirūpinta aukštesnės kvalifikacijos specialistų rengimu. Jau nuo 1864 m. prie Vilniaus ir Kauno gubernijų gimnazijų veikė matininkų-taksatorių kursai, į kuriuos baigusius 4 gimnazijos klases priimdavo be egzaminų. Čia paprastai studavo neturtingesnių tėvų vaikai, neturintys galimybių studijuoti aukštosiose mokyklose. Kursantams nereikėjo mokytis klasikinių kalbų. Specialiųjų dalykų pamokos vykdavo po pietų arba per antikinių kalbų pamokas. Taip būdavo netrukdoma gimnazijoje mokytis kitų dalykų. Šiuos kursus lankė mokiniai neturėję atostogų. Tuo metu jie atlikdavo praktikos darbus. Baigę kursus ir išlaikę egzaminus, kursantai gaudavo privačių matininkų teises.

1876 m. Vilniuje įsteigta geležinkelių technikos mokykla, į kurią priimdavo baigusius dviklasę pradinę mokyklą. 1885 m. joje mokėsi 95, 1900 m.—87 jaunuoliai. 1888 m. įkurtoje paštininkų-telegrafistų mokykloje mokėsi arti 60 moksleivių. 1900 m. Vilniuje įsteigta vidurinė chemijos-technikos mokykla, tais metais turėjusi 37 moksleivius⁹².

Kaune įkurtoje techninio piešimo ir braižybos klasėje buvo mokoma techninio piešimo ir architektūrinės braižybos. Prie Kauno gimnazijos pradėjo veikti vakariniai techninio piešimo ir braižybos kursai. 1873 m. abi šios mokymo įstaigos sujungtos į Kauno piešimo mokyklą prie Kauno miesto muziejaus. Techninio piešimo ir braižybos klasės taip pat įsteigtos Panevėžyje, Ukmergėje ir kt.

Kūriama ir meninės krypties mokyklų. 1866 m. ėmusi veikti Vilniaus piešimo mokykla tapo profesionalių dailininkų rengimo įstaiga. Mokslas joje truko 4 m. ir buvo nemokamas; mokėsi abiejų lyčių įvairių luomų jaunuoliai. Mokė piešimo, tapybos, techninės ir architektūrinės braižybos. Iš pradžių mokėsi apie 100 moksleivių, o XX a. pradžioje jų pagausėjo ligi 200. 1897 m. prie mokyklos įsteigti papildomi kursai; juose mokyta piešimo ir tapybos.

1867 m. Vilniuje pradėjo veikti privati muzikos mokykla. 1873 m. Rusų muzikos draugijos Vilniaus skyrius įsteigė naują muzikos mokyklą, kuri 1885—1898 m. neveikė. Tuo metu Vilniuje žinoma privati A. Spaskajos muzikos mokykla.

⁹² Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A. Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos.— V., 1968, p. 316—317.

1873—1902 m. muzikos mokykla veikė Plungės dvare. Į ją 1888 m. įstojo Mikalojus Konstantinas Čiurlionis.

XIX a. pabaigos specialiosios mokyklos nepajėgė patenkinti krašto ekonominių ir kultūrinių poreikių.

5. MERGAIČIŲ SVIETIMAS

XIX a. antroje pusėje Lietuvoje, kaip ir visoje Rusijos imperijoje, tapo aktualus mergaičių švietimas. Švietimo vadovybė akcentavo didelį moters vaidmenį auklėjant jaunimą. Todėl moterų švietimą valstybė stengiasi paimti į savo rankas.

XIX a. viduryje Lietuvoje, kaip jau minėta, buvo paplitę privatius mergaičių pensionai. Tačiau dabar jie uždaromi ir rūpinamasi mergaičių valdinių mokyklų steigimu. 1860 m. sausio mėn. Vilniuje ir Kaune ėmė veikti visų luomų ir tautybių ateinančių mergaičių vidurinės mokyklos. Jose dėstė tikyba, rusų, lenkų, prancūzų ir vokiečių kalbas, istoriją, geografiją, gamtą, aritmetiką, mokė piešimo, rankų darbų, dailiraščio ir šokių.

Tai buvo pirmosios tokio tipo vidurinės mokyklos. Vėliau pagal 1860 m. gegužės 22 (10) d. Liaudies švietimo ministerijos žinybos mergaičių mokyklų nuostatus panašaus tipo mokyklų (trimečių ir šešiamėčių) imta steigti visoje imperijoje⁹³. Mergaičių vidurinių mokyklų mokymo lygis maždaug prilygo kilmingųjų mergaičių institutų lygiui, bet buvo žemesnis už berniukų gimnazijų. 1862 m. mergaičių vidurinės mokyklos pavadintos gimnazijomis.

1861 m. Vilniuje atidaryta dvasinių reikalų žinybos šešiametė mokykla tik pravoslavų dvasininkų dukterims. Baigusios ją mergaitės gaudavo namų mokytojų teises.

Nepatikėdama jaunimo auklėjimo privatiems asmenims Šiaurės vakarų krašte, vietos administracija ir švietimo vadovybė po 1863 m. sukilimo patikrino mergaičių pensionus ir priėjo išvadą, kad jų mokymo-auklėjimo kryptis neatitinka valstybės interesų, kad išlaikytojos daugiausia esančios „lenkiškos kilmės“, politiškai nepatikimos ir kt. Todėl dauguma jų buvo uždaryti. Švietimo vadovybė neturėjo tikslų žinių apie likusius. Vilniaus generalgubernatorius Aleksandras Potapovas 1868 m. įpareigojo gubernatorių išaiškinti nelegalius mergaičių pensionus. Kauno gubernijoje susektos 69 privačiai besimokančios mergaitės. Vilniaus gubernijoje rastas keturklasis ir 2 dviklasiai privatius pensionai (1 dviklasis mišrus — berniukų ir mergaičių). Juose mokėsi 118 mokinių. Po 1863 m. pensionus leista kurti tik pravoslavams ir ypač patikimiems liuteronams.

XIX a. pabaigoje Vilniuje veikė privati 7 ir 4 klasių mergaičių mokykla. Lietuviškose Vilniaus gubernijos vietovėse privačių mergaičių mokyklų nebuvo. Kauno gubernijoje įregistruotos 5: 2 tri-

⁹³ Konstantinovas N., Medinskis J., Sabajeva M. Pedagogikos istorija.— V., 1978, p. 234—235.

klasės Šiauliuose, po 1 dviklasę Panevėžyje ir Raseiniuose, vienklasę mokykla — Ukmergėje⁹⁴.

Vietos administracijos ir švietimo vadovybės nepatenkino ir naujai įsteigtų mergaičių gimnazijų pedagogai, mokymo-auklėjimo kryptis ir dėstomoji kalba. Todėl pakeisti pedagogų kadrai, įvesta valstybinė dėstomoji kalba.

1870 m. Vilniuje įkurta imperatorienės Marijos įstaigų žinybos mergaičių gimnazija — Aukštoji Marijos mergaičių mokykla, veikusi pagal tuometinius mergaičių gimnazijų nuostatus⁹⁵. Tai buvo pirmoji mergaičių mokykla su visu gimnazijos kursu — 8 klasėmis, paskutinė — pedagoginė. Kitos buvo šešiametės. Iš pradžių Lietuvoje veikė tik Kauno ir Vilniaus mergaičių gimnazijos, Suvalkų gubernijoje — Suvalkų. 1898 m. įkurta Šiaulių mergaičių gimnazija (pertvarkius į gimnaziją čia 1869 m. įsteigtą triklasę mergaičių mokyklą).

Mergaičių gimnazijos Lietuvoje plėtojosi silpnai, materialinė jų bazė buvo skurdi, mokinių mažai. Ligi 1867 m. Vilniaus gimnazijoje mokydavosi iki 115 mergaičių, Kauno — 70⁹⁶. Vėliau jų padaugėjo. Viena iš priežasčių — privataus mokymo varžymas. Be to, krašte daugėjo valdininkų ir miestiečių. Jų, taip pat dvarininkų dukterys sudarė pagrindinį mergaičių gimnazijų kontingentą. Pvz., Vilniaus mergaičių gimnazijoje 1860 m. iš viso mokėsi 89 mergaitės; iš kurių 71 — bajorų ir valdininkų dukterys, 2 — dvasininkų, 15 — miestiečių, 1 — valstiečių; 1904 m. iš 511 moksleivių pagal socialinę kilmę analogiškai — 279, 18, 193, 19 ir kitų 3.

1897 m. rugsėjo 5 (rugpjūčio 24) d. Liaudies švietimo ministerijos potvarkiu Šiaurės ir Pietvakarių kraštų gubernijose, priimančią imperatorienės Marijos įstaigų žinybos mergaičių gimnazijas, pirmenybę turėjo būti teikiama valdininkų ir pravoslavų dukterims.

Iki 1889 m. visas Vilniaus švietimo apygardos mergaičių gimnazijas globojo pats generalgubernatorius, o vėliau — vietos gubernatoriai. Nuolatinei mergaičių gimnazijų kontrolei dar 1869 m. patvirtintas inspektoriaus etatas, kuris panaikintas tik 1889 m., pavedus šias gimnazijas prižiūrėti vietos gubernatoriams.

Gimnazija ir baigdavosi mergaičių švietimas.

Šalia mergaičių vidurinių mokyklų buvo žemesnio tipo bendrojo ir specialiojo lavinimo mokyklų. Prie 1868 m. Vilniuje pradėjusio veikti pravoslavų moterų vienuolyno buvo įsteigta mergaičių prieglauda-mokykla. Nekilmingos ir neturtingos mergaitės galėjo mokytis žemesnio tipo profesinės krypties mokyklose. Jau nuo XIX a. pirmos pusės veikė privačios namų ruošos, rankų darbų bei amatų mokyklos. Po 1863 m. sukilimo M. Muravjovas

⁹⁴ ОУВУО за 1900 год, с. 86—89.

⁹⁵ Киприонович Г. Я. К истории женского образования в западной России.— Вильно, 1910, с. 64—65.

⁹⁶ Ten pat.

ir I. Kornilovas susirūpino valdiniu nekilmingųjų mergaičių auklėjimu, jų mokymu valstybinės kalbos bei rašto, namų ruošos ir amato. Vien Vilniuje įkuriamos 6 vienklasės panašaus tipo mergaičių mokyklos. Nuo 1864 m. prie pradinių mokyklų steigiamos mergaičių pamainos, kur, be pradinės mokyklos programos, jos mokėsi rankų darbų. Nuo 1871 m. kuriamos dviklasės paprinės mergaičių mokyklos su trečia amatų klase (namų ruošos, siuvimo, mezgimo ir kt.).

6. MOKYTOJAI IR JŲ RENGIMAS

Jau XIX a. viduryje Lietuvoje darėsi vis opesnė mokytojų problema. Ji ypač aktuali tapo sukilimo išvakarėse ir jį nuslopinus, nes Kauno ir Vilniaus gubernijose 1864 m. buvo atleisti visi vietinės kilmės mokytojai. Užnemunėje pagal Lenkijos Karalystės 1864 m. mokyklų reformas galėjo dirbti ir vietos mokytojai, tačiau nebajorų kilmės, nedvasininkai ir „nesuteptos praeities“⁹⁷. Dar septinto dešimtmečio pradžioje švietimo vadovybė susirūpino mokytojų Šiaurės vakarų kraštui rengimu. 1863 m. pradžioje Vilniaus švietimo apygardos globėjas A. Širinskis-Sichmatovas siūlė Liaudies švietimo ministerijai steigti 2 mokytojų seminarijas: Molodečne ir Panevėžyje — Lietuvai. Panevėžio mokytojų seminarija numatyta įkurti prie gimnazijos veikusių pedagoginių kursų pagrindu⁹⁸.

Atleidusi vietinės kilmės mokytojus, mokyklų vadovybė kvietėsi jų iš centrinių gubernijų. Dažniausiai atvykdavo pravoslavų dvasinių seminarijų auklėtiniai. Jiems 50% padidinamas atlyginimas, suteikiama kitokių lengvatų. Tačiau pradinių mokyklų mokytojų padėtis nuo to mažai pagerėjo. Seminaristai neturėjo tinkamo pedagoginio pasirengimo, nemokėjo vietos kalbų, nežinojo krašto papročių. Paprastai jie atidirbdavo dvejus privalomus metus, o paskui mesdavo pedagoginį darbą ir ieškodavo pelningesnės vietos. Todėl pradinėse mokyklose mokytojaudavo dažnai atsitiktiniai žmonės ne tik be pedagoginio, bet dažnai ir be bendrojo išsilavinimo.

Sunkiai išsprendžiamą pedagogų problemą liudija Vilniaus generalgubernatoriaus 1871—1873 m. ataskaitos carui apie bendrojo lavinimo mokyklas. Jose nurodoma, kad sunku rasti pradinėms liaudies mokykloms tinkamų mokytojų, kad atvykę dvasinių seminarijų auklėtiniai negali patenkinti mokyklų poreikių ir mokytojo darbo, kaip neperspektyvaus, paprastai ilgai nedirba. Pažymima, jog per pastaruosius trejus metus Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose, be 39 mokytojų, pašalintų iš pareigų dėl

⁹⁷ Poznański K. Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 r., s. 270—304.

⁹⁸ Кириллов М. К. Начальная школа Белоруссии во второй половине XIX и в начале XX в. (1860—1907).— В кн.: Из истории школы Белоруссии и Литвы, с. 18—19.

nesugebėjimo ir kitų priežasčių, 419, arba daugiau kaip trečdalis, metė darbą. Be to, dėl 1867 m. dvasinių seminarijų reformos, sumažinusios seminaristų kontingentą, mažiau atvyko ir mokytojų⁹⁹. Ne be pagrindo pirmos valstybinės mokytojų seminarijos įsteigiamos Šiaurės vakarų krašte. Pirmą tokia seminarija įkurta 1864 m. Molodečne. Ji nedaug parengdavo mokytojų, ir tik dalis jų eidavo dirbti į Vilniaus guberniją. Todėl 1872 m. įsteigta Panevėžio mokytojų seminarija. Ji turėjo rengti Kauno gubernijos pradinių mokyklų mokytojus.

Mokytojų rengimas Užnemunei buvo susijęs su Lenkijos Karalystės mokytojų rengimo sistemos pertvarkymu. Sukilimo išvakarėse parengtame mokyklų reformos projekte buvo numatyta kurti mokytojų seminarijas. 1862 m. birželio 10 (gegužės 29) d. caro Aleksandro įsaku Marijampolėje buvo numatyta steigti (bet neįsteigta) mokytojų seminarija¹⁰⁰. Po sukilimo unifikuojant Lenkijos Karalystės ir visos Rusijos imperijos švietimo sistemą, peržiūrimas ir pradinių mokyklų mokytojų rengimas. Apskričių pedagoginės mokyklos¹⁰¹, kaip per daug dėmesio skiriančios antiikinėms kalboms ir per mažai pedagoginiam rengimui ir kt. (lotynų kalbos 24 val. per savaitę, o pedagogikos — 2 val.), siūlomos pertvarkyti į mokytojų institutus arba pedagoginius kursus (pagal 1865—1866 m. pradinių mokyklų mokytojų rengimo projektą). Netrukus ši reforma įvykdyta. Buvo panaikinta Marijampolės apskritinė pedagoginė mokykla, Veiveriuose (Marijampolės apskrityje) 1866 m. įsteigti pedagoginiai kursai, kurie 1872 m. gruodžio 23 (11) d. pavadinti mokytojų seminarija¹⁰².

XIX a. antroje pusėje Lietuvos vienklašių pradinių liaudies mokyklų mokytojus rengė mokytojų seminarijos, daugiausia — Panevėžio ir Veiverių. Per metus abi išleisdavo apie 40 mokytojų, nors mokinių į jas įstodavo gerokai daugiau. Dažnai, nebaigę kurso, išeidavo dėl lėšų stokos. Pvz., 1895 m. iš Panevėžio mokytojų seminarijos išstojo 15 mokinių, ją baigė tik 9; 1900 m. išstojo 10 mokinių, baigė — 7¹⁰³. Ligi XX a. pradžios paprastai kasmet ją baigdavo apie 14 jaunuolių. Veiverių mokytojų seminariją ligi 1905 m. revoliucijos baigė 725 mokiniai (iš viso ligi 1918 m. — 1025)¹⁰⁴. Taigi iki 1905 m. kasmet ji parengdavo vidutiniškai apie 20 mokytojų.

⁹⁹ LIS, t. 2, p. 164.

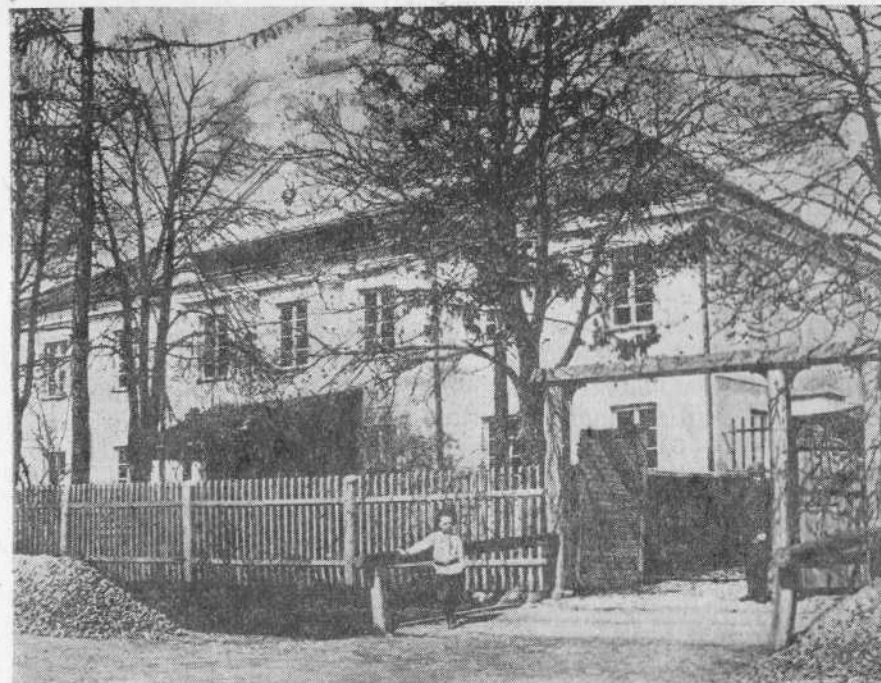
¹⁰⁰ Staszyński E. Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim.— Warszawa, 1969, s. 12—13.

¹⁰¹ Visoje Lenkijos Karalystėje žinomos 5 tokios mokyklos, iš kurių viena, Augustavo gubernijos, buvo Marijampolėje.

¹⁰² Veiverių pedagoginiai kursai lietuvių valstiečių vaikams turėjo vidurinių mokyklų teises, bazinę mokyklą ir prilygo mokytojų seminarijoms. Kadangi jie atliko tas pačias funkcijas kaip mokytojų seminarijos, Veiverių mokytojų seminarijos įsteigimo data priimta laikyti 1866 metus.

¹⁰³ ОУВУО за 1895 год, с. 55; То же, за 1900 год, с. 21, 22.

¹⁰⁴ Kudirka J. Veiverių mokytojų seminarija (1866—1918).— V., 1970, p. 57.

33. Veiverių mokytojų seminarija XX a. pradž.

Mokytojų seminarijų veiklą Lietuvoje lėmė XIX a. aštunto dešimtmečio Liaudies švietimo ministerijos instrukcijos, kuriose buvo jaučiama 1864 m. nuostatų dėl Molodečno seminarijos įsteigimo dvasia. Jose pažymėta, kad seminarija turinti tapti priemone carizmo dvasiai šiame krašte skleisti¹⁰⁵. 1877 m. buvo parengtos ir tų pačių metų rugpjūčio 13 (1) d. priimtos Vilniaus švietimo apygardos mokytojų seminarijų taisyklės. Jose nurodoma, jog seminarijų tikslas — išauklėti pravoslavišką jaunomenę. Seminarijos turinčios rengti cerkvei ir sostui ištikimus tarnus, nuoširdžiai mylinčius carą ir sunkų pedagogo darbą Šiaurės vakarų krašte. Todėl taisyklėse ypač pabrėžiamas religinis ir moralinis jaunuomenės auklėjimas, nuolankumas ir pagarba vyresniesiems. Taisyklės draudė neštis į seminariją pašalines knygas, kad jos neklaidintų seminaristų ir neblaškytų jų dėmesio, ribojo elgesį gatvėje (draudė jungtis prie minių, būriuotis, užmegzti pažintis su įtartinais žmonėmis ir kt.). Pamokos turėjo prasidėti ir baigtis malda. Seminaristai privalėjo skaityti evangeliją, giedoti religines giesmes¹⁰⁶. Didinamas tikybės pamokų

¹⁰⁵ Кириллов М. К. Начальная школа Белоруссии во второй половине XIX и в начале XX в. (1860—1907), с. 54—55.

¹⁰⁶ Циркуляр по Виленскому учебному округу, 1887, № 9, с. 387—398.

skaičius. Visi Panevėžio seminaristai turėjo giedoti cerkvės chore. 1889 m. vietoj mokyklinės gimnastikos įvesta karinė mankšta.

Ir Veiverių, ir Panevėžio mokytojų seminarijoje nelabai rūpintasi bendruoju lavinimu, bet pedagoginį rengimą auklėtiniai gavo neblogai: pedagogikai skirtos 5–6 val. per savaitę. Svarbu buvo kaip galima giliau ir plačiau išanalizuoti visą pradinės mokyklos medžiagą taip, kaip tas dalykas bus dėstomas mokykloje. Taigi žinių perteikimas turėjo būti derinamas su mokymo metodu. Pedagogikos dėstytojas sistemino įgytas žinias¹⁰⁷. Jaučiama ir Vakarų, ir klasikinės rusų (K. Ušinsko) pedagoginės minties įtaka¹⁰⁸. Abi seminarijos turėjo bazines mokyklas pedagoginei praktikai atlikti. Nemaža laiko užimdavo praktiniai darbai abiejų seminarijų darže ir sode¹⁰⁹.

Reikšmingą vaidmenį Lietuvos mokyklos istorijoje atliko Veiverių mokytojų seminarija, kurioje, skirtingai nuo Panevėžio mokytojų seminarijos, mokėsi daugiau lietuvių, vietinių valstiečių sūnų. Iš 1025 moksleivių, baigusių ją 1868–1918 m., apie 800 buvo lietuviai¹¹⁰. Lietuvių kalba čia buvo dėstoma geriau negu Panevėžio seminarijoje. Pagal 1866 m. nuostatus Veiverių pedagoginiai kursai buvo skiriami tik lietuviams. Juose galima dėstyti ir lietuvių, ir rusų kalbomis. Tačiau praktiškai lietuvių kalba liko tik kaip mokomasis dalykas. Iš pradžių jai buvo skiriamos 3–4 savaitinės pamokos. 1872 m. patvirtintame pamokų tvarkaraštyje visuose kursuose palikta po vieną lietuvių kalbos pamoką. Nelietuviai mokiniai iš viso nuo šios disciplinos buvo atleidžiami¹¹¹.

Veiverių mokytojų seminarija tapo žymiu pažangiosios lietuvių inteligentijos rengimo centru. Nemaža ją baigusiu pedagogų dirbo Suvalkijoje, bet tik „patikimieji“. Nuo 1872 m. vis daugiau lietuvių siunčiama į Lenkiją, ypač į Lomžos guberniją. Iki 1905 m. nusiųsta apie 300 veiveriečių¹¹². O tai sudaro arti pusės visų per tą laiką baigusiuju.

Į Panevėžio mokytojų seminariją galėjo stoti tik pravoslavų tikėjimo įvairių luomų jaunuoliai, pageidauta Kauno gubernijos valstiečių vaikų. Tačiau daugiausia moksleivių buvo kilę iš Mins-

¹⁰⁷ Извлечение из протоколов заседаний Совета вейверских педагогических курсов.—Циркуляр по Варшавскому учебному округу, 1972, № 6, с. 300—304.

¹⁰⁸ Циркуляр по Виленскому учебному округу, 1874, № 11, с. 530—533; Endzinas A. Specialiojo mokslo raidos Lietuvoje istorijos bruožai, p. 261—266.

¹⁰⁹ Правила о занятиях воспитанников вейверской учительской семинарии садовыми работами.—Циркуляр по Варшавскому учебному округу, 1884, № 7, с. 219—221.

¹¹⁰ Kudirka J. Veiverių mokytojų seminarija (1866—1918), p. 21.

¹¹¹ Об утверждении таблицы недельных уроков в вейверских педагогических курсах.—Циркуляр по Варшавскому учебному округу, 1872, № 5, с. 232.

¹¹² Kudirka J. Veiverių mokytojų seminarija (1866—1918), p. 57.

ko gubernijos (apie 35%). Iš Kauno gubernijos kilusiųjų buvo maždaug 25%¹¹³.

Kadangi Panevėžio mokytojų seminarija rengė Kauno gubernijos mokytojus, tai pagal 1873 m. gegužės 28 (16) d. nuostatus įvestos 1—2 lietuvių kalbos pamokos per savaitę. Tačiau į šį dalyką žiūrėta kaip į antraeilį. Atlyginimas už lietuvių kalbos pamokas buvo mažesnis, dėstymo lygis žemas, dėstoma nesistemingai, dažnai jungti visi kursai. Neturėta konkretnės programos. Daugiausia dėmesio skiriama pokalbiams apie klasę, mokyklą, žmogaus kūno dalis. Vartoti pradinės mokyklos dvikalbiai vadovėliai ir rusiškos skaitymo knygos. Dažniausiai jų tekstai buvo verčiami į lietuvių kalbą. Lietuvių kalba buvo dėstoma nereguliariai, su pertraukomis¹¹⁴. Kad seminaristai įgytų tam tikrų įgūdžių, kaip pradinėje mokykloje dirbti su lietuvių vaikais, seminarijos bazinėje mokykloje buvo sudaromos specialios rusų kalbos nemokančių mokinių klasės. Vadovaujami lietuvių kalbos dėstytojo ir pradinės mokyklos mokytojo išleidžiamojo kurso seminaristai turėjo jose kurį laiką padirbėti.

Panevėžio mokytojų seminarija iki XX a. pradžios parengė apie 400 mokytojų, kurių dauguma dirbo Kauno gubernijoje.

Vilniuje dar veikė 2 vidurinės mokyklos tipo mokytojų institutai: Vilniaus mokytojų institutas, įsteigtas 1875 m., ir Vilniaus žydų mokytojų institutas. Jie turėjo rengti šešiamečių miesto mokyklų, kurios pagal 1872 m. nuostatus buvo steigiamos buvusių penkiamečių (dviklasių) apskritinių mokyklų vietoje, mokytojus. Vilniaus mokytojų institutas vadovavosi 1872 m. birželio 12 (gegužės 31) d. nuostatais. Į jį buvo priimami įvairių luomų jaunuoliai, daugiausia baigę mokytojų seminarijas, miesto mokyklas ar kitas mokymo įstaigas. Mokslas truko 3 metus.

Bendrojo lavinimo dalykams institute taip pat buvo skiriama mažai laiko, daugiausia rūpintasi pedagoginėmis disciplinomis (jos išeinamos plačiau negu seminarijoje) ir pedagogine praktika. Pirmuosius dvejus metus Vilniaus institutas neturėjo nustatytų mokymo programų, dėstyta pagal kasmet švietimo apygardos globėjo tvirtinamas. Nuo 1877 m. imta laikytis 1876 m. lapkričio 25 (13) d. Liaudies švietimo ministerijos patvirtintų programų, taip pat mokymo turinio bei dėstymo metodų mokytojų institutuose instrukcijų. Pedagoginę praktiką moksleiviai atlikdavo prie instituto veikusioje bazinėje miesto mokykloje pagal 1877 m. instituto pedagogų tarybos parengtas ir apygardos globėjo patvirtintas pedagoginės praktikos taisykles.

Nuo 1890 m. prie instituto įsteigiama rankų darbų klasė, turėjusi rengti Vilniaus švietimo apygardos rankų darbų mokyto-

¹¹³ Карчяускене М. Подготовка учителей начальной школы в Литве во второй половине XIX и в начале XX века (1860—1914).—В кн.: Подготовка педагогических кадров в истории народного образования Прибалтики.—Даугавпилс, 1975, с. 76—79.

¹¹⁴ Ten pat.

16 lentelė. Pradinių mokyklų mokytojų kvalifikacija 1897 m. pradžioje

Gubernija	Mokytojų, baigusiu pedagoginę mokyklą		Mokytojų, gavusių mokytojo pažymėjimą išlaikius egzaminus		Mokytojų be specialiojo mokslo	
	skaičius	%	skaičius	%	skaičius	%
Vilniaus	604	95,4	29	4,6	—	—
Kauno	433	98,2	8	1,8	—	—
Suvalkų	205	89,1	12	5,2	13	5,7

Lentelė sudaryta remiantis leidiniu: *Фармаковский В. Начальная школа Министерства народного просвещения*, c. 126—129.

17 lentelė. Mokytojų moterų 1897 m. pradžioje (%)

Gubernija	Iš viso	Miesto parapiinėse mokyklose	Kitose miesto pradinėse mokyklose	Kaimo mokyklose, pavaldžiose Liaudies švietimo ministerijai
Vilniaus	15,2	28,0	26,7	10,8
Kauno	4,0	—	—	4,5
Suvalkų	2,2	—	9,1	0,1

Lentelė sudaryta remiantis leidiniu: *Фармаковский В. Начальная школа Министерства народного просвещения*, c. 133—137.

sinės seminarijos. 1893 m. Švenčionių cerkvinė parapiinė mokykla. Visose šio tipo mokyklose bendrasis ir pedagoginis rengimas buvo žemas.

Pradinių mokyklų mokytojams rengti ir jų kvalifikacijai kelti prie abiejų mokytojų seminarijų, Vilniaus mokytojų instituto ir aukštesnio tipo pradinių mokyklų buvo organizuojami įvairūs pedagoginiai kursai¹¹⁵. Be to, nuo 1870 m. baigusios 3 gimnazijos klases ir pusę metų pasipraktikavusios kaip liaudies mokyklos mokytojo padėjėjos mergaitės įgydavo mokytojų teises. Prie imperatorienės Marijos aukštosios mergaičių mokyklos Vilniuje ėmė veikti speciali pedagoginė klasė.

¹¹⁵ *Endzinas A. Specialiojo mokslo raidos Lietuvoje istorijos bruožai*, p. 283—290.

jus. 1891 m. įvedamas muzikos dėstymas, kurio tikslas — estetiškas auklėjimas, taip pat mokyti muzikinio rašto, bažnytinių giesmių.

Moksleiviai buvo auklėjami pravoslavijos ir patvaldystės dvasia. Tai atspindėjo ir mokymo turinys, ir moksleivių gyvenimo tvarkymas institute ir už jo. Gyvenimo tvarkai nustatyti 1877 m. parengiamos apygardos globėjo patvirtintos taisyklės, galiojusios 15 metų. 1892 m. jos patikslintos ir sukonkretintos.

Per 25 m. (iki 1900 m.) institute mokėsi 424 žmonės, iš kurių jį baigė 354. Be to, per tą laiką mokykloje kvalifikaciją pakėlė 27 apskritinių mokyklų mokytojai ir gavo miesto mokytojo vardą.

XIX a. pabaigoje paplitusių cerkvinių mokyklų mokytojus rengė pravoslavų dvasinės seminarijos. 1888 m. Vilniuje įsteigta cerkvinė parapiinė mokykla mokytojams rengti.

1894 m. ji prijungta prie Lietuvos pravoslavų dvasinės seminarijos apskrityje įsteigta dviklasė

XIX a. pabaigoje, kaip matyti iš 16 lentelės, pradinių mokyklų mokytojai paprastai jau turėjo specialųjį pasirengimą. Blogiausia padėtis buvo Suvalkų gubernijoje.

Daugumą mokytojų sudarė vyrai (į seminarijas tik juos ir priėmė), nors ančiaus pabaigoje pradėjo atsirasti ir moterų, baigusiu pedagoginę klasę prie gimnazijų arba kitais būdais gavusių mokytojų teises (žr. 17 lentelę). Kaimo liaudies mokyklose jų dar nebuvo. Mažai mokytojų moterų ir kitų tipų miesto mokyklose, tačiau jų daugėjo.

Visą laiką buvo didelė mokytojų kaita. Reikalauta, kad seminariją baigę stipendininkai ketverius privalomus metus atidirbtų Kauno gubernijoje¹¹⁶. XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje daugiau kaip pusė Vilniaus ir Kauno gubernijų mokytojų teturėjo 4—5 m. darbo stažą¹¹⁷. Užpildyti vakuojančias mokytojų vietas buvo sunku, todėl apygardos globėjas 1898 m. gegužės 4 (balandžio 22) d. išsiuntinėjo mokytojų seminarijų direktoriams aplinkraščių, raginantį daugiau rengti mokytojų¹¹⁸.

Gimnazijos mokytojus paprastai rengdavo universitetai. 1863 m. kovo 8 (vasario 24) d. Liaudies švietimo ministerija išleido potvarkį, nurodantį skirti stipendijas studentams pravoslavams, besirengiantiems dirbti mokytojais Vakarų krašte. Jų numatyta po 60 Maskvos, Kazanės ir Charkovo universitetuose. Baigę stipendininkai, ministerijos paskirti, turėjo 6 m. atidirbti vakarinėse gubernijose¹¹⁹.

7. AUKŠTOJO MOKSLO SIEKIMAS

Dar prieš 1863 m. sukilimą vietos visuomenė dėjo pastangų atkurti Vilniaus universitetą. Atsižvelgdamas į naujas krašto aplinkybes po baudžiavos panaikinimo ir 1863 m. sukilimo bei vadovaudamasis savo vykdoma švietimo politika Šiaurės vakarų krašte, M. Muravjovas taip pat laikė reikalinga Vilniuje įsteigti universitetą. Tačiau jis turėjo tapti prievartinės asimiliacijos priemone ir carinės ideologijos skleidimo centru. Pagal M. Muravjovo projektą visi profesorai ir darbuotojai turėjo būti pravoslavai. Įsteigus universitetą „lenkiškos kilmės“ Lietuvos jaunimui turėjo būti uždrausta stoti į Rusijos universitetus. O į Vilniaus universitetą siūlyta nepriimti jaunuolių iš Lenkijos Karalystės, taigi ir iš lietuviškos Užnemunės. Tačiau ir tokį universiteto atgaivinimo projektą caro vyriausybė atmetė. Švietimo ministro D. Tolstojaus nuomone, jeigu ir būtų galima galvoti apie universiteto steigimą, tai tik ne Vilniuje, o, sakykim, Polocke¹²⁰.

¹¹⁶ Циркуляр по Виленскому учебному округу, 1876, № 6—7, c. 182—186.

¹¹⁷ ОУВУО за 1900 год, c. 97.

¹¹⁸ CVIA, f. 567, ap. 1, b. 873, l. 19.

¹¹⁹ Об учреждении стипендии для приготовления учителей гимназии и прогимназии в западных губерниях.— В кн.: Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Спб., 1865, т. 3, c. 855—856.

¹²⁰ Vilniaus universiteto istorija 1803—1940.— V., 1977, p. 134—138.

Prieš Vilniaus universiteto atgaivinimą 1868 m. pasisakė ir generalgubernatorius Eduardas Baranovas, motyvuodamas tuo, kad čia jo negali būti dėl krašto politinės padėties. Tokio nusistatymo carizmas laikėsi ligi pat Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos, nors universiteto atkūrimo klausimas ne kartą keltas.

Dalis gimnazijas baigusio Lietuvos jaunimo studijavo Maskvos, Peterburgo, Kijevo, Charkovo, Kazanės bei Varšuvos universitetuose, kitose aukštesiose mokyklose, taip pat Vakarų Europoje. Daugiausia studentų iš Lietuvos mokėsi Maskvos universitete. Pvz., 1860/61 m. m. čia buvo 154, Peterburgo universitete — 124, Tartu — 20, Charkovo — 17, Kazanės — 5 studentai iš Lietuvos¹²¹. Paskyrus 10 stipendijų Marijampolės ir Suvalkų gimnazijų absolventams, lietuvių studentų Maskvos universitete dar padaugėjo. 1883—1893 m. į jį įstojo 56, 1894—1904 m. — 33 žmonės¹²². 1903/04 m. m. Maskvos universitete iš viso buvo daugiau kaip 30 lietuvių, iš kurių apie du trečdalius sudarė valstiečių vaikai (iš Marijampolės gimnazijos — maždaug 90% valstiečių).

XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje Maskvos universitete studijavo šie žymūs Lietuvos visuomenės, mokslo bei kultūros švietimo veikėjai: J. Basanavičius, J. Jablonskis, Mikalojus Katkus, S. Matulaitis, Rokas Šliūpas ir kt. Peterburgo universitetą lankė Jonas Šliūpas, Pranas Vaičaitis, V. Zubovas, revoliucinių narodnikų veikėjas Juozas Lukoševičius ir kt. Tartu universitete mokėsi J. Biliūnas, Petras Avižonis, XX a. pradžioje — Vladas Kuzma, Vladas Lašas, Karolis Požela ir kt. Kijeve studijavo žymus socialdemokratinio judėjimo veikėjas A. Domaševičius, poetas Jonas Mačiulis-Maironis.

Dauguma studentų rinkdavosi laisvas profesijas — teisininko arba mediko. Antai 1870—1900 m. Tartu universitete mediciną studijavo 70—80% iš Lietuvos kilusių jaunuolių¹²³.

Kapitalizmo laikotarpiu universitetuose padaugėjo nekilmingo jaunimo, nors reakcingi gimnazijų nuostatai ir trukdė jam eiti mokslą. Studentai susipažindavo su Rusijos ir Vakarų Europos universitetuose sklindančiomis pažangiomis idėjomis, pradėjo giliau domėtis gamtos bei visuomenės mokslais, suartėjo su revoliucine rusų studentija, būrėsi į būrelius, kuriuose gvildeno įvairias mokslines, taip pat socialines ir nacionalines išsivaduojamąsias problemas, aktyviai dalyvavo visuomeniniuose politiniuose bruzdėjimuose.

Pažangūs iš Lietuvos kilę studentai rūpinosi krašto kultūra, spauda, palaikė ryšius su savo tėviškės vidurinių mokyklų jaunuimu, organizavo moksleivių ir jaunimo anticarinius, narodnikų bei pirmųjų marksistų būrelius.

¹²¹ Tyla A. Lietuvių Alma Mater Maskvoje.— Mokslas ir gyvenimas, 1974, Nr. 6, p. 37.

¹²² Ten pat.

¹²³ Tyla A. Lietuvos jaunimas Tartu universitete 1802—1918 m.—MAD, 1973, t. 3 (44), p. 124—125.

8. MOKSLEIVIŲ DALYVAVIMAS PAŽANGIAJAME JUDEJIME

Septinto dešimtmečio pradžioje sustiprėjo anticarinis judėjimas vidurinėse mokyklose. Vilniaus, Kauno, Panevėžio, Šiaulių ir kitų miestų mokiniai ir pažangesni mokytojai aktyviai dalyvavo anticarinėse manifestacijose, reišė protestą prieš caro valdžią dargi per pamokas. Pradėta šalinti iš gimnazijų ne tik maištingus mokinius, bet ir nepatikimus mokytojus, kviečiama net kariuomenė. Svetimo apygardos globėjo A. Širinskio-Šichmatovo iniciatyva į gimnazijas buvo siunčiama karinė apsauga, kuri nors iš dalies padėjo palaikyti išorinę tvarką, tačiau užgniaužti anticarinių nuotaikų ne tik nepajėgė, bet, atvirksčiai, jas dar labiau skatino. Kauno gimnazija dėl neramumų buvo laikinai jau 1861/62 m. m. uždaryta. Sukilimui prasidėjus, tvarkai palaikyti jos koridoriuose budėdavo po 10 puskarininkių. Daug Lietuvos moksleivių stojo į ginkluotą kovą.

Pažangūs moksleiviai ir toliau nesitenkino vien siauru mokykliniu gyvenimu. Aštunto dešimtmečio pradžioje Vilniaus moksleivius išjudino rusų revoliuciniai narodnikai. Čia 1872—1894 m. įkurti pirmieji narodnikų būreliai. Antai Arono Zundelevičiaus būreliui priklausė apie 20 žmonių, daugiausia mokyklos, rengsios žydų mokyklų mokytojus, moksleiviai, keletas gimnazijos bei realinės mokyklos auklėtinių. Jo dalyviai susipažino su marksistine literatūra. 1874—1875 m. Šiauliuose veikė Jono Bielskio vadovaujamas gimnazistų būrelis, kuris turėjo slaptą bibliotekėlę su revoliucine spauda¹²⁴.

Rusijoje įkūrus revoliucinių narodnikų organizaciją „Narodnaja volia“, Vilnius tapo svarbiausiu revoliucinio judėjimo centru. Čia gausiai kūrėsi narodovolcų būreliai; jiems priklausė ir vidurinių mokyklų moksleiviai. Pradėta organizuoti vadovaujanti centrinė grupė. Iš vėlesnių būrelių svarbiausias buvo Vilniaus narodovolcų būrelis, su kuriuo bendradarbiavo Peterburgo Aleksandro Uljanovo revoliucinė grupė ir kurioje vienas pagrindinių veikėjų buvo Vilniaus gimnazijos auklėtinis Peterburgo universiteto studentas J. Lukoševičius.

Pažangūs mokinių savišvietos būreliai toliau veikė Šiaulių gimnazijoje, jie naudojosi slapta bibliotekėle. Su gimnazistais palaikė ryšius įžymus pirmosios lenkų darbininkų partijos „Proletariatas“ veikėjas Liudvikas Janavičius, pats anksčiau mokėsis Šiaulių gimnazijoje. Šiuose būreliuose dalyvavo ir gimnazistas A. Domaševičius, vėliau aktyvus Lietuvos socialdemokratų partijos kūrėjas.

Vis plačiau Lietuvos moksleivius pasiekė marksizmo idėjos. Jau 1883 m. per kratą pas Vilniaus realinės mokyklos moksleivį Andrejų Zariną pirmą kartą Lietuvoje buvo rastas K. Markso ir

¹²⁴ Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraiža.— V., 1971, t. 1, p. 34—36.

34. Liepojos gimnazijos pažangiųjų moksleivių būrelis 1897/98 m. m., viduryje — J. Biliūnas

F. Engelso „Komunistų partijos manifestas“¹²⁵. Vienas aktyviausių prasidedančio Lietuvos socialdemokratinio judėjimo organizatorių buvo Feliksas Dzeržinskis. Dar mokydamasis Vilniaus I berniukų gimnazijoje, 1895 m. pradėjo revoliucinę veiklą, organizavo darbininkų jaunimą, rengė slaptus Gegužės pirmosios minėjimus. Netrukus jis tapo įžymiausiu revoliucinės srovės Lietuvos socialdemokratų partijoje atstovu.

Revoliucinis moksleivių judėjimas buvo neatsiejamas ir nuo nacionalinio išsivaduojamojo judėjimo, kuris stipriau reikėsi tose vidurinėse mokyklose, kuriose mokėsi didesnis procentas lietuvių, būtent: Marijampolės, Šiaulių, Jelgavos, Liepojos gimnazijose ir Veiverių mokytojų seminarijoje. Čia XIX a. pabaigoje sklido nelegalioji lietuvių spauda. Žinomas lietuvių rašytojas Jonas Mačys-Kėkštas,

mokydamasis Marijampolės gimnazijoje, ne tik platinė nelegaliąją spaudą, bet ir su draugais leido slaptus laikraščius „Priešaušri“ ir „Iššiepdanti“.

Mokinių savišvietos ir politiniai būreliai kūrėsi Veiverių mokytojų seminarijoje. Čia pagrindiniai slaptosios spaudos platinėjimui buvo Juozas Andziulaitis-Kalnėnas, Ksaveras Sakalauskas-Vanagėlis. Jų iniciatyva devinto dešimtmečio pradžioje čia įkurtas slaptas moksleivių būrelis, kuriam priklausė apie 20 seminaristų. Būrelio nariai domėjosi lietuvių kalba, socialinėmis problemomis, ėmė leisti mėnesinį laikraštį „Laimės valandos“, palaikė ryšius su Užnemunės mokytojais ir apskritai visuomene¹²⁶. 1896—1899 m. seminarijos auklėtiniai veikė Lietuvos tarnų draugijoje, kuri rūpinosi nelegaliąja lietuvių spauda bei jos platinimu, tautosakos rinkimu.

Jelgavos ir Liepojos gimnazijose besimokąs lietuvių jaunimas protestavo prieš mokyklinį režimą ir nacionalinio engimo politiką. Jungėsi į būrelius, nagrinėjo socialinius, kultūrinius ir nacionalinius klausimus. Jaunimą globojo pažangūs inteligentai Liu-

¹²⁵ Merkys V. *Narodnikai ir pirmieji marksistai Lietuvoje*.—V., 1967, p. 54.

¹²⁶ Kudirka J. *Veiverių mokytojų seminarija (1866—1918)*, p. 42—48.

da Didžiulienė, J. Jablonskis, P. Avižonis, P. Višinskis ir kt. Kurį laiką slaptam Jelgavos gimnazijos moksleivių būreliui vadovavo Vincas Mickevičius-Kapsukas. L. Didžiulienė savo bute laikė iki 12—14 lietuvių moksleivių. Čia kiek gyveno ir V. Kapsukas. Šis butas tapo lietuvių moksleivių centru. Jame lankėsi lietuvių studentai ir gimnazistai iš Rygos, Liepojos, Palangos, Šiaulių, Marijampolės, Tartu, Peterburgo.

Reikšmingą vaidmenį Liepojos moksleivių judėjime atliko J. Biliūnas. Čia mokydamasis jis savarankiškai studijavo gamtos ir visuomenės mokslus, skaitė marksistinę literatūrą, vadovavo pažangiam moksleivių būreliui. Aktyvus Liepojos gimnazistų būrelio narys buvo vėliau žinomas gydytojas, mokslo ir kultūros veikėjas Pranas Mažylis.

Moksleivių bruzdėjimų būta ir kitose mokyklose, nors buvo stiprinamas režimas, vedamos specialios knygos nusikaltimams ir bausmėms žymėti. Už menkus nusikaltimus moksleiviai šalinami iš mokyklų, baudžiami karceriu ir kitomis bausmėmis, perduodami policijai. Antai 1888/89 m. m. Vilniaus švietimo apygardos gimnazijoje karceriu nuo 1 iki 24 val. nubausti 2726 gimnazistai, 8 pašalinti¹²⁷. Panašiai būdavo ir kitais metais. Mokiniai protestavo prieš represijas, pasitaikė net savižudybių.

9. PEDAGOGINĖ MINTIS

XIX a. antroje pusėje caro administracija uoliai ugdė mokytojus reakcinės pedagogikos dvasia, stengėsi įdiegti jiems mintį, kad, išėję iš mokytojų seminarijos, auklėtų klusnius caro, pravoslavijos ir patvaldytės tarnus. Bet kartu su išsivaduojamuoju judėjimu, demokratiniu pakilimu Rusijoje radosi naujų, pažangių pedagoginių idėjų. Jos sklido per pažangią literatūrą, visuomeninį pedagoginį judėjimą. XIX a. trečiame ketvirtyje į rusų pedagoginį judėjimą įsijungia Nikolajus Pirogovas ir parodo caro reakcijos sąlygomis būtiną mokyklos ir viso visuomenės gyvenimo ryšį, sudomina visuomenę ugdymo klausimais ir sukelia „platu visuomeninį pedagoginį judėjimą, tapusį sudėtine kylančios išsivadujamosios kovos dalimi“¹²⁸. Jis pirmas, anot K. Ušinskio, į ugdymą pažvelgė ne kaip į mokyklos drausmės, didaktikos arba fizinio lavinimo taisyklės, o kaip į „gyvenimo klausimą“.

Įsisąmoninus, kad ugdymas yra gyvybinis liaudies reikalas, neatskiriama visuomenės gyvenimo dalis, galima geriau suprasti ir M. Valančiaus pastangas organizuoti liaudies švietimą, steigti parapines mokyklas ir jo pradėtą platų visuomeninį liaudies sąjūdį — blaivybės skleidimą. Ne mažesnės reikšmės turėjo ir K. Ušinskio liaudiškumo principas pedagogikoje, jo gimtosios kalbos vadovėliai: „Vaikų pasaulis“ (1861) ir „Gimtasis žodis“

¹²⁷ ОУВВО за 1889 год, с. 32.

¹²⁸ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: Вторая половина XIX в. / Отв. ред. А. И. Пискунов.—М., 1976, с. 248.

35. M. Valančiaus „Vaikų knygelės“ antraštinis puslapis

(1864). Susirūpinęs liaudies vaikų švietimu, jų doroviniu auklėjimu, L. Tolstojus parašė „Abėcėlę“ (1872). Domėjimasis Lietuvoje K. Ušinsko ir L. Tolstojaus veikla turėjo specifinių bruožų. Lietuvių liaudis, iš pradžių engta savų feodalų, perėmusių jai svetimą kalbą, buvo nustumta nuo aukštesnio mokslo, o vėliau carizmas varžė mokslą gimtąja lietuvių kalba ir visaip trukdė toliau lavintis, todėl iš baudžiavos atleistam valstiečiui prieinamas tik pats elementariausias mokslas. Kova už mokymą gimtąja kalba truko ilgai, tinkamų vadovėlių ir kitokių priemonių rengimas buvo visą laiką aktualus.

XIX a. antroje pusėje Lietuva neturėjo nė vienos aukštosios mokyklos, įvairių tipų valdinėse buvo dėstoma rusų kalba, uždrausta lietuvių spauda. Tokiomis sąlygomis pedagoginė min-

tis Lietuvoje nepajėgė kelti visuotinės reikšmės idėjų ir klausimų, nes ir pati pedagoginė praktika tenkinosi tik elementarių mokslo žinių perteikimu vaikams. Elementoriai ilgą laiką buvo lietuvių liaudies švietimo priemonė, todėl jie labai reikšmingas pedagoginės minties raidos dokumentas. Jų istorija rodo, kaip keitėsi elementorių turinys ir mokymo metodai, kaip tobulėjo visas pradinio mokymo darbas.

Pvz., šiuo laikotarpiu Rusijos imperijai priklausiusioje Lietuvos dalyje, Aukštaitijoje, labiausiai paplitęs M. Brundzos elementorius, Žemaitijoje vartotas Vincento Juzumo „Naujas žemaitiškas elementorius“ (1864) buvo parašyti raidžių sudedamuoju metodu, o Antano Juškos „Abėcėla arba lementorius dėl mažų vaikelių“ (1863) — sintetiniu garsų metodu, kurio užuomazgų lietuvių pedagogikoje aptinkame jau XIX a. pirmoje pusėje.

Mokymo metodas priklausė ir nuo slaptųjų mokyklų mokytojų — daraktorių — parengimo. Iš Vilniaus švietimo apygardos programos, išleistos 1871 m., matyti, kad valdinėse mokyklose turėjo jau mokyti ir analitiniu-sintetiniu garsų metodu. Jas baigę daraktoriai galėjo mokyti ir kitu, ne „silabizavimo“ metodu.

Elementoriai — ne vieniintelis spausdintas šaltinis mokyti skaityti. Kai nebūdavo kur gauti elementoriaus, vaikus mokydavo iš bet kurios lietuviškos knygos. Į vaikų rankas patekdavo M. Ake-

laičio „Kvestorius“, K. Aleknavičiaus „Pasakos, pritikimai, vėslios ir giesmės“, Juozapo Silvestro Dovydaičio „Šiaulėniškis senelis“ ir kita panaši literatūra. Serafimo Lauryno Kušeliausko knygoje „Skala pavargėlių siratų ir apie daugel kitų naudingų žinių“ (1887) patariama piemenėliams, kaip savarankiškai pramokti skaityti. Čia yra gramatikos žinių, moralinių pamokymų, higienos, geografijos ir istorijos dalykų. Negalėdami gauti elementoriaus ar kitos panašios literatūros, skaityti mokydavo tiesiog iš maldaknygės (plačiausiai buvo paplitusi „Aukso altorius“).

XIX a. antroje pusėje reikšminga *Motiejaus Valančiaus* (1801—1875) švietimo veikla. Pirmiausia pažymėtina jo didaktinė beletristika ir įvairios kitos knygelės, skirtos liaudžiai šviesti, žinioms plėsti bei skaitymo įgūdžiams lavinti. Geriausiai apie tai byloja M. Valančiaus „Vaikų knygelės“ (1864) prakalba: „Vos ne visuomet vaikai, lementorių praėję, tuojau kimba į Aukso altorių, kuriame tėra pačios maldos su litanijomis. Tuo tarpu kaip vaikai nori atrasti knygoje daiktus ir kitiems pasakotinus, nerasdami kartais nebgebą nė mokyti. Tai numanydamas, parašiau pasakų knygelę, kurią vaikai skaitydami nesiilgės, lai tada būna pirma po elementoriaus knygelė!“¹²⁹

Taigi XIX a. šeštame septintame dešimtmetyje, nepaisant labai sunkių lietuvių liaudies švietimo sąlygų, buvo galvojama apie metodinių priemonių sistemą vaikams mokyti. M. Valančius pats diferencijavo savo rašomus kūrinius pagal skaitytojų amžių ir pasirengimą. Jo dviejų tomų knygoje „Žemaičių vyskupystė“ (1848) yra daug žinių apie Lietuvos mokyklą nuo XV amžiaus. Dar labiau jis garsėjo kaip daugelio didaktinių veikalų autorius. Kilęs iš liaudies (laisvųjų žmonių), nors ir ejęs aukštąs žemaičių (Telšių) vyskupo pareigas, bet su ja nenutraukęs ryšių, M. Valančius labai rūpinosi liaudies švietimu. Jam rūpėjo 2 pagrindiniai uždaviniai: mokyti liaudį rašto ir ugdyti jos krikščionišką moralę. Tuo tikslu prie bažnyčių jis steigė mokyklas, o po 1863 m. sukilimo jas uždarius, propagavo slaptą mokymą ir rašė didaktinius veikalus vaikams ir suaugusiesiems. M. Valančiaus pedagoginės pažiūros ryškėja iš jo literatūros, skirtos jaunuomenei ir suaugusiesiems šviesti bei auklėti, carinės švietimo sistemos (ypač oficialiosios pradinės mokyklos) kritikos ir nurodymų, kaip organizuoti slaptą mokymą. Carinę švietimo sistemą M. Valančius labiausiai kritikavo po to, kai buvo uždarytos jo steigtos mokyklos ir per valdinę mokyklą imta brukti pravoslaviją. 1868—1869 m. jis parašė ir Tilžėje išleido agitacinių knygelių, kuriose smerkė carinę mokyklą ir už tai, kad joje mokoma ne liaudies gimtąja kalba. Pasitaikančias mokytojų ydas suabsoliutino, teigdamas, jog jie atsiųsti Lietuvos vaikų gadinti. Siūlė neleisti vai-

¹²⁹ Valančius M. Raštai.— V., 1972, t. 1, p. 38.

kū į valdinę mokyklą. Ypač griežtai pasisakė prieš mergaičių mokymą joje.

Pasmerkęs oficialiąją mokyklą, M. Valančius propagavo slap-tą mokymą, nurodė būdą, kaip tai daryti: „Taigi dabartinėse sąlygose reikia sugalvoti vaikams mokyti kitokių priemonių, pa-vyzdžiui, raginant valstiečius, kad, pasisamdę daraktorių, sodžiuo-se savo vaikus mokytų skaityti“¹³⁰. Jis nesitenkino tik raginimu, bet „Pasakojimuose Antano tretininko“ išdėstė, kaip turėtų būti organizuota tokia mokykla ir kaip ji dirbtų. Šiuose „pasakojimuo-se“ aprašytas taip pat mokymo turinys ir metodika, keliamos pa-gėdautinos daraktoriaus moralinės ir pedagoginės savybės.

M. Valančius optimistiškai žiūrėjo į liaudies švietimą, saky-damas, kad dažnai po sėmėga slypi tikroji išmintis. Todėl ragi-no liaudį šviesti, kovojo prieš pasitaikančias ydas, ypač girta-vimą ir prietarus, propagavo amatus, skatino darbštumą, supa-žindino su liaudies tradicijomis, krašto dabartimi ir praeitimi (žr. „Palangos Južė“). Spręsdamas dorovinio auklėjimo klausimus, M. Valančius daug dėmesio skyrė vaikų ir suaugusiųjų santykiams, šeiminiam auklėjimui. Vaikų pareiga — gerbti tėvus, klausyti jų ir rūpintis jais senatvėje, tėvų — mylėti savo vaikus ir protingai juos auklėti. M. Valančius smerkė šiurkštų ir tėvų, ir mokytojų elgesį su vaikais. Tėvų rūpestingumas ir meilė net iš prigimties šiurkštų vaiką gali padaryti gerą¹³¹.

M. Valančiaus požiūris į mokymo organizavimą ir metodiką ryškėja iš „Pasakojimų Antano tretininko“. Jam rūpėjo mokymo procesą padaryti patrauklesnį ir lengvesnį. Todėl slaptajoje mo-kykloje siūlė abėcėliniu periodu įvesti kilnojamąjį raidyną, tin-kamai derinti užsiėmimus (skaitymą, rašymą, mokytojo pasako-jimus), mokymą kaitalioti su žaidimais, žinias perteikti vaizdžiai, patraukliai¹³². „Pasakojimuose Antano tretininko“ M. Valančius nurodė, kad tada, kai Antanas pasakojo vaikams apie pilis, iš-vardydamas jų net 63, tas pasakojimas vaikams nepatiko, o kai jis pradėjo pasakoti apie atskiras pilis ir kalnus, vaikai noriai klausėsi, „skriejo namo ir žadėjo tėvams savo papasakoti“¹³³. Už „gaivinimą lietuviškos kalbos“, persekiojamos caro valdžios ir kolonizatorių, jį vertino V. Kapsukas¹³⁴.

Švietimo darbe M. Valančius turėjo talkininkų. Tai buvo arba iš valstiečių kilusi konfesinė inteligentija, arba šiaip kaimo švie-suoliai. Iš tokių talkininkų gerai žinomas *Jonas Katelė* (1831—1908). Būdamas Zarasų apskrities Panemunėlio klebonu, organi-zavo daraktorių kursus, kaimuose steigė slaptąsias mokyklas, pi-

nigais rėmė vadovėlių leidimą, besimokantiems rašto nemokamaį dalių knygas, popierių, rašalą, plunksnas, plunksnaočius, liniuo-tes¹³⁵. Jo energijos dėka Panemunėlio apylinkėse beveik buvo likviduotas neraštingumas. Sios inteligentijos veikla švietimo sri-tyje turėjo ir neigiamų padarinių, nes stiprino visuomeninio ju-dėjimo konservatyviąją kryptį, apskritai bažnyčios įtaką liaudžiai.

Į XIX a. pabaigą visuomeninis judėjimas vis labiau diferenciuojasi. Septintame aštuntame dešimtmetyje kyla narodnikų ju-dėjimas, suaktyvinęs Lietuvoje revoliucinę kovą. Nepatenkinti dva-rininkų viešpatavimu bruzda valstiečiai. Aštuntame devintame dešimtmetyje prasideda darbininkų streikai, kuriasi pirmieji mark-sistiniai būreliai. Atsiranda nelegalioji lietuvių spauda¹³⁶. Išsiva-duojamasis judėjimas darosi galingesnis, o kaip jo dalis plečiasi ir visuomeninis pedagoginis judėjimas.

Pradėjusioje eiti „Aušroje“ (1883) jau keliami sudėtingesni liaudies švietimo ir pedagogikos klausimai. Iš švietėjiškų pozicijų nuolat pabrėžiama, jog liaudį slegia prietarų našta, reikia ją šviesti, kad mokėtų geriau tvarkyti gyvenimą, ekonominius rei-kalus ir išmanyti apie politinius įvykius. Domėjimasi jaunosios kartos ugdymu argumentuoja tuo, kad blogas auklėjimas neįkve-pias vaikams savo tautos, jos kalbos ir tėvų meilės. Liberaliosios lietuvių buržuazijos leidžiami laikraščiai „Lietuviškasis balsas“, „Varpas“, „Ukininkas“, „Apšvieta“ polemizavo su klerikaline spauda ir kritikavo jos vaikų auklėjimo kryptį. Daug nesutarimų būta, aiškinant vaiko psichikos prigimtį. Griežtai kritikuojamos „Žemaičių ir Lietuvos apžvalgoje“ dėstytos pažiūros, jog vaiko psichikos raidą iš anksto lemia jo įgimti pradmenys, kad net moralinės savybės paveldimos iš tėvų. Stipri evoliucionistų kryptis (Juozas Adomaitis-Sernas, J. Šliūpas, Joana Zelvienė), kuriai nemažą įtaką darė anglų buržuazinis filosofas ir sociologas, pozityvizmo pirmtakas Herbertas Spenseris, buvo tos nuomonės, jog psichikos raidai lemiamą reikšmę turi vaiko aplinka. Bet dėl socialinės aplinkos įtakos vaiko ugdymui tuose laikraščiuose pa-sakyta ir radikalesnių minčių. Buvo nurodoma, kad kūdikio psi-chika formuojasi dar jam negimus, o gimusį geriausiai motina gali prižiūrėti, maitinti, suteikti įvairių įspūdžių ir įdiegti gim-tąją kalbą, kuri reikalinga normaliai vaiko psichikos raidai. J. Šliū-pas įrodinėjo, jog kapitalistinėje visuomenėje darbininkės moti-nos negalinčios atlikti tų pareigų. „Už tai yra praeiktingos gy-venimo sąlygos, kurios žindyvę motiną spiria uždariauti juoda duoną troškiose dirbtuvėse, o kūdikį žudyti ir marinti ar namie, ar vaikų saugonės butuose“, — rašė jis¹³⁷.

¹³⁵ Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija.— V., 1968, t. 2, p. 79.

¹³⁶ История Литовской ССР: (с древнейших времен до наших дней).— Вильнюс, 1978, с. 230—238.

¹³⁷ Kuokštis J. S. [Šliūpas J.]. Keli žodžiai apie auginimą.— Niujorkas, 1886, p. 4.

¹³⁰ Alekna A. Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius.— Klaipėda, 1922, p. 66.

¹³¹ Valančius M. Raštai, t. 1, p. 350—353.

¹³² Ten pat, p. 340—367.

¹³³ Ten pat, p. 365—367.

¹³⁴ Kapsukas V. Žemaičių vysk. Motiejus III Valančius.— Varpas, 1901, Nr. 12, p. 134.

Antra vertus, labai svarbu žinoti vaiko psichikos raidos dėsnius, kad būtų galima jį sąmoningai auklėti. Kai kurių evoliucionistų (J. Zelvienės) nuomone, gerai pažindami vaiko psichologiją, auklėtojai (tėvai ir mokytojai) galės vaiką formuoti pagal išvaizduojamą idealą, sąžinę. Pabrėždami išorinių poveikių reikšmę vaiko asmenybei ugdyti, jie visai pamiršo paties subjekto aktyvumą auklėjimo procese. Evoliucionistų knygos ir straipsniuose vaikas tėra pasyvus, auklėtojų veikiamas objektas.

Nors XIX a. šeštame septintame dešimtmetyje buvo kovojama su carizmu dėl gimtosios kalbos mokykloje ir teisės turėti lietuvišką spaudą, bet neturėta aiškių tos kovos lozungų. Per pastaruosius 2 dešimtmečius, pasklidus nelegaliajai lietuvių periodinei spaudai, skelbiama kova nacionalinei spaudai, kurią carizmas vykdo per mokyklą, kritikuojamas valdinių mokyklų režimas, antipsichologinis, nesiderinantis su vaiko prigimtimi, sausas žodinis mokymas bei kalimas, slopinantis vaiko gebėjimus ir norą mokytis. Kritikuojamas ir religinis mokymas.

Nelegalioji periodinė spauda ragino lietuvių liaudį šviestis, davė šiek tiek žemės ūkio, higienos ir kitokių žinių, rūpinosi valstiečių vaikų švietimu ir mokykla. Mokymo klausimai buvo keliami ir svarstomi ypač kreipiant dėmesį į tiesioginį, patyrimu pagrįstą tikrovės pažinimą, į realinius mokslus. Dėl to buvo reikalaujama peržiūrėti ir plėsti pradinės mokyklos mokymo turinį.

Visuotinio mokymo mintis šiuo laikotarpiu keliami kaip būtinas gyvenimo reikalavimas, nes ji jau diegiama kaimyninėse šalyse. Vincas Kudirka ragino ir Lietuvoje išplėsti švietimą. Vėliau, po 1905—1907 m., V. Kapsukas įrodė, kad lietuvių buržuazijos keliami visuotinio mokymo idėja buvo nenuosekli: Lietuvos, kaip ir kitų šalių, buržuazija negalėjo sudaryti sąlygų darbo valstiečių vaikams lankyti mokyklos, darbas juos ilgam atitraukdavo nuo mokslo.

Be bendrųjų pedagogikos klausimų svarstymo ir gimtosios kalbos teisių gynimo, XIX a. paskutiniais dviem dešimtmečiais buvo dirbamas ir konkretus liaudies švietimo darbas, kaupiamas patyrimas, galėjęs turėti įtakos ir bendrai lietuvių pedagoginės minties kryptims. Daraktoriai dažniausiai buvo mažo išsilavinimo, todėl savo pedagoginio patyrimo negalėjo raštu išdėstyti kitiems. Kylant nacionaliniam išsivaduojamajam judėjimui, slaptas mokyklas savo namuose ima laikyti ir vienas kitas turtingesnis bajoras ar laisvos profesijos inteligentas. Jose mokė baigusieji gimnazijas, studentai ar net turintys mokytojo teises žmonės. Antai Medvilėnuose tokią mokyklą laikė Teresė Goesaitė; Jadvyga Juškytė mokė V. Zubovo dvaruose. Pasiturinčių tėvų (dvarininkų, miestelėnų) vaikams mokė namų mokytojai: rengė juos stoti į gimnaziją ar kurią aukštesnę jos klasę, kartais tiesiog pramokydavo lietuvių kalbos. Tokiais mokytojais yra buvę J. Šliūpas, P. Višinskis, M. Pečkauskaitė ir kt. Šis nevaldinėse mokyklose

įgytas patyrimas padėjo vėliau spaudoje gvildinti sudėtingus ugdymo teorijos ir praktikos klausimus. Daugelis buvusių namų mokytojų vėliau parengė vadovėlius.

Valdinėse Suvalkų gubernijos mokyklose ir Veiverių mokytojų seminarijoje, kur buvo leista lietuviams mokytojams dėstyti gimtąją kalbą, pedagogai praktikai nors ir nedideliu vaikų būriui padėjo susidaryti gimtosios kalbos skaitymo ir rašymo įgūdžius ir kaupė vertingą patyrimą nacionalinės mokyklos metodiniams klausimams spręsti. Diskusijos lietuvių nelegaliojoje spaudoje apie liaudies švietimą, tarp inteligentų sklindančios naujos pedagoginės idėjos turėjo įtakos naujiems elementoriams, kitiems vadovėliams ir vaikų bei jaunimo skaitymo knygoms atsirasti.

Iš valdinių mokyklų mokytojų praktikų, palikusių žymesnius darbo pėdsakus ir kiek paveikusių lietuvių gimtosios kalbos dėstymo metodiką, minėtini P. Arminas, P. Kriaučiūnas ir T. F. Zilinskas.

Petras Arminas (1853—1885), baigęs Veiverių mokytojų seminariją, dirbo įvairiose Suvalkijos mokyklose, o nuo 1877 m. paskirtas Marijampolės gimnazijos parengiamosios klasės vedėju ir žemesnių klasių neprivalomos lietuvių kalbos mokytoju. Mokytojaudamas palaikė glaudžius ryšius su liaudimi, platino lietuvišką spaudą. Būdamas Alvito pradinės mokyklos mokytoju, slapta mokė vaikus lietuvių kalbos. Jis domėjosi Nikolajaus Novikovo, K. Ušinskio pedagogine veikla, skaitė rusų revoliucinių demokratų kūrinius, skaitė ir vertė žymesnius rusų ir lenkų rašytojus, bendradarbiavo „Aušroje“. Vienas pirmųjų ėmėsi sistemingai mokyti lietuvių kalbos: gramatinę medžiagą taikė pradiniam mokymui, formulavo gramatikos taisykles šio amžiaus vaikams. Kalbos mokymą P. Arminas jungė su literatūriniais skaitiniais. Parengė lietuvių kalbos chrestomatiją, bet caro valdžia jos neleido spausdinti. 1893 m. užsienyje išėjo P. Armino raštų rinkinys, iš kurio daug pasakėčių („Keleiviai ir šunys“, „Zuvytė“, „Arkliai“ ir kt.) perėjo į mokyklinių skaitinių knygas. Dėl keliamų moralinių minčių bei estetinių savybių P. Armino pasakėčios rekomenduotinos moksleiviams ir dabar.

P. Armino bendramintis ir artimas bičiulis buvo *Petras Kriaučiūnas* (1850—1916). Dar mokydamasis Marijampolės gimnazijoje, susidomėjo lietuvių kalba, vertė iš lenkų kalbos į lietuvių eilėraščius, Ivano Krylovo pasakėčias ir pirmą kartą gimnazijoje per iškilmes viešai išdrįso prabilti lietuviškai: padeklamavo lietuvių kalba eilėraščių. Viešas lietuviškas žodis padarė didelį įspūdį jaunimui ir būtent J. Basanavičiui. P. Kriaučiūnas baigė Varšuvos universitetą ir buvo paskirtas Marijampolės gimnazijos mokytoju. Jis dalyvavo lietuvių liberaliosios visuomenės veikloje, slaptuose mokytojų pasitarimuose, palaikė ryšius su V. Kudirka ir kitais varpininkais. Dėstė taip, kad mokiniai kuo daugiau išmoktų per pamokas. Domėjosi, kaip mokyti kalbą gretinimo bū-

du. Mokydamas lietuvių kalbos, jis nelegaliai vartojo tradicinį raidyną, daug laiko skyrė tautosakai. Už nelegaliosios spaudos rėmimą ir platinimą buvo atleistas iš mokytojo pareigų. 1906—1914 m. vėl grįžo į Marijampolės gimnaziją ir dėstė lotynų kalbą, o mergaičių progimnazijoje — lietuvių kalbą. 1913—1914 m. sudarė vidurinių mokyklų lietuvių kalbos ir literatūros programą. 1915 m. su Marijampolės gimnazija evakavosi į Jaroslavlį. Ten ir mirė.

Tomas Ferdinandas Žilinskas (1840—1925) buvo ilgametis Veiverių mokytojų seminarijos lietuvių kalbos ir kitų dalykų mokytojas. Dirbdamas čia nuo pat pedagoginių kursų įsteigimo 1866 m. iki 1903 m., jis išauklėjo visą XIX a. antros pusės čionykščių lietuvių mokytojų kartą. Be lietuvių kalbos, T. F. Žilinskas dėstė gamtą, higieną, geografiją, aritmetiką, atliko su mokiniais sodininkystės, bitininkystės praktikos darbus seminarijos sode. Iš to meto seminarijos auklėtinių prisiminimų matyti, kad T. F. Žilinsko pamokos buvo įdomios, patrauklios, mokinių mėgstamos. Dėstydamas gamtos ciklo dalykus, jis taikė daug vaizdinių priemonių, su vaikais stebėjo gamtą.

Iš pradžių, diegdamas lietuvių raštijon kirilicą, T. F. Žilinskas dirbo carizmo naudai. Tačiau lietuvių nacionalinio išsivaduojamojo judėjimo paveiktas nutraukė šią veiklą, ėmė prijausti kylančiam nacionaliniam judėjimui, „nepastebėdavo“ seminaristų skaitant nelegalias lietuviškas knygas.

Dėstydamas lietuvių kalbą, stengėsi įvesti gramatikos elementų, supažindinti su reikšmingiausiais lietuvių literatūros kūriniais (K. Donelaičio „Metais“ ir kt.), lietuvių tautosaka.

1883 m. T. F. Žilinskas dalyvavo nelegalaus mokinių būrelio veikloje, palaikė II ir III kurso seminaristų sumanytą leisti laikraštėlį „Naudingos valandos“, kuriame buvo dedama vertimų iš rusų į lietuvių kalbą, pačių rašytų straipsnelių, dainų, patarlių, mįslių. Taip buvo tobulinamos lietuvių kalbos žinios ir žadinamas mokinių domėjimasis kalba. 1901 m. jis vėl prisidėjo prie nelegalaus mokinių būrelio veiklos¹³⁸. Per P. Arminą ir P. Kriaučiūną T. F. Žilinskas palaikė ryšius su Marijampolės gimnazija ir nelegaliąja lietuvių spauda.

Pagausėjęs iš liaudies kilusios inteligentijos, vis daugiau rūpinamasi liaudies švietimu, kaip svarbia nacionalinio išsivaduojamojo judėjimo dalimi, domimasi praktiniais ir teoriniais pedagogikos klausimais.

XIX a. antroje pusėje užsienyje ėmusios plisti naujos pedagogikos ir psichologijos idėjos pasiekė ir Lietuvą. Net populiariose knygelėse dėstomos I. Kanto mintys apie auklėjimą¹³⁹. Pasirodė pedagogikos klasikų veikalų: 1898 m. išleidžiama išversta į lietuvių kalbą J. H. Pestalocio knyga „Linhartas ir Gertrūda“,

¹³⁸ *Kudirka J.* Veiverių mokytojų seminarija (1866—1918), p. 16.

¹³⁹ *[Račiūnas J.]* Rodos motinoms apie auginimą žindomų kūdikių: *Sutaisyta pagal Michailovą.*— Tilžė, 1895, p. 13—14.

spaudoje rado atgarsį K. Ušinsčio ir L. Tolstojaus pedagoginės mintys. Šios idėjos turėjo įtakos ir naujai rengiamiems lietuviškiems elementoriams.

XIX a. pabaigoje išėjo naujų elementorių, parengtų vadovaujantis pažangesniais didaktikos principais ir skirtų pažangesnėms mokinių pažiūroms formuoti. Naujų elementorių autoriai turėjo daugiau pedagoginių bei metodinių pradinio mokymo žinių už XIX a. pirmos pusės ir vidurio autorius. J. Šliūpo ir L. Malinauskaitės elementorius buvo parengtas sintetiniu skiemenų metodu, A. Kriščiukaičio — sintetiniu garsų metodu, P. Višinsčio „Elementorius arba skaitymo ir rašymo mokslas“ (1905) susilaukė net 5 leidimų, buvo laikomas geriausiu, parius buvo parengtas sintetiniu garsų metodu. Juose atsiskaidoma nuobodaus daiktų aprašymo, taikomas vaizdingas pasakojimas, dedama daug iliustracijų.

Be elementorių ir įvairių skaitymo knygų, šiuo metu išleista ir skaičiavimo (aritmetikos) vadovėlių¹⁴⁰.

Liaudies nacionalinės kultūros ugdymo ir švietimo klausimus nagrinėjo ir įvairias pedagogines problemas sprendė daugelis to meto visuomenės veikėjų, publicistų, rašytojų, jaunu moklininkų. Iš jų ypač minėtini J. Basanavičius, V. Kudirka, P. Višinskis, J. Šliūpas, J. Adomaitis-Šernas.

Jonas Basanavičius (1851—1927) gimė valstiečių šeimoje. Skaityti išmoko iš daraktorių. 1873 m. baigė Marijampolės gimnaziją, o 1879 m. — Maskvos universitetą, gavo gydytojo diplomą. Anksčiau, dar gimnazijoje mokydamasis, susidomėjo nacionaliniu klausimu. Studijuodamas 1874 m. parengė elementorių „Abėcėlė arba elementorius dėl Lietuvos kaimo mergaičių“, bet išspausdinti jo nepavyko. J. Basanavičius domėjosi archeologija, istorija, tau-

¹⁴⁰ *Nėris Petras [Vileišis P.]*. Keturi svarbiausieji veikalai aritmetikos.— Tilžė, 1886.

36. P. Višinsčio „Elementoriaus“ antraštis puslapis

tosaka. Išvykęs į Bulgariją, kur 25 m. dirbo gydytoju, ėmė tyrinėti bulgarų tautos praeitį.

Dar studijuodamas J. Basanavičius pradėjo rinkti lietuvių liaudies dainas, pasakas, padavimus ir kitokią tautosaką. Per visą gyvenimą jos surinko labai daug, dalis išleista atskirais leidiniais (4 pasakų tomai, medžiaga mitologijai — 2 tomai, 1 tomas apie vėles bei velnius, 2 tomai liaudies dainų ir kt.). Šie leidiniai davė daug folklorinės medžiagos lietuviškų vadovėlių ir chrestomatijų autoriams. Be to, dažnai jie buvo svarbi mokinių namų lektūra. Drauge su kitais lietuvių kultūrinio gyvenimo veikėjais Prūsijoje ima leisti žurnalą „Aušra“ (1883—1886), kuris slapta per sieną buvo gabenamas į Lietuvą ir čia platinamas.

Parinęs „Aušrai“ moto, kad „nepažįstantieji savo istorijos žmonės visą laiką liekti vaikais“ („homines historiarum ignari semper sunt pueri“), J. Basanavičius žurnalo puslapiuose stengėsi atskleisti lietuvių tautos dvasinės kultūros lobius, norėdamas išugdyti nacionalinio pasididžiavimo jausmą. „Aušros“ programiniame straipsnyje buvo reikalaujama mokyklų gimtąja kalba, apskritai svarstyti švietimo klausimai.

1905 m. J. Basanavičius grįžo į Lietuvą. Apsigyvenęs Vilniuje, daugiausia laiko skyrė istorijos, archeologijos studijoms. Iki gyvenimo pabaigos vadovavo 1907 m. įkurtai Lietuvių mokslo draugijai.

Jonas Šliūpas (1861—1944) — liberalusis visuomenės veikėjas, publicistas, mokslo populiarintojas. 1880 m. baigė Mintaujos (Jelgavos) gimnaziją, mokėsi Maskvos ir Peterburgo universitetuose. Pasitraukęs į Prūsiją, 1884 m. redagavo „Aušrą“. Bėgdamas nuo Vokietijos žandarų persekiojimų, pasiekė JAV. Ten leido lietuviškų laikraščius ir žurnalus „Uniją“, „Lietuviškąjį balsą“, „Naują gadynę“. 1891 m. Merilende (JAV) baigė medicinos studijas ir gavo gydytojo diplomą. Laikraščiuose ir žurnaluose rašė straipsnius gamtos mokslo, jos istorijos klausimais, skleidė evoliucionistines (H. Spenserio, Eduardo Teiloro, Džono Dreiperio) idėjas. Nuo 1892 m. žurnale „Apšvieta“ ėmė populiarinti Liudvigo Biuchnerio materializmą ir 1902 m., išvertęs į lietuvių kalbą, išleido jo pagrindinį veikalą „Medžiaga ir jėga“. Be to, J. Šliūpas išvertė Piotro Kropotkino „Herbertas Spenseris“ (1904), yra parašęs daug straipsnių ir išleidęs knygų iš Lietuvos istorijos, medicinos istorijos ir apie laisvamanybę.

Švietimo klausimus J. Šliūpas gvildeno, remdamasis XIX a. pabaigos liaudies švietimo padėtimi Lietuvoje. Reikalavo mokyklos gimtąja kalba, nurodė liaudies švietimo sistemos bruožus, švietimo turinį, nagrinėjo pagrindinius didaktikos principus. Mokymą ir auklėjimą siūlė grįsti vaiko psichikos pažinimu. 1884 m. „Aušroje“ išspausdintame straipsnyje „Apie įtaisymą lietuviškų mokslaviečių“ J. Šliūpas taikė tokią Lietuvos švietimo sistemą: vaikų darželiai (lanko nuo 2 iki 6 m. vaikai), 3 m. pradinė mokykla (7—10 m.), 5 m. „vidutinė“ mokykla ir 5 m.— aukštesnioji.

Bendrojo lavinimo laikotarpis labai trumpas, nes to meto mokyklos, J. Šliūpo manymu, per ilgai atitraukiančios vaiką nuo gyvenimo. Mokytojus, jo nuomone, turėtų rengti ne mokytojų seminarijos, bet pedagoginės akademijos (institutai).

Kritikavo esamas vidurines mokyklas (gimnazijas): 1) vaikams prieinami ir suprantami dalykai neaiškinami, o į galvą kemšami nesuprantami; 2) mokoma nevykusiais metodais, vaikams mokykloje nuobodu, ir dėl to jie netenka noro mokytis; 3) mokymas prieštarauja vaiko protinės raidos prigimčiai, nes iš karto dėstomi sudėtingi ir abstraktūs dalykai; 4) mokykloje mokiniai apkraunami nereikalingomis žiniomis, kurių negalima pritaikyti praktiškai, dėl to baigę mokyklas jaunuoliai negali rasti sau vietos gyvenime; 5) mokykla neišugdo visapusiško žmogaus, nes nėra deramo santykio tarp visų žmogaus psichinių ir fizinių jėgų lavinimo; 6) nenaudingiems dalykams gimnazijoje sugaištama per daug laiko — net 8 metai.

J. Šliūpas palaikė realinę lavinimo kryptį. Jam įtakos turėjo kai kurios H. Spenserio pedagoginės idėjos, visų pirma mokymo dalykų parinkimas ir jų seka pagal reikšmę (biologija, matematika, visuomenės mokslai, moralė, menas). Labai griežtai pasisakė prieš klasikinę kalbą. Plačiau savo pedagogines pažiūras jis išdėstė knygelėje „Keli žodžiai apie auginimą“ (1886) ir leidinyje „Koks privalo būti vaikų auginimas ir auklėjimas“ (1908). Čia įdėjo ir trumpą pedagogikos istorijos apybraižą.

J. Šliūpas reikalavo atsižvelgti į vaiko savaveiksmiškumą, daug reikšmės teikė sensorinei kultūrai, ragino mokymą remti vaiko interesais, aplinkos reiškinį stebėjimu. Mokymo uždavinys — padėti vaikui apsvarstyti, suprasti ir susisteminti gautas žinias, išsiaiškinti daiktų bei reiškinų savitarpio santykius ir lavinti vaiko mąstymą. Įgydamas naujų žinių, vaikas turi išsiaiškinti, kur galima jas pritaikyti.

Didaktikos principus J. Šliūpas formulavo veikiamas J. A. Komenskio, K. Ušinskio, H. Spenserio ir kitų žymesnių pedagogų minčių: nuo atskiro prie sudėtingo, nuo neapibrėžto prie apibrėžto, nuo konkretaus prie abstraktaus, nuo tiesioginio patyrimo prie mąstymo, reikalavo laikytis biogenetinio principo.

Nors J. Šliūpą ir veikė H. Spenserio idėjos, bet ir jis, ir kiti šios krypties švietėjai, publicistai pagrindiniais filosofijos klausimais buvo tolimi pozityvizmui. J. Šliūpas, J. Adomaitis-Sernas ir kt. pasisakė prieš religijos mokymą mokyklose, reikalavo visuotinio mokymo gimtąja kalba, sąlygų liaudžiai šviesti; jas sudaryti turi patys darbo žmonės savo jėgomis.

Vincas Kudirka (1858—1899), kilęs iš valstiečių, Varšuvos universitete gavo gydytojo diplomą ir gyveno Suvalkijoje. Įžymus lietuvių nacionalinio judėjimo liberaliosios srovės ideologas, talentingas publicistas, poetas ir beletristas satyrikas.

V. Kudirka pasisakė už mokyklą gimtąja kalba, tvirtino, kad carinėse mokyklose vyraujanti auklėjimo dvasia žaloja vaikų są-

monę. Jau pradinę mokyklą baigusieji gėdydavosi lietuviškai kalbančių savo tėvų, šalindavosi jų, vengdavo fizinio darbo. „Kiekvienas mokytojas įkvepia savo dvasią mokintiniams“¹⁴¹, — rašė V. Kudirka. Todėl jis reikalavo demokratine dvasia parengtų mokytojų, kurie gerbtų mokinių gimtąją kalbą, būtų kantresni, švelnesni vaikams ir neveiktų prieš mokinius iš keršto. Anot jo, „jokia sviete pedagogika neliepia, idant pagieža stotūsi įrankiu pabaudimo mokintinių“¹⁴². V. Kudirka demaskavo caro valdžios sumanymą per mokyklą vykdyti nutautinimo politiką ir auklėti jaunimą nuolankiais caro tarnais. Nepasitikėdamas valdine mokykla, ragino mokyti vaikus slaptosiose.

Daug atsilikusių valstiečių ir dvasininkų reiškė nuomonę, kad vaikams užtenka gimnazijos 4 klasių mokslo, nes su tokiu išsilavinimu galima įstoti į kunigų seminariją. V. Kudirka skatino siekti vidurinio ir aukštojo mokslo, nesitenkinti vien pradinio bei pirmomis gimnazijos klasėmis. Šiuo klausimu jam teko kovoti su caro švietimo politika ir polemizuoti su lietuvių buržuazijos dešiniuoju sparnu. Jis agitavo mokyti ir mergaites. Apskritai ragino mokyti amatų, kad būtų galima rasti darbo miestuose. V. Kudirka vienas pirmųjų Lietuvoje iškėlė sumanymą steigti specialiąsias kurčiųjų ir nebylių mokyklas, ragino rengti jiems mokymo priemones, kėlė liaudies meno auklėjimą reikšmę. Būdamas pats gabus muzikas (yra išleidęs 2 dainų ir šiaip muzikos pjesių rinkinius), propagavo muzikos meną. Ragino rašyti gerus vadovėlius, žodynus, gramatikas, pats parašė „Rašybos pagrindus“¹⁴³, poezijos teorijos bruožus „Tiesos eilėms rašyti“¹⁴⁴, daug pasidarbavo, vienodindamas lietuvišką raišą. Jį V. Kudirka gynė ne tiek tradicija, kiek psichologijos ir higienos argumentais: lotyniškame alfabete didžiausia pusiausvyra tarp tiesių ir lenktų elementų, skaitant akies nevargina lėtas plonų brūkšnių perėjimas į storus¹⁴⁵.

V. Kudirka pasisakė prieš scholastinius mokymo metodus. Skaityti mokyti jis siūlė analitiniu-sintetiniu metodu. Be to, ragino jungti skaitymo ir rašymo mokymą. Teigė, jog mokant reikia atsizvelgti į vaiko psichologiją, jo interesus. Ypač svarbus pradinis mokymo etapas, „kada vaikas pirmą kartą ima miklinti savo galvą...“¹⁴⁶ Skaitiniai turi būti lengvi, patrauklūs, turinigi, vaiko mėgstami. V. Kudirka reikalavo, kad pirmosios knygos išmokyti vaikus lengvai ir sąmoningai „skaityti, rašyti ir mįslyti“¹⁴⁷, parengtų juos gyvenimui. Vaikų skaitinių knygų žodžiai turi būti suprantami. Pirmą sąlyga — kalbos tikslumas, antra — laikytis bendrinės kalbos normų. Turint galvoje, kad tuo laiku

¹⁴¹ Kudirka V. Raštai, t. 2, p. 53.

¹⁴² Ten pat, p. 155.

¹⁴³ Statrašos ramsčiai, 1890.— Rankraštis.— VUB, E 333.

¹⁴⁴ Kudirka V. Raštai, t. 3, p. 53—67.

¹⁴⁵ Ten pat, p. 73.

¹⁴⁶ Ten pat, p. 3.

¹⁴⁷ Ten pat, p. 4.

bendrinė lietuvių kalba dar nebuvo nusistovėjusi, tai svarbus reikalavimas. Trečias dalykas, kurio reikalavo V. Kudirka,— neprimityvinti vaiko kalbos¹⁴⁸.

V. Kudirka rašė eilėraščius, satyras, vertė literatūros klasikų (Frydrichą Silerį, Džordžą Baironą, Adomą Mickevičių). Jo parašytos pasakėčios „Vilkas ir lapė“, „Vilkas ir ėriukas“ ir kt. įėjo į vaikų skaitinių knygų ir chrestomatijas.

Juozas Adomaitis-Sernas (1859—1922) parašė daug populiarių knygų iš fizikos, meteorologijos, geologijos, geografijos, biologijos, higienos, etnografijos, istorijos ir kitų visuomenės mokslų. Jo veikalai sudarė savotišką populiarią sistemingą savišvietos bibliotekėlę. Tačiau jie eklektiški. Šalia materialistinių minčių juose nekritiškai dėstomi ir idealistinės filosofijos, pvz., kantizmo, teiginiai. Visatos ir žmogaus atsiradimą bei raidą jis aiškina mechanistinio materializmo požiūriu. Norėdamas atskleisti psichikos atsiradimo materialistines prielaidas, J. Adomaitis remiasi biologija ir etnologija ir įrodo, kad gyvas organizmas ir jo psichika plėtojasi, taikydami prie aplinkos. Jis pirmas iš lietuvių periodizavo žmogaus psichikos raidą, jos neužbaigė vadinamuoju progresyviu ciklu, t. y. jaunyste, bet pasekė tolesnę dinamiką iki žilos senatvės.

J. Adomaičio pedagoginės ir psichologinės pažiūros labiausiai atsispindi knygose „Higiena“ (1897), „Etnologija arba mokslas apie žemės tautas“ (1903). Pastarojoje yra plati auklėjimo istorijos apybraiža, parašyta veikiant žymiam XIX a. prancūzų evoliucionistui Šarliui Leturnui.

Kritikuodamas senąją mokyklą, J. Adomaitis-Sernas nurodė naujesnius mokymo metodus, pagrįstus vaiko psichologija, siūlė pertvarkyti pradinę mokyklą. Reikalavo, kad mokykla rengtų ne fanatikus, vergus, valdininkų įrankius, bet stiprius fiziškai, išsilavinusius ir išauklėtus, tvirtų įsitikinimų, atkaklaus būdo, energingus, visapusiškai protiška išlavintus žmones¹⁴⁹. J. Adomaičio manymu, buržuazinės visuomenės socialinė santvarka varžo šiuos „ideališkų siekimus“, dėl to ir auklėjimo pamatas klaidingas. Todėl nenuostabu, kad visur ugdomas vaikų individualizmas, egoizmas, pinigų vaikymasis, išnaudojant kitus. Moralinio auklėjimo tikslus J. Adomaitis kėlė, remdamasis to meto socialinių santykių kritika, išplaukiančia iš jo liberalinių švietėjiškų pažiūrų.

Apskritai XIX a. antros pusės Lietuvoje vis plačiau sklido pažangios pedagoginės mintys, tačiau dažnai jos būdavo susipynusios su religinėmis pažiūromis, o teorija ribojama buržuazinės liberaliosios ideologijos.

¹⁴⁸ Auryla V. Lietuvių vaikų literatūra.— V., 1967, p. 123.

¹⁴⁹ Sernas [Adomaitis J.]. Etnologija.— Chicago, 1903, p. 657.

VI. MOKYKLA IR PEDAGOGINĖ MINTIS IMPERIALIZMO IR BURŽUAZINIŲ DEMOKRATINIŲ REVOLIUCIJŲ LAIKOTARPIU

(XX a. pradžia—1917 m.)

1. MOKYKLA 1905—1914 METAIS

1.1. Mokykla ir 1905—1907 m. revoliucija

XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje kapitalizmas Rusijos imperijoje peraugo į imperializmo stadiją. „Naujosios kapitalistinės išnaudojimo formos kartu su patvaldine-dvarininkine santvarka buvo visokios priespaudos ir sunkaus darbo žmonių išnaudojimo šaltinis. Darbininkai ir valstiečiai, plačiosios liaudies masės vilko kapitalistų ir dvarininkų jungą, kentėjo dėl politinio beteisiškumo ir policinio patvaldystės savavaliavimo; nerusų tautoms teko dar pakelti žeminančius nacionalinius persekiojimus. Dėl viso to šalyje aštrėjo ir gilėjo socialiniai prieštaravimai“¹.

Prasidėjo naujas lietuvių liaudies kovos etapas. XX a. pradžioje aktyvėjant darbininkų judėjimui, Lietuvoje vis plačiau plito marksizmo-leninizmo idėjos. Revoliucinė ir pažangioji literatūra darė kaskart didesnę poveikį ne tik liaudžiai, bet ir pažangiajai inteligentijai bei mokykliniam jaunimui. Aktyvėjo plačiųjų liaudies sluoksnių kova prieš nacionalinę priespaudą, dėl lietuviškos spaudos, mokyklų gimtąja kalba.

Revoliucinis pakilimas ir stiprėjantis nacionalinis išsivadujamasis judėjimas baugino carizmą, kapitalistus ir dvarininkus. Carizmas ypač bijojo, kad „mokslas nebūtų susietas su darbo žmonėmis!“² — rašė V. Leninas. Mokyklų vadovybė sustiprino mokomojo-auklėjamojo darbo kontrolę, buvo padidintas mokyklų inspektorių skaičius ir išplėtos jų teisės. Griežčiausiai persekiojamos į mokyklą besiskverbiančios pažangios idėjos. Lietuvoje, skirtingai negu daugelyje kitų Rusijos gubernijų, mokyklos buvo sutelktos valdžios rankose. XX a. pradžioje Kauno gubernijoje 75%, o Suvalkų gubernijoje apie 90% visų mokyklų priklausė Liaudies švietimo ministerijai³.

Tačiau valdinių mokyklų Lietuvoje buvo labai mažai. Oficialiais duomenimis⁴, XX a. pradžioje Vilniaus gubernijoje viena mokykla teko 1736 gyventojams ir 36,1 kv. varsto, Kauno gubernijoje — net 3845 gyventojams ir 81,7 kv. varsto, Suvalkų guber-

nijoje — 2700 gyventojų ir 48,1 kv. varsto, nors valstiečiai nuolat prašė Vilniaus švietimo apygardos globėją įsteigti jų vaikams pradinių mokyklų. Antai Zarasų apskrities Antazavės valsčiaus valstiečiai reikalavo Antazavėje įkurti valstybės išlaikomą dviklasę mokyklą su dėstomąja lietuvių kalba⁵. Šiaulių apskrities Viekšnių valsčiaus Mažeikių miestelio ir gretimų kaimų gyventojai tuomet rašė, kad jie, apie tūkstantį lietuvių, neturį nė vienos mokyklos, kurioje jų vaikai galėtų mokytis gimtąja kalba⁶. Tačiau į tokius valstiečių reikalavimus nebuvo kreipiamas dėmesio.

Kadangi mokyklų tinklas buvo toks retas, daugumos valstiečių vaikai negalėjo lankyti mokyklos jau vien dėl to, kad kiekvieną dieną jiems reikėdavo eiti net keliolika kilometrų. 1903 m. Vilniaus gubernijoje iš 223,7 tūkst. mokyklinio amžiaus vaikų oficialiosiose mokyklose mokėsi tik 19,8 tūkst. (8,8%) vaikų, Kauno gubernijoje iš 157,1 tūkst. — tik 15,8 tūkst. (10%)⁷. Suvalkų gubernijos valdinėse mokyklose mokėsi 9,9% mokyklinio amžiaus vaikų⁸. Vidurines mokyklas lankė dar mažiau jaunimo. Kauno gubernija valdinių ir pradinių, ir vidurinių mokyklų skaičiumi užėmė vieną paskutinių vietų Rusijos imperijos europinėje dalyje. Tačiau, lyginant su kitų Rusijos imperijos gubernijų gyventojais, gyventojai buvo gana raštingi. Čia didelį vaidmenį suvaidino slaptosios mokyklos ir slaptas vaikų mokymas namuose. Kartais mokyklą lankyti pradėdavo 30—40 mokinių, o baigdavo tik 3—4⁹. Tokio didelio nubyrėjimo priežastis buvo ne tik dideli atstumai iki mokyklos, bet ir labai sunkios darbo žmonių gyvenimo sąlygos. Daugelis tėvų negalėjo aprūpinti vaikų drabužiais, avalyne ir mokymo priemonėmis. Tačiau bene pagrindinė menko lankomumo priežastis buvo liaudies priešinimasis carizmo vykdomai nutautinimo politikai. Lietuvos valstiečiai dažnai sąmoningai neleisdavo vaikų į valdines mokyklas arba atsiimdavo šiek tiek pramokusių skaityti bei rašyti.

XX a. pradžioje švietimo sistemoje kokių nors esminių pasikeitimų neįvyko. Tikslai caro vyriausybė visaip skatino Lietuvoje steigti cerkvinės parapines mokyklas, kurios iš tikrųjų buvo ideologinė valdžios atrama. Jose jaunimo protas ypač nuodytas religiniu ir reakciniu tvaiku. Vis dėlto Lietuvoje šios mokyklos steigtos labai sunkiai, nes valstiečiai jas visaip boikotavo. Jeigu caro vyriausybė kai kurias ir atidarydavo, tai jos būdavo beveik tuščios ir reikėdavo vėl uždaryti.

⁵ CVIA, f. 567, ap. 12, b. 153, l. 625.

⁶ Ten pat, b. 7598, l. 1 (Viekšnių vls. lietuvių 1905.X.20 prašymo liaudies švietimo ministrui nuorašas).

⁷ ОУВУО за 1903 г.— Вильна, 1905, разд. 3, с. 55.

⁸ Radziszewski H. Statystyka szkolnictwa początkowego.— Warszawa, 1908, s. 18.

⁹ Biliūnas J. Mokykla Lietuvoje.— Vilniaus žinios, 1905, liepos 26 (rugpjūčio 8), Nr. 180.

¹ Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraiža.— V., 1971, t. 1, p. 123.
² Leninas V. Ką galvoja mūsų ministrai? — Pilnas raštų rinkinys. V., 1976, t. 2, p. 78.

³ Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи.— Одесса, 1907, вып. 6, с. XVII, XIX.

⁴ Ежегодник России 1904—1905 гг.— Спб., 1905, с. 134; 1905—1906.— Спб., 1906, с. 472—473.

37. V. Mickevičius-Kapsukas

Pradinėse mokyklose dažniausiai mokėsi valstiečių vaikai (86%)¹⁰, o vidurinėse, kaip ir XIX a., daugumą mokinių sudarė bajorų, valdininkų bei miesto buržuazijos vaikai. Siek tiek daugiau valstiečių vaikų mokėsi Marijampolės ir Šiaulių gimnazijose bei Veiverių mokytojų seminarijoje. Darbo žmonių vaikams vidurinės mokyklos buvo neprieinamos dėl didelių mokesčių už mokslą ir dėl to, kad caro valdžia visai trukdė žemesnių luomų vaikams stoti į jas.

Pradinėms mokykloms išlaikyti vyriausybė beveik neskyrė lėšų. Ši našta ir toliau slėgė valstiečių pečius. Ir taip apkrauti įvairiais mokesčiais, jie neturėjo iš ko duoti lėšų pradinėms mokykloms statyti, ir, be to, daugiau rūpinosi slaptųjų veikimu. Pvz., vien

Kauno gubernijoje daugumai (apie 90%) pradinių mokyklų reikėjo naujų pastatų arba kapitalinio remonto¹¹. Daugeliui trūko būtiniausių mokymo priemonių, pagalbinio inventoriaus ir kt. Tai rodo, kad mokyklų administracija nesirūpino Lietuvos pradinių mokyklų materialine baze. Siek tiek geriau buvo aprūpintos vidurinės mokyklos, nes čia daugiausia mokėsi privilegijuotų ir turtingų visuomenės sluoksnių vaikai. Joms išlaikyti vyriausybė skyrė lėšų iš valstybės biudžeto.

Kaip ir XIX a. antroje pusėje, Lietuvos mokyklose viešpatavo griežtas režimas. Mokiniam buvo draudžiama lankyti teatrus, bibliotekas ir kt. Mokykloje mokinių saviveiklinė iniciatyva — spektaklių, vakarų, susirinkimų organizavimas — buvo nepageidautina, nors tai ir neturėtų nieko bendra su politika. Už mažiausią mokyklos drausmės pažeidimą mokiniai buvo griežtai baudžiami. 1902 m. Šiaulių mergaičių gimnazijos 4 mokinėms elgesio pažymys buvo sumažintas iki 3 už tai, kad jos su tėvais dalyvavo vakarėlyje¹². 1903 m. ketvirtadalis Vilniaus švietimo apygardos

¹⁰ ОУВУО за 1902 г.— Вильна, 1904, разд. 3, с. 59.

¹¹ Горбачик С. Очерки истории начального образования в Ковенской губернии.— Ковна, 1903, с. 78—85.

¹² CVIA, f. 567, ap. 12, b. 3339, l. 7 (Šiaulių mergaičių gimnazijos 1902.XI.8 pedagogų tarybos protokolo nuorašas).

Nutarimai

Kauno, Suvalkų ir Vilniaus gubernijos kaimo darbininkų ir valstiečių susirinkimo, sukviesto Lietuvos Socialdemokratų Partijos 23 lapkričio Vilniuje.

Perkatus dabartinį Rusų valstybės ir Lietuvos padėjimą, susirinkimas, sukviestas Lietuvos Socialdemokratų Partijos 23 lapkričio, nutarė:

8. Mokykla.

Vaikų mokymo priežiną ir paties mokslo sutaisymą pagal vietinių žmonių reikalavimą visuotinas valstiečių susirinkimas paveda valstiečių komitetui, į kurį tuomet įeina ir mokytojai.

Valstiečių komitetas rūpinasi įkurti valstiečių tiek mokyklų, kad visi valstiečių vaikai, berniukai ir mergaitės, galėtų bent pradėdamąjį mokslą įgyti. Mokslas turi būti sietiškasis ir dykai duodamas. Būtiniam turi būti suteikiama pašalpa knygomis ir kitokiais mokslui reikalingais daiktai. Visos mokyklos ir mokytojai turi būti užtikinti iš valstiečių pinigų.

Mažesnę tautos gauna mokykloms pinigų pagal savo skaitlius.

38. Lietuvos socialdemokratų partijos sušaukto žemės ūkio darbininkų ir valstiečių susirinkimo Vilniuje 1905.XII.5 „Nutarimai“ dėl mokyklos

nubaustų mokinių laikyta mokyklos karceryje¹³. Todėl augo mokinių ir apskritai pažangiosios visuomenės nepasitenkinimas mokyklomis ir per jas vykdoma caro valdžios politika. Ši nepasitenkinimo banga ypač išsiliejo 1905—1907 m. revoliucijos išvakarėse ir per pačią revoliuciją.

Lietuvių liaudies kova prieš nacionalinę spaudą, už gimtosios kalbos įvedimą mokyklose, už visuotinį, demokratinį švietimą per revoliuciją įgavo platų užmojį. Ji glaudžiai siejosi su darbininkų ir darbo valstiečių kova prieš caro patvaldystę, prieš kapitalistų ir dvarininkų spaudą ir išnaudojimą. Darbininkai ir pažangūs valstiečiai suprato, kad, nenuvertus caro valdžios, nebūs galima panaikinti ir nacionalinės spaudos, pasiekti tikros liaudiškos, demokratinės nacionalinės kultūros. Todėl kova už liaudies švietimo pertvarkymą buvo sudėtinė bendros revoliucinės kovos dalis.

Programiniai darbo žmonių švietimo reikalavimai buvo suformuluoti 1903 m. RSDDP II suvažiavime. 1905—1907 m. jie tapo kovos programa, revoliuciniu būdu pertvarkant švietimą.

Nemažą poveikį liaudies judėjimui, taip pat ir švietimui darė LSDP: ji leido laikraščius, atsišaukimus ir organizavo atvirus mitingus, panaudojo masinius valstiečių susirinkimus.

¹³ ОУВУО за 1903 г., с. 32.

1905—1907 m. revoliuciniai socialdemokratai kvietė darbininkus ir valstiečius nelaukti iš caro žadamų „malonių“, netikėti jo pažadais, bet patiems revoliuciniu būdu naikinti carinę švietimo sistemą: kurti naujas mokyklas, šalinti reakcingus mokytojus ir jų vietoje skirti kovojančius už liaudies interesus, panaikinti tikybos dėstymą mokyklose, policinį-biurokratinį režimą ir kt. Kai kurių valsčių socialdemokratų organizacijos buvo labai aktyvios. Joms padėjo ir miesto darbininkai, aukštesnių klasių moksleiviai bei studentai. Antai Troškūnų valsčiuje ir jo apylinkėse drauge su vietinės LSDP organizacijos nariais veikė ir atsijęs LSDP narys Pranas Mažylis. Kamajų, Rokiškio, Dusetų, Užpalių apylinkėse dirbo Jurgis Smolskis, Jonas Kaškaitis (Kaškevičius), Užnemunėje — Juozas Kačergis, Viktoras Vitkauskas ir kt. Tarp aktyvių valstiečių organizatorių buvo nemažai iš Peterburgo, Tartu, Varšuvos ir kitų miestų atvykusių studentų bei moksleivių. Pažymėtini studentai Ignas Jonynas (Simne), Antanas Didžiulis (Andrioniškyje) ir daugelis kitų¹⁴.

Revoliuciniai socialdemokratai nuolat aiškino darbo žmonėms, jog neužtenka kovoti vien tik už tai, kad būtų paskelbtas visuotinio, privalomo mokymo įstatymas, bet reikia stengtis sudaryti sąlygas jam įvesti. V. Kapsukas straipsnyje „Vaikų darbas ir visuotinis mokymas“ rašė, jog bolševikai reikalauja privalomo visuotinio mokymo, bet kartu ir sąlygų, kurios turi būti sudarytos „...beturčių vaikams. Tiktai tuomet tas visuotinis priverstinis mokymas atneš mums pageidaujamus vaisius. To turime reikauti ir mes Lietuvoj“¹⁵.

Revoliuciniams socialdemokratams raginant, plito masinis reikalavimas įvesti pasaulietinį mokymą gimtąja kalba, suteikti nemokamą, privalomą visuotinį profesinį abiejų lyčių vaikų iki 16 m. lavinimą valstybės lėšomis, teisę į mokslą visiems vaikams, nepaisant jų lyties, tautybės, kilmės, tikybos, aprūpinti neturtinius vaikus maistu, drabužiais, mokymo priemonėmis. Siekta laisvai pasirinkti norimą mokytoją, kuris tenkintų liaudies keliamus švietimo reikalavimus¹⁶.

Zemės ūkio darbininkai ir mažžemiai valstiečiai reikalavo iš dvarininkų steigti mokyklas, kuriose kumečių vaikai galėtų nemokamai mokytis skaityti, rašyti ir skaičiuoti, įvairių kultūros įstaigų: bibliotekų prie fabriku, darbininkų klubų, paskaitų, suaugusiųjų vakarinių bei sekmadieninių mokyklų, kursų ir kt.¹⁷

Pažangiosios inteligentijos remiami valstiečiai kėlė klausimą, kad reikia kurti įvairių specializuotų bei aukštesnio tipo mokyk-

¹⁴ Tyla A. 1905 metų revoliucija Lietuvos kaime.— V., 1968, p. 87, 88.

¹⁵ Kapsukas V. Raštai.— V., 1961, t. 3, p. 297.

¹⁶ Революция 1905—1907 гг. в Литве: Документы и материалы.— Вильнюс, 1961, с. 357—361.

¹⁷ M [Matulaitis S.]. Kokios mokyklos mums reikalingos.— Naujoji gaidė, 1906, lapkričio 23 (5), Nr. 27, p. 419—421.

lų: amatų, technikos, žemės ūkio ir kt. Veiverių, Gudelių, Garliavos, Maldučionių ir kitų valsčių peticijose buvo reikalaujama atkurti senąjį Vilniaus universitetą arba įsteigti kitą aukštąją mokyklą, kurioje būtų lietuvių kalbos katedra¹⁸.

Darbininkų klasės revoliucinė kova ir jos liaudies švietimo reikalavimai, socialdemokratų organizacijų aiškinamasis darbas bei veikla skatino kovoti ir valstiečius, ypač 1905 m. pabaigoje. Lietuvos valstiečiai pradėjo naikinti carinę administracijos bei policijos aparatą, revoliuciniu būdu valsčiuose įvesti demokratinę tvarką. Liaudies išrinkti pareigūnai, valsčių valdybos arba valstiečių komitetai pradėjo veikti kaip demokratinė valdžia. Be kitų reikalų, ėmėsi reorganizuoti mokyklas, įvesti jose mokymą gimtąja kalba¹⁹. Valstiečiai naikino mokyklose caro portretus, herbus, carą ir pravoslavų bažnyčių aukštinančias knygas, šalino caro valdžios statytinius — reakcingus mokytojus.

Įvairių gubernijų valstiečiai kiek kitaip kovojo už mokyklos sudemokratinimą. Užnemunėje, kur pradinių mokyklų mokytojais dirbo daugiausia Veiverių mokytojų seminariją baigę lietuviai, valstiečiai reikalavo mokytis lietuvių kalba, o mokytojų iš mokyklų nevarė. Bet čia 43 pradinėse mokyklose buvo sunaikinti caro portretai ir senosios iškabos, 46 valdinės pradinės mokyklos uždarytos²⁰.

Vilniaus ir Kauno gubernijų mokyklos demokratiškai buvo pertvarkomos, visų pirma šalinant šovinistus ir reakcingus mokytojus, ištikimai tarnavusius caro valdžiai. Siekdami, kad mokyklose būtų mokoma gimtąja kalba, valstiečiai reikalavo, jog nesugebantys vaikų mokytis šia kalba mokytojai išeitų iš mokyklų. 1905 m. rudenį iki gruodžio vidurio Kauno gubernijoje uždaryta apie 118 valdinių pradinių mokyklų — beveik pusė gubernijos mokyklų²¹. Uždarius jas, be darbo liko apie 170 mokytojų. 1905 m. gruodžio mėn. susirinkę Kaune (maždaug 150) ir Telšiuose (apie 20) jie prašė mokyklų vadovybę perkelti dirbti į kitas gubernijas²².

Pašalinti valdžios paskirtus mokytojus ar uždaryti mokyklas nebuvo galutinis valstiečių tikslas. Tuo tebuvo ruošiamas kelias toliau demokratinti mokyklas. Atleisdami mokytojus, valstiečiai visada pabrėždavo norį tokių, kurie mokytų jų vaikus gimtąja kalba, dirbtų pagal jų interesus ir pageidavimus²³. Nauji mokytojai buvo išrinkti: Obeliuose — L. Vienažindytė, Kupiškyje —

¹⁸ Tyla A. 1905 metų revoliucija Lietuvos kaime, p. 122.

¹⁹ Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraiža, t. 1, p. 174.

²⁰ Tyla A. 1905 metų revoliucija Lietuvos kaime, p. 126.

²¹ CVIA, f. 567, ap. 12, b. 153, l. 328—343 (Kauno gubernijos liaudies mokyklų direkcijos 1906.I.5 pranešimas Vilniaus švietimo apygardos globėjui ir uždarytų mokyklų sąrašas).

²² Žukauskas K. Iš Lietuvos mokyklos istorijos 1905—1907.— K., 1960, p. 28.

²³ Tyla A. 1905 metų revoliucija Lietuvos kaime, p. 127.

P. Petrulis, Kuršėnuose — K. Mackevičius, Dusetose — J. Kaškevičius, Antalieptėje — M. Neikėnas²⁴.

Valstiečių skirti mokytojai pradėjo dirbti Ukmergės, Šiaulių, Marijampolės ir kitose apskrityse. Lietuvių kalba dėstomosiomis liaudies mokyklomis valstiečiai ėmė labiau rūpintis. Prie jų buvo steigiamos lietuviškų knygų bibliotekėlės, prieinamos ne tik mokiniais, bet ir suaugusiems. Valstiečių sueigoose tam reikalui buvo duodama lėšų. Kai kuriuose miestuose (pvz., Panevėžyje) imtos organizuoti komisijos liaudies švietimo reikalams tvarkyti.

Be naujai steigiamų mokyklų ir reorganizuotųjų, kai kur legalizavosi slaptosios lietuviškos mokyklos. Antai Panevėžio apskrityje Kupreliškio valsčiuje buvusi slaptoji mokykla nuo 1905 m. lapkričio mėn. perėjo į likviduotos valdinės patalpas²⁵. Joje vaikus gimtąja kalba mokė valstiečių išrinktas mokytojas Paliukas. Šeštadieniais ir sekmadieniais jis kviesdavosi į mokyklą valstiečius, skaitydavo jiems pažangius laikraščius, įvairias paskaitas. Revoliucijos metais Kauno gubernijoje dirbo apie 70 lietuvių mokytojų.

Pažangesni senieji mokytojai patys pripažino, kad Lietuvos liaudies kova už mokyklą gimtąja kalba yra visiškai teisinga ir pagrįsta. 1905 m. gruodžio 19–20 (6–7) d. Kaune susirinkę rusų mokytojai priėmė tokią rezoliuciją: „Bendras mokytojų susirinkimas visiškai prijaučia lietuvių nacionaliniam kultūriniam judėjimui ir laiko jį pažangiu išsivaduojamuoju judėjimu“²⁶.

Lietuvių liberalioji buržuazija rėmė kai kuriuos liaudies demokratinius švietimo reikalavimus — lietuvių kalbos teisių, lietuviškų mokyklų steigimo, — bet iš esmės stengėsi atitraukti darbininkus ir valstiečius nuo kovos prieš caro valdžią ir dvarininkus, panaudoti ją savo klasiniams interesams. Ji stengėsi įtikinti lietuvių tautą, jog caro administracijai pakanka prašymų, kad reformomis būtų patenkinti švietimo reikalavimai. Šią propagandą lietuvių buržuazija ypač sustiprino po 1905 m. spalio 30 (17) d. caro manifesto.

Norėdama išardyti nuolat augantį revoliucinį lietuvių ir rusų tautų bendravimą, lietuvių buržuazija stengėsi kovą už liaudies švietimo demokratinį pertvarkymą paversti visų rusų mokytojų išvairymu, neatsižvelgiant nė į jų pažangias pažiūras, anticarinį nusistatymą. Be to, suprasdami rusų kalbos reikšmę politiniame, ekonominiame ir kultūriniame gyvenime, revoliucijos dalyviai reikalavo, kad šalia gimtosios mokyklose būtų dėstoma ir rusų kalba. Antai 1905 m. Kaune susirinkę rusų mokytojai konstatavo, kad „Lietuvos valstiečiai nepriešiški rusams, puikiai supranta, jog reikia mokėti valstybinę rusų kalbą, ir tai pareiškia“²⁷.

²⁴ Ten pat, p. 129.

²⁵ CVIA, f. 567, ap. 12, b. 7567, l. 28 (Vilniaus švietimo apygardos globėjo 1905.XI.12 pranešimas Vilniaus generalgubernatoriui).

²⁶ ПІККГ на 1907 год.— Ковна, 1907, отд. 4, с. 67.

²⁷ CVIA, f. 567, ap. 12, b. 153, l. 398 (Kauno gubernijos liaudies mokyklų direkcijos mokyklų tarybos 1906.I.7 posėdžio protokolas).

Buržuaziją aktyviai palaikė ir katalikų dvasininkija, tikėdamasi padidinti savo įtaką mokykliniam jaunimui.

1905—1907 m. revoliucija stipriai veikė mokytojus. Į kovą už naują mokyklą stėjo pažangūs visos Rusijos imperijos mokytojai. Revoliuciniam mokytojų bei moksleivių judėjimui Lietuvoje vadovavo RSDDP Šiaurės vakarų komitetas, RSDDP Vilniaus grupė bei LSDP. Ypatingą dėmesį bolševikai skyrė liaudies mokytojams. V. Leninas dar 1899 m. partijos programos projekte nurodė, kad „nereikia pamiršti ir kaimo inteligentijos, pvz., liaudies mokytojų, kurie yra taip prislėgti, ir materialiai, ir dvasiškai, kurie taip iš arti stebi ir patys jaučia liaudies beteisiškumą bei priespaudą, jog yra visiškai neabejotina, kad (judėjimui toliau augant) vis daugiau jų simpatizuoja socialdemokratizmui“²⁸. Revoliucijos laikotarpiu socialdemokratinės organizacijos sustiprino darbą tarp liaudies mokytojų. Svarbiausias uždavinys buvo kelti politinį jų sąmoningumą, kad jie suprastų darbininkų klasės vaidmenį išsivaduojamuoju kovoje, taip pat rastų savo vietą proletariato ir valstiečių kovoje prieš caro valdžią. Tuo labai rūpinosi ir V. Kapsukas, Zigmas Angarietis bei kiti Lietuvos revoliuciniai socialdemokratų. V. Kapsukas laikraštyje „Žarija“ rašė, jog „reikia didesnę atydą atkreipti į Veiverių ir Panevėžio mokytojų seminarijas, ir tikrai tas darbas nepasiliks bergėdžias. Juo labiau galime laukti mes prisidėjimo prie mūsų pradedamųjų mokyklų mokytojų, kad ir šiaip jų padėjimas yra labai panašus į darbininkų padėjimą“²⁹.

1905—1907 m. įvykiuose aktyviai dalyvavo plačiai žinomi mokytojai Edvardas Tiškus, Aleksandras Jakševičius, J. Kaškevičius, J. Ongirskis, E. Matusevičius, Ivanas Kosiakas, Kauno mokytoja bolševikė Liubovė Katašiova³⁰, Konstantinas Baraškovas, Jonas Kraucevičius (Latvijos socialdemokratų partijos narys), Juozas Augustinavičius ir daugelis kitų. Kauno gubernatorius Vilniaus švietimo apygardos globėjui pranešė, kad liaudies mokytojas J. Kraucevičius glaudžiai bendradarbiauja su valstiečių jaunimu, kalbasi su juo politinėmis temomis. Jis sudarė iš vietos mokytojų revoliucinę organizaciją, laiko save ateistu, socialdemokratu ir aiškina valstiečiams, kad „dievo nėra, o caro nereikia“³¹.

Aktyviai prieš caro valdžią pasisakydavo, reikalavo pertvarkyti mokyklą ir kai kurie vidurinių mokyklų mokytojai. Panevėžio realinės mokyklos mokytojas J. Augustinavičius drąsiai kalbėdavo darbininkų ir moksleivių mitinguose, ragindamas juos neklausyti valdžios ir veikti nauja dvasia. Vilniaus prekybos mo-

²⁸ Leninas V. Mūsų partijos programos projektas.— Pilnas raštų rinkinys. V., 1977, t. 4, p. 228.

²⁹ Kapsukas V. Raštai, t. 3, p. 358—359.

³⁰ Revoliucinis judėjimas Lietuvoje.— V., 1957, p. 39, 126, 874, 890; Ty-la A. 1905 metų revoliucija Lietuvos kaime, p. 129; Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraiža, t. 1, p. 205.

³¹ CVIA, f. 567, ap. 12, b. 3, l. 21.

kyklos mokytojas K. Baraškovas, Vilniaus saugumo (ochrankos) skyriaus viršininko žiniomis, mokinių susirinkimuose pasisakydavo prieš caro valdžią, rengdavo ateistinius pokalbius. Mokinių tėvams aiškino, kad jų vaikai žinių turi semtis ne tik mokykloje, bet ir savišvietos būreliuose, skaitydami nelegalią literatūrą. Jis buvo ir streikų komiteto narys³².

Revoliucijos metu lietuvių mokytojai, dirbę kitose Rusijos imperijos gubernijose, ypač Lenkijoje, pradėjo grįžti į gimtąjį kraštą, užmezgė glaudžius ryšius su savo liaudimi, Vilniuje, Kaune, Marijampolėje, Šiauliuose organizavo slaptus susirinkimus. Juose tarėsi dėl kovos už lietuviškas mokyklas, gimtosios kalbos ir literatūros mokymo ir kt. Plečiantis šiai kovai, mokytojai pradėjo jungtis į sąjungas. Nelegaliai buvo įsteigta Lietuvių mokytojų sąjunga (LMS), tapusi viena gausnesnių ir veiklesnių to meto mokytojų organizacijų. Steigiamasis suvažiavimas įvyko 1905 m. rugpjūčio 12 (liepos 30) d. Vilniuje. Dalyvavo apie 30–40 delegatų. Suvažiavimas išrinko LMS centrinį biurą ir priėmė sąjungos įstatus. Svarbiausiu uždaviniu LMS laikė kovą už esminį Lietuvos švietimo reorganizavimą.

LMS siekė steigti lietuviškas pradines ir vidurines mokyklas, kuriose būtų mokoma gimtąja kalba, atkurti Vilniaus universitetą, sutvarkyti mokyklų tinklą taip, jog, baigus žemesnę mokyklą, būtų galima mokytis aukštesnėje. LMS savo programoje numatė mokyklos valdymą perduoti mokslo įstaigoms ir vietinėms savivaldybėms, kuriose ir mokytojai turėtų savo atstovų. Buvo punktas ir dėl kovos už politinį Lietuvos išsilaisvinimą (autonomiją). Programa įpareigojo sąjungos narius diskredituoti esamą mokyklą ir reakcinę caro švietimo politiką.

Mokytojų reikalams suvažiavimas nutarė steigti knygynus, prumeruoti pažangiąją spaudą, organizuoti mokytojų savišvietos būrelius, skaityti jiems įvairias paskaitas, organizuoti juridinę pagalbą, šelpti netekusius darbo už visuomeninę veiklą, steigti draugų garbės teismą ir kt.³³

1905 m. gruodžio pradžioje įvyko II LMS suvažiavimas. Jame nutarta toliau tęsti politinę ir profesinę kovą už iškeltų reikalavimų įgyvendinimą, platinti tarp valstiečių ir mokytojų atsišaukimus, rengti ir leisti lietuviškus vadovėlius, pedagoginį laikraštį. Apsvarstytas ir priimtas laikinas lietuviškų trejų metų pradinio mokyklų mokymo planas. Jame numatyta dėstyti šiuos dalykus: I skyriuje — lietuvių kalbą, aritmetiką ir tikybą, II — lietuvių kalbos dailiausias, piešimą, gamtą, istoriją, aritmetiką, rusų kalbą ir tikybą, III skyriuje — lietuvių kalbą, geografiją, istoriją, aritmetiką ir rusų kalbą. Mokymo planas buvo išspausdintas laikraščiuose, kad su juo galėtų susipažinti liaudies mokytojai ir moki-

³² CVIA, f. 378, PS. 1906 m., b. 18, l. 3, 7 (Vilniaus saugumo skyriaus viršininko 1906.1.13 ir Vilniaus gubernijos žandarų valdybos viršininko 1906. IV.22 pranešimai Vilniaus generalgubernatoriui).

³³ MAB, f. 12, b. 396, l. 22.

nių tėvai. Suvažiavimas priėmė kreipimąsi, raginantį lietuvių mokytojus grįžti į gimtąjį kraštą, jungtis į LMS ir pradėti darbą gimtąja kalba³⁴.

Vėliau, iki 1907 m., įvyko dar 5 LMS suvažiavimai, ne tokie gausūs, blogiau organizuoti. Dalis sąjungos narių jau buvo suminti ar policijos persekiojami. Suvažiavimuose svarstyti mokyklų pertvarkymo, mokymo planų rengimo, pedagoginio laikraščio leidimo ir kiti klausimai. Paskelbtas konkursas šiems pradinio klasių vadovėliams parengti: pirmų ir antrų metų „Skaitymo knygelei“, aritmetikos, skaičiavimo, geografijos ir Lietuvos istorijos. 1907 m. pradžioje LMS priėmė nutarimą susijungti su smulkiaburžuazine Lietuvos valstiečių sąjunga (LVS). Kartu ji nusigrėžė nuo pažangių politinių klausimų.

LMS palaikė ryšius su Rusijos mokytojų ir liaudies švietimo veikėjų sąjunga³⁵. Į jos suvažiavimus LMS siuntė savo atstovus. Lietuvių mokytojų sąjungos, ypač demokratinės jos dalies, narių veikla per revoliuciją atsiliepė lietuviškos mokyklos augimui, žadino nacionalinį išsivaduojamąjį judėjimą. LMS parengtas pradinio mokyklų mokymo planas, palyginti su Liaudies švietimo ministerijos planu, buvo geresnis. Jame daug valandų skiriama lietuvių kalbai, numatoma išdėstyti mokiniams pagrindinius Lietuvos bei Rusijos geografijos, istorijos dalykus ir kt. Kaip privaloma disciplina turėjo būti tikyba, kurios mokytis pavedama kunigams. Tai stiprino bažnyčios įtaką mokyklai, buvo sudaromos palankios sąlygos dvasininkams toliau kištis į mokomąjį-auklėjamąjį darbą bei mokyklų veiklą.

Demokratinė LMS mokytojų dalis palaikė glaudžius ryšius su darbininkais ir darbo valstiečiais. Šie mokytojai aktyviai dalyvavo revoliucinėje valstiečių kovoje, pertvarkant valdines pradines mokyklas į liaudies mokyklas gimtąja kalba, padėjo gauti pažangių lietuviškų knygų, laikraščių ir platinti juos. Demokratiškai nusiteikę mokytojai aktyviai įsijungė į kultūrinį miesto ir kaimo gyvenimą, su kaimo jaunimu rengė vakarus, spektaklius ir kt.

Ypač aktyviai Lietuvių mokytojų sąjungoje darbuos mokytojai Augustinas Jakučionis, labai rūpinęsis lietuviškų pradinio mokyklų mokymo plano ir programų parengimu, Kazys Lekeckas, įžymus kalbininkas Jonas Jablonskis, Stasys Matijošaitis, Antanas Vokietaitis, Ona Pleirytė ir daugelis kitų.

LMS, ypač jos vadovybė, laikėsi nuomonės, kad liaudies gyvenimui pagerinti užtenka reorganizuoti švietimą. Todėl ji nerado bendros kalbos su revoliuciniais darbininkais ir valstiečiais,

³⁴ Ten pat, l. 18.

³⁵ Rusijos mokytojų ir liaudies švietimo veikėjų sąjungoje, įkurtoje 1905 m., reikėsi demokratinė ir liberalinė buržuazinė kryptis. Demokratinės krypties atstovai siekė, kad Rusijos mokytojų organizacija būtų profesinė ir kad jai vadovautų bolševikai. Kai įsigalėjo buržuazinė liberalinė kryptis, revoliucingai nusiteikę mokytojai išėjo iš šios sąjungos.

o šie nepritarė jos veiklai. Demokratinės krypties mokytojai pasisakydavo prieš sąjungos vadovybės buržuazinę politiką. Pažangūs mokytojai, pradžioje daug tikėjęsi iš šios organizacijos, vėliau nusivylė ja ir, nesutikdami su buržuazine liberaline politika, išstojo iš jos. Likę sąjungos nariai tapo pasyvūs, abejingi vadovybės keliamiems uždaviniams. Tai ir buvo pagrindinės priežastys, dėl kurių, prasidėjus reakcijai, sąjunga beveik neveikė.

Lietuvos revoliuciniai socialdemokratai stengėsi sustiprinti savo įtaką LMS. Tuo tikslu sąjungos suvažiavimuose jie ne kartą griežtai kritikavo sąjungos, ypač jos vadovybės veiklą, reikalavo orientuotis į Lietuvos mokytojų jungiančią profesinę organizaciją, palaikyti glaudžius ryšius su revoliuciniais darbininkais ir valstiečiais. V. Kapsukas LMS III suvažiavimo dalyviams aiškino, jog reikia kovoti ne tik už laisvą mokyklą, bet pirmiausia už proletariato laisvę, kad būtų nuversta caro valdžia, išsivadota iš dvarininkų ir kapitalistų priespaudos. Jo nuomone, švietimas yra revoliucinės kovos dalis, nes, tik panaikinus išnaudojimą, galima šviesti visą liaudį.

Revoliuciniai socialdemokratai principingai kėlė klausimą atskirti mokyklą nuo bažnyčios ir įvesti privalomą nemokamą pradinį vaikų mokymą, aprūpinti juos mokymo priemonėmis, draubūžiais ir maistu valstybės lėšomis³⁶.

Be LMS, 1905—1907 m. Lietuvoje kūrėsi ir kitos mokytojų organizacijos. Mėgino vienytis žydų mokytojai, būrėsi mokytojai Vilniuje, Panevėžyje ir Šiauliuose, tačiau jų veikla revoliucijos metais didesnio užmojo neįgavo. Pirmomis reakcijos dienomis, prasidėjus persekiojimams, jų darbas susilpnėjo ir nutrūko.

Visos Lietuvos mokytojų sąjungos kūrėsi pagal nacionalinį principą, pakliuvo į smulkiaburžuazinės, nacionalistinės ideologijos įtaką, veikė neorganizuotai.

1905—1907 m. revoliucija išjudino ir Lietuvos moksleivius. Jie griežtai protestavo prieš nepakenčiamą mokyklinį režimą, socialinę ir nacionalinę priespaudą, reikalavo demokratinti mokyklą. Revoliuciniai socialdemokratai auklėjo jaunimą revoliucine dvasia. RSDDP Siaurės vakarų komiteto, Vilniaus grupės iniciatyva ir jų vadovaujamos buvo įkurtos moksleivių socialdemokratų organizacijos Vilniuje, Švenčionyse. Vilniaus moksleivių socialdemokratų organizacija 1905 m. gruodžio 2 (lapkričio 19) d. atsišaukime „Į visus Vilniaus miesto moksleivius“ rašė: „Dabar mes gyvename svarbų istorinį momentą, kai laužomos senos, supuvusios politinės formos ir kuriami naujo gyvenimo pagrindai. Visada ir visur pabrėžiame savo solidarumą su kovojančiu proletariatu. Mes pripažįstame, kad tik tai jo eilėse mūsų kova bus sąmoninga ir tikslinga. Todėl jeigu norime sėkmingai išspręsti savo uždavinius, tai ir dabar revoliucinio proletariato, ryžtingai einančio

³⁶ Mokykla ir gyvenimas: (1905—1925); Lietuvos mokytojų profsąjungos 20 metų sukaktuvėms paminėti jubiliejinis numeris, 1925, p. 106.

su raudona socialdemokratijos vėliava, taktika turi būti mums aiškus pavyzdys...“ Atsišaukimas baigiamas revoliuciniais šūkiais: „Tegyvuoja laisva mokykla! Tegyvuoja revoliucija! Tegyvuoja socializmas!“³⁷

Kitų miestų — Marijampolės, Šiaulių — moksleivių organizacijoje dirbo LSDP nariai. Šiaulių moksleivių judėjimui turėjo įtakos ir Latvijos socialdemokratai, dažnai atvykdavę iš Liepojos, Jelgavos gimnazijų ir užmegzdavę glaudžius ryšius su revoliucingais nusiteikusiais Šiaulių gimnazistais. Jelgavoje, kur mokėsi didelis lietuvių jaunimo būrys³⁸, drauge su Latvijos besimokančio jaunimo socialdemokratų organizacija aktyviai veikė ir V. Kapsuko vadovaujama „Draugo“ organizacija, leidusi lapelius ir turėjusi politinę įtaką šiaurės Lietuvai³⁹. Daug kartų Marijampolės, Veiverių ir kt. mokinių susirinkimuose kalbėjo V. Kapsukas, Z. Angarietis ir kiti LSDP nariai. Revoliucinių idėjų veikiami moksleiviai rėmė anticarinę darbininkų ir valstiečių kovą.

Ypač aktyviai veikė Šiaulių moksleiviai. 1905 m. sausio 31 (18) d. čia prasidėjo visuotinis darbininkų streikas. Nutrūkus vidurinių mokyklų darbui, dalis moksleivių prisijungė prie demonstrantų. Su darbininkais jie nešė raudonas vėliavas ir šaukė: „Šalin patvaldystę! Šalin karą!“⁴⁰

Vasario 28 (15) d. streiką paskelbė Vilniaus chemijos-technikos, Komercinės mokyklų, I ir II gimnazijų mokiniai⁴¹. Panašių bruzdėjimų bei streikų vyko Kaune, Panevėžyje, Marijampolėje, Veiveriuose ir kituose Lietuvos miestuose bei miesteliuose. Mokyklų vadovybė neįstengė jų sulaikyti.

Balandžio 27 (14) d. Marijampolės berniukų gimnazijos mokiniai, surašę lontoje savo reikalavimus, paskleidę mokykloje atsišaukimų, paskelbė visą mėnesį trukusį streiką. Vakaraus susirinkę prie gimnazijos mokiniai mitinguodavo. Už tai direktorius visus pašalino iš gimnazijos. Mokinių tėvų prašoma vadovybė nusileido ir vėl priėmė į mokyklą⁴².

1905 m. gegužės mėn. streiką paskelbė Panevėžio realinės mokyklos mokiniai. Vilniaus švietimo apygardos globėjui nusiuontė peticiją su tokiais reikalavimais: į vidurines mokyklas priimti visus norinčius mokyti jaunuolius, nepaisant jų religijos, tautybės bei amžiaus, panaikinti policinį režimą, sumažinti mokesčių už mokslą, mokslo žinias dėstyti be politinių (t. y. carinių) tendencijų, mokyti lietuvių ir lenkų kalbos, šių tautų literatūrą

³⁷ Революция 1905—1907 гг. в Литве, с. 209—210.

³⁸ Jelgavoje (Mintaujoje) mokėsi daugiau kaip 100 lietuvių jaunuolių (Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraiža, t. 1, p. 125).

³⁹ Kapsukas V. Raštai.—V., 1961, t. 2, p. 34, 45, 330; „Draugo“ organizacijos Jelgavos moksleivių socialdemokratų grupės atsišaukimas yra Partijos istorijos instituto prie LKP CK archyve, f. 1770, ap. 3, b. 3, l. 8.

⁴⁰ CVIA, f. 567, ap. 12, b. 7626, l. 4 (Šiaulių mergaičių gimnazijos direktoriaus 1905.I.19 pranešimas Vilniaus švietimo apygardos globėjui).

⁴¹ Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraiža, t. 1, p. 129.

⁴² Kirlys J. Simtametė mokykla.—V., 1967, p. 30—31.

ir istoriją dėstyti kaip privalomus dalykus, mokinių tėvams bei jų globėjams leisti dalyvauti pedagogų tarybos posėdžiuose su sprendžiamąja balsu teise, įsteigti Vilniuje aukštąją mokyklą. Be to, buvo reikalaujama nedrausti lankyti savišvietos būrelių, paskelbti, kad mokiniams neprivaloma eiti į bažnyčią, išplėsti bibliotekas, leisti jose laikyti lietuviškas knygas⁴³. Panašius reikalavimus kėlė Kauno, Vilniaus, Šiaulių, Marijampolės vidurinių mokyklų mokiniai.

1905 m. mokiniai savo veiklos nenutraukė ir per vasaros atostogas. Gegužės mėn. Jelgavos lietuvių moksleivių socialdemokratų organizacija, kurioje tuo metu dirbo V. Kapsukas, susirinkime priėmė rezoliuciją dėl revoliucinio darbo kaime per vasaros atostogas⁴⁴. V. Kapsukas užmezgė ryšius su Veiverių mokytojų seminarijos socialdemokratais, birželio mėn. čia lankėsi; į neturtingus jos auklėtinius žiūrėjo kaip į revoliucinio judėjimo Lietuvoje vadovų rezervą⁴⁵. Be to, į gimtuosius kaimus iš Peterburgo, Maskvos, Vilniaus, Šiaulių, Jelgavos, Liepojos ir kitų mokyklų grįžę studentai ir moksleiviai pasakojo apie revoliucinius įvykius miestuose, darbininkų nuotaikas, platino socialdemokratinę literatūrą, padėjo organizuoti dvarų darbininkų streikus. Ši moksleivių veikla labai parėmė revoliucinį Lietuvos valstiečių ir žemės ūkio darbininkų judėjimą.

Nepaisydami mokyklų vadovybės grasinimų bei caro vyriausybės represijų, sąmoningesni Lietuvos vidurinių mokyklų mokiniai aktyviai dalyvavo revoliuciniuose 1905 m. spalio—gruodžio mėn. įvykiuose. Nuo spalio 29 (16) d. nustojo veikti visos Vilniaus vidurinės ir net kai kurios pradinės mokyklos. Nuo vilniečių neatsiliko ir kitų Lietuvos miestų moksleiviai. Išėję į gatves, jie jungdavosi prie darbininkų demonstracijų, streikų. Žandarai pastebėjo, kad visose vidurinėse mokyklose renkamos lėšos ginklavimuisi, o Vilniaus chemijos-technikos mokyklos mokiniai net patys gamina bombas⁴⁶. Ypač organizuotai praėjo politinė gruodžio mėn. moksleivių demonstracija Švenčionyse. Pritardami Švenčionių socialdemokratų mokinių grupės kvietimui, kartu su darbininkais į gatves išėjo ir kiti mokiniai. Dainavo revoliucines dainas, šaukė „Šalin patvaldystę!“ Tarp mokinių buvo ir pažangių mokytojų. Iškvieisti kareiviai šautuvų buožėmis mušė beginklius moksleivius ir mokytojus ir juos sunkiai sužalojo⁴⁷.

Apie to meto įvykius Vilniaus gubernatorius rašė, kad „vidurinių mokyklų gyvenimas visiškai suiro ir neįeina į norma-

⁴³ CVIA, f. 567, ap. 12, b. 7626, l. 107 (Panevėžio realinės mokyklos mokinių 1905.V petičijos nuorašas).

⁴⁴ Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraiža, t. 1, p. 146.

⁴⁵ *Kudirka J.* Veiverių mokytojų seminarija (1866—1918).— V., 1970, p. 50—51.

⁴⁶ CVIA, f. 567, ap. 1, b. 1578, l. 7 (Vilniaus vidurinės chemijos-technikos mokyklos direktoriaus 1905.IX.8 pranešimas Vilniaus švietimo apygardos globėjui).

⁴⁷ Революция 1905—1907 гг. в Литве, с. 230.

lias vėžes. Mokiniai neklauso įprastų autoritetų ir dalyvauja revoliuciniuose įvykiuose kartu su Rusijos proletariatu“⁴⁸.

Gruodžio mėn. politinį streiką paskelbė ir Veiverių mokytojų seminarijos auklėtiniai. Įteikę mokyklos vadovybei petičiją su akademiniiais ir politiniais reikalavimais, mokiniai vieną šeštadienį prie mokyklos surengė mitingą, iškėlė raudoną vėliavą. Kalbėtojai demaskavo spalio 30 (17) d. caro manifestą, kėlė caro valdžios niekšybes ir kvietė visus į kovą prieš carizmą. Po mitingo seminaristai ir prie jų prisidėję apylinkės darbininkai bei valstiečiai su raudonomis vėliavomis kelis kartus perėjo per miestelį. Jie dainavo marselietę, platino atsišaukimą „Vyrai, už ginklų“, Lietuvos socialdemokratų partijos manifestą. Neramumams slopinti iškviešta kareivių kuopa⁴⁹. Po šio įvykio Veiverių mokytojų seminarija laikinai buvo uždaryta.

Ne kartą pamokos nutrauktos ir Vilniaus, Kauno, Trakų, Telšių, Marijampolės, Žagarės, Šiaulių pradinėse mokyklose. Už revoliucinių atsišaukimų platinimą mokiniai buvo šalinami iš mokyklų⁵⁰. Labai daug tokių faktų pasitaikė ir kitose mokyklose.

Mokinių neramumai tęsėsi 1906 ir 1907 metais. 1906 m. sausio 24 (11) d. vėl susstrebavo Vilniaus chemijos-technikos mokyklos mokiniai ir reikalavo paleisti 4 suimtus draugus. Vasario 14 (1) d. šios mokyklos II klasės mokiniai atsisakė lankyti tikybos pamokas, kol jas ves dvasininkas N. Paškevičius, cerkvėje per pamokslus smerkęs išsivaduojamąjį judėjimą⁵¹.

Pažangūs aukštesnių klasių moksleiviai skleidė ateistines pažiūras, platino materialistinius leidinius. Gegužės pirmosios atsišaukimus. 1907 m. daug jų rasta Vilniaus prekybos mokykloje. Ant amatų mokyklos stogo buvo iškelta raudona vėliava su lietuvišku užrašu „Tegyvuoja Gegužės Pirmosios šventė, Tegyvuoja aštuonių valandų darbo diena, šalin patvaldystę, Tegyvuoja laisvė“⁵².

Mokyklų vadovybė pradėjo masiškai šalinti jaunimą iš mokyklų. Jau 1905 m. sausio mėn. už dalyvavimą politiniuose streikuose, „už tvarkos ir ramybės sudrumstimą“ iš Vilniaus mokytojų instituto išmesti 39 auklėtiniai⁵³. Už dalyvavimą politinėse demonstracijose iš Šiaulių berniukų ir mergaičių gimnazijų pašalinta 400 mokinių. 37 Veiverių mokytojų seminarijos auklėtiniai suimti ir pasodinti į kalėjimą.

⁴⁸ CVIA, f. 378, BS, 1905 m., b. 339, l. 134 (Vilniaus generalgubernatoriaus 1905.XI.24 pranešimas finansų ministrui).

⁴⁹ *D. [Purėnas A.]* Veiveriai (Suvalkų gub.). Mokytojų seminarija.— Naujoji gadynė, 1906, gruodžio 13 (26), Nr. 30, p. 479.

⁵⁰ CVIA, f. 567, ap. 12, b. 10463, l. 25 (Švenčionių moksleivių socialdemokratų grupės hektografuotas atsišaukimas).

⁵¹ Ten pat, b. 10244, l. 71 (Vilniaus švietimo apygardos globėjo 1906.III.22 pranešimas liaudies švietimo ministrui).

⁵² MAB, f. 155, b. 249, l. 2, 4 (Vilniaus teismo rūmų 1908.VI.15 kaltinamasis aktas V. Pac-Pomarneckio, E. Maciejausko ir J. Mazelio byloje).

⁵³ CVIA, f. 378, BS, 1905 m., b. 339, l. 19.

Lietuvos moksleivių judėjimą stiprino visos Rusijos imperijos moksleivių kova, revoliucinis įvairių tautybių jaunimo solidarumas. Tiesa, nemažą jo dalį veikė smulkiosios buržuazijos ideologija, dėl to neretai buvo keliami vien akademiniai bei kultūriniai-buitiniai reikalavimai.

Revoliucija privertė caro valdžią sušvelninti nacionalinio engimo politiką ir padaryti kai kurių nuolaidų kitose gyvenimo srityse, kartu ir liaudies švietime. Dar revoliucijos išvakarėse — 1904 m. gegužės 7 (balandžio 24) d. — caro vyriausybė turėjo panaikinti lietuvių spaudos draudimą. Susidarė palankesnės sąlygos periodinei spaudai bei įvairioms knygoms eiti gimtąja kalba. 1905 m. gegužės 14 d. caro įsaku buvo leista Lietuvos mokyklose mokyti lietuvių kalbos. Jame sakoma: „Leisti dėstyti lietuvių ir lenkų kalbas krašto mokymo įstaigose su dviklasių pradinių ir miesto mokyklų programomis, taip pat vidurinės mokymo įstaigose ten, kur daugumą mokinių yra lietuvių arba lenkų tautybės...“ 1905 m. rugsėjo 21 (8) d. išėjo Vilniaus švietimo apygardos globėjo potvarkis, kuriuo apygardos mokyklose įvestas tikybos mokymas gimtąja kalba, t. y. ir lietuvių⁵⁴, 1906 m. gegužės 7 (balandžio 24) d. pasirodė kitas — „Dėl lietuvių kalbos vartojimo pradinėse mokyklose“. Juo buvo leidžiama dėstyti lietuvių kalbą, taip pat ją vartoti pradinėse vienklasėse mokyklose ir pirmose kitų pradinių mokyklų klasėse mokant aritmetikos⁵⁵. 1905 m. spalio 18 (5) d. panaikinamas potvarkis, draudžiantis mokyklose kalbėti gimtąja kalba. Lapkričio mėn. Liaudies švietimo ministerija leido mokiniams po pamokų išeiti į miestą be uniformos⁵⁶. 1906 m. rugsėjo 6 (rugpjūčio 24) d. caras patvirtino Ministrų Tarybos nutarimą panaikinti 1892 m. balandžio 16 (3) d. laikinąsias taisykles dėl bausmių už slaptą mokymą⁵⁷.

Slopindama revoliuciją, caro valdžia ėmėsi represijų ir prieš pažangius mokytojus bei mokinius. Dar 1906 m. sausio 17 (4) d. Policijos departamento direktorius telegrafavo gubernatoriams, kad griežtai būtų įspėti švietimo žinybos vadovai, jog „vieši susirinkimai“ mokyklose draudžiami, nusikaltusios mokyklos turėjo būti uždaromos⁵⁸. Vien 1907 m. kovo 21 (8) d. suimti 24 Vilniaus vidurinių mokyklų mokiniai⁵⁹. Buvo suiminėjami ir Kauno gimnazistai. 1907 m. už dalyvavimą revoliucijos įvykiuose sušaudytas Veiverių mokytojų seminarijos mokytojas Šnieška⁶⁰. Varšuvos teismo rūmai teisė 5 Marijampolės gimnazijos moks-

⁵⁴ ПККГ на 1906 г., отд. 4, с. 29.

⁵⁵ ЦВУО, 1906 г.— Вильна, 1906, с. 361.

⁵⁶ ЦВУО, 1905 г.— Вильна, 1905, с. 460.

⁵⁷ ПСЗРИ. Собр. 3.— Спб., 1909, т. 26, отд. 1, с. 826, № 28266.

⁵⁸ CVIA, f. 567, ap. 12, b. 10322, l. 1 (telegramos Vilniaus gubernatoriui nuorašas).

⁵⁹ *Vagabunda [Biržiška V.]*. Vilnius. Kratos pas mokinius.— Zarija, 1908, kovo 18 (31), Nr. 12, p. 186.

⁶⁰ Школьная революция в Царстве Польском (1905—1907 гг.).— Варшава, 1908, с. 45.

leivius už laikraštėlio „Mokinių draugas“ (1908) leidimą bei platinimą⁶¹.

Mokyklose vėl įsigalėjo policinis-biurokratinis režimas, sustiprėjo nacionalinis engimas. Atgaivinamos fizinės bausmės, mokiniams draudžiama po 19 val. rodytis gatvėse. Nuo 1907 m. rugpjūčio 8 (liepos 26) d. vėl privaloma nešioti uniformą ir po pamokų⁶². Atgijo mokymo formalizmas, slopinantis bet kokią gyvą mintį. Mokyklų vadovybė rekomendavo skirti daugiau namų darbų mokiniams, kad jie būtų labiau užimti po pamokų ir neturėtų laiko domėtis politiniu gyvenimu. Mokyklų administracija kartu su reakcingais mokytojais dažnai per egzaminus atsikratydavo nepageidaujamų mokinių, pirmiausia aktyvių 1905—1907 m. politinių įvykių dalyvių.

Leidžiama įvairių aplinkraščių bei nurodymų, stiprinančių mokyklų vadovybės vienvaldiškumą ir mažinančių pedagogų tarybų teises bei mokinių tėvų įtaką mokyklai. Daugelyje mokyklų tėvų komitetai buvo net panaikinti.

Caro vyriausybė visai stengėsi ignoruoti kultūrinį lietuvių tautos vystymąsi, tačiau jokiomis priemonėmis nepajėgė sukliudyti tolesnės liaudies švietimo plėtotės.

1.2. Pradinės mokyklos

Ir toliau Lietuvoje, kaip ir visoje Rusijos imperijoje, liko pailni ir sudėtinga valdinių pradinių mokyklų struktūra. Vyravo 2 jų tipai: Liaudies švietimo ministerijos liaudies mokyklos, pavaldžios gubernijų mokyklų direktijoms, ir cerkvinės parapiinės mokyklos, priklausiusios pravoslavų eparchijos mokyklų žinybai. Pastarosios ir po 1905—1907 m. buvo ypač nepopuliarios, jų mažėjo. Vyravo 3—4 skyrių kaimo vienklasės pradinės mokyklos, miestuose veikė ir dviklasės arba keturklasės.

Po 1905 m. gerokai padaugėjo pradinių mokyklų ir mokinių. Tai ypač pastebima Kauno gubernijoje. 1905 m. pradžioje buvo 350 žemesniųjų mokyklų su 21 tūkst. mokinių, o 1908 m. mokyklų skaičius išaugo iki 512 ir jose mokėsi 38,5 tūkst. mokinių⁶³. 1911 m. jau veikė 684 mokyklos ir 43,6 tūkst. mokinių, iš jų 14,7 tūkst. — mergaičių⁶⁴. 1911 m. Vilniaus gubernijoje veikė 1114 žemesnio tipo mokyklų ir jose mokėsi 62,1 tūkst. mokinių, iš kurių 18,3 tūkst. — mergaičių⁶⁵. Suvalkų gubernijoje 1912/13 m. m. buvo 262 pradinės mokyklos⁶⁶. Visos Rusijos imperijos, taigi ir Lietuvos, mokyklose mergaičių mokėsi daug mažiau negu berniukų.

⁶¹ Suvalkuose.— Rankpelnis, 1909, birželio 10, Nr. 17, p. 1.

⁶² ЦВУО, 1908 г.— Вильна, 1908, с. 381.

⁶³ ПККГ на 1905—1910 гг.— Ковна, 1904—1909.

⁶⁴ Lietuvos TSR istorija.— V., 1963, t. 2, p. 452.

⁶⁵ Однодневная перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 г.— Спб., 1914, вып. 8(10), с. 6.

⁶⁶ Lietuvos TSR istorija, t. 2, p. 453.

Nuo 1894 iki 1911 m. Vilniaus gubernijoje pradinių mokyklų padaugėjo maždaug trigubai, Kauno — daugiau negu dvigubai. Nors revoliucinio pakilimo metais ir sparčiau buvo kuriamos valdinės pradinės mokyklos, tačiau liaudies švietimo poreikių jos toli gražu nepatenkino. Kauno gubernijoje 1911 m. viena pradinė mokykla teko 60 kv. varstų ir 3050 gyventojų, Vilniaus gubernijoje — 33,1 kv. varsto ir 1757 gyventojams⁶⁷. Panaši ir Suvalkų gubernijos padėtis. Vilniaus švietimo apygardos lietuviškose gubernijose pradinių mokyklų buvo mažiausiai. Be to, nedidelė besimokančių vaikų dalis baigdavo pradinę mokyklą. 1911 m. Kauno gubernijos visų tipų valdines mokyklas tebaigė 2053 mokiniai, arba 4,7% visų mokinių⁶⁸. Net oficialūs švietimo organai buvo apskaičiavę, kad, norint įvesti visuotinį pradinį vaikų mokymą, ko reikalavo to meto plačioji visuomenė, po 1907 m. Vilniaus gubernijoje dar reikėjo įsteigti 2566 mokyklas, Kauno — apie 2600⁶⁹.

Nuo 1905 m. valdinėse mokyklose ypač daug dėmesio skiriama mokinių praktiniam rengimui: sodininkystei, daržininkystei, bitininkystei, amatams ir kt. Iš dalies tai galima vertinti teigiamai, tačiau caro valdžia, laikydama nuomonės, jog valstiečio vaikui pradinė mokykla yra jo „universitetas“, mėgino atitraukti mokinius nuo minties toliau siekti mokslo.

Mokyklų materialinė bazė liko bloga. Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse 49,5% Kauno ir 57,5% Vilniaus gubernijų pradinių mokyklų neturėjo patalpų⁷⁰ ir po 1905—1907 m. revoliucijos didesnė jų išlaikymo našta teko darbo žmonėms.

Mokymo organizavimas, drausmė, tvarka pradinėse mokyklose iš esmės nepasikeitė, ir toliau siekta auklėti jaunimą atsidačiusį carui, bažnyčiai ir patvaldytei.

Po 1905—1907 m. revoliucijos sparčiai kuriamos privačios mokyklos. Tai vienas iš reiškinų, kuriuos sąlygojo socialinių-ekonominių santykių raida imperializmo laikotarpiu, visoje imperijoje kylantis revoliucinis judėjimas. Šį objektyvų ir istoriškai aktualų procesą paspartino 1905—1907 m. revoliucijos įvykiai. Caro vyriausybė buvo priversta leisti steigti mokyklas įvairioms draugijoms, taip pat pavieniams rusų, lietuvių, lenkų ir žydų tautybės asmenims. Daugiausia draugijų įsteigta 1906 metais. Dauguma lietuvių kultūros švietimo draugijų „įsikūrė ne valstybinės valdžios inspiruojamos, o inteligentijos ir šiaip šviesuomenės, susirūpinusios kultūros ir švietimo kūrimu bei plėtojimu, kuriam oficialioji valdžia buvo indiferentiška arba tiesiog griežtai

⁶⁷ Однодневная перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 г., с. 6.

⁶⁸ Lietuvos TSR istorija, t. 2, p. 452.

⁶⁹ Žukauskas K. Iš Lietuvos mokyklos istorijos 1905—1907, p. 56.

⁷⁰ Gr-ba [Salčius M.]. Savųjų ir visų domai.— Mokykla, 1913, Nr. 2, p. 1—2.

priešiška, iniciatyva“⁷¹. Prie draugijų ir jų mokyklų steigimo aktyviai prisidėjo klerikalai, kiti jiems prijaučiantys inteligentai bei liberalioji buržuazija.

Privačios mokyklos⁷² pradėjo veikti Vilniuje, Kaune, Marijampolėje, vėliau — ir kitose Lietuvos vietose. Lietuviškos mokyklos legaliai steigiamos ir ne Lietuvoje: Rygoje, Liepojoje, Peterburge, kur gyveno daugiau lietuvių. Jos vaidino svarbų vaidmenį kuriant nacionalinę mokyklą. Šiose mokyklose buvo stengiamasi mokyti vaikus gimtosios kalbos, bet per jas buržuazija siekė į savo pusę patraukti jaunimą, ypač skiepyti jam savo interesus, klerikalai auklėjo jį ištikimą patvaldytei ir bažnyčiai.

Dar 1905 m. rudenį Vilniuje lietuvių inteligentų, kovojančių prieš tautinę priespaudą, iniciatyva buvo įkurtos ir pusiau legaliai veikė 3 lietuviškos pradinės mokyklos: Senamiestyje (30 mokinių), Šnipiškėse (11 mokinių) ir Odminių gatvėje (17 mokinių). Pirmą oficialiai leista lietuviška mokykla Vilniuje įsteigta 1907 m. rugpjūčio 29 (16) dieną. Ji buvo dviklasė su parengiamuoju skyriumi. Mokslas truko 5 metus. Mokyta lietuvių ir rusų kalbų, istorijos, aritmetikos, geografijos, gamtos, dailės, piešimo, dainavimo ir tikybos. 1914—1915 m. šioje mokykloje mokėsi 107 vaikai.

Liberalioji inteligentija pradėjo organizuoti į pradines panašias mokyklas, be to, vakarines bei sekmadienines, skirtas daugiau fabriku darbininkams bei amatininkams ir jų šeimų nariams. 1910 m. Vilniuje žinomos 5 tokio tipo mokyklos ir jose mokėsi 545 mokiniai. Daugėjo ir mergaičių mokymo įstaigų. 1908 m. rugpjūčio 14 (1) d. pradėjo veikti vakarinė lietuvių mergaičių mokykla, vadinama vakarinėmis pamokomis. Ją įsteigė privatūs asmenys — gydytojas Antanas Vileišis ir miškininkas Povilas Matulionis. Šioje mokykloje buvo mokoma 2 metus 4 dalykų: lietuvių ir rusų kalbų, aritmetikos, tikybos. Jos paskirtis — parengti daraktorių elementariam vaikų mokymui bei slaptajai kaimo mokyklai⁷³.

Pirmos privačios mokyklos Kaune atsirado 1906 m. pabaigoje pedagogų Tomo Ferdinando Žilinsko, Mečislavo Vasiliausko ir kt. iniciatyva. Tai darbininkų vaikų mokyklos Karmelituose ir Šančiuose. Oficialus Vilniaus švietimo apygardos leidimas joms buvo gautas tik 1907 m. balandžio mėnesį. Nuo vasario 10 d. pradėjo veikti ir trečia mokykla — Žaliakalnyje. Tais pačiais metais visos jos perėjo švietimo draugijai „Saulė“.

⁷¹ Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos.— Kn.: Iš lietuvių kultūros istorijos, 1975, t. 8, p. 6.

⁷² Lietuvių privačių mokyklų steigimas, mokymas jose ir pedagoginis personalas nušviesta specialioje studijoje: Пунис В. К. Частная литовская общеобразовательная школа в начале XX века (1905—1918). Автореф. дис. ... канд. педаг. наук.— Вильнюс, 1981.

⁷³ Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A. Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos.— V., 1968, p. 364.

Pirmą lietuvišką mokyklą Marijampolėje 1906 m. rudenį įsteigė „Ziburio“ draugija, gavusi Varšuvos švietimo apygardos globėjo leidimą.

Finansiniu ir organizaciniu požiūriu stipriausios buvo „Saulės“ ir „Ziburio“ draugijos. Siekiosios auklėti jaunimą monarchistine ir religine dvasia, šios klerikalinės draugijos carizmo mažiausiai buvo varžomos. Neatsitiktinai jos daugiausia turėjo ir mokyklų. „Saulės“ draugija 1906–1914 m. įkūrė apie 60, „Ziburio“ — daugiau kaip 25 pradinės mokyklas. Savo mokyklas steigė ir įvairios kitos draugijos: Vilniaus „Rytas“ (taip pat klerikalinė), šalpos organizacijos, privatūs asmenys. Privačios pradinės mokyklos nedaug kuo skyrėsi nuo kitų: jos priklausė gubernijos liaudies mokyklų direkcijai, kuri prižiūrėjo jas, galiojo tos pačios mokymo programos ir analogiška bendra tvarka. Tačiau jos buvo įsteigtos iš mokesčių už mokslą ir įvairių pašalpų. Daugiausia privačių mokyklų įkurta 1906–1908 metais. Reakcijos metais jų kūrimą imta labiau varžyti.

Iš kelių dešimčių privačių asmenų įsteigtų ir išlaikomų mokyklų išsiskiria Dmitrijaus ir Vladimiro Zubovų pradinės mokyklos Šiaulių apskrities Medemrodės, Ginkūnų, Bubių, Gubernijos, Dabikinės, Naisių dvaruose, M. Jurgaičio — Šiluvoje, J. Macijausko, S. Butkevičiaus — Švėkšnoje. Jos turėjo stipresnę materialinę bazę, neblogus pedagogus ir reguliariai veikė iki 1915 metų. Kasmet mokyklų reikalams Zubovai skirdavo apie 25 tūkst. rublių. Todėl jų mokyklų patalpos buvo palyginti geros, mokyklos aprūpintos knygomis, vadovėliais ir kitomis mokymo priemonėmis. Zubovų mokyklos buvo vienklasės 4 skyrių. Be to, privačios pradinės mokyklos veikė visuose dideliuose miestuose, taip pat Alsėdžiuose, Ariogaloje, Darbėnuose, Kamajuose ir daugelyje kitų vietovių. 1910 m. buvo apie 70 lietuviškų privačių mokyklų ir jose mokėsi maždaug 5000 mokinių. 1914 m. Lietuvoje jau žinoma apie 900 įvairių tipų pradinė mokyklų. Jose mokėsi apie 20% mokyklinio amžiaus vaikų⁷⁴.

Nors valdinių ir viešų privačių mokyklų gausėjo, tačiau iki Pirmojo pasaulinio karo nenustojo veikti ir slaptosios. Jose buvo dėstoma lietuvių, t. y. mokinių gimtąja kalba. Sių mokyklų dvasia artimiausia liaudžiai. Kai kurios slaptosios mokyklos — privačių lietuviškų mokyklų pirmtakės. Antai 1906 m. caro žandarams susekus Šančių (Kaune) slaptąją lietuvišką mokyklą, tais pačiais metais gautas leidimas ten įsteigti legalią privačią pradinę⁷⁵.

Vyraujantis privačių mokyklų tipas — vienklasė pradinė 3, kai kur 4 skyrių mokykla; kartais dar būdavo parengiamasis skyrius. Mokykloje dažniausiai dirbo vienas mokytojas, rečiau — du.

Apskritai privačių lietuviškų pradinė, kaip ir valdinių, mokyklų materialinė bazė buvo silpna. Draugijos švietimo reika-

lams skirdavo nedaug lėšų, mokestis už mokslą taip pat nedidelis (nuo 3 iki 9 rb per metus), o dalis mokinių iš viso neturėjo iš ko mokėti už jį. Caro administracija privačioms lietuviškomis mokykloms lėšų taip pat neskirdavo.

Įvedus lietuvių kalbą valdinėse vienklasėse ir dviklasėse pradinėse mokyklose, buvo sudaryti nauji mokymo planai (žr. 18 lentelę).

Prie mokymo plano pridėtame aiškinamajame rašete pažymėta, kaip turi būti dėstoma lietuvių kalba. Nurodyta, kad lygiagrečiai pradėti mokyti rusų ir lietuvių kalbų nepageidautina, nes mokiniai painios lietuviškas ir rusiškas raides. Todėl I skyriuje rekomenduojama mokyti skaityti ir rašyti lietuviškai, o per rusų kalbos pamokas kalbėtis su mokiniiais, apskritai supažindinti su rusų kalba. Pradėti mokyti rusiškai skaityti ir rašyti reikia tik tada, kai mokiniai bus išmokę lietuviškai. Tačiau jau antrų mokslo metų pradžioje jie turi mokėti rusų kalbos raidyną, sudėti žodžius. Sistemingai mokyti šios kalbos pradėti tik antrais mokslo metais.

Kaip mokyti aritmetikos, duoti tokie nurodymai: pirmame skyriuje leidžiama dėstyti lietuvių kalba, o kituose — tik rusų. Kai kada sunkiau suprantamas vietas mokytojas turėjo teisę paaiškinti lietuviškai ir aukštesniuose skyriuose. Baigdami mokyklą, mokiniai privalėjo mokėti rusų kalba spręsti uždavinius ir laisvai juos paaiškinti.

Naujas pradinė mokyklų mokymo planas, palyginti su ankstesniu, buvo geresnis visų pirma todėl, kad įvesta gimtosios kalbos dėstymas ir panaikinta cerkvinė slavų rašyba bei dailiraštis, prieš ką ypač kovojo pažangūs Rusijos, o kartu ir Lietuvos mokytojai.

Deja, reakcijos metais vėl stengtasi mokymą pakreipti sena vaga. Liaudies švietimo ministerijos 1908 m. gruodžio 21 (8) d. nutarimu buvo susiaurinta lietuvių kalbos programa ir sumažintas jos valandų skaičius. Kauno liaudies mokyklų direkcija 1909 m. liepos 5 (birželio 22) d. pasiūlė dar labiau sutrumpinti pradinė mokyklų lietuvių kalbos programą.

18 lentelė. Valdinių vienklasių (I—III skyrių) ir dviklasių pradinė mokyklų 1906/07 m. m. mokymo planas (pamokų per savaitę)

Mokymo dalykai	I klasė			II klasė		Iš viso
	I sk.	II sk.	III sk.	IV sk.	V sk.	
Tikyba	2	2	2	2	2	10
Rusų kalba	6	4	4	3	3	20
Lietuvių kalba	3	3	3	2	2	13
Aritmetika	3	3	3	3	3	15
Dainavimas	2	2	2	2	2	10
Istorija	—	—	—	2	2	4
Geografija	—	—	—	2	2	4
Gamtos mokslas	—	—	—	2	2	4
Geometrinė braižyba	—	—	—	2	2	4
Iš viso	16	14	14	20	20	84

Lentelė sudaryta remiantis: CVIA, f. 567, ap. 12, b. 7594, l. 38 (Kauno gubernijos liaudies mokyklų direkcijos 1906. X nurodymai vienklasių ir dviklasių mokyklų mokytojams lietuviams; spausdinta).

⁷⁴ Lietuvos TSR istorija, t. 2, p. 452—453.

⁷⁵ CVIA, f. 567, ap. 12, b. 10433, l. 43, 52.

19 lentelė. Kauno „Saulės“ dviklasės pradinės mokyklos 1906/07 m. m. mokymo planas (pamokų per savaitę)

Mokomieji dalykai	I kl.		II kl.					Iš viso
	I skyrius		II sk.	III sk.	IV sk.	V sk.		
	I pusmetis	II pusmetis						
Tikyba	3	3	3	3	3	3	18	
Rusų kalba	—	3	6	6	5	5	25	
Lietuvių kalba (gimtoji kalba)	6	6	6	6	6	6	36	
Aritmetika	6	6	6	5	5	5	33	
Dainavimas	3	3	3	3	3	3	18	
Istorija	—	—	—	2	2	2	4	
Geografija	—	—	—	2	2	2	6	
Gamtos mokslas	—	—	—	—	2	2	4	
Piešimas	4	4	4	3	2	2	19	
Dailyraštis	2	2	2	2	1	1	10	
Iš viso	24	27	30	30	31	31	173	

Lentelė sudaryta remiantis: CVIA, f. 567, ap. 12, b. 10088, l. 23 („Saulės“ draugijos pirmininko 1906.XI.10 pasirašytas mokymo planas).

Iš 19 lentelės matyti, kad privačių lietuviškų mokyklų savaitinis pamokų krūvis buvo didesnis negu to laiko valdinių. Mokymo planas perkrautas, už tai jo sudarytojus kritikavo ir to meto žymesni pedagogai. Pranas Mašiotas šį planą laikė „labai forsuotu“. Pažangūs, ypač pradinė ir miestų mokyklų, mokytojai ieškojo būdų, kaip patobulinti dėstymą, aktyviai nagrinėjo pradinio ir vidurinio mokymo metodikos problemas. Nenorėdami atsilikti, net ir ne tokie sąmoningi mokytojai buvo priversti rūpintis, kaip geriau dėstyti savo dalyką. Imta daugiau domėtis naujausia pedagogine ir metodine literatūra, ieškoti atsakymų į opiausius mokymo bei auklėjimo klausimus. Didelę įtaką Lietuvos mokytojams darė įžymūs Rusijos pedagogai ir metodininkai: K. Ušinskis, D. Tichomirovas, Vasilijus Vachterovas.

Leidus Lietuvos mokyklose dėstyti lietuvių kalbą, iškilo reikalas parengti šio dalyko mokymo programą, taip pat mokyklų bibliotekoms įsigyti lietuviškų knygų bei mokymo priemonių. Laikiną lietuvių kalbos mokymo programą rengė Kauno liaudies mokyklų direkcijos paskirta komisija, kurioje daugiausia pasidar-

Privati lietuviška mokykla vadovavosi steigėjų sudarytais mokymo planais ir programomis. Daugiausia jų pagrindu valdinių vienklašių ir dviklašių mokyklų mokymo planai papildyti Lietuvos istorijos ir geografijos, taip pat gimtosios kalbos žiniomis. Plačiau lietuvių kalbą mokytojai vartojo atskirose pamokose.

Nepaisant mokyklų administracijos varžymų, daugiau dėmesio buvo skiriama gimtajai kalbai, nemaža valandų — aritmetikai. Privačiose lietuviškose mokyklose rūpintis rusų kalbos mokymu. Nemažai valandų užėmė tikybos dėstymas. Taip klerikalai mėgino savo ideologiją padaryti vyraujančią. Visus privačių mokyklų mokymo planus taip pat tvirtino gubernijų liaudies mokyklų direkcijos.

bavo J. Jablonskis. 1906 m. rugsėjo mėn. ji rekomenduota Kauno gubernijos pradinėms mokykloms.

1907 m. pavasarį Liaudies švietimo ministerija pasiūlė Vilniaus švietimo apygardos globėjui sudaryti visos apygardos žemesniųjų mokyklų lietuvių kalbos programą. Ją taip pat rengė J. Jablonskis, ir 1908 m. lapkričio mėn. ministerija patvirtino.

Teko leisti naudotis seniau įvairių autorių parengtais vadovėliais ir mokymo priemonėmis. Tarp jų buvo A. Kriščiukaičio „Naujas elementorius“, P. Višinskio „Elementorius“, Žemaitės „Rinkinėlis vaikams“, V. Laumensio (L. Ladislovo) „Žiupsnelis“, Petro Bendoriaus „Vaikų žvaigždutė“, S. Mečiaus „Trumpas žemės aprašymas“, Jadvygos Juškytės „Vaikų skaitymėliai“, Poliaus Bero „Dievo galybė“, P. Bendoriaus ir Prano Daugirdo „Aritmetikos uždavinių ir pavyzdžių rinkinys“⁷⁶.

Aiškinamajam ir užklasiniam skaitymui vartojama: Žemaitės „Rinkinėlis vaikams“, „Lietuvių pasakos“, Ivano Turgenevo „Mumu“, „Putpelė“ (1907), be to, Danieliaus Defo „Robinzono Kruzo gyvenimas“ (1906).

Reakcijos metais mokyklų vadovybė mėgino mažinti mokymo priemonių lietuvių kalba. 1910 m. Vilniaus švietimo apygardos tarybą buvo pateikta tvirtinti 12 pradinė mokyklų mokymo priemonių, tačiau ji leido naudotis tik trimis: „Pradžiamokslis“⁷⁷ (Vilnius, 1910), P. Mašiotto uždavinynu ir „Šventąja istorija“.

Iš šių vadovėlių ir kitų mokymo priemonių mokytasi ir privačiose mokyklose.

Mokytojai daugiausia turėjo pedagoginį išsilavinimą, nors bendrasis išsimokslinimas buvo įvairus. Tuo metu gana sparčiai plečiantis mokyklų tinklui, trūko ir valdinių, ir privačių mokyklų mokytojų, todėl dalis jų turėjo žemesnį negu vidurinį išsilavinimą. Daugėjo lietuvių mokytojų: 1906 m. Kauno gubernijos pradinėse mokyklose jų buvo jau apie ketvirtadalį⁷⁸. Lietuviškose privačiose mokyklose dirbo nemažai Veiverių mokytojų seminarijos auklėtinėjų ir baigusiujų įvairius pedagoginius kursus, ypač — „Saulės“ draugijos. Iš pradžių didesnę mokytojų dalį sudarė vyrai, paskui į šį darbą įsitraukė ir merginų bei moterų. Mokytojai daugiausia buvo lietuviai, tačiau miestuose (Kaune, Marijampolėje) dirbo ir rusų bei lenkų pedagogų.

Išskyrus kai kuriuos klerikalinės orientacijos mokytojus, dauguma vadovavosi pažangiąja rusų ir Vakarų Europos pedagogika, mokymo metodika. Nepabūgdami dvasininkų ir caro valdžios kontrolės bei persekiojimų, pažangūs mokytojai patys siekė giliai išstudijuoti vaiko ir paauglio specifinius bruožus ir, tuo remdamiesi, tobuliau organizuoti mokymą. Iš tokių pedagogų ypač pa-

⁷⁶ Piročkinas A. J. Jablonskis — bendrinės kalbos puoselėtojas 1904—1930.— V., 1978, p. 50.

⁷⁷ Atrodo, tai buvo P. Višinskio elementorius.

⁷⁸ ПККГ на 1907 год.— Ковна, 1906, отд. 3, с. 102.

žymėtini T. F. Zilinskas, Juozas Vokietaitis, Sergejus Bukevičius, A. Jakučionis.

Pirmosiose lietuviškose mokyklose daugiausia mokėsi darbo žmonių vaikai, nors dalis buvo ir pasiturinčių tėvų (valstiečių buržuazijos) vaikų. Todėl daug ir valdinių, ir privačių mokyklų jaunimo jų nebaigdavo. Tiesa, mokinių nubyrėjimas šiek tiek mažesnis kaip valdinėse mokyklose, bet, pvz., 1909/10 m. m. apie 40% visų mokinių išstojo nebaigę mokslo. Pagrindinė priežastis — neturtingų valstiečių vaikai turėdavo eiti piemenauti.

Daugelyje privačių lietuviškų mokyklų, ypač tų, kurias labiau kontroliavo klerikalai, buvo gana griežta vidaus drausmė ir tvarka, stengiamasi atitraukti moksleivius nuo bet kokios pažangios minties, visuomeninių įvykių. Nepaisant griežtų priemonių, jaunimo izoliuoti nuo pažangių idėjų nepavyko.

Privačios lietuviškos mokyklos tam tikru mastu prisidėjo prie naujos pažangios inteligentų kartos ugdymo. Dalis jų mokinių nacionalinio išsivaduojamojo sąjūdžio ir ypač bolševikų idėjų veikiami visą gyvenimą paskyrė liaudies kovai už šviesesnį rytojį. Antanas Sniečkus, Stepas Berdonis, Stanislovas Eimutis, Julius Janonis, Marija Kaunaitė, Baltrus Matusevičius, Bronius Pranskus-Zalionis, Motiejus Sumauskas, Kazys Preikšas, Eugenija Tautkaitė, Julius Zonelis ir daugelis kitų, dar mokydamiesi įvairiose lietuviškose mokyklose, kovojo už darbo žmonių interesus. Revoliucinio judėjimo dalyviai Ona Avižienytė, Pijus Glovackas, Kazys Kliorys, Juozas Vitkauskas revoliucinę veiklą taip pat pradėjo lietuviškų mokyklų suole.

Taigi privačių lietuviškų mokyklų kūrimasis Lietuvos švietimo istorijoje — svarbus reiškinys. Marksizmo-leninizmo idėjos, revoliuciniai įvykiai, pažangioji rusų ir kitų tautų pedagoginė mintis skatino giluminius, ne iš karto pastebimus procesus mokyklose, kreipė mokinius prieš reakcinę caro valdžią, klerikalinę buržuaziją. V. Leninas pabrėžė, kad „reikia mokėti skirti, kas senojoje mokykloje buvo bloga ir kas naudinga mums, ir reikia mokėti iš jos atrinkti tai, kas reikalinga komunizmui“⁷⁹.

1.3. Vidurinės mokyklos

Vidurinės mokyklos plėtėsi silpniau negu pradinės. Nors pažangioji visuomenė reikalavo daugiau jų steigti, tačiau caro valdžia sąmoningai trukdė neturtingiesiems stoti į šias mokyklas, taip užkirsdama jiems kelią įgyti aukštesnį mokslą.

Vis dėlto po 1905 m. vidurinių ir nepilnų vidurinių mokyklų daugėjo. Nemažai jų įsteigė įvairios visuomeninės organizacijos ir privatūs asmenys. Kauno gubernijoje 1911 m. veikė 17 vidurinių ir nepilnų vidurinių mokyklų: 12 gimnazijų (Kaune, Ukmergėje, Telšiuose, Tauragėje, Panevėžyje, Šiauliuose), Panevėžio

⁷⁹ Leninas V. I. Jaunimo sąjungų uždaviniai.— Raštai. V., 1955, t. 31, p. 254.

20 lentelė. Vilniaus I berniukų gimnazijos pamokų paskirstymas 1905/06 m. m.

Mokomieji dalykai	Klasės								Iš viso pagr. klasėse	Iš viso	
	paren-giamoji	I	II	III	IV	V	VI	VII			VIII
Tikyba:											
pravoslavų	4	2	2	2	2	2	2	2	2	16	20
Romos katalikų	4	2	2	2	2	2	1	1	1	13	17
liuteronų	—	—	1	—	—	—	—	1	—	2	2
judėjų	2	2	2	2	2	1	1	1	1	12	14
Rusų kalba	6	5	5	4	4	—	—	—	—	18	24
Lotynų kalba	—	—	—	5	5	5	5	5	5	30	30
Graikų kalba	—	—	—	—	—	5	3	2	6	16	16
Vokiečių kalba	—	5	3	3	3	3	3	3	2	25	25
Prancūzų kalba	—	—	6	3	4	3	3	3	3	25	25
Rusų literatūra	—	—	—	—	—	3	5	4	6	18	18
Logika	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1
Matematika	6	4	4	4	4	5	4	1	1	27	33
Fizika	—	—	—	—	—	—	3	4	2	9	9
Matematinė geometrija	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1
Istorija	—	2	2	2	3	4	3	2	2	20	20
Geografija	—	2	2	2	2	2	—	—	—	10	10
Filosofijos propedeutika	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	2
Įstatymų mokslas	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1
Gamtos mokslas	—	2	2	2	—	—	—	—	—	6	6
Piešimas	2	2	2	1	—	—	—	—	—	5	7
Dailyraštis	4	2	—	—	—	—	—	—	—	2	6
Iš viso	22	26	28	28	27	32	31	29	31	232	254

Lentelė imta iš: Zukauskas K. Iš Lietuvos mokyklos istorijos 1905—1907, p. 60.

realinė mokykla ir mokytojų seminarija, 2 komercinės mokyklos ir kt. Jose mokėsi apie 4670 mokinių. Suvalkų gubernijoje 1912/13 m. m. buvo 4 gimnazijos (Marijampolėje, Suvalkuose, Vilkaviškyje), 8 progimnazijos ir septynklasės vidurinės mokyklos ir Veiverių mokytojų seminarija⁸⁰.

Nemažai valstybinių vidurinių mokyklų veikė Vilniuje. „Be jau esamų dviejų berniukų gimnazijų, realinės mokyklos ir dviejų valstybinių mergaičių vidurinių mokyklų, iki 1914 m. buvo atidarytos dvi mergaičių ir viena berniukų gimnazijos, pastaroji buvo Vilniaus vidurinio mokslo skleidimo draugijos arba kitaip vadinama miesto gimnazija (įkurta 1914 m.)“⁸¹. Be to, čia 1905—1914 m. įkurta daug privačių vidurinių mokyklų, iš jų 3 mergaičių ir 3 berniukų gimnazijos. Iš viso 1914 m. Lietuvoje jau buvo apie 30 vidurinių mokyklų⁸².

⁸⁰ Lietuvos TSR istorija, t. 2, p. 452, 453.

⁸¹ Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A. Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos, p. 364.

⁸² Lietuvos TSR istorija, t. 2, p. 452—453.

Po 1905—1907 m. revoliucijos labiau rūpinamasi mergaičių vidurinių ir nepilnų vidurinių mokyklų steigimu. Jas daugiausia kūrė privatūs asmenys. Vilniuje 1913 m. jau veikė 5 mergaičių gimnazijos: Marijos Vinogradovos, Sofijos Grečianinovos, Veros Prozorovos, Jekaterinos Nezdjurovos ir Polinos Antokolskos⁸³. Naujos įsteigtos Panevėžyje (1910), Salantuose (1907), Šiluvoje (1906). Marijampolėje buvo mergaičių 1907 m. „Žiburio“ įkurta gimnazija. Tai vienintelė privati vidurinė mokykla su dėstomąja lietuvių kalba. Privačių vidurinių mokyklų kūrimasis rodė valstybinių trūkumą, didelį jų poreikį.

XX a. pradžioje buvo kiek pakeisti ir vidurinių mokyklų mokymo planai (žr. 20 lentelę). Panašiai kaip Vilniaus I berniukų gimnazijoje pamokos buvo paskirstytos ir kitose tokiose Lietuvos mokyklose. Įvesta naujų dalykų: VII klasėje 1 pamoka skirta įstatymų mokslui ir 2 — filosofijos propedeutikai. Graikų kalba liko privaloma tik VIII klasei. Norintieji jos mokytis V klasėje turėdavo 5 pamokas, VI — 3 ir VII — 2. VII klasėje pridėta po I fizikos, rusų ir vokiečių kalbų pamoką per savaitę. 2 naujai įvestos kalbos — prancūzų ir vokiečių — buvo privalomos II—V ir VII klasėms. I pamoka per savaitę VIII klasėje buvo skiriama logikai. Vėliau kaip dalykas ji nedėstyta; ta pamoka teko matematikai.

1906/07 m. m. įvestas naujas ir realinių mokyklų mokymo planas. Nelabai pakeistas jis galiojo iki Pirmojo pasaulinio karo.

Mergaičių gimnazijų mokymo planas buvo daug mažesnis už berniukų. Pastarosiose privalomiems dalykams buvo skiriama 232 valandos, o mergaičių gimnazijose — tik 115. Ir lavinimo lygis čia buvo žemesnis. Marijampolės mergaičių progimnazijoje (parengiamojoje ir I—IV klasėse) dėstė rusų, lietuvių, vokiečių kalbas, prancūzų (buvo neprivaloma), geografiją, aritmetiką, piešimą, rankų darbus, tikyba ir kitus dalykus.

Aukštesnėse visų vidurinių Lietuvos mokyklų klasėse 1906/07 m. m. kaip neprivalomas dalykas įvesta higiena, kurią leista dėstyti lietuvių ir lenkų kalbomis.

Berniukų gimnazijose, realinėse mokyklose ir toliau kaip neprivaloma buvo dėstoma gimnastika, muzika, dainavimas, kai kuriose (pvz., Vilniaus I berniukų) — šokiai ir darbai. Darbų (medžio, metalo darbų) pamokos vykdavo atskiroje patalpoje. Vilniaus I berniukų gimnazijoje jų mokėsi apie 90 mokinių (11,5%) — daugiausia IV ir V klasių.

Mokyklų vadovybė ypač skatino mokinius stoti į bažnytinius choros. Įstojusiems duodavo pinigines pašalpas, apdovanodavo knygomis, atleisdavo net nuo mokesčio už mokslą ir kt.

Su didele meile lietuvių kalbą ir literatūrą Marijampolės gimnazijoje nuo 1906 m. sausio 28 (15) d. dėstė mokytojas P. Kriaučiūnas. Būdamas gimnazijos bibliotekos vedėju, įsteigė lietuviš-

⁸³ Вся Вильна: Адресная и справочная книга на 1914 г.— Вильна [1913], отд. 5, стб. 169—172.

kų knygų skyrių, be to, pats turėjo turtingą biblioteką, kuria leido naudotis lietuvių kalba ir literatūra besidomintiems mokiniams⁸⁴.

Pirmasis gavęs teisę dėstyti lietuvių kalbą Vilniaus vidurinėse mokyklose buvo J. Jablonskis. Nuo 1906 m. vasario 25 (12) d. jis ėmė mokytojauti V. Prozorovos mergaičių gimnazijoje, ko vo mėn.— realinėje mokykloje ir I berniukų gimnazijoje. Gabrieliaus Landsbergio iniciatyva 1906 m. kovo 30(17) d. buvo įkurtas Lietuvių kalbos mokymo komitetas, kuris pradėjo energingai rūpintis lietuvių kalbos dėstymu Vilniaus mokyklose. Kadangi mokyklų administracija už lietuvių kalbos mokymą mokytojui neatlygindavo, tai komitetas rūpinosi lėšų rinkimu.

Vilniečių pavyzdžiu toks komitetas įkurtas ir Panevėžyje⁸⁵.

Mėginta parengti visų vidurinių mokyklų lietuvių kalbos programą, sudaryta speciali komisija, kuriai vadovavo įžymus rusų mokslininkas Filipas Fortunatovas. Suvalkų gubernijos vidurinėse mokyklose (Suvalkų ir Marijampolės gimnazijose) lietuvių kalba buvo dėstoma pagal to dalyko mokytojo Justino Matulevičiaus parengtą programą. Žemesnėse gimnazijų klasėse naudojamos minėta J. Jablonskio programa. Aukštesnėse, be lietuvių kalbos, dar mokyta ir lietuvių literatūros. VI klasėje buvo dėstoma XVI—XVIII a. lietuvių literatūra, VII — supažindinama su įžymiausiais XIX a. rašytojais. Mokiniai skaitė ir nagrinėjo K. Donelaičio „Metus“, Dionizo Poškos „Mužiką Žemaičių ir Lietuvos“, Antano Baranausko „Anykščių šilelį“, Maironio „Pavasario balsus“⁸⁶.

Mokyklų vadovybė turėjo pakeisti kai kuriuos pasenusius ir tendencingus vadovėlius. Antai vietoj Dmitrijaus Ilovaiskio Rusijos istorijos buvo pradėtas naudoti Konstantino Ivanovo vadovėlis, kurį pažangūs mokytojai laikė geresniu. Per revoliuciją pažangūs mokytojai mokomąją medžiagą perteikdavo ir savo nužiūra, nesilaikydami aprobuotų programų, naudodami veiksmingesnius mokymo metodus. Pamokose, ypač dėstydami istoriją, jie kalbėdavo su mokiniais ir politinėmis temomis, apie revoliucinius įvykius. Paminėtini revoliucingai nusiteikę Švenčionių miesto mokyklos mokytojai Kirilas Borisovcas, I. Čerčeika, Vilniaus prekybos mokyklos mokytojas K. Baraškovas. Švenčionių miesto mokyklos mokytojas Š. Segalis mokiniams rekomenduodavo skaityti politines brošiūras ir pats jų atnešdavo, įtikinėdavo, kad jos „naudingesnės už vadovėlius“. Ragino ir mokinių tėvus parūpinti vaikams šių leidinių, „daugiau sakančių jų protui ir širdžiai“.

Literatūros mokytojai supažindindavo mokinius su rusų revoliucinių demokratų kūriniais. Antai 1905/06 m. m. Šiaulių ber-

⁸⁴ Kirtlys J. Simtametė mokykla, p. 37.

⁸⁵ Piročkinas A. J. Jablonskis — bendrinės kalbos puoselėtojas 1904—1930, p. 25, 41.

⁸⁶ Ten pat, p. 49—50; Zukauskas K. Iš Lietuvos mokyklos istorijos 1905—1907, p. 65.

niukų gimnazijos VIII klasėje buvo rekomenduojama tokia namų darbo tema: „Istorinės—literatūrinės Aleksandro Belinskio pažiūros jo straipsnyje „Poezijos skirstymas rūšimis ir formomis“. Sios mokyklos rusų kalbos mokytojas A. Šurovičius patardavo mokiniams skaityti ir Nikolajaus Garino, Semiono Nadsono, Vsevolodo Garšino ir kitų pažangių rašytojų kūrinius. Marijampolės berniukų gimnazijos rusų kalbos ir literatūros mokytojas Kosaratas kai kuriems patikimiems mokiniams duodavo pasiskaityti iš gimnazijos bibliotekos Nikolajaus Černyševskio, Nikolajaus Dobroliubovo, Aleksandro Gerceno ir kitų XIX a. revoliucinių demokratų raštų⁸⁷.

Kai kurie geresni fizikos mokytojai, norėdami perteikti mokiniams daugiau žinių, kurios neįtrauktos į mokymo programą, pradėjo organizuoti neprivalomus mokinių praktikos darbus ne per pamokas. Juos su aukštesnių klasių mokiniais vesdavo Vilniaus II ir Marijampolės berniukų gimnazijų mokytojai.

Vidurinis mokslas po 1905—1907 m. revoliucijos pasidarė prieinamesnis, bet jo daugiausia galėjo siekti bajorų, dvarininkų, valdininkų ir buržuazijos vaikai. 1913 m. Vilniaus švietimo apygardos gimnazijose 43% visų mokinių sudarė bajorų, 36% — miesto buržuazijos ir tik 21% — valstiečių (nemažai valstiečių buržuazijos) vaikai. Be to, caro valdžia, norėdama darbininkų ir neturtingųjų valstiečių vaikams užkirsti kelią į mokslą, padidino mokesį už mokslą vidurinėse mokyklose. Vilniaus realinės mokyklos mokinys turėjo mokėti iki 70 rb per metus. Panaši padėtis buvo ir kitose vidurinėse mokyklose. Privačiose vidurinėse šis mokestis buvo ypač didelis. Tokioje internatinėje mokykloje per metus reikėdavo mokėti net 300 rublių.

Darbo žmonių vaikai, kaip ir anksčiau, paprastai likdavo už mokyklos sienų. V. Leninas rašė, kad „beveik keturiems penktadaliams vaikų ir paauglių Rusijoje yra atimtas liaudies švietimas“⁸⁸.

1.4. Profesinis mokymas

Išaugusiam kapitalistiniam ūkiui reikėjo raštingų, gamybinės veiklos įgūdžių turinčių darbininkų, taip pat vidurinio techninio personalo ir specialistų su aukštesniu išsilavinimu.

Visuomenė, spauda, be kitų demokratiškesnių reikalavimų, kėlė klausimą ir dėl specialiųjų mokyklų kūrimo bei jų tinklo plėtimo. Tačiau caro valdžia ypatingos iniciatyvos nerodė. Praktinio, tūkomojo pobūdžio mokyklas toliau kūrė įvairios įstaigos, draugijos bei patys gyventojai.

⁸⁷ *Kirtlys J.* Šimtametė mokykla, p. 36; CVIA, f. 567, ap. 12, b. 6469, l. 62 (Šiaulių berniukų gimnazijos 1905.IX.28 pedagogų tarybos protokolo nuorašas).

⁸⁸ *Leninas V. I.* Klausimu dėl liaudies švietimo ministerijos politikos.— Raštai. V., 1953, t. 19, p. 117.

Amatų mokymąsi XX a. pradžioje propagavo ir lietuvių liberaliosios buržuazijos atstovai. Antai P. Vileišis išleido šias knygeles: „Tekinimo amatas“ (1902); „Kai kurie amatai — teplojimas, metaliniai išdirbiniai, pynimai iš vielos, sietuvai ir sietai, šepėčių dirbimas, įstatymas stiklų“; „Ką ir kaip kai kurie amatininkai dirba — kurpiai, šikšniai, pirštinkai, kažemiekai, išdirbėjai dailiųjų kailių ir zomšininkai, račiai, virvininkai, muilininkai, tapiceriai, įrišėjai“ (1903). Pagrindinis šių leidinių tikslas buvo sudominti visuomenę amatais. Pradėta daugiau steigti privačių amatų mokyklų. Štai Vilniuje veikė audimo mokykla, kurioje mokslas truko 2 metus. Vilniaus miesto valdybos iniciatyva prie Vilniaus chemijos-technikos mokyklos 1902 m. įkurta žemesnioji šaltkalvių mokykla⁸⁹.

Kaune įvyko įvairių gubernijos žinybų atstovų pasitarimas dėl amatų mokymo. Buvo numatyta įsteigti 135 mokyklas: kalvių, šaltkalvių, stalių, audėjų, moteriškų ir vyriškų drabužių siuvėjų, įvairių pynėjų ir kitų specialybių. Panašų planą parengė Vilniaus ir Suvalkų gubernijų valdybos. Projektą įgyvendinti numatyta nuo 1915 m., tačiau sutrukdė prasidėjęs karas.

Toliau veikė Joniškėlio žemės ūkio mokykla. 1914/15 m. m. joje mokėsi 181 mokinys. Mokslas truko 5 m. (priimami baigę dviklasę mokyklą). Pirmos 3 klasės buvo skirtos bendrajam lavinimui, kitos 2 — specialybės dalykams: žemdirbystei, gyvulininkystei, daržininkystei, žemės ūkio sąskaitybai, technologijai, braižybai, pienininkystei, teisės pagrindams, žemėtvarkai. Ši mokykla buvo populiari, čia buvo daug norinčių mokytis iš Lietuvos ir Latvijos. Į ją galėjo įstoti tik pasiturinčių valstiečių vaikai, nes mokestis už mokslą ir išlaikymą siekė 110 rb per metus. Joniškėlio žemės ūkio mokykloje pradėjo mokslą vėliau žinomas Vilniaus universiteto profesorius Povilas Snarskis, Lietuvos žemės ūkio akademijos profesorius Stanislovas Mastauskis⁹⁰. Prie jos buvo organizuojami pradinių mokyklų mokytojų sodininkystės, bitininkystės, daržininkystės kursai.

Raseinių žemės ūkio ir gyvulininkystės draugija 1907 m. įsteigė Paverkšnių žemesniąją žemės ūkio mokyklą ir prie jos — parengiamąją klasę. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą veikė Raseinių apskrities Pagojo žemės ūkio, Šiaulių apskrities Bubių žemesnioji pienininkystės ir gyvulininkystės, Vilniaus sodininkystės ir kt. mokyklos. Prūsijai priklausiusiame Klaipėdos krašte taip pat žinoma keletas žemės ūkio mokyklų. Visose greta bendrojo ir specialiojo teorinio mokymo daug dėmesio buvo skiriama praktikos darbams.

Pramonės, transporto, ryšių poreikiams tenkinti veikė ir buvo naujai steigiamos įvairios technikos mokyklos. Toliau kelio meistrus, technikus, stočių budėtojus ir kitus tokius specialistus rengė

⁸⁹ *Endzinas A.* Specialiojo mokslo raidos Lietuvoje istorijos bruožai.— V., 1974, p. 141.

⁹⁰ *Ten pat*, p. 153, 154.

Vilniaus geležinkelio technikos mokykla. Vilniaus paštininkų-telegrafininkų mokykla rengė savo srities tarnautojus. Vidurinėje chemijos-technikos mokykloje veikė ir vakariniai technikos kursai, rengė šaltkalvius ir elektromonterius. Mokykla turėjo neblogą materialinę bazę, gerų mokytojų. Vilniaus miesto valdyba, suinteresuota šių specialistų rengimu, kasmet skirdavo jai 6595 rublius. Mokykla buvo prieinama daugiausia bajorų, tarnautojų ir apskritai pasiturinčių miestiečių vaikams. Mokestis už mokslą — 50—60 rb per metus. 1914 m. joje mokėsi 213 mokinių.

Specialusis techninis mokymas buvo stiprinamas ir bendrojo lavinimo mokyklose: steigiamos tam tikros klasės, prie kurių įrengiamos dirbtuvės. 1902 m. Vilniaus I berniukų gimnazijoje buvo įkurta darbų klasė, 1912 m. turėjusi miesto lėšomis įrengtas 3 mokomąsias dirbtuves: fizikos-chemijos, tekinimo-stalio darbų, kartonažo-įrišimo. Jos buvo aprūpintos mechaninėmis staklėmis, elektros varikliais ir turėjo kvalifikuotus meistrus. Ši klasė nuo 1912 m. priiminėjo darbų užsakymus ir iš šalies, gamino mokyklinius baldus, motorinius ir rankinius dulkių siurblius, sporto inventorių, fizikos kabinetų priemones, darbastalius ir kt.⁹¹ Tokios darbų klasės buvo įsteigtos ir prie kai kurių kitų Vilniaus, Kauno, Panevėžio, Šiaulių mokyklų. Labiau susirūpinta ir mergaičių specialiuoju rengimu. XX a. pradžioje Vilniuje veikė gailėstingųjų seserų, priėmėjų-akušerių, masažisčių (dr. Romo), prekybos mokyklos, įvairūs kursai. Vilniaus žydų vaikų globos draugija 1911 m. įsteigė 3 mėn. kursus rankdarbių mokytojams parengti. Juose buvo mokoma pinti iš šiaudų, medžio drožlių, nendrių.

Sios specialiosios įstaigos apėmė beveik visas svarbiausias profesines gamybinės veiklos sritis, rengė daugiausia žemesnės kategorijos techninius kadrus.

1.5. Mokytojų rengimas

Augant įvairių tipų, labiausiai pradinių mokyklų, skaičiui, daugiau reikėjo ir mokytojų. Be to, per revoliuciją nemaža jų, ypač Kauno gubernijoje, valstiečių sueigos atleido, ir vėliau didelė dalis į savo vietas negrįžo. Tiesa, nemaža pradinių mokyklų mokytojų, daugiausia baigusiu Veiverių mokytojų seminariją, parvyko į Lietuvą.

Iki Pirmojo pasaulinio karo Lietuvoje toliau veikė Veiverių ir Panevėžio mokytojų seminarijos, Vilniaus mokytojų ir Vilniaus žydų mokytojų institutai. Į pedagogines mokyklas, kaip ir anksčiau, išskyrus Veiverių mokytojų seminariją, lietuvių, jei jie buvo nepravoslavų tikybės, nepriėmė. 1906 m. Panevėžio mokytojų seminarijoje galėjo mokytis ir lietuviai, bet prieš tai turėjo gauti Švietimo ministerijos leidimą. Be to, buvo numatyta į seminariją

⁹¹ Ten pat, p. 156, 158, 160, 186.

priimti ne daugiau kaip 33% lietuvių, tačiau 1907 m. pavasarijoje iš 132 mokinių lietuviai tebuvo 8. Vis dėlto ir toks negausus lietuvių seminaristų būrelis vėliau paliko pėdsakų kultūros istorijoje. Šią mokyklą buvo baigę žinomi pedagogai Antanas Vireliūnas, Jonas Murka, Jurgis Elisonas.

Nuo 1906 m. rugpjūčio 1 d. iki 1908 m. Panevėžio mokytojų seminarijoje lietuvių kalbą dėstė J. Jablonskis. Jis ypač rūpinosi Lietuvos mokyklų mokytojų rengimu ir lietuvių kalbos mokymu jose. 1907 m. pedagogams, norintiems gauti lietuvių kalbos mokytojo teises, jis sudarė lietuvių kalbos programą. Rašė į lietuvių laikraščius ir ragino jaunimą važiuoti mokytis į Panevėžio mokytojų seminariją⁹². Išsikėlus J. Jablonskiui, lietuvių kalbos mokymui buvo skiriama mažiau dėmesio.

Kaip jau minėta, veikė ir Veiverių mokytojų seminarija. Nemažai jos auklėtinių dalyvavo 1905—1907 m. revoliucijoje. Susilpnėjęs nacionalinei priespaudai, 1909 m. seminarijoje įvestas lietuvių kalbos mokytojo etatas. Jai buvo skiriama po 2 savaitines pamokas, kuriose mokyta ne vien gramatikos, bet ir lietuvių literatūros istorijos, užduodami rašiniai, baigiantieji rašydavo diktantą. Lietuvių kalbos pamokos buvo privalomos visiems seminaristams. Labai rūpinamasi rusų kalbos mokymu. Plačiai mokoma sodininkų ir daržininkų amato.

Seminarijoje mokėsi įvairių tautybių asmenys. 1910 m. iš 31 baigusiojo 18 buvo lietuvių, 5 lenkai, 4 rusai ir 4 vokiečiai. Dauguma seminarijos auklėtinių likdavo dirbti Suvalkų gubernijoje. Leidus dėstyti lietuvių kalbą Kauno ir Vilniaus gubernijų pradinėse mokyklose, dalis jų mokytojaudavo ir čia. 1866—1918 m. Veiverių mokytojų seminarija išleido 51 laidą ir parengė 1043 mokytojus⁹³.

1914 m. prie Veiverių mokytojų seminarijos buvo įsteigti pedagoginiai lietuvių mokyklų mokytojų kursai. Mokslas juose truko 7 mėn.⁹⁴, buvo priimami vyrai ir moterys.

Mokytojų poreikiui tenkinti 1914 m. liepos 14 d. įkurta Naujosios Vilnios (Vilniaus gubernija) mokytojų seminarija. Į ją priimti 36 mokiniai. Buvo gautas caro valdžios leidimas nuo 1914/15 m. m. įsteigti mokytojų seminariją Šiauliuose, tačiau sutrukdė karas.

Po 1905—1907 m. revoliucijos, be pedagoginių mokyklų, žinomi ir pedagoginiai kursai. Prie Kauno aukštesniosios dviklasės pradinės mokyklos nuo 1910 m. liepos 14 d. veikė 2 metų pedagoginiai kursai, išlaikomi valstybės išdo ir Kauno miesto valdybos dotacijų. Mokslas buvo nemokamas. Priėmė lietuvių ir rusų tautybių vyrus ir moteris. Greta kitų dalykų buvo privaloma lietuvių kalba. 1913 m. čia mokėsi 28 kursantai. Išėjusieji progra-

⁹² Piročkinas A. J. Jablonskis — bendrinės kalbos puoselėtojas 1904—1930, p. 48.

⁹³ Kudirka J. Veiverių mokytojų seminarija (1866—1918), p. 56.

⁹⁴ Ten pat, p. 32—33.

mą ir išlaikiusieji baigiamuosius egzaminus gaudavo pradinės mokyklos mokytojo teises.

Panašiomis sąlygomis prie Švenčionių aukštesnio tipo pradinės mokyklos nuo 1910 m. taip pat veikė iš pradžių vienerių, vėliau 2 metų mokytojų kursai. Baigusieji juos vykdavo dirbti į Vilniaus gubernijos pradinės mokyklas.

Mokytojų rengimas kursuose, be abejo, buvo žemesnio lygio negu seminarijose.

Kvalifikuotų pedagogų trūko ir naujai įsteigtoms privačioms lietuviškoms mokykloms, nors jos kėlė sau uždavinį pagerinti mokomąjį darbą, pasiekti geresnių negu valdinės mokyklos rezultatų. Mokyklų steigėjai stengėsi kviesti kvalifikuotus pedagogus, bet ne visos mokyklas turinčios draugijos pajėgė tinkamai atlyginti mokytojams, sudaryti normalias darbo ir buities sąlygas. Teko pačioms rūpintis ir mokytojų parengimu.

Nuo 1907/08 m. m. Kaune pradėjo veikti pirmoji lietuviška mokytojų rengimo įstaiga — „Saulės“ draugijos parengiamieji suaugusiųjų kursai (pedagoginiai). Juos organizuoti leido Vilniaus švietimo apygardos vadovybė⁹⁵. Kursams vadovavo prityręs pedagogas Juozas Vokietaitis. Juose dirbo T. F. Žilinskas, Rokas Šliūpas, Sofija Čiurlionienė, Mečislovas Vasiliauskas, S. Matijošaitis ir kt. Kursai formaliai laikyti pavaldžiais Kauno miesto aukštesniajai (keturklasei) pradinei mokyklai, tačiau praktiškai jie buvo „Saulės“ draugijos įstaiga ir veikė autonomiškai, valdžios subsidijos negaudavo. Juos išlaikė klausytojai, mokėję nustatytą mokesį už mokslą (III kurse imta 90 rb per metus), aukomis paremdavo visuomenė. Kursai buvo populiarūs. 1907—1915 m. kursantų skaičius svyravo nuo 31 iki 74. Nuo 1910 m. smarkiai pagausėjo moterų. 1912 m. egzaminams rengėsi 56 klausytojai: 18 vyrų ir 38 moterys. Kursuose dar veikė vaistinės mokinių skyrius, kuriame mokėsi daugiau kaip 20 žmonių.

Lietuvių kalba ir literatūra, Lietuvos istorija ir tikyba buvo dėstoma lietuvių kalba. Baigiantieji kursus egzaminus iš pradžių turėjo laikyti Peterburge, o nuo 1910/11 m. m.—Kauno gimnazijoje⁹⁶.

„Saulės“ mokytojų kursas baigė pedagogė ir etnografė Mikalina Glemžaitė, pedagogė ir dainininkė Adelė Nezabitauskaitė-Galaunienė, mokytojas ir keliautojas Matas Šalčius, dailininkas Kazys Simonis ir daugelis kitų. Kilus Pirmajam pasauliniam karui, iš Kauno jie perkelti į Vilnių, o 1915 m.—į Voronežą, ir ten veikė visus karo metus.

Kursai turėjo nemažą įtaką ir Kauno visuomenės kultūriniam gyvenimui. Buvo gerai žinomas Juozo Naujalio suburtas „Saulės“ kursų mišrus choras. Nors klerikalai mėgino kursų mokytojams

⁹⁵ TSRS CVIA, f. 733, ap. 177, b. 273, l. 1 (Vilniaus švietimo apygardos globėjo tarybos 1907.IX.13 (VIII.31) protokolas).

⁹⁶ Vokietaitis J. „Saulės“ kursų gyvenimo lapas (1907—1918).—Lietuvos mokykla, 1918, Nr. 9—10, p. 257.

primesti savo reakcingas pažiūras, tačiau daugelis pedagogų dirbo kilnų ir pasiaukojamą darbą, perteikdami pažangią visuomeninę ir pedagoginę mintį tiems, kurie rengėsi gyvenimą skirti liaudies švietimui.

Marijampolėje veikusi pažangi kultūros ir švietimo draugija „Šviesa“ 1906 m. pabaigoje taip pat organizavo suaugusiųjų kursus. Juos baigę mokytojai dirbo liaudies mokyklose. Tai trumpalaikiai kursai, kurių nepavyko legalizuoti.

1907—1915 m. buvo 2 oficialiai leistos mokymo įstaigos, rengusios pačių žemiausių mokyklų grandžių, vadinamųjų rašto, arba abėcėlės, mokyklų mokytojus. Pirmoji jų — Kauno „Saulės“ draugijos mergaičių dviklasė pradinė mokykla Žaliakalnyje, tuo metu vadinta seminarijėle (veikė 1907—1918 m.), antroji — Vilniuje (1908—1917), žinoma kaip Vilniaus lietuvių savitarpio pašalpos draugijos dviklasės pradinės mokyklos mergaičių vakariniai kursai. Abi jas baigdavo po 10—13 Kauno ir Vilniaus gubernijų mergaičių, ir dalis jų grįždavo į kaimą ir ten daraktoriaudavo.

Veikė nemaža ir slaptų pedagoginių kursų, kurių globėjai norėjo parengti daraktorių. Antai 1907—1915 m. Krekenavoje buvo mokytojo Kazimiero Gylio vadovaujami kursai⁹⁷.

Vidurinių mokyklų mokytojus, kaip ir anksčiau, daugiausia rengė aukštosios mokyklos.

1.6. Aukštosios mokyklos poreikis

Vykstant 1905—1907 m. revoliucijai, pažangioji visuomenė vėl iškėlė aukštosios mokyklos Vilniuje atkūrimo klausimą. Pavežžio realinės mokyklos mokiniai 1905 m. gegužės 15 (2) d. įteikė Vilniaus švietimo apygardos globėjui peticiją su 19 punktu, tarp kurių buvo reikalavimas „įsteigti aukštąją mokyklą Vilniuje“. 1905 m. gegužės mėn. Lietuvos socialdemokratinio jaunimo organizacijos atsišaukime taip pat reikalaujama, kad vėl būtų įsteigtas universitetas „kaip Lietuvos aukštoji mokykla“⁹⁸.

Mintį atkurti universitetą savo steigiamajame suvažiavime Vilniuje 1905 m. rugpjūčio 12 (liepos 30) d. iškėlė nelegaliai įsteigta Lietuvių mokytojų sąjunga⁹⁹. Šis klausimas opus, todėl buvo keliamas lietuvių, lenkų, rusų spaudoje ir susirinkimuose bei pažangių partijų programose.

Nesitenkinti vien reikalavimais, o imtis tam tikrų praktinių priemonių universitetui Vilniuje atkurti pirmoji mėgino lietuvių ir lenkų mokslininkų ir visuomenės veikėjų grupė. 1905 m. gruodžio mėn. spaudoje buvo paskelbta „deklaracija“, kurią pasirašęs asmenys įkūrė „Liuoso universiteto Vilniuje įsteigimo draugiją su mokslo išguldymu lietuvių, lenkų, rusų ir kitų tautybių kalbo-

⁹⁷ Lietuviškoji enciklopedija.—K., 1940, t. 8, sk. 1477.

⁹⁸ Vilniaus universiteto istorija 1803—1940.—V., 1977, p. 139.

⁹⁹ Zukauskas K. Iš Lietuvos mokyklų istorijos 1905—1907, p. 34.

mis“, kad sudarytų sąlygas studijuoti įvairių tautų studentams. Ją pasirašė J. Jablonskis, Maironis, P. Vileišis, Kazimieras Jau-nius, Rusijos Mokslų Akademijos narys korespondentas Jonas Boduenas de Kurtenė. Prie deklaracijos buvo pridėtas atsišau-kimas į visus gyventojus, taip pat į laikraščių redakcijas, kad materialiai remtų iniciatorių pastangas ir rinktų aukas Vilniaus universitetui steigti. Deklaraciją ir atsišaukimą Lietuvoje sutiko palankiai. Šį sumanymą rėmė ir valstiečiai. Antai Kauno, Suvalkų gubernijų valsčiai, surašydami savo nutarimus, be kitų, įrašy-davo reikalavimą atkurti Vilniaus universitetą¹⁰⁰.

Tam tikrą dirvą ateityje universitetui steigti parengė dviejų mokslo draugijų — Lietuvių mokslo draugijos ir lenkų Mokslo bičiulių draugijos Vilniuje — įkūrimas 1907 metais. Abi jos savo posėdžiuose ne kartą svarstė Vilniaus universiteto atkūrimą.

„Aukštąja mokykla buvo suinteresuota taip pat liberalioji bur-žuazija, kad jos vaikai galėtų įgyti reikiamą išsilavinimą, kad krašto kapitalistinis ūkis gautų specialistų. Dėl to net miesto dūma dar 1910 m. lapkričio 24 d. nutarė „pavesti miesto valdy-bai pasirūpinti vyriausybės dėl atidarymo Vilniuje politechnikos instituto su žemės ūkio bei miškininkystės, chemijos, mechanikos ir statybos skyriais“¹⁰¹. Prie aukštosios mokyklos klausimo ji grįžo dar kelis kartus. Universiteto atkūrimo mintį 1911 m. kėlė Rusijos Mokslų Akademijs.

Vilniaus ir Kauno gubernijų atstovai mėgino Vilniaus uni-versiteto klausimą judinti Rusijos Valstybės dūmoje. 1913 m. sesijoje apie tai kalbėjo Kauno gubernijos atstovas Mykolas Januškevičius. Jis kaltino caro administraciją Lietuvoje nesirūpi-nant liaudies švietimu, atmetė vis dar gyvą mintį steigti Vilniuje kraštui nereikalingą pravoslavų dvasinę akademiją, kuri tik su-trukdytų atidaryti universitetą, tokį reikalingą kultūros židinį. Beje, Dūmoje kelis kartus buvo keliamas reikalas Minske arba Vitebske kurti universitetą visam vadinamajam Šiaurės vakarų kraštui. Bolševikinės krypties lietuvių darbininkų laikraštis „Vil-nis“ informavo apie šiuos svarstymus ir pabrėžė teisėtą visu-menės reikalavimą atkurti universitetą. Tačiau prasidėjęs Pirma-sis pasaulinis karas nutraukė jo svarstymą¹⁰². Negalėdamas vie-toje įgyti aukštojo mokslo, Lietuvos jaunimas toliau jo siekė Rusijos ir kitų šalių aukštojo mokslo įstaigose. Daugiausia jau-nimo mokėsi Rusijos imperijos aukštosiose mokyklose, visų pir-ma Peterburge, Maskvoje, Tartu, Kijeve, Odesoje, Charkove, Var-šuvoje. Pasiekdavo užsienio aukštąsias mokyklas — Krokuvos, Ka-raliaučiaus, Kopenhagos, Ciūricho, Leipcigo, Paryžiaus, Freiburgo, studijavo ir Jungtinėse Valstijose — Čikagoje, Volparaise, Gal-vestone. Berno universitetą lankė V. Kapsukas, Augustinas Janu-

laitis. J. Biliūnas studijavo Leipcige ir Ciūriche, Vladas Reka-šius — Frankfurte. XX a. pradžioje Peterburge studijavo apie 100 lietuvių, tarp jų — Juozas Balčikonis, Mikas ir Kipras Pet-rauskai, Leonas Prūseika, Antanas Purėnas, Jeronimas Uborevi-čius. Į Tartu universitetą 1901—1917 m. buvo įstoję 522 iš Lie-tuvos kilę jaunuoliai. Čia mokėsi J. Biliūnas, Vladas Kuzma, Vla-das Lašas, K. Požela ir kt.¹⁰³ Kijevo universitetą lankė Vincas Krėvė-Mickevičius, Odesos — Zigmas Žemaitis.

Iki 1905 m. lietuviai daugiausia studijavo mediciną ir teisę bei teologiją, nes šių sričių specialistams caro valdžia seniau leisdavo dirbti gimtajame krašte. Vėliau imta studijuoti gamtą, matematiką, fiziką, filologiją, ekonomiką ir kitus mokslus.

Dauguma lietuvių studentų buvo kilę iš pasiturinčių valstie-čių, jie jungdavosi į draugijas, kurios veikė Maskvoje, Tartu, Peterburge, Charkove. 1910 m. Peterburgo lietuvių studentų drau-gija turėjo 100, 1909—1915 m. Tartu — 19—36 narius. Prie Mask-vos lietuvių draugijos 1904 m. pradžioje susidarė LSDP šali-ninkų būrelis¹⁰⁴. Socialdemokratams rėmė nemažai ir Tartu stu-dentų lietuvių.

Mokydamiesi dideliuose Rusijos pramonės ir kultūros cent-rouose, daug studentų turėjo sąlygas suartėti su darbininkų kla-se, susipažinti su socializmo mokslu. Pažangieji, grįžę į gim-tąjį kraštą, atliko didelį politinį darbą tarp Lietuvos darbininkų ir valstiečių, įtraukė juos į revoliucinį bei nacionalinį išsivaduo-jamąjį judėjimą.

1905—1907 m. revoliucijoje dalyvavo Maskvos universiteto stu-dentai Antanas Didžiulis, Ignas Jonynas, Peterburgo universiteto studentai Pranas Mažylis, A. Purėnas.

1.7. Pažangiųjų moksleivių judėjimas 1907—1914 metais

V. Leninas nurodė, kad laikotarpiu tarp dviejų revoliucijų vy-ko visuomeninio gyvenimo lūžis, jėgų persigrupavimas ir jų kla-sinis išryškėjimas. Tuomet daugiau konsolidavosi ir lietuvių bur-žuazijos politinės srovės. Klerikalai bei kitų reakcingų krypčių atstovai palaikė caro valdžią ir jos politiką. Lietuvių liberalai taip pat užėmė kontrrevoliucines pozicijas. Norėdama atitraukti darbo žmones nuo revoliucinės kovos, liberalinė lietuvių demo-kratų partija, pralaimėjus revoliucijai, propagavo vien tik „kul-tūrinį darbą“, skelbė „tautos vienybės“ lozungą. Smulkioji bur-žuazija reakcijos metais pakriko: atsirado įvairių anarchistinių ir panašių grupių. Išsigandę masinių carizmo represijų daug revo-liucijoje dalyvavusių inteligentų nutolo nuo revoliucinio judė-jimo.

¹⁰³ Tyla A. Lietuvos jaunimas Tartu universitete 1802—1918 m.— MAD, 1973, t. 3 (44), p. 122.

¹⁰⁴ Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos.— K., 1938, t. 2, p. 194.

¹⁰⁰ Vilniaus universiteto istorija 1803—1940, p. 139, 140.

¹⁰¹ Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A. Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos, p. 364.

¹⁰² Vilniaus universiteto istorija 1803—1940, p. 141—142.

Liberalioji buržuazija ir klerikalai ypač stengėsi nuo revoliucinio judėjimo atitraukti jaunimą. Moksleiviams skirtuose laikraščiuose („Aušrinėje“— „Lietuvos žinių“ priede, „Jaunime“— „Lietuvos ūkininko“ priede, „Ateityje“ ir kt.) ragino tenkintis švietimu, kultūriniu darbu, skiepijo jam buržuazinio nacionalizmo idėjas. Tikrai revoliuciniai socialdemokratai kartu su bolševikais kovojo už darbo žmonių interesus, prieš įvairius nacionalistus. Dalis mokytojų ir moksleivių suartėjo su revoliuciniais socialdemokratais ir jų vadovaujami vis labiau jungėsi į kovą su caro valdžia ir buržuazija už demokratinę mokyklą.

Siuo laikotarpiu slapti moksleivių būreliai suskilo į 2 pagrindines stovyklas: pasukę buržuaziniu keliu ir pažangiųjų moksleivių, kuriems turėjo įtakos revoliuciniai socialdemokratai.

Buržuaziniai nelegalūs būreliai orientavosi į liberalios pakraipos laikraštį „Aušrinė“ ir klerikalinį — „Ateitis“. Liberaliosios krypties kuopelių moksleiviai studijavo lietuvių literatūrą, kalbą, istoriją ir kitus dalykus. Jie nekėlė svarbių visuomeninio-politinio gyvenimo klausimų¹⁰⁵. Slaptoje aušrininkų organizacijoje, 1910 m. įkurtoje Marijampolės berniukų gimnazijoje, buvo nemažai pažangių moksleivių. Todėl čia, be bendrų kultūros problemų, buvo nagrinėjamos ir socializmo, ateizmo bei kitos. Aušrininkai energingai kovojo su gimnazijos kapeliono globojamais ateitininkais, nors tuo metu Marijampolės gimnazijoje jų buvo nedaug¹⁰⁶. Aušrininkai veikė Šiaulių ir kitose gimnazijose. Tačiau buržuazinės liberalios pakraipos veikla nepatenkino pažangaus jaunimo, ypač iš varguomenės kilusių moksleivių. Revoliucinio judėjimo veikiamas jaunimas vis daugiau ėmė bendradarbiauti su socialdemokratais.

1911—1912 m. Biržų keturklasėje mokykloje įkurtas slaptas moksleivių būrelis, kuriam vadovavo tos mokyklos mokinys Julius Janonis. Jo nariai skaitė pranešimus, rengė diskusijas pasaulėžiūros klausimais, studijavo K. Markso, Carlzo Darvino ir kitus veikalus, leido J. Janonio redaguojamą nelegalų šapirografuotą laikraštėlį ir palaikė ryšius su miesto įmonių darbininkais¹⁰⁷.

1905—1907 m. revoliucinių įvykių paveikti Marijampolės gimnazijos pažangūs mokiniai sukūrė slaptą socialistų kuopelę (1904—1909), kurios po keletą narių buvo kiekvienoje klasėje. Jie studijavo Vokietijos socialdemokratų Erfurto programą, K. Markso ir F. Engelso „Komunistų partijos manifestą“. Konspiracijos sumetimais ši kuopelė susirinkimus rengdavo už miesto, pas gretimų kaimų valstiečius (Mokoluose, Balsupiuose), o kartais — Rudžių giraitėje. Dažniausiai kluonuose bei kituose ūkiniuose pastatuose vykusiuose susirinkimuose kartais dalyvaudavo ir V. Kapuskas. Atveždavo draudžiamos literatūros ir gyvu žodžiu kėlė idėjinį mokinių lygį. Pažangią literatūrą kuopelė platino ne tik

39. Grupė Lietuvių mokslo draugijos narių 1912 m. Iš kairės į dešinę: I eilėje — J. Jablonskis, Zemaitė, P. Kriaučiūnas, J. Basanavičius, L. Didžiulienė, J. Dielininkaitis, II eilėje — V. Palukaitis, A. Vileišis, B. Cepulis, A. Sketeris, G. Landsbergis, J. Ambrozaitis, III eilėje — J. Kairiūkštis, J. Spudulis, M. Davainis-Silvestraitis ir M. Kuprevičius

tarp moksleivių, bet ir tarp kitų patikimų žmonių. Nuo 1908 m. socialistinės kuopelės nariai leido šapirografu spausdintą laikraštėlį „Mokinių draugas“, kurio tikslas buvo kelti gimnazijos mokinių sąmoningumą ir skatinti juos dirbti politinį darbą. Išėjo 14 jo numerių. Žandarai susekė laikraštėlio leidėjus ir pasodino juos į Kalvarijos kalėjimą, o mokyklos vadovybė — pašalino iš gimnazijos. Kuopelė turėjo ir savo knygynėlį (apie 200 knygų), kuris buvo laikomas saugioje vietoje, ir net per kratą žandarai jo nerado¹⁰⁸.

Vilniuje savo veiklą tęsė socialdemokratų mokinių grupė prie RSDDP Vilniaus grupės. Prie mokyklų organizuojamos „Mokyklinio jaunimo sąjungos“ aktyviai dalyvavo platinant nelegalią literatūrą ne tik tarp moksleivių, bet ir apskritai visuomenei.

„Dalys revoliucingai nusiteikusių Šiaulių gimnazijos aušrininkų savišvietos būrelio narių, ten apsilankiusio Prano Eidukevičiaus paskatinti, 1912 metų pabaigoje atsiskyrė ir sudarė marksistų grupę, kuriai iš pradžių vadovavo Vladas Rekašius, o vėliau — lietuvių proletarinis poetas J. Janonis. Marksizmo šalininkų moksleivių būrelio nariai studijavo K. Markso ir F. Engelso „Komunistų partijos manifestą“, V. Lenino veikalą „Kapita-

¹⁰⁸ *Kirtlys J. Simtametė mokykla*, p. 32—33.

¹⁰⁵ Lietuvos TSR istorija, t. 2, p. 387.

¹⁰⁶ *Kirtlys J. Simtametė mokykla*, p. 35.

¹⁰⁷ Lietuvos TSR istorija, t. 2, p. 387.

lizmo išsivystymas Rusijoje“ ir kitus marksistinius kūrinius. To būrelio nariai palaikė ryšius su darbininkais ir skleidė tarp jų revoliucinę agitaciją¹⁰⁹.

Revoliuciniai būreliai kėlė politinį moksleivių sąmoningumą, aiškiai rodė, kad mokyklinis jaunimas vis labiau įsitraukia į revoliucinį judėjimą, aktyviai palaiko Lietuvos revoliucinius socialdemokratų.

2. MOKYKLA PIRMOJO PASAULINIO KARO METAIS

1914 m. rugpjūčio 1 d. prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, mobilizuota daug Lietuvos mokytojų. Karo veiksmai apėmė Lietuvos teritoriją. Vokietijos kariuomenė veržėsi į priekį. Prasidėjo pafrontės zonos administracinių įstaigų, pareigūnų bei gyventojų traukimas į Panevėžį, Trakus, Švenčionis, Vilnių, Rygą, o paskui — į Rusijos gilumą. Evakuotos Vilniaus švietimo apygardos valdyba, mokyklų direkcijos ir inspekcijos, vidurinės ir specialiosios mokymo įstaigos, aukštesnės liaudies, pravoslavų parapinės ir privačios mokyklos, jų mokytojai ir mokiniai. Iš Kauno ir Suvalkų gubernijų pasitraukė apie 400 tik pradinių mokyklų mokytojų.

Iki 1915 m. rudens Vokietijos kariuomenė okupavo visą Lietuvą, kuri tapo Rytų krašto, pavadinto Ober-Ostu, dalimi. Administraciniu požiūriu ši teritorija suskirstyta į 6 sritis, tarp kurių buvo Vilniaus, Kauno bei Suvalkų gubernijos, Gardino ir Kuršo gubernijų dalis. 1917 m. kovo mėn. jos sujungtos į vieną karinę valdybą su centru Vilniuje¹¹⁰.

Kol dar nebuvo sudarytos ir sustiprėjusios okupacinės valdžios įstaigos, liaudis savo iniciatyva ėmė kurti mokyklas, kuriose visi dalykai dėstomi gimtąja kalba. Atsirado mokyklų su dėstomąja lietuvių kalba. Manoma, kad okupantai paliks jas veikti¹¹¹. Kybartuose, Virbalyje, Tauragėje ir kitur jie įsteigė vokiškų mokyklų (iš viso iki 1916 m. pradžios — 135).

Gyventojų pastangos kurti nacionalinę švietimo sistemą buvo priešingos okupantų politikai. Ober-Osto administracija mėgino suvaržyti šį judėjimą, įsteigtoms mokykloms suteikti okupantų interesams naudingą kryptį. Jau 1915 m. liepos 6 d. Suvalkų srities administracija uždraudė steigti mokyklas be jos žinios. Gruodžio 22 d. Ober-Osto viršininkas išleido „Pamatines taisykles mokykloms atgaivinti“, o 1916 m. sausio 16 d. — „Pamatinėms tai-

syklėms vykdyti nuostatus“. Visas mokyklas okupantai turėjo kontroliuoti, gyventojų iniciatyva steigti bei išlaikyti jas užgniauziama.

Pagal „Pamatines taisykles“ pradinė mokykla turėjo būti 3 pakopų: žemesnioji, vidurinioji ir aukštesnioji. Mokyklos buvo normalaus, pusdienio ir vasaros tipo. Miestuose turėjo veikti normalios mokyklos. Dėl mokytojų ir patalpų trūkumo kaimuose plito pusdienio (prieš pietus dirbta su aukštesne klase, po pietų — su kitomis) ir vasaros mokyklos.

Taisyklės reikalavo apskrities viršininko įstaigoje įregistruoti visas mokyklas ir gauti joms leidimą. Be leidimo jų negalėjo būti.

1916 m. pradžioje krašte veikė apie 1000 gyventojų įsteigtų mokyklų su lietuvių dėstomąja kalba, maždaug 500 — su lenkų ir apie 400 — su žydų, o metų pabaigoje liko tik 693. Gyventojų įsteigtų mokyklų dėl represijų mažėjo, o viešųjų pradinių — daugėjo. Okupuotoje Lietuvoje 1916 m. spalio mėn. buvo 470 mokyklų su 39 333 mokiniais, iš jų 260 lietuvių — su 16 673 mokiniais, o 1917 m. gruodžio mėn. veikė 985 mokyklos su 47 062 mokiniais, iš jų 710 lietuvių mokyklų — su 27 424 mokiniais¹¹². Visos kitos mokyklos nebuvo viešos, okupantų šaltiniuose jų statistikos nėra. Vykstant mokyklų kūrimo akcijai, Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje, Marijampolėje įsteigtos lietuviškos gimnazijos, Ukmergėje, Telšiuose ir Vieکشniuose — progimnazijos. Vilniuje ėmė veikti 6 lenkų ir 5 žydų vidurinės mokyklos. Lietuvių mokyklos buvo steigiamos įvairių švietimo draugijų vardu: Vilniuje — „Ryto“, Kaune — „Saulės“, Marijampolėje — „Ziburio“.

Privačia iniciatyva mėginta Vilniuje atkurti aukštąją mokyklą, ėmė veikti inteligentų mokslo kursai. Keltas sumanymas Dotnuvoje iki karo veikusios žemės ūkio mokyklos bazėje įsteigti aukštąją žemės ūkio mokyklą. Ober-Osto atstovai tokius prašy-

40. Biržų mokyklos mokinių grupė 1912 m. (II eilėje trečias iš kairės — J. Janonis)

¹¹² Urbšienė M. Lietuvos mokykla Didžiojo karo metu. — Židyns, 1937, t. 25, p. 460.

¹⁰⁹ Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraiža, t. 1, p. 266.

¹¹⁰ Plačiau apie okupacijos laikotarpį žr.: Endzinas A. Lietuvos darbo žmonių pastangos šviestis kaizerinės okupacijos priespaudoje 1914—1917 m. — AMMD. Pedagogika ir psichologija, 1962, t. 1, p. 123—144; Vindikas J. [Endzinas A.]. Lietuvos mokyklos okupacijos metais. — Mokykla ir gyvenimas, 1936, Nr. 1—6.

¹¹¹ Zemke H. Der Oberbefehlshaber für Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges. — Berlin, 1936, S. 19.

mus atmesdavo. Antai Vilniaus srities valdybos viršininko 1916 m. vasario 19 d. „Apskelbime“ sakoma, kad „1) mokyklos ir mokslo kursai, vadinami „universitetais“, yra uždrausti; 2) uždrausti yra visi laikinai esantieji mokslo kursai ir laikinos pamokos už mokyklos sienų“¹¹³.

Okupacinės valdžios tikslas buvo krašto ekonomiką panaudoti fronto bei Vokietijos vidaus reikalams. Gyventojams pajungti okupacinei valdžiai viena iš priemonių turėjo būti ir mokykla. „Pamatinėse taisyklėse“ tiesiog rašoma: „Mokyklos privalo gaivinti tikibišką pakraipą, pratinti jaunimą klausyti įsakymų, gerbti vokiečių vyriausybę bei josios ginkluotąją galią“.

Mokyklų priežiūrai okupantai įsteigė sričių inspekcijas. Apskričių ir miestų mokykloms prižiūrėti paskyrė 135 įgulos tarnybos karius mokytojus, iš kurių 31 buvo hauptleiteris (vyr. mokytojas) ir 23 kreisleiteriai (apskričių mokytojai). Jie turėjo mokėti kurią nors vietos kalbą, tačiau tik dešimtadalis mokėjo lietuviškai. Kai kur (pvz., Virbalyje) mokyklų priežiūrai dar buvo skirti vietos inspektoriai — karo kapelionai ar vokiečių dvasininkai. Jie mokė vokiečių kalbą ir tikrino mokyklų bei mokytojų darbą.

Pagal pradinių mokyklų mokymo planą tikybai buvo skiriama 4—5 pamokos per savaitę, vokiečių kalbai — 10—16 ir skaičiavimui — 3—5. Per skaičiavimo pamokas buvo ypač siekiama išmokyti greit mintinai skaičiuoti. Mokyta ir Vokietijos istorijos.

Kiekvienos vidurinės mokyklos mokytojai sudarinėjo savas mokymo programas. Buvo mėgiama panaudoti seniau veikusios klasiškinės gimnazijos ir realinės mokyklos ypatybes.

Daugumos pradinių ir vidurinių mokyklų materialinės sąlygos buvo sunkios. Dalis senųjų pastatų per karo veiksmus buvo sunaikinti arba užimti kariuomenės. Pradinėms mokykloms dažnai tekdavo glaustis tam nepritaikytuose pastatuose, valstiečių trobose. Trūko vadovėlių. Lietuviškoms mokykloms jų stengėsi parūpinti Lietuvių mokslo draugija.

Mokytojų pragyvenimas nebuvo garantuotas. Antai vidurinių mokyklų mokytojai turėdavo iš mokinių surinkti mokestį už mokslą, įnešti pinigus į apskrities kasą ir iš ten gaudavo 85—90 markių užmokestį per mėnesį. Inspektoriai dažnai baudavo mokytojus įspėjimu, papeikimu ar pinigine bauda; buvo ir į koncentracijos stovyklas Vokietijoje išvežtų.

Steigiamoms mokykloms trūko parengtų mokytojų, teko kviestiti buvusius vidurinių mokyklų moksleivius, studentus ir šiaip išsilavinusius vietos gyventojus. Vilniaus, Trakų, Marijampolės, Naumiesčio, Vilkaviškio, Nemunaičio, Molėtų, Utenos, Daugėliškių inteligentai organizavo trumpalaikius lietuvių pradinių mokyklų mokytojų kursus. Antai 1915 m. spalio mėn. pradėjo veikti Vilniaus „Ryto“ pedagoginiai kursai, ir metų pabaigoje juos bai-

¹¹³ Paliepiamų lapas ciecoriškajai gubernijos valdybai ir vokiečių valdybai Vilniuje.— V., 1916, kovo 21, Nr. 6, p. 88.

gė pirma 20 mokytojų laida, kurioje buvo ir poetai Kazys Binkis bei Faustas Kirša.

Okupantai taip pat organizavo 3—6 mėn. mokytojų rengimo ir tobulinimosi kursus. Lietuvių mokytojams jie vyko Kaune, Marijampolėje ir Jurbarkė. Kursantus, nesiklause nė sutikimo, parinkdavo apskričių vadovai. Apskričių administracija jiems išlaikyti skirdavo tam tikrą pinigų sumą. Siuose kursuose pagrindinė disciplina — vokiečių kalba. Buvo duodama ir elementarių pedagogikos bei didaktikos žinių. Mokyta lietuviškai.

Okupantai reikalavo, kad dirbantys mokytojai turėtų tam tikrą mokslo cenzą, išlaikytų reikalingus egzaminus. Jei mokytojas jų neišlaikydavo, pedagogo dažnai nebūdavo kam pakeisti ir mokyklą tekdavo uždaryti.

Krašto gyventojai nesitenkino okupantų leistomis mokyklomis. Veikė slaptosios ir pusiau slaptosios, nors už jas grėsė didelės bausmės. Pusiau slaptosios mokyklos dangstydavosi legaliomis skaityklomis, bibliotekomis ar vaikų darželiais. Antai Aukštojoje Panemunėje veikė net 4 oficialiai įregistruoti vaikų darželiai, kuriuose buvo mokoma skaityti ir rašyti. Kai kuriose vietose net nepilnos vidurinės mokyklos, laukiančios oficialaus leidimo, veikė pusiau slaptai.

Dėl karo veiksmų į Rusijos gilumą iš Lietuvos pasitraukė daugiau kaip 300 tūkst. gyventojų. Kartu su pedagogais ir moksleiviais evakuota ir mokyklų (iš viso apie 60).

Vilniaus švietimo apygardos valdyba buvo perkelta į Mogiliovą, paskui — į Maskvą, Vilniaus liaudies mokyklų direkcija — į Romnų, Kauno — į Bobruiską, Maskvą, Suvalkų — į Poltavą.

Lietuvos gyventojai traukėsi daugiausia į didesnius miestus: Rygą, Petrogradą, Maskvą, kuriuose būdavo lengviau gauti darbo ir kur iš seniau buvo susispietę nemažai lietuvių darbininkų, inteligentų, moksleivių. Ten jau nuo seno veikė lietuvių organizacijos, išlaikiusios mokyklas, darbininkų klubus, skaityklas, organizavusios saviveiklą. 1916—1917 m. Petrogrado mieste ir gubernijoje buvo prisiglaudę apie 150 tūkst., Maskvoje — maždaug 20 tūkst. pabėgėlių iš Lietuvos. Nenorint apsunkinti didžiųjų miestų, dalis evakuotų lietuvių gyventojų ir įstaigų buvo nukreipta į tolimesnes Rusijos vietas. Daugelis jų pateko į Ukrainą, Užkaukazę, Sibirą, Turkmėniją, Uzbekiją. Susibūrus nemažai lietuvių pabėgėlių, buvo steigiami Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti skyriai, kurių iš viso buvo 254. Jie teikė pabėgėliams pagalbą, kūrė bendrabučius, vaikų prieglaudas, pradines, amatų mokyklas bei dirbtuvėles, įvairius kursus. Evakuotieji rūpinosi, kad jų vaikai galėtų mokytis. Antai Petrograde, be anksčiau veikusių 6 lietuvių mokyklų, pabėgėliams buvo įsteigtos dar 6 pradinės, 4 bendrabučiai, 8 vaikų prieglaudos 940 vaikų, 6 moksleivių prieglaudos. Petrograde lietuvių pradinėse mokyklose mokėsi 1150 vaikų. Čia dirbo pedagogai Juozas Geniušas,

Eleonora Janušauskaitė, M. Glemžaitė, Antanas Busilas, J. Murka, Vincas Ruzgas.

Petrograde buvo įsteigti lietuvių bendrojo lavinimo kursai, kuriems vadovavo A. Purėnas. Juose mokyta rusų kalba vakarais. Kursus lankė apie 300 klausytojų, suskirstytų į 5 skyrius. Kiekvieno skyriaus programa buvo tokia pat kaip ir tam tikros gimnazijos klasės. Antrais mokslo metais sudarytos grupės besirengiantiems įgyti mokytojo teises, stoti į mokytojų seminariją, specialiąją vidurinę technikos ar agronomijos mokyklą. Prie šių kursų veikė gana gausiai lankomi Kazio Būgos vadovaujami lietuvių kalbos kursai.

Maskvoje lietuviams buvo įsteigta 35 bendrabučiai, 3 vaikų prieglaudos, 10 pradinių mokyklų, 8 mokomosios amatų dirbtuvės, veikė sanitarų kursai suaugusiesiems ir kitokios mokymo bei globos įstaigos. Šiose mokyklose dirbo Vladė Arminaitė, Antanas Giedraitis, Marija Kaunaitė, M. Vasiliauskas. Čia buvo išleistas pradinės mokyklos II klasės lietuvių kalbos vadovėlis „Vainikėlis“.

Be to, lietuvių pradinių mokyklų kartu su vaikų globos įstaigomis įkurta Poltavoje, Charkove, Jekaterinoslave, Ostrove, Simferopolyje, Kozlove, Šklove, Minske, Bobruiske, Smolenske, Permeje, Žemutiniame Naugarde ir kt. 1916 m. pradžioje visoje Rusijoje veikė 78 lietuvių pradinės mokyklos su daugiau kaip 6000 mokinių. Jose mokyta lietuvių kalba.

36 miestuose evakuotų lietuvių vaikams įsteigtos amatų mokyklos-dirbtuvės. Jos išsilaikydavo iš gautų už darbų pajamų. Šioms mokykloms visų pirma buvo keliamas uždavinys priglauti vaikus ir juos išlaikyti. Rusijos visuomenė rėmė jas materialiai ir moraliai. Buvo laikomasi Rusijos mokykloms nustatytos programos, naudojami jų vadovėliai. Dėta pastangų išleisti savų vadovėlių, ypač lietuvių kalbos. Sistemingai mokyti buvo sunku, taip pat ne visi mokytojai pakankamai pasirengę.

Petrograde, Tambove, Jaroslavyje, Voroneže veikė lietuvių vidurinės mokyklos. Į Tambovą persikėlusį Marijampolės „Žiburio“ mergaičių progimnazija įgijo 7 klasių valstybinės gimnazijos teises. Joje mokėsi 219 mergaičių. Mokyklai vadovavo Pijus Bielskus.

Sunkus buvo Marijampolės berniukų gimnazijos kelias į Jaroslavlį. Su ja atsikėlė 30 mokinių. Čia buvo evakuota iš Ilūkstės mokytojų seminarija, kurioje mokėsi keliolika lietuvių. Nepapildomos šios mokymo įstaigos užsidarė. Į Jaroslavlį atvyko iš Sakių mišri valstybinė progimnazija su 65 mergaitėmis ir 40 berniukų.

Iš Vilniaus evakuotus moksleivius sutiko priimti Voronežo gubernijos administracija. Todėl čia buvo perkelta laikinai Vilniuje apsistoję Vilkaviškio berniukų gimnazija, Kauno „Saulės“ pedagoginiai ir buhalterijos kursai ir prie jų veikusi dviklasė parengiamoji mokykla, Vilniaus dviklasė mokykla, vaikų prieglau-

dos ir čia susitelkusių kitų mokyklų moksleiviai. 1915 m. rudenį evakuotiems moksleiviams įsteigtos berniukų ir mergaičių gimnazijos. Jose mokytojavo įžymūs kalbininkai J. Jablonskis, Jonas Balčikonis, rašytoja S. Kymantaitė-Ciurlionienė, vaikų rašytojas Pranas Mašiotas, pedagogai M. Šikšnys, Z. Zemaitis.

Pirmais metais mokyti 494 berniukai ir 178 mergaitės. 1916/17 m. m. šiose gimnazijose buvo leista po 2 savaitines neprivalomas lietuvių kalbos pamokas. 1917 m. parengiamosiose, I ir II klasėse, kuriose mokėsi vien lietuvių vaikai, buvo pereinama prie mokymo lietuvių kalba. Sudarytos atskirų klasių lietuvių kalbos programos. Per trejus metus šias gimnazijas baigė 107 berniukai ir 49 mergaitės.

„Saulės“ pedagoginiai kursai į Voronežą atvyko su 77 auklėtiniais. 1917 m. jie reorganizuoti į „Saulės“ trejų metų mokytojų seminariją, prie kurios veikė pavyzdinė mokykla. „Saulės“ mokytojų seminarija turėjo 3 skyrius su 60 mokinių. Evakuotų moksleivių lietuvių globos įstaigų darbuotojus rengė prie „Saulės“ kursų įkurta ir T. F. Žilinsko vadovaujama vaikų globos įstaigų vedėjų mokykla. Voroneže ją baigė 50 pedagogų.

Daugėjant lietuvių vidurinių mokyklų ir į programas plačiau įtraukiant lietuvių kalbą, vis labiau trūko mokytojų, ypač lietuvių kalbos. Todėl 1917 m. Voroneže įsteigtas privatus pabėgėlių mokytojų institutas. Jam vadovavo Voronežo II berniukų gimnazijos direktorius Jonas Yčas. Naudotasi Voronežo valstybinio mokytojų instituto mokymo programomis, dėstė daugiausia jo dėstytojai. Institute buvo einami šie dalykai: pedagogika, daktika ir psichologija (4 val. per savaitę), visuotinė istorija (3), gamtos mokslas (3), matematika (4, skaitė M. Šikšnys), metodika (3), Berlico kalbų mokymo metodas (skaitė K. Šepetienė), tikyba (2 val. per savaitę). 7 val. buvo skirtos lietuvių kalbai, kurią institute dėstė J. Jablonskis ir J. Balčikonis.

Veiverių mokytojų seminarija, evakuota į Svenčionėlius, pasikui — į Vilnių, 1915 m. išleido vieną laidą. Vėliau persikėlė į Didžiuosius Soročincus. Ją papildė lietuvių pabėgėlių jaunimas. Iš trimetės seminarija pertvarkyta į keturmetę. 1917 m. ji perkelta į Aktirską Charkovo gubernijoje ir pavadinta Aktirsko mokytojų seminarija. Tuomet ji tapo vietinio jaunimo mokykla.

Lietuvių mokykloms Rusijoje stigo vadovėlių. Voroneže buvo įsteigta spaustuvė, kurioje spausdinta lietuvių periodinė spauda, vadovėliai, beletristiniai bei mokslo populiarinimo leidiniai.

Lietuviai karo pabėgėliai mokytojai ir moksleiviai nekantriai laukė karo pabaigos, kad galėtų grįžti tėvynėn.

Pirmasis pasaulinis karas dar labiau išjudino netvirtus carizmo pamatus. Stiprėjo idėjinė-politinė visuomenės, taigi ir moksleivių, poliarizacija. Mokyklose plito revoliucinės nuotaikos. Jos buvo jaučiamos ir į Rusijos gilumą evakuotose lietuviškose mokyklose, ypač Voroneže. Čia lietuvių gimnazijoje susiformavo marksistinės moksleivių organizacijos „Visuomenininkas“ bran-

duolys. Be pagrindinio veikėjo J. Janonio, į šios organizacijos veiklą įsijungė moksleiviai S. Bendorius, A. Bliumas, S. Eimutis, V. Griganavičius, V. Griškelis, A. Kundrotas, B. Mickevičius, V. Peckus, Bronius Pranskus (Vaclovas Anskaitis), Antanas Sniečkus ir kt.¹¹⁴

„Visuomenininkas“ ne tik skleidė revoliucines idėjas moksleiviams, bet ir aktyviai kovojo su klerikalų įtaka, reikalavo daugiau demokratinių laisvių moksleiviams. Nemaža Voronežo moksleivių aktyviai dalyvavo 1917 m. revoliucijoje. Jų revoliucinis judėjimas taip pat vyko Peterburgo ir kitose po įvairias Rusijos vietas išblaškytose Lietuvos mokyklose. Jį palaikė pažangūs mokytojai, apskritai visuomenė, juo ypač domėjosi V. Kapsukas, Z. Angarietis. Antai V. Kapsukas lankėsi Voroneže ir kitur, platinant tarp moksleivių revoliucinę literatūrą.

Pažangioji lietuvių moksleivija palaikė glaudžius ryšius su rusų moksleiviais marksistais. Šie kontaktai padėjo „Visuomenininko“ nariams glaudžiau bendrauti su revoliuciniais Lietuvos socialdemokratais, susijungti su RSDDP(b).

3. MOKYKLA IR PEDAGOGINĖ MINTIS MAZOJOJE LIETUVOJE KAPITALIZMO LAIKOTARPIU

3.1. Mokyklos

Nuo XIX a. vidurio buvo pertvarkytas Rytų Prūsijos mokyklų valdymas ir priežiūra. Pradinei mokyklai parapijoje vadovavo valdyba, kurios pirmininkas buvo mokyklos inspektorius (klebonas), o nariai — keli mokinių tėvai, renkami šešeriems metams ir tvirtinami apskrities viršininko. Mokyklas prižiūrėjo tam tikri valdininkai, parapijose jas kontroliavo dvasininkai. Anksčiau apskrities superintendentas buvo drauge ir apskrities mokyklų inspektorius. Mokinius egzaminuodavo bažnyčiose. Nuo 1873 m. inspektoriais buvo skiriami pasauliečiai, o egzaminai vyko mokyklose.

Svietimo tikslus ir uždavinius lėmė militarinė Prūsijos valstybės politika, reikalavusi auklėti mokinius tam tikra dvasia. Dauguma šiaurinių Mažosios Lietuvos apskričių gyventojų kalbėjo lietuviškai, todėl, steigdama mokyklas, vyriausybė noromis nenoromis turėjo atsižvelgti į gyventojų dvikalbiškumą. Tačiau jau XIX a. viduryje Prūsijos švietimo vadovai ėmė siaurinti lietuvių kalbos teises mokyklose. 1865 m. lapkričio 25 d. Kulto ministerija išleido įsakymą dėl namuose lietuviškai arba lenkiškai kalbančių mokinių privalomo vokiečių kalbos mokymo visose mokyklose. Čia duodama ir metodinių nurodymų, kaip nevokiečius mokinius atpratinti nuo gimtosios kalbos.

¹¹⁴ Пунтис В. Частная литовская общеобразовательная школа в начале XX века (1905—1918).— Вильнюс, 1981, канд. дис. (рукопись), с. 170.

Aštuonerių metų mokymas liaudies (pradinėse) mokyklose skirstomas į laipsnius: I laipsnį sudaro pirmi treji mokslo metai, II — ketvirtieji ir penktieji, III laipsnį — šešti, septyni ir aštunti mokslo metai.

Nevokiškai kalbantys vaikai pirmais mokslo metais turį tiek išmolti lietuviškai (arba lenkiškai) skaityti ir rašyti, kad jau antraisiais galėtų pradėti mokytis skaityti ir rašyti vokiškai. Tuo tikslu buvo parengta pradžiamokslų, kurių kairėje lapo pusėje buvo lietuviškas tekstas, dešinėje — vokiškas.

Ketvirtais ir penktais mokslo metais pradžiamokslį pakeičia vokiška skaitymo knyga. Vėliau mokiniams skaityti privalo būti parenkamos geografijos, istorijos ir gamtos istorijos ištraukos, kurios ne tik formuotų mokinių praktinius įgūdžius, bet ir ugdytų vokiečių valstybei palankų nusiteikimą¹¹⁵.

Įsakymas buvo vykdomas nenoriai, nes dauguma gyventojų kalbėjo lietuviškai. Todėl buvo leidžiami aplinkraščiai, reikalaujantys sąžiningiau laikytis 1865 m. lapkričio 25 d. įsakymo¹¹⁶. 1872 m. spalio 15 d. vyriausybė išleido „Bendruosius nuostatus“ („Allgemeine Bestimmungen“), nurodančius pradinės mokyklos struktūrą, uždavinius ir tikslus. Jais remiantis, kiekvienoje valstybės provincijoje buvo galima leisti ypatingus nuostatus.

1873 m. liepos 24 d. Rytų Prūsijoje buvo paskelbti nauji nuostatai, pagal kuriuos dėstomoji visų mokymo įstaigų kalba privalėjo būti vokiečių. Išimtis daroma tik tikybos dalykams pirmais trejais mokslo metais, o vėliau ir jie turėjo būti aiškinami vokiškai.

¹¹⁵ An den Königlichem Wirklichen Geheimen Rath und Ober-Präsidenten Herrn Eichmann zu Königsberg.— Berlin, den 25. November 1865 (Nidos mokyklos archyvo medžiaga Klaipėdos kraštotyros muziejuje).

¹¹⁶ Anweisung für die Lokal-Schul-Inspektoren in der Provinz Preussen, den 27. Dezember 1870 (Nidos mokyklos archyvo medžiaga Klaipėdos kraštotyros muziejuje).

21 lentelė. Mažosios Lietuvos mokinių pasiskirstymas 1886 m. pagal vartojamas kalbas

Apskritis	Bendras mokinių skaičius	Iš jų kalbančių			
		vien lietuviškai	lietuviškai ir vokiškai	iš viso lietuvių	
				skaičius	%
Siaurinės					
Klaipėdos	7786	2834	1055	3889	49,9
Šilutės	7226	2717	1786	4503	62,3
Tilžės	9779	3497	1090	4587	46,9
Iš viso	24791	9048	3931	12979	52,4
Vidurinės					
Ragainės	9277	1229	1419	2648	28,5
Lankos	8469	794	1036	1830	21,6
Labguvos	9053	868	1137	2005	21,1
Pilkalnio	8039	784	532	1316	16,4
Iš viso	34838	3675	4124	7799	22,4
7 apskrityse iš viso	59629	12723	8055	20778	34,8

Lentelė imta iš: *Vileišis V. Tautiniai santykiai Maž. Lietuvoje iki Didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje.*— K., 1935, p. 163.

Nors ir draudžiama, lietuvių kalba to meto mokyklose buvo plačiai vartojama. Todėl 1873 m. rugpjūčio 15 d. išleistame aplinkraštyje pabrėžiama, kad nevykđantys nurodymų mokytojai bus laikomi neatliekančiais valstybinių pareigų. Stropiesiems, kiek leidžia sąlygos, numatomas tam tikras atpildas už darbą. Mokiniams jokių skatinamųjų priemonių nebūdavo. Svarbiausias mokytojo valdžios ženklas, kuriuo jis stengdavosi mokiniams įvairyti baimės, buvo ryškė arba nendrinė lazda. Fizinės bausmės Prūsijos mokyklose buvo taikomos dar ir XX a. pradžioje.

Pirmas žinias apie mokinių nacionalinę sudėtį turime iš 1864 metų. Karaliaučiaus ir Gumbinės apygardose tais metais buvo 17 156 lietuviai mokiniai: 12 236 kalbėjo tik lietuviškai, 4920 mokėjo lietuviškai ir vokiškai. 7360 buvo mokoma tik vokiškai, taigi 4876 mokiniai negalėjo suprasti dėstomosios kalbos.

Iš 21 lentelės matyti, kad lietuviškai ir vokiškai mokančių mokinių gausėję, o lietuviai mokiniai Mažojoje Lietuvoje sudarė vos trečdalį visų. Geresnė padėtis buvo tik Klaipėdos, Šilutės ir Tilžės apskrityse. Beje, tuomet Rytų Prūsijoje buvo užregistruota 121,3 tūkst. lietuvių.

Prievartinei lietuvių germanizacijai atspariausios liko šiaurinės apskritys — Klaipėdos, Šilutės ir Tilžės. 1900 m. gruodžio 1 d. Šilutės apskrityje gyveno 25 tūkst. lietuvių ir 18 tūkst. vokiečių. 1904 m. gegužės 1 d. šioje apskrityje buvo 7852 mokiniai. Stodami į mokyklą, 3559 mokėjo kalbėti tik lietuviškai, 3154 — tik vokiškai ir 1139 — lietuviškai ir vokiškai¹¹⁷.

XIX a. įsteigta daug mokyklų: Šilutės apskrityje vien tame amžiuje pradėjo veikti 84 naujos. Panašiai buvo ir kitur. Siekdama savo politinių tikslų, Prūsijos vyriausybė pirmiausia naujas mokyklas kūrė rytinėse valstybės srityse, kad būtų galima sėkmingiau asimiliuoti vietos gyventojus. Daugiausia mokyklų arba naujų komplektų įsteigta XIX a. antroje pusėje, ypač po sėkmingo karo su Prancūzija. 1891 m. visoje Mažojoje Lietuvoje — miestuose ir pietinėse apskrityse — veikė 3012 mokyklų. Tai daugiausia smulkios vienkomplektės. Didesnių, kuriose dirbo po kelis mokytojus, buvo tik miestuose. 1883 m. Klaipėdos miesto pradinės mokyklas lankė 1550 mokinių, jose dirbo 24 mokytojai.

Pagal „Bendruosius nuostatus“ pradinių mokyklų mokymo planas buvo toks: tikybai skiriama 4—5 val., vokiečių kalbai — 11, skaičiavimui — 4—5, piešimui — 1—2, giedojimui — 1—2, berniukų kūno kultūrai (mergaičių rankų darbams) — 2 val., įvairiems kitiems dalykams (pvz., žemdirbystei, sodininkystei) — 2—6 valandos. Religiniam auklėjimui skiriama daug dėmesio. Karaliaučiaus apygardos bažnyčių ir mokyklų skyriaus 1860 m. balandžio 16 d. aplinkraštyje nurodyta, kad per mokymosi laiką reikia išmokyti ir išnagrinėti 150 biblijos posakių, 24 bažnytines giesmes ir 63 biblijos pasakojimus. 1871 m. gegužės 19 d. aplinkraščiu buvo

¹¹⁷ Füllhaase A. Geschichtliche Heimatkunde des Kreises Heydekrug.— Heydekrug, 1904, S. 109—110.

nustatyta, kad per aštuonerius mokslo metus mokiniai privalo atmintinai išmokyti 180 biblijos posakių ir 30 bažnytinių giesmių¹¹⁸.

XIX a. antros pusės švietimo reformos palietė ir aukštesniasias miestiečių mokyklas. Buvo pertvarkomi jų mokymo planai ir programos. 1843 m. Klaipėdos mokykloje pradėta dėstyti anglų kalbą. 1860 m. ji pavadinta gimnazija. 1870—1881 m. lietuvių kalbą čia dėstė Karolis Rūdolfs Jakobis, mokymo reikalams parengęs „Lietuvių kalbos chrestomatiją“ (1880).

Švietimo istorijoje reikšminga Tilžės gimnazija, išleidusi nemaža lietuvių kultūros veikėjų. Čia 1846—1876 m. lietuvių kalbą dėstė E. Gizevijus, vėliau — Aleksandras Kuršaitis. Siekdama savo tikslų, vyriausybė nuo 1844 m. šioje gimnazijoje besimokantiems lietuvių vaikams skirdavo 11 stipendijų, o studijuojantiems Karaliaučiaus universitete — 6.

1864 m. Šilutėje įsteigta aukštesnioji berniukų mokykla. Iš pradžių ji buvo privati, o 1918 m. reorganizuota į realinę gimnaziją, kurioje mokėsi 230 mokinių, dirbo 11 mokytojų. Gimnazijos veikė ir kituose Mažosios Lietuvos miestuose: Gumbinėje, Įsrutyje, Vėluvoje.

Prūsijos valdžia stengėsi parengti mokytojų, galinčių sėkmingai vykdyti vyriausybės politiką lietuviškuose rajonuose. Nuo 1811 m. netoli Gumbinės veikė Karalienės pradinių mokyklų mokytojų seminarija, o 1868 m. Pilkalnyje buvo įsteigtas preparandumas — parengiamoji klasė. Iš jos daugiau kaip 1000 jaunuolių vėliau stojo į Karalienės ir Ragainės mokytojų seminarias. 1900 m. preparandumas buvo atidarytas ir Klaipėdoje, o po dvejų metų čia pradėjo veikti mokytojų seminarija.

3.2. Priešinimasis germanizacijai

XIX a. antroje pusėje sustiprėjo Mažosios Lietuvos lietuvių priešinimasis nacionalinei priespaudai. Gyventojai reikalavo grąžinti lietuvių kalbą į mokyklas. Kai kurie reikalavimai įgijo socialinį-politinį pobūdį. Antai mokytojas Mauras Pucas, Karalienės mokytojų seminarijos auklėtinis, jau XIX a. viduryje spaudoje ir susirinkimuose kritikavo bažnyčią, kėlė socialines ir politines laisvės idėjas. Dvasininkų ir valdžios persekiojamas, išvyko į JAV ir ten 1852 m. mirė. Mokytojas Jerkmonas Penčiukas bendradarbiavo „Nemuno sargo“ laikraštyje (1884—1887). Savo pažiūras jis reiškė ne tik publicistiniais straipsniais, bet ir eilėraščiais, pvz.:

„...Švieto jūs akli valdonai,/Bijote smarkių žmonių./Romūs būtų kad padonai,/Uždedat jiems priespaudų./Vargo junge įkinkyti,/Lengvai duotų tad valdyti“¹¹⁹.

¹¹⁸ An Sämtliche evangelische Herren Kreis- und Lokal-Schul-Inspektoren des Regierungs-Bezirks.— Königsberg, den 19. Mai 1871 (Nidos mokyklos archyvo medžiaga Klaipėdos kraštotyros muziejuje).

¹¹⁹ Kovos kelias.— Klaipėda, 1938, p. 110.

Gindami savo kalbos teises, lietuvių gyventojai siuntė pas karalių deputacijas, rašė jam peticijas. 1879 m. Lauknu mokytojas Jurgis Lapaitis, sakytojas Kristupas Butkeraitis iš Pašyšių ir Endrikis Dainatis iš Užrūdžių organizavo peticiją-atsišaukimą, reikalavusį mokyklose palikti lietuvių kalbą. Jį pasirašė 17 tūkst. žmonių. Atsakydama į tai, vyriausybė leido visose klasėse lietuviškai mokyti vien tikybės dalykų. Pirmieji laimėjimai paskatino lietuvių visuomenę ir toliau kovoti už savo teises. Naujas peticijas 1892 m. pasirašė 19 557, o 1895 m.— 27 773 žmonės.

Teisėtus lietuvių reikalavimus bent moraliai paremdavo ir kai kurie vokiečių mokslininkai, rašytojai, menininkai. E. Gizevijus įteikė Prūsijos valdovui motyvuotą raštą, prašydamas mokyklose grąžinti lietuvių kalbos teises. Jurgis Zauerveinas domėjosi engiamų tautų likimu, visaip gynė lietuvių teises.

Svarbų darbą atliko 1879—1923 m. veikusi Lietuvių literatūros draugija (Litauische literarische Gesellschaft). Jos steigėjai ir nariai buvo daugiausia kitataučiai mokslininkai: Aleksandras Briukneris, Adalbertas Becenbergeris, F. Fortunatovas, J. Boduenas de Kurtenė, Georgas Neselmanas, Liudvigas Pasargė. Įsitikinę, kad lietuvių kalba dėl germanizacijos išnyksianti, jie siekė ją užfiksuoti ir išsaugoti mokslo reikalams. Rinkdami lietuvių tautodailę, tautosaką, aprašydami papročius, jie padėjo išlaikyti lietuvių kalbą, nacionalinę kultūrą.

Negausi lietuvių buržuazija, ypač dauguma dvasininkų, taikėsi su Prūsijos vyriausybe, pataikavo jai, teigė, kad lietuvių kalbos teisių gynimas būtų priešinimasis „dievo paskirtai vokiečių vyriausybei“, net skelbė, kad lietuvių vaikams nereikia lietuviškai mokytis.

3.3. Švietimo veikėjai

Mažonoje Lietuvoje XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje buvo žinomų švietimo veikėjų, iš kurių kelis paminėsime.

Eduardas Gizevijus (1798—1880) gimė Elko mieste teisėjo šeimoje. Karaliaučiaus universitete studijavo teisę. 1825—1876 m. mokytojavo Tilžės gimnazijoje, rinko lietuvių tautosaką ir etnografinę bei archeologinę medžiagą. Nevengdamas konfliktų su vokiečių valdžia, gynė lietuvių kalbos teises. Kai Prūsijos valdininkai pradėjo atkakliai persekioti lietuvių kalbą mokyklose ir įstaigose, E. Gizevijus, pasipiktinęs jų veiksmais, kreipėsi laišku į valdovą ir pasiekė, kad lietuvių kalba buvo grąžinta į žeminių mokyklų ir pradėta dėstyti Tilžės gimnazijoje, o mokyklų patarėjas Retigas, niekinęs lietuvių kalbą, perkeltas į Potsdamą. E. Gizevijus 30 m. Tilžės gimnazijoje mokė lietuvių kalbos.

Jis dirbo ne vien pedagoginį darbą, surinko ir spaudoje paskelbė daug tautosakos ir etnografinės medžiagos. Ypač reikšmingi jo dainų rinkiniai ir autentiška medžiaga paremti etno-

grafiniai aprašymai. E. Gizevijus buvo ir dailininkas. 1829 m. Karaliaučiuje ir 1830 m. Tilžėje buvo surengtos jo piešinių parodos.

Karolis Rūdolfas Jakobis (Jacoby, 1817—1881), pedagogas, kalbininkas, gimė Tilžėje, mokėsi Gumbinės ir Tilžės gimnazijose, o paskui — Karaliaučiaus ir Halės universitetuose. Nuo 1870 iki 1881 m. Klaipėdos gimnazijoje dėstė lietuvių kalbą. 1880 m. mokytojų reikalams parengė ir išleido „Lietuvių kalbos chrestomatija“ („Litauische Chrestomathie zum Schulgebrauch“).

Jis buvo pirmas Lietuvių literatūros draugijos pirmininkas (valdybos nariai — A. Becenbergeris ir G. Neselmanas). Draugijos leidinyje „Lietuvių literatūros draugijos pranešimai“ („Mitteilungen der litauischen literarischen Gesellschaft“) K. R. Jakobis paskelbė dialektologinės medžiagos (klaipėdiečių tarmės tekstų su komentarais), straipsnių iš etimologijos ir kalbos istorijos. Bendradarbiavo su F. Kuršaičiu, rengusiu vokiečių—lietuvių kalbų žodyną (1870). Mirė Klaipėdoje.

Frydrichas Kuršaitis (1806—1884) — Rytų Prūsijos lietuvių kalbininkas. Baigęs tėvo vadovaujamą Noragėlių pradinę mokyklą, 1824—1839 m. mokytojavo Naujojoje, Gastuose ir kt. Mokėsi Elbingo gimnazijoje, baigęs 1836—1840 m. studijavo Karaliaučiaus universitete, 1841—1883 m. vadovavo lietuvių kalbos seminarui, nuo 1865 m. — profesorius.

Norėdamas geriau pažinti lietuvių kalbą ir jos tarmes, palaikė ryšius su Lietuvos rašytojais bei kultūros veikėjais, susirašinėjo su S. Daukantu, A. Baranausku, aplankė M. Valančių, L. Ivinskį. Artimai bendradarbiavo su rusų mokslininku slavistu Piotru Preisu (1810—1846), užsienio universitetuose studijavo kalbotyrą.

1843—1849 m. F. Kuršaitis parašė ir išleido „Lietuvių kalbos tyrinėjimus“ („Beiträge zur Kunde der litauischen Sprache“). Parengė didelį „Lietuvių kalbos žodyną“ (I dalis — „Vokiečių—lietuvių kalbų žodynas“, 2 t., 1870—1874; II dalis — „Lietuvių—vokiečių kalbų žodynas“, 1883). 1876 m. išleido didelę „Lietuvių kalbos gramatiką“ („Gramatik der litauischen Sprache“).

F. Kuršaitis ilgai (1849—1880) leido ir redagavo lietuvių savaitinį laikraštį „Keleivis“, kuris ištikimai tarnavo Prūsijos valdžiai, bet įpratino žmones skaityti ir gerbti bei stengtis išlaikyti gimtąją kalbą.

Aleksandras Teodoras Kuršaitis (1857—1944) gimė Kretingalėje. Karaliaučiaus universitete studijavo lietuvių, lotynų, graikų ir vokiečių kalbas. 1884 m. pradėjo dirbti Tilžės gimnazijoje, dėstė lietuvių kalbą, vadovavo seminarui, kurį lankė 11 lietuvių stipendininkų.

Kaizerio valdininkai, vykdydami germanizacijos politiką, mėgino panaikinti prie gimnazijos veikusią lietuvių kalbos klasę (seminarą). A. Kuršaitis priešinosi jų planams, rūpinosi išsaugoti lietuvių kalbą, buvo aktyvus Lietuvių literatūros draugijos narys, ilgametis ir paskutinis jos pirmininkas (1898—1923). Redagavo

„Lietuvių literatūros draugijos pranešimus“, kuriuose paskelbė nemažą medžiagos iš lietuvių tautosakos ir etnografijos.

Vienas svarbiausių jo, kaip pedagogo ir kalbininko, darbų yra „Lietuvių kalbos skaitymo knyga“ („Litauisches Lesebuch“), išleista 1911—1913 m. Tilžėje. Pirmą ir antrą dalį sudaro skaitymo medžiaga, o trečiąją — žodynas. Tai buvo lietuvių stipendininkų ir norinčių išmolti lietuvių kalbą vadovėlis. Čia pateikiama prie Tilžės gimnazijos dirbusio mokytojo Erdmano Juliaus Sikopo „Elementarinės lietuvių kalbos gramatikos“ skaitymo medžiaga. A. Kuršaitis ją papildė ir pagal valdžios patvirtintą programą parengė naują jos leidimą (1901).

„Lietuvių kalbos skaitymo knygos“ pradžioje duodama ištraukų iš Ezopo pasakėčių, toliau eina 9 liaudies pasakos, paimtos daugiausia iš Augusto Šleicherio skaitymo knygos, išrašai iš F. Kuršaičio „Keleivio“. Antros dalies pabaigoje yra K. Donelaičio „Metų“ ir V. Kudirkos verstos F. Silerio „Orleano mergelės“ ištraukų. Trečia dalis — 5000 žodžių žodynas. Čia nurodomos pagrindinės žodžių formos: veiksmažodžio esamojo ir būtojo laiko I asmuo ir bendratis, daiktavardžių — vienaskaitos vardininkas, kilmininkas ir giminė, būdvardžių — giminė.

Visi šio vadovėlio tekstai pirmą kartą sukirčiuoti, priegaidės žymimos F. Kuršaičio vartojamais kirčio ženklais. Tai svarbiausia naujovė. A. Kuršaitis daug nuveikė rinkdamas lietuvių kalbos žodžius, tirdamas jos tarmes. Jis apkeliavo Mažąją Lietuvą, aplankė Seinus, Punkską, Suvalkus, Vilnių, Kauną, palaikė ryšius su J. Jablonskiu, J. Balčikoniu, susirašinėjo su jais. Jo tikslas buvo parengti ir išleisti didelį lietuvių kalbos žodyną.

4. PEDAGOGINĖ MINTIS DIDŽIOJOJE LIETUVOJE

1905—1907 m. revoliucija turėjo teigiamą įtaką pedagoginės minties raidai. Net valdžios įstaigos ėmė domėtis pedagoginiu patyrimu. Kaune prie liaudies mokyklų direkcijos buvo įsteigtas pedagogikos muziejus. Prie Vilniaus švietimo apygardos pedagogikos muziejaus veikė mokymo-auklėjimo komitetas¹²⁰. Auklėjimo patyrimą apibendrino ir skleidė Vilniaus šeiminės pedagogikos draugija¹²¹.

1907 ir 1908 m. Vilniuje įvyko vidurinių mokyklų mokytojų suvažiavimai. Juose buvo keliama įvairių pasiūlymų, o priimti nutarimai sudavė stiprų smūgį D. Tolstojaus ir Ivano Delianovo mokyklų sistemai, kuri buvo įsigalėjusi Vilniaus švietimo apygardoje. Be to, šie nutarimai nukreipti prieš esamą švietimo sistemą ir mokyklos biurokratinimą. Suvažiavimuose nemažai pasidarbavo pažangūs mokytojai — K. Ušinskio pedagogikos šalininkai.

¹²⁰ Памятная книжка Виленского учебного округа за 1908/09 учебный год.— Вильна, 1908, с. 6.

¹²¹ Вся Вильна, стб. 76.

4.1. Pedagoginė mintis periodinėje spaudoje

Lietuvos pedagoginės minties raidai nemažą reikšmę turėjo legaliosios lietuviškos periodinės spaudos atsiradimas revoliucijos išvakarėse. 1904 m. Peterburge ėmė eiti „Lietuvių laikraštis“, Vilniuje — „Vilniaus žinios“, pasirodė daugiau lietuviškų laikraščių, pagyvėjo knygų spausdinimas, visas kultūrinis gyvenimas.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą (1914) lietuvių kalba jau buvo leidžiama 50 laikraščių ir žurnalų, iš jų Rusijos imperijai priklausančiose žemėse (Vilniuje, Kaune, Seinuose) — 19, Mažajoje Lietuvoje (Klaipėdoje, Tilžėje, Ragainėje) — 12, JAV lietuvių emigrantų kolonijose ir Anglijoje — 19¹²². Ėmus plisti periodinei spaudai, atsirado specialiai mokytojams skirtų žurnalų: liberalinės krypties — „Mokykla“ (1909—1914), klerikalinės — „Mokytojas“ (1914). Juose gvildinami pedagogikos teorijos ir pedagoginės praktikos klausimai. Apie liaudies švietimą taip pat rašė dienraščiai ir savaitraščiai.

Klerikaliniai lietuvių visuomenės sluoksniai ir toliau besąlygiškai gynė religijos dėstymą mokyklose, pasisakė prieš mokinių supažindinimą su pažangiomis gamtos mokslo teorijomis (darvinizmu). Kai kurie konservatyvūs kunigai tebeskelbė auklėjimo rigorizmą, rėmėsi scholastiniais mokymo metodais. Jaunesni visuomeninėje veikloje laikėsi lankstesnės taktikos, auklėjimo darbe rėmėsi mokytoju, kaip mokinių vadovu, kuris įvairiais pamokymais bei pavyzdžiais iš evangelijos ir gyvenimo turėjo skiepyti vaikams krikščionišką moralę. Klerikaliniai sluoksniai rūpinosi jiems priimtinos verstinės ir originalios pedagoginės literatūros leidimu. Kadangi buvo sukaupę daug lėšų, tai galėjo steigti privačias mokyklas ir kursus. Tokiose mokyklose dėstė rašytoja Marija Pečkauskaitė-Šatrijos Ragana, poetas Motiejus Gustaitis, mokytojai Juozas Vokietaitis, Stasys Tijūnaitis ir kt.

Daug pradinės mokyklos mokytojų buvo susispietę apie liberaliosios buržuazijos leidžiamą žurnalą „Mokykla“. Jame prie šūkio „Mokytojas — mokyklos dvasia“ buvo dar pridėdama „ir sodžiaus dvasia“. Ieškoma priemonių, kurios padėtų išlaikyti draugiškus mokytojo ir vaikų santykius, stengiamasi, kad mokinys į mokytoją žiūrėtų kaip į vyresnį draugą. Daugelyje straipsnių juntama stipri „laisvojo auklėjimo“ idėjų įtaka, skelbiama abstrakti laisvės idėja ir manoma, jog „laisvuoju auklėjimu“ bus galima atsikratyti carizmo ir bažnyčios varžtų. Ne veltui platų atgarsį „Mokykloje“ rado XVIII a. prancūzų buržuazinės revoliucijos šauklio Ž. Ž. Ruso natūralaus auklėjimo idėjos ir švedės Elenos Kei (Key) individualizmas (nors ir su nemažomis pataisomis). Prisimenamas J. A. Komenskis, J. H. Pestalocis, bet iš jų pedagoginio palikimo ypač iškeliami gamtai artimo ugdymo

¹²² Salčius M. Dešimt metų tautiniai-kultūrinio darbo Lietuvoje (1905—1915).— Chicago, 1917, p. 54.

idėja („naturam sequi“). Ugdytas grindžiamas vaiko psichologija, o prigimtis aiškinama spontaniško vystymosi teorija.

Toje pačioje „Mokykloje“ skelbiamos nuosaikesnės pažiūros į psichinį vaiko vystymąsi, veikiamos pažangių rusų mokslininkų, ypač Piotro Lesgafto, pripažįstama, kad sąmoningas auklėjimas gali labai atsilipti vaiko asmenybės formavimuisi. Be to, iškeliamas ir žinių reikšmė vaiko psichikai. Šiuo klausimu skyrėsi vadinamojo formaliojo ir materialiojo lavinimo šalininkai.

Iš „Mokykloje“ spausdinamų straipsnių matyti, jog tuo metu mokytojai tyrė mokinių psichiką bei gebėjimus, kad būtų padėtas mokslinis pagrindas parengti gerų pradinės mokyklos lietuvių kalbos vadovėlių. Dėmesį patraukia kelerius metus trukusi diskusija dėl vadovėlių. Paaikšėjo, kokius psichologinius ir pedagoginius reikalavimus turi atitikti mokyklinių skaitymų knygos, nustovėjo didaktiniai gimtosios kalbos mokymo principai. Apie tai „Mokykloje“ rašė daugiausia pradinių mokyklų mokytojai: Juozas Burba, Augustinas Jakučionis, Jonas Palukaitis, Klemenas Skabeika, Matas Šalčius.

Socialdemokratų spauda („Naujoji Gadynė“, „Žarija“, „Skardas“) liaudies švietimo klausimus sprendė iš marksistinių pozicijų. Ji atskleidė kapitalistinės santvarkos išnaudotojišką pobūdį ir kovojo už realias privalomo mokymo sąlygas, kritikavo reakcinius caro mokyklų vadovėlius. Apie tai daugiausia rašė Z. Aleksa-Angarietis, V. Kapsukas.

Gausioje korespondencijoje ir straipsniuose V. Kapsukas anksčiau atkreipė dėmesį į carinės mokyklos reakcinę auklėjimo dvasią ir viso liaudies švietimo sistemos klasinę-buržuazinę kryptį. Jis karštai gynė darbo žmonių vaikų teisę į mokslą, reikalavo panaikinti samdomąjį vaikų iki 14 m. darbą ir įvesti visuotinį privalomą mokymą. V. Kapsukas numatė, kad tokio mokymo idėja carinės Rusijos sąlygomis — nerealus dalykas, nes privalomu mokymu galės naudotis tik kaimo ir miesto buržuazija, o varguomenės vaikai ir toliau liks už mokyklos sienų. Jis reikalavo beturčių vaikams duoti nemokamai drabužius, knygas ir maistą¹²³. V. Kapsukas pasisakė prieš sunkų fizinį vaikų darbą, bet neįgė auklėjamosios jo reikšmės. Vaikai turi būti pratunami prie kasdieninio darbo, tik jis neturi virsti vaiko išnaudojimu šeimoje.

Demokratinė mokykla turėjo pakeisti carinę kalimo ir aklo klusnumo mokyklą: raginama siekti, kad vaikai būtų auklėjami klasių kovos dvasia. Dar 1903 m. V. Kapsukas sakė, jog mokytojų pareiga aiškinti mokiniams, iš kur atsiranda visa pikta visuomenėje ir kaip tai išnaikinti.

V. Kapsuko ir kitų revoliucinių socialdemokratų straipsniai padėjo lietuvių darbininkų sluoksniuose plisti marksistinėms pažiūroms į liaudies švietimą. Jie darė įtaką ir demokratinės pakraipos mokytojams.

¹²³ V. K-as. Vaikų darbas ir visuotinis mokymas.— Žarija, 1907, Nr. 4, p. 52—53; Kapsukas V. Raštai, t. 3, p. 296, 297.

Ilgas lietuvių spaudos draudimo laikotarpis, mokymas negimtajai kalba, slaptųjų lietuviškų mokyklų persekiojimas vertė pažangiuosius visuomenės sluoksnius ieškoti priemonių, kaip greičiau įveikti tą atsilikimą, į kurį caro valdžia įstūmė lietuvių tautą. Revoliuciniai socialdemokratai kovojo su carizmu bei kapitalo priespauda už visuomeninės santvarkos pakeitimą ir plačiausias liaudies švietimo teises. Liberalioji lietuvių buržuazija juto užtvaras, kurias sulenkėjęs dvaras, bažnyčia bei caro valdžia statė jos ekspansijai. Todėl kovoje dėl liaudies švietimo ji taip pat reikalavo mokyklos gimtąją kalbą, išvaduoti mokyklą nuo kapelionų globos, reakcingus vadovėlius pakeisti tinkamesniais.

Kadangi daug mokyklinio amžiaus vaikų negalėjo mokytis arba mokyklą lankė nereguliariai, tai labai aktualus buvo suaugusiųjų švietimas. Spauldoje dažnai svarstyta, kad reikia steigti suaugusiųjų mokyklą, bet Piotro Stolypino reakcijos metais tai nepavyko padaryti. Kūrėsi liaudies bibliotekų steigimo draugijos (Lietuviškų knygynėlių draugija, Vilniaus „Aušra“, „Šviesa“), bet dėl caro valdžios trukdymų jos savo veiklos negalėjo išplėsti. Suvalkijoje veikusi pažangi švietimo draugija „Šviesa“ mėgino steigti mokyklą, organizavo daraktorių kvalifikacijos kėlimo, dalykinių ir pedagoginių žinių skleidimo kursus. Tokie kursai 1906 m. taip pat ėmė veikti Vabalninke ir kt.

Praktinė liaudies švietimo veikla rado platų atgarsį periodinėje spauldoje. Reguliariai buvo rašoma apie Lietuvos mokyklų padėtį, visuomenė informuojama apie Rusijos pažangiųjų jėgų kovą už demokratinę mokyklą, demaskuojama caro valdžios reakcinė liaudies švietimo politika „pakraščiuose“. Daug rašoma bendraisiais pedagogikos klausimais: apie liaudies švietimo tikslus, auklėjimo uždavinius ir kt.

Pasirodė ir atskirų knygų iš pedagogikos — originaliosios bei verstinės pedagoginės literatūros. Stengiamasi išsiaiškinti, kokia turėtų būti Lietuvos ateities mokykla. Šios problemos gvildenamos, lyginant su meto carinę mokyklą su kitų kraštų (Amerikos, Anglijos, Prancūzijos) mokyklomis (K. Puida (Alfa) „Mokykla ir jos uždaviniai“, 1906; J. Gabrys „Jaunuomenės švietimas kitur ir pas mus“, 1906). Rutuliojant pažangios demokratinės mokyklos idėją, remiamasi socialistų utopistų, Grakcho Babefo ir kitų mokymu apie visuomenę ir švietimą, norima suvokti, koks turi būti visuomeninio (valstybinio) ir nacionalinio auklėjimo santykis (Juozas Otonas Sirvydas? (Aitvaras) „Rytojun bežiūrint“, N. Y., 1913). Į lietuvių kalbą išverčiamas I. Kanto veikalas „Apie auklėjimą“ (1906), bet jis neišėjo¹²⁴. Su pagrindiniu I. Kanto teiginiu, kad auklėjimas yra menas, kuris tobulėja per amžius, mokytojai susipažindavo per rusų, lenkų bei vokiečių literatūrą. Didesnę ir tiesioginę įtaką Lietuvos mokytojams darė rusų pe-

¹²⁴ VUB, D 542.

dagogo K. Ušinsko idėjos. Jo veikalas „Darbas ir jo psichinė bei auklėjamoji reikšmė“ (1912) verčiamas į lietuvių kalbą¹²⁵. Pedagoginėje literatūroje susipažįstama ir su eksperimentinės daktikos atstovų — Vilhelmo Augusto Lajaus, V. Vachterovo, Aleksandro Nečiajevo ir kitų — vardais. Į lietuvių kalbą verčiama ir psichologinė literatūra.

Jau XIX a. pabaigoje, vadovaujantis J. A. Komenskio ir H. Spenserio mintimis, lietuvių pedagogikoje buvo išdėstyti daktikos principai. XX a. pradžioje jie konkretinami, sprendžiami įvairūs su mokymo praktika ir mokymo priemonių rengimu susiję klausimai. Rengiant lietuvių kalbos ir kitų dalykų vadovėlius, nesitenkinama vien bendrais teiginiais. Gilinamasi į rašymo ir skaitymo mokymo metodiką, vadovėlių tvarkymo principus, vaikams jau žinomas ir naujos medžiagos santykį, atsižvelgiant į jų suvokimo ir atminties ypatumus, ir daug kitų klausimų. Periodinėje spaudoje atsiranda straipsnių apie estetinio auklėjimo, meno (dainavimo, piešimo) ir kitų dalykų dėstymo metodiką, o A. Jakučionio 1910 ir 1911 m. „Mokykloje“ idėtas straipsnis „Kokie mums dabar labiausiai reikalingi vadovėliai?“ yra, galima sakyti, trumpa pradinio mokymo metodika.

4.2. Vadovėlių rengimas ir leidimas

XX a. pradžioje, palyginti su XIX a. pabaiga, lietuvių pedagoginė mintis buvo gerokai išsiplėtojusi. Tai matyti iš lietuviškų vadovėlių. P. Višinskio (1905), Juozo Damijonaičio (1906), K. Sakalausko-Vanagėlio (1909), K. Skabeikos (1909) elementoriai sudaryti jau atsižvelgiant į mokymo programas. Čia atsakyta garsų sudedamojo bei skiemenavimo metodų ir laikomasi analitinio-sintetinio garsų metodo, kurį 1889 m. buvo siūlęs V. Kudirka. Leidus mokyklose dėstyti lietuvių kalbą, gimtosios kalbos pamokos buvo vienintelė proga duoti vaikams šiek tiek žinių apie Lietuvos gamtą, geografiją, istoriją, lietuvių tautosaką ir literatūrą. Pvz., J. Damijonaitis, rengdamas elementoriaus skaitinių tekstus, nuosekliai eina nuo vaikai artimiausios aplinkos (šeimos, kiemo, sodžiaus) prie tolimesnės (mokyklos, bažnyčios, miško, lauko, miesto). Tik paskui jau duoda abstraktesnių geografinių ir istorinių žinių apie Lietuvą. Tačiau autoriaus parinkta medžiaga ne visai tinkama skaitymo įgūdžiams lavinti. Kiti autoriai — K. Sakalauskas-Vanagėlis ir K. Skabeika — pirmiausia žiūrėjo ne bendrųjų lavinimo uždavinių, bet ieškojo vaikui prieinamų skaitinių, kurie nuosekliai lavintų skaitymo įgūdžius ir plėstų bendrąsias žinias, dėstomas tam tikrais koncentrais¹²⁶.

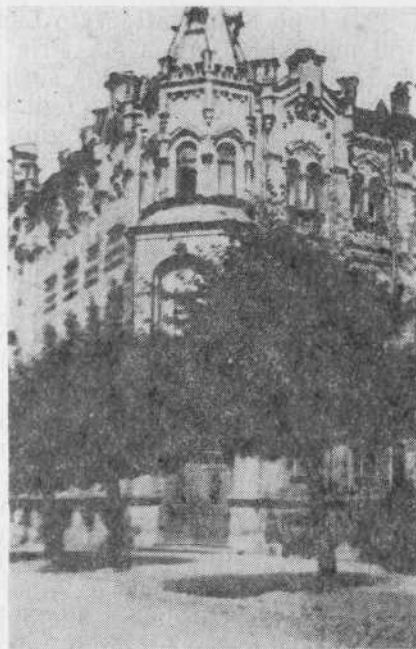
¹²⁵ VUB, D 1212.

¹²⁶ *Simaška K.* Lietuviškų elementorių pedagoginiai ir metodiniai pagrindai (XIX a. pabaiga ir XX a. pradžia): Ped. m. kand. ... disertacija. — V., 1964, p. 137—138. — Mašinraštis.

Pasirodė nemaža knygelių, skirtų skaityti, baigus elementorių. P. Bendoriaus „Vaikų žvaigždutė“ (I ir II d., 1905), Zemaitės „Rinkinėlis vaikams“ (1904), L. Laumenskio (L. Ladislovo) „Žiupsnelis“ (1906), J. Jablonskio parengtos „Lietuvių pasakos“ (1905), Mečislovo Vasiliausko ir Jono Matulevičiaus „Mūsų dirva“ (1907), Juozo Paršaičio (J. Gabrio) „Skaitymo knyga dideliems ir mažiems“ (1908). Rengiant šiuos leidinius, vadovautasi K. Ušinsko idėjomis bei kitų autorių mokykloms skirtomis knygomis. Naudodamiesi minėtomis knygėlėmis, mokytojai galėjo įvesti aiškinamąjį skaitymą¹²⁷. Tose skaitymo knygelėse gana daug lituanistinės medžiagos.

Prie vadovėlių rengimo, tobulinimo ir leidimo daug prisidėjo Lietuvių mokslo draugija, kurią 1907 m. Vilniuje įkūrė lietuvių liberaliosios inteligentijos sluoksniai. Jos tikslas buvo tirti lietuvių antropologiją ir etnografiją, Lietuvos archeologiją ir istoriją, geografiją ir statistiką, geologiją, florą, fauną, rinkti lietuviškas dainas ir jų gaidas, pasakas, patarles, burtus, geografinius ir žmonių vardus, senovės ir to meto lietuvių liaudies drabužius, įvairius dirbinius, archeologinės iškaskenos, rankraščius, aktus, knygas apie Lietuvą. Ji stengėsi į darbą įtraukti kuo daugiau lietuvių inteligentų, taigi ir mokytojų, palaikė ryšius su kitų tautų mokslininkais, kurie domisi lietuvių tautos praeitimi, kalba ir gyvenimu.

Draugija subūrė po plačią Rusijos imperiją ir užsienį išblaškytas jaunas nacionalines mokslo jėgas, lietuvių kultūros darbu prijaunčius meno žmones, gydytojus, advokatus ir kitų profesijų atstovus. 1913 m. ji turėjo 590 narių, iš jų 55 buvo mokytojai¹²⁸. Draugijos reguliariai šaukiamuose metiniuose susirinkimuose Vilniuje buvo skaitomi narių moksliniai pranešimai, kurių dalis vėliau išspausdinta tęstiniame leidinyje „Lietuvių tauta“ arba išėjo atskirai. Daugelis tų pranešimų autorių žengė pirmuosius mokslo tiriamojo darbo žingsnius, kaupė patyrimą ir vėliau

41. Pirmoji lietuvių gimnazija Vilniuje 1915 m.

¹²⁷ *Karčiauskienė M.* Aiškinamojo skaitymo pradmenys lietuviškoje mokykloje 1905—1917 metais. — VVPI mokslo darbai, 1958, t. 5, p. 71—105.

¹²⁸ Lietuvos TSR istorija, t. 2, p. 457.

(1922) tapo Kaune atidaryto Lietuvos universiteto arba kitų aukštųjų mokyklų profesoriais. Prie Lietuvių mokslo draugijos būrėsi ir aktyvesni mokytojai. Jos susirinkimuose skaityti pirmieji moksliniai pranešimai iš pedagogikos ir psichologijos, prie draugijos surengti ir pirmieji psichologijos kursai mokytojams (1910), veikė pedagogikos sekcija. Draugijos susirinkimai buvo gera priedanga iš visų Rusijos kampų suvažiuoti lietuvių mokytojams ir pasitarti savo profesijos reikalais. Čia vykdavo slapsti 1905 m. įkurtos Lietuvių mokytojų sąjungos susirinkimai.

Kai 1904 m. caro valdžia leido spausdinti knygas lietuviškais rašmenimis, atsirado galimybė išleisti daugiau ir vadovėlių, kurie iki tol dažniausiai spausdinti Mažajoje Lietuvoje (Tilžėje) ir į Rusijos imperijai priklausiusią Lietuvos dalį buvo gabenami per sieną slapta. Kai kurie 1905–1907 m. revoliucijos iškovoti laimėjimai skatino rengti ir leisti daugiau lietuviškų vadovėlių. Jais pradėjo labiau domėtis, rūpintis ir Lietuvoje gyvenusi inteligentija, ir Jungtinėse Valstijose esanti gausi lietuvių išeivių kolonija. Amerikoje buvo lietuviškų mokyklų, bet jos neturėjo vadovėlių, trūko autorių jiems parengti. Todėl 1905 m. Amerikos lietuviai pradėjo rinkti aukas pradinių mokyklų vadovėliams rašyti ir leisti. Lietuvos ir Amerikos lietuvių mokyklų vadovėlių rengimą pavesta globoti Lietuvių mokslo draugijai. Po 1905 m. pasirodė lietuviškų pradinių mokyklų vadovėlių. Kai kuriuos draugija 1908 m. premijavo, tačiau mokytojai jais nebuvo patenkinti. Beveik visuose Lietuvių mokslo draugijos susirinkimuose svarstytas vadovėlių leidimas ir jų tobulinimas. 1909 ir 1910 m. draugijos suvažiavimuose buvo sudarytos komisijos vadovėlių konkursams organizuoti, o 1911 m. juos rengti pavesta pedagogikos sekcijai (S. Ciurlionienei, A. Jakučioniui, V. Palukaičiui, J. Vokietaičiui). Dėl vadovėlių rengimo pasiūlymų davė J. Jablonskis, Vydūnas. Nuspręsta pirmiausia parengti pradžiamokslį (elementorių) su skaitymėliais, antrų ir trečių metų skaitymo knygas, aritmetikos teoriją. Lietuvos istorijos ir geografijos vadovėlių atskirai leisti nenumatyta, bet šių dalykų medžiagos turėjo būti dedama į II ir III skyriaus (klasės) skaitymų knygas. Be to, jose turėjo būti žinių apie žemės dirbimą, sodų sodinimą, daržų diegimą, naudingų paukščių ir gyvulių auginimą, vandenių panaudojimą¹²⁹.

Vadovėlių rengimas ir leidimas labai pasistūmėjo į priekį nuo 1915 metų. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, caro valdžios laikomos mokyklos evakavosi į Rusijos gilumą. Vokiečių okupacinė administracija iš pradžių nesuvokė padėties. Gyventojų iniciatyva buvusiose Vilniaus, Kauno ir Suvalkų gubernijose tuojau imtos steigti pradinės ir vidurinės mokyklos, kuriose visi dalykai buvo dėstomi lietuvių kalba. Pirmosios lietuviškos gimnazijos įkurtos 1915 m. Vilniuje (spalio 18 d.), Kaune, Pa-

¹²⁹ Gučas A. Lietuvos pedagoginė mintis dviejų amžių sąvartoje.— Kn.: Iš Lietuvos pedagoginės minties istorijos. V., 1969, p. 19.

nevėžyje. Vilniuje pradėjo veikti lietuviškų mokyklų mokytojų kursai. Tai epochinės reikšmės įvykiai lietuvių liaudies švietimo ir pedagoginės minties istorijoje. Pradėjus visų tipų mokyklose mokyti lietuvių kalba, reikėjo tų mokyklų programų ir vadovėlių. Todėl Lietuvių mokslo draugijai iškilo naujų uždavinių. Vilniuje likę jos nariai ėmė rengti ne tik pradinės mokyklos, bet ir aukštesniosios (progimnazijos, gimnazijos) vadovėlius. Draugija virto „vadovėlių kalve“, kaip kadaise Edukacinės komisijos Vadovėlių rengimo draugija. Per penkerius metus jos lėšomis ir iš aukų namams statyti parengta arba išleista 56 vidurinių mokyklų vadovėliai ir kitokios mokymo priemonės¹³⁰: aritmetikos uždavinynai bei teorija, algebros, geometrijos, geografijos, senovės istorijos ir kitų dalykų vadovėliai. Dalis jų versta ir perdirbta iš rusų kalbos, o kiti, lituanistinių dalykų,— originalūs. Reikšmingiausi buvo Petro Klimo „Lietuvių kalbos sintaksė“ (1915), parašyta pagal J. Jablonskio 1911 m. Seinuose išleistą sintaksę, to paties P. Klimo „Skaitymai lietuvių kalbos pamokoms“ (1916), kurie buvo labai paplitę ir vartojami pirmose gimnazijos klasėse. P. Klimo „Skaitymus“ ir Mykolo Biržiškos „Lietuvos dainas“ (1916) okupantų spaudos biuras draudė platinti ir vartoti mokyklose. Lietuvių mokslo draugija buvo pradėjusi leisti ir specialią pedagoginę literatūrą („Trumpas pedagogikos vadovėlis“, 1918). Daug jos parengtų vadovėlių išėjo po 1917 metų. Vadovėlius rašė arba vertė aktyvūs draugijos nariai: Feliksas Bugailiškis, Augustinas Janulaitis, M. Biržiška, P. Klimas, Adolfas Klimas, Stasys Matulaitis, Kazys Kepalas ir kiti— iš viso 40 žmonių¹³¹.

Pabėgę nuo karo lietuviai susibūrė didelėmis grupėmis įvairiuose Rusijos miestuose. Peterburge veikė Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti. Jos Kultūros ir švietimo sekcijai vadovavo žinomas pedagogas K. Skabeika. Sekcija rūpinosi įvairiuose miestuose atsiradusiomis lietuvių mokyklomis ir vaikų prieglaudomis (namais). Voroneže veikė 2 lietuvių vaikų gimnazijos, Jaroslavyje— progimnazija, daug pradinių mokyklų. Tremtyje esantys mokytojai irgi rengė vadovėlius, o Kultūros ir švietimo sekcija juos leido. Be jau minėto „Vainikėlio“, išėjo dar K. Skabeikos elementorius „Pirmieji žingsniai“ (1916), J. Jablonskio „Mūsų rašyba“ (1917), „Vargo mokyklai“ (1916) 2 dalys, buvo leidžiama ir šiaip vaikams pasiskaityti knygelių. Pradinės mokyklos Lietuvos istorijos vadovėlis buvo Prano Klimaičio (Prano) „Lietuvos istorija“ (1912), vidurinės mokyklos kursui skirta Antano Alekno „Lietuvos istorija“ (1911), S. Matulaičio „Lietuvių tautos istorija“ (1918), lietuvių literatūros pagrindai buvo išdėstyti S. Ciurlionienės knygoje „Iš mūsų literatūros“ (1913).

¹³⁰ Valaitis A. Iš Lietuvos mokslo draugijos istorijos.— V., 1932, p. 19.

¹³¹ Jurginis J. Lietuvių mokslo draugija.— Kn.: Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos. V., 1975, p. 98.

Vadovėlius rašė daugiausia pedagoginio darbo patyrimą turintys mokytojai, bet pasitaikydavo ir nedarbusių mokykloje autorių arba ne to dalyko specialistų. Todėl mokymo priemonių metodinė ir mokslinė vertė nevienoda. Tačiau šie vadovėliai — vis dėlto svarbus žingsnis lietuvių pedagoginės minties raidoje, nes rašantys juos turėjo išsiaiškinti didaktikos principus, kuriais bus vadovaujama, parenkant medžiagą ir dėstant ją; pirmą kartą Lietuvos mokyklos istorijoje sudarytos gimnazijos aukštesnių klasių lituanistinių dalykų programos*. Norint rasti ir parinkti medžiagos, reikėjo atlikti tam tikrą tiriamąjį darbą, kaupti ją iš lietuvių mokslo draugijos saugomų knygų ir rankraščių. Sudaryti pagrindiniai įvairių mokslo sričių lietuviški terminai.

Pedagogikos teorijos bei praktikos klausimais ir periodinėje spaudoje, ir atskiruose leidiniuose rašė mokytojai, visuomenės veikėjai, mokslininkai, rašytojai. Iš jų minėtini P. Višinskis, J. Jablonskis, G. Petkevičaitė-Bitė, M. Pečkauskaitė, Vilhelmas Storosta-Vydūnas ir kt.

4.3. Švietimo veikėjai

Povilas Višinskis (1875—1906) — vienas nuosekliausių XIX a. pabaigos—XX a. pradžios švietėjų ir kovotojų prieš „svetimus ir savus despotus“, gerokai peraugęs liberalus, kėlęs ir globojęs liaudies talentus.

Mokydamasis Šiaulių gimnazijoje, aktyviai dalyvavo nelegaliame moksleivių ratelyje, kur buvo nagrinėjami rusų revoliucinių demokratų veikalai ir kita pažangi rusų bei užsienio literatūra. Baigęs gimnaziją, 1894 m. įstojo į Peterburgo universitetą. Studijuodamas domėjosi demokratine literatūra, priklausė slapta lietuvių studentų draugijai, bendradarbiavo „Varpe“, „Ūkininke“.

Dėl sunkių materialinių sąlygų studijų nebaigė. Susirgęs džiova, 1898 m. grįžo į Lietuvą ir aktyviai dalyvavo visuomeniniame gyvenime, rūpinosi liaudies švietimu, kovojo už lietuvišką raštą, mokyklas gimtąja kalba, organizavo lietuviškus vaidinimus. P. Višinskis skelbė, jog kova už švietimą ir mokyklą gimtąja kalba yra neatskiriama nuo politinės kovos, pabrėžė, kad nėra ko tikėtis iš knygelių apie ūkį ir tokio švietimo, kai nėra sąlygų šviestis, kai surištos liaudies rankos. Svarbiausias lietuvių draugas šioje kovoje, sakė P. Višinskis savo garsiajame „Credo“, yra rusų liaudis, su kuria lietuviai turi siekti vieno tikslo — „apšviesti žmones ir su jų pagalba nuversti despotišką valdžią“¹³².

* Lietuvių literatūros dėstymo aukštesnėse klasėse programos projektas buvo parengtas jau 1912 metais. Plg. *Biržiška M.* Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos.— K., 1931, kn. 1, p. 90—98.

¹³² *Būtėnas J.* Povilas Višinskis.— K., 1936, p. 142. Nauju požiūriu P. Višinskio gyvenimą ir veiklą nušvietė A. Sprindis savo monografijoje, tiesa, beletrizuotoje (Povilas Višinskis.— V., 1978).

42. P. Višinskis

43. J. Jablonskis 1884 m.

Įtemptai dirbdamas visuomeninį ir literatūrinį darbą, P. Višinskis kurį laiką daraktoriavo: mokė skaityti ir rašyti ne tik apylinkės vaikus, bet ir suaugusiuosius. Neturėdamas iš ko gyventi, samdėsi dvarininkų vaikų mokytoju. Kaip mokytojas buvo vertinamas.

Laiškuose, straipsniuose bei vadovėliuose P. Višinskis pasisakė prieš sausą kalimą. Gaunamas mokslo žinias vaikai turi suprasti, siūlė nuosekliai mokytis, naudoti vaizdines priemones. Pats nevartojo fizinių bausmių, stengėsi sudominti vaikus, nepervarginti jų, tinkamai sutvarkyti laisvalaikį, leisti pažaisti. Jo nuomone, mokytojo ir mokinių santykiai turi būti nuoširdūs.

P. Višinskis tvirtai tikėjo į gimtais gabumais ir jų ugdymu, tik reikia, kad mokymas neprislėgtų vaiko dvasios. Besiskundžiantis vaiko nesugebėjimu mokytojas neretai yra pats dėl to kaltas. P. Višinskis sako, jog „dažniausiai vaikų dvasia ne nuo prigimimo, bet esti giminės prislėgta, užnuodyta per kvailą auklėjimą, neleidimą protauti ar tai per didelę meilę, ar tai apsakant vaiko galvą supuvusių formomis ir tradicijomis“¹³³.

P. Višinskis patarė tėvams ir mokytojams neatbaidyti vaikų nuo mokslo, neperkrauti žiniomis, stengtis, kad jie suprastų tai, ko mokosi, o ne kaltų atmintinai, kad nebūtų mokoma naujos medžiagos, kol neišmokta sena, kad būtų pratinami dirbti kaip

¹³³ *Višinskis P.* Raštai.— V., 1964, p. 373.

galima savarankiškiau ir kt. Šioms jo didaktinėms mintims susiformuoti, be kitų pedagogų, tiesioginę įtaką turėjo P. Lesgafas, kurio paskaitų rūpestingai klausė, studijuodamas Peterburgo universitete.

P. Višinskis ne tik plačiai suprato kovą už liaudies švietimą, bet ir pats aktyviai dalyvavo joje, duodavo protingų nurodymų pradedantiems rašytojams bei mokytojams, parengė vertingų mokymo priemonių, iš kurių svarbiausios — jo elementoriai. P. Višinskis parašė 3 elementorius, bet didžiausią reikšmę turėjo jo „Elementorius arba skaitymo ir rašymo mokslas“, išleistas 1905 m. Vilniuje. Vėliau pakartotinai išėjo dar keli leidimai. P. Višinskio, kaip ir A. Kriščiukaičio-Āišbės, elementoriuje jaučiama K. Ušinskio ir L. Tolstojaus įtaka. Tai buvo vienas geriausių ir labiausiai XX a. pradžios Lietuvoje paplitusių elementorių.

Jonas Jablonskis (1860—1930) kilęs iš valstiečių, 1881 m. baigė Marijampolės gimnaziją, o 1885 m. — Maskvos universitetą. Kovojo už gimtąją kalbą ir lietuvišką mokyklą. Caro vyriausybė jį visaip persekiojo: ištrėmė iš Lietuvos, Latvijos, Estijos, kilnojo iš vietos į vietą. Kad ir kur būdamas, visada stengėsi palaikyti ryšius su lietuvių spauda, lietuvių kalba besidominčiu jaunimu. Pagaliau 1903 m. J. Jablonskiui buvo leista apsigyventi Lietuvoje — Šiauliuose. Čia jis subūrė vietinį lietuvių jaunimą ir nelegaliai jį mokė lietuvių kalbos, rinko kalbinę medžiagą. Panaikinus lietuvių spaudos draudimą, persikėlė į Vilnių, taisė „Vilniaus žinių“ ir „Lietuvos ūkininko“ kalbą, vertė ir redagavo įvairias knygeles.

Tuo metu J. Jablonskį ypač jaudino nacionalinės lietuviškos mokyklos sukūrimo ir gimtosios kalbos dėstymo, mokyklos prieinamumo ir visuotinio mokymo klausimai — apskritai visas lietuvių kultūrinis gyvenimas. Mokykla ir švietimas, pasak jo, pirmiausia turi tarnauti liaudžiai. Labai rūpinosi pradinės mokyklos tobulinimu, nes tik ji viena buvo bent kiek prieinamesnė liaudžiai. Analizuodamas to meto Lietuvos švietimo padėtį, J. Jablonskis nurodė, kad mokslas tarnauja tik turtingiesiems, dar mažai mokyklų ir tos pačios platesniems liaudies sluoksniams nepasiekiamos, nes labai brangiai reikia mokėti už mokslą. Be to, pradinės mokyklos netikusios, atitrūkusios nuo gyvenimo, jose mokoma tiktai rusų kalba. Straipsnyje „Apšvietimo reikalai“ J. Jablonskis išdėstė, pagal kokius principus turėtų būti pertvarkytas liaudies švietimas. Pirmiausia reikia, „kad mokymas būtų visiems įmanomas, visiems prieinamas, kad jis būtų visuotinis“¹³⁴. Jis ėjo dar toliau ir siūlė visų laipsnių mokyklose padaryti nemokamą mokslą, o pradinį — privalomą. Norint šitai pasiekti, rei-

¹³⁴ Plg. *Jablonskis J.* Apšvietimo reikalai. — Lietuvos ūkininkas, 1906, Nr. 7; *Jablonskis J.* Raštai. — K., 1932, t. 1, p. 119, 120. J. Jablonskio gyvenimas ir veikla plačiai nušviesta A. Pirockino knygoje „Prie bendrinės kalbos ištakų“ (V., 1977) ir „J. Jablonskis. — bendrinės kalbos puoselėtojas 1904—1930“ (V., 1978).

kia, jog būtų pakankamai mokyklų, visuomenė šelptų neturtingus vaikus, mokiniams būtų nemokamas važiavimas geležinkeliu, prie mokyklų — pigūs butai. Pačią mokyklą reikia pertvarkyti taip, kad joje būtų mokoma to, kas reikalinga žmogui, mokoma gimtąja kalba, nes ji vaikui prieinamiausia, ja lengviau įvaldyti mokomuosius dalykus. Todėl visuomenei reikia susirūpinti mokyklos ir mokytojų reikalais.

J. Jablonskis — aktyvus ir įvairiapusis pedagogas. Jis tapo labai populiarius lietuvių mokytojų ir moksleivių akyse. Mokytojai jį laikė pedagogų autoritetu ir dideliu lietuvių kalbos mokovu. Tai rodo, pvz., toks faktas: 1906 m. grupė mokytojų, kuriems rūpėjo gimtosios kalbos dėstymas lietuviškoje mokykloje, kreipėsi į Vilniaus švietimo apygardos globėją, prašydami, kad jis leistų Kaune surengti dešimties dienų mokytojų kursų lietuvių kalbos klausimais. Mokytojai kursams vadovauti pageidavo J. Jablonskio. Tačiau Vilniaus švietimo apygardos globėjas nepatenkino jų prašymo.

Per 1905—1907 m. revoliuciją lietuviams išsikovojus teisę dėstyti lietuvių kalbą lietuviškose mokyklose kaip mokomąjį dalyką ir caro vyriausybei leidus lietuviams mokytojams dirbti Lietuvoje, J. Jablonskiui susiklostė palankesnės darbo sąlygos. Nuo 1906 iki 1908 m. jis — Panevėžio mokytojų seminarijos lietuvių kalbos mokytojas (samdyto asmens teisėmis). Čia J. Jablonskis ypač rūpinosi parengti gerų lietuviškų mokyklų mokytojų. Kovojo už tai, kad į šią seminariją, be pravoslavų, būtų priimami ir katalikai, t. y. lietuviai, kad seminarija parengtų mokerių lietuvių kalbą mokytojų. Be to, J. Jablonskis reikalavo tikrinti į mokytojų seminariją stojančius mokinius, ir jie privalėjo bent šiek tiek mokėti lietuvių kalbą, nes Lietuvoje dirbęs pradinės mokyklos mokytojas turi ją mokėti. Apie priėmimo į seminariją sąlygas ir kaip joje pagerinti lietuvių kalbos dėstymą jis rašė ir to meto periodinėje spaudoje. Apgailestavo, jog lietuvių kalbą Panevėžio mokytojų seminarijoje dėstė atsitiktiniai asmenys, dažnai vos susikalbantys lietuviškai, ir reikalavo, kad ją dėstyty specialiai tam parengti lietuviai, kiekviename kurse lietuvių kalbai būtų skiriama ne mažiau kaip 4 savaitinės pamokos. Stojančiuosius į seminariją J. Jablonskis ragino rimtai mokytis lietuvių kalbos.

Dirbdamas Panevėžyje, J. Jablonskis rūpinosi ir mokyklų vadovėliais. Dalyvavo konkursinėse komisijose, svarstančiose lietuviškų vadovėlių kokybę, spaudoje kėlė įvairius klausimus dėl jų, rašė recenzijas. Su J. Jablonskiu dėl elementorių rašymo konsultavosi K. Sakalauskas-Vanagėlis, A. Jakučionis¹³⁵.

Tuo metu J. Jablonskis parengė ir pirmąją oficialią pradinės mokyklos bei pedagogų, norinčių gauti pradinės mokyklos lietuvių kalbos mokytojo teises, lietuvių kalbos programą. Ji buvo

¹³⁵ *Jakučionis A.* Atsiminimai / Užrašė A. Gučas. — V., 1962. — Rankraštis.

moksliska ir gana plati. Mat J. Jablonskis norėjo, kad ja galėtų naudotis ir vidurinės mokyklos žemesnių klasių mokytojai. Be to, pasak J. Jablonskio, jeigu mokytojas neišeis numatytos lietuvių kalbos programos, caro valdžia bus tik patenkinta. Vėliau J. Jablonskio sudaryta lietuvių kalbos programa atskirais švietimo vadovybės potvarkiais buvo gerokai susiaurinta.

Lietuvių kalbos dėstymas, jo nuomone, taip pat turėjo praplėsti ir pradinės mokyklos mokymo turinį, ugdyti vaikų gimtojo krašto, liaudies meilę. Todėl prie programos jis nurodė ir mokykloms rekomenduojamas knygeles: Žemaitės „Rinkinėlių vaikams“, L. Laumenskio „Žiupsnelį“, A. Kriščiukaičio ir P. Višinskio elementorius, P. Bendoriaus „Vaikų žvaigždutę“ ir kt.¹³⁶

Didelę reikšmę Lietuvos mokyklai turėjo J. Jablonskio pedagoginė veikla per Pirmąjį pasaulinį karą. Persikėlęs į Voronežą, kurį laiką mokytojavo lietuvių gimnazijoje, buvo jautrus ir mokytojams, ir mokiniams. Nepaisydamas jau smarkiai pablogėjusios sveikatos, vėl rūpinosi sudaryti tinkamą lietuviškos mokyklos lietuvių kalbos programą, aktyviai dalyvavo Lietuvių mokytojų sąjungos veikloje, gyvai sekė Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti (ypač jos Kultūros ir švietimo sekcijos) darbą, rėmė pedagoginę spaudą, rengė lietuvių mokytojus.

Matydamas sunkią Lietuvos mokyklos padėtį ir ankstesniu carinės priespaudos laikotarpiu, ir karo metais, kai lietuvių moksleiviai ir mokytojai išsiblaškė po plačią Rusiją, o likę Lietuvoje buvo visaip kaizerinių okupantų engiami, J. Jablonskis suprato, kad reikia kaip nors vienyti lietuvišką mokyklą ir pedagoginę mintį, būtina centralizuočiau kelti principinius pedagogikos klausimus, rašyti pedagogiškai ir dalykiškai tinkamus vadovėlius bei kitas mokymo priemones. Evakuacijoje J. Jablonskis parengė skaitymo knygos „Vargo mokyklai“ 2 dalis (1916), jos priedą „Mūsų žodynėlį“ (1918) ir leidinėlį „Mūsų rašyba“ (1917). „Vargo mokyklai“ daug metų buvo pagrindinė chrestomatija, iš kurios gimtosios kalbos mokėsi vidurinės mokyklos žemesnių klasių mokiniai.

1916 m. „Lietuvių balse“ J. Jablonskis išspausdino straipsnį „Didžiuoju mokyklos reikalu“, nurodęs didelę mokyklos ir švietimo reikšmę kultūriniam ir politiniam tautos gyvenimui. Apgailestavo, jog palyginti mažai lietuviškų mokyklų ir menka jų darbo kokybė. O taip yra dėl to, kad mokytojams ir visuomenei nepakankamai propaguojamos pedagoginės mintys, nėra specialaus pedagoginio leidinio apie mokyklą ir auklėjimą, vadovėliai išeina atsitiktinai. J. Jablonskis siūlė 2 kartus per metus leisti pedagoginį leidinį, skirtą svarbiausiems švietimo, mokyklos ir pedagogikos klausimams¹³⁷.

¹³⁶ Karčiauskienė M. J. Jablonskis — žymus lietuvių pedagogas. — AMMD. Kalbotyra, 1962, t. 5, p. 39—48.

¹³⁷ Jablonskis J. Raštai. — K., 1933, t. 2, p. 60.

J. Jablonskio didaktinės pažiūros atspindi mokyklinių vadovėlių recenzijose, kurių parašė gana daug, vaikų literatūros kritikos straipsniuose ir paties vadovėliuose. Jis visada kėlė mintį, jog žinios mokant turi būti perteikiamos nuosekliai, mokyti reikia sąmoningai, mokomąją medžiagą ir mokymo metodus parinkti tokius, kurie žadintų vaikų mintį, glaudžiai sietų mokyklą su gyvenimu. Kritikavo tikybos vadovėliuose vyravusį pasenusį katechetinį metodą ir karštai sveikino pirmuosius lietuvių mokytojus, pradėjusius spaudoje kelti didaktikos bei metodikos problemas.

Mokymas, J. Jablonskio nuomone, daugiausia priklauso nuo mokytojų parengimo, pedagoginės spaudos, pedagogų savitarpio bendradarbiavimo, gerų vadovėlių. Griežtai smerkė tuo metu plintančias anarchistines mintis, menkinančias vadovėlių vaidmenį ir net skelbiančias, kad juos greitai rašysią patys mokiniai. J. Jablonskis teigė, jog geras vadovėlis — rimta pagalba mokytojui ir kad juos turį rašyti prityrę mokytojai praktikai, artimai bendradarbiaudami su tos srities mokslininkais. Jis pats analizavo svarbiausius to meto visų mokomųjų dalykų vadovėlius ne tik kalbiniu, bet ir dalykiniu, pedagoginiu bei metodu požiūriu. Griežtai kritikavo nesilaikančius pedagogikos reikalavimų, nepaisančius vaiko psichologijos, iškraipančius tikrovę ir mokslo faktus, galinčius turėti neigiamą dorovinį poveikį. Jo vadovėliai buvo pavyzdys to meto mokyklai¹³⁸.

Reikšmingos J. Jablonskio mintys apie vaikų literatūrą, kuria jis domėjosi visą gyvenimą. Kartu su mokiniais išvertė į lietuvių kalbą vertingų vaikų literatūros knygelių, taisė ir kitų vaikams parašytų kūrinių kalbą, rašė jų recenzijas. J. Jablonskis nurodė, kad vaikų literatūra turi plėsti jaunųjų skaitytojų akiratį, žadinti fantaziją, formuoti moralinius įsitikinimus. Jos reikia realistinės, neiškraipančios mokslo ir tikrovės faktų. Ypač jai svarbu didaktikos saikas. Šios J. Jablonskio mintys suvaidino nemažą vaidmenį, rengiant skaitymo knygas ir mokslines chrestomatijas bei vaikų literatūrą užklasiniam skaitymui¹³⁹.

J. Jablonskio reikšmė kalbos mokslui ir lietuvių pedagogikai labai didelė. Jo vadovėliai padėjo lietuvių literatūrinės kalbos pagrindus, iš jų gimtosios kalbos mokėsi kelios lietuvių moksleivių kartos.

Gabrielė Petkevičaitė-Bitė (1861—1943) — realistinės krypties lietuvių rašytoja, visuomenės veikėja, pedagogė. Gimė bajorų šeimoje, bet tėvas gydytojas Leonas Petkevičius dukterį išauklėjo demokratinių idėjų dvasia. Pirmas jos mokytojas, mokęs skaityti, rašyti, supažindinęs su gamtos mokslo pagrindais, buvo L. Ivinskis — XIX a. vidurio lietuvių pedagogas ir švietėjas. 1878 m. baigusi Jelgavos mergaičių gimnaziją, kartu su tėvu

¹³⁸ Karčiauskienė M. J. Jablonskis — žymus lietuvių pedagogas, p. 47.

¹³⁹ Auryla V. J. Jablonskio vaidmuo lietuvių realistinės vaikų literatūros raidai. — Kalbotyra, 1962, t. 5, p. 27—37.

liko dirbti Lietuvos kaime. G. Petkevičaitė susitikdavo su Žemaite, V. Kudirka, P. Višinskiu, J. Jablonskiu ir kt. 1893 m. įkūrė slaptą „Ziburėlio“ draugiją neturtingiems moksleiviams šelpti, materialiai padėjo pažangiems rašytojams, kultūros veikėjams (V. Kapsukui, J. Biliūnui, Žemaitei), mokė vaikus, rengė suaugusiųjų kursus. Per Pirmąjį pasaulinį karą gimtajame Puziniškio dvarelyje slaptai mokė apylinkės vaikus ir jaunimą, rengė vakarėlius, padėjo leisti ir platinti prieš okupantus nukreiptus atsišaukimus, laikraštėlį „Laisvės kelias“, globojo ir augino būrį našlaičių, gydė apylinkės žmones. Nuo 1919 m. buvo Panevėžio gimnazijos mokytoja: dėstė lietuvių kalbą ir literatūrą.

G. Petkevičaitės auklėjimo principai atsispindi jos auklėjimo praktikoje ir raštuose. Demokratinis pačios auklėjimas įskiepijo jai pagrindinį gyvenimo principą — žmoniškumą. Praktiškai jis reiškėsi meile našlaičiams, beglobiams, vargšams. Auklėjant reikia remtis tuo, kas žmogui yra gera. „Žiūrėk į kiekvieno žmogaus širdį ir stenkis joje glūdinčius perlus surasti ir aikštėn iškelti“, — rašė 1915 m. G. Petkevičaitė¹⁴⁰. Ji žadino vaikų tėvynės meilę, pareigos ir atsakomybės jausmus, ugdė charakterį.

Kritikavo carinę mokyklą už tai, kad joje labai varginamas vaikų protas ir užmirštas kūno jėgų lavinimas. Siūlė mokyklose įvesti rankų darbus ir amatų mokymą. Pasisakė prieš darbo skirstymą į „ponišką“ ir „neponišką“. Jos nuomone, mokykla turėjo rengti darbuotojus, mokančius savarankiškai ir nuosekliai galvoti, mėgstančius darbą ir suprantančius, jog svarbiausia kiekvieno žmogaus pareiga — darbas ir kad reikia didžiulius tuos, „kas daugiau ir didesnį darbą nudirba“¹⁴¹. G. Petkevičaitė didelę reikšmę teikė auklėjamajam darbo vaidmeniui. Atskiro individo darbas turėjo būti motyvuojamas visos grupės poreikiais. G. Petkevičaitė-Bitė stengėsi paveikti mokinių sąmonę, aiškino jiems, jog jie priklauso visuomenei ir iš to išplaukia tam tikros pareigos. Rūpinosi įteigti mokiniams mintį, kad savo darbu jie turi įrodyti, jog lietuvių tauta yra darbšti ir sąžininga, nes nesąžiningumas sunkia našta slegia visuomenės pečius. Mokykla turi aiškinti vaikams moralinę ir materialinę nesąžiningumo žalą¹⁴².

G. Petkevičaitė-Bitė yra parašiusi 2 dalių „Pasaulinės literatūros istorijos vadovėlių“, „Literatūros teoriją“ (rankraštis). Jos auklėjimo praktika ir teoriniai samprotavimai atsispindi 1914—1919 m. apimančiame „Karo meto dienoraštyje“ (V., 1966), grožiniuose veikaluose ir periodikos straipsniuose¹⁴³.

¹⁴⁰ Petkevičaitė G.-Bitė. Karo meto dienoraštis.— V., 1966, p. 119.

¹⁴¹ MAB, f. 190, b. 36, l. 8—9 (G. Petkevičaitės-Bitės rankraštis).

¹⁴² Ten pat, b. 44, l. 2 (G. Petkevičaitės-Bitės rankraštis).

¹⁴³ G. Petkevičaitės-Bitės gyvenimas, kūryba ir pedagoginė veikla plačiai nušviesta J. Jasiučio monografijoje „Gabrielė Petkevičaitė-Bitė“.— V., 1972 ir T. Bukauskienės ped. m. kand. disertacijoje «Педагогическая деятельность и педагогические воззрения Габриэлы Петквичайте-Бите».— Вильнюс, 1978.

Marija Pečkauskaitė (1877—1930), lietuvių rašytoja, literatūros istorijoje žinoma Satrijos Raganos slapyvardžiu. Ji ir pedagoginės literatūros autorė bei vertėja. Gimė bajorų dvarininkų šeimoje. Mokėsi iš pradžių namuose, metus — Peterburgo gimnazijoje. 1896 m. baigė bitininkystės kursus Varšuvoje, 1905—1907 m. studijavo pedagogikos kursus Ciūriche (Šveicarijoje), klausė Frydricho Vilhelmo Fersterio paskaitų. Būdama visai jauna, mokė vaikus savo namuose Užventyje, o po studijų Šveicarijoje 1909—1915 m. buvo Marijampolės lietuvių mergaičių progimnazijos mokytoja, tvarkė bendrabučio reikalus ir vadovavo moksleivių auklėjimui¹⁴⁴.

M. Pečkauskaitė anksti susidomėjo pedagogikos klausimais. Juos aptarė, susirašinėdama su P. Višinskiu, P. Augustaičiu. Mokytojaudama gilinosi į pedagogikos ir psichologijos teoriją. Pedagoginėms pažiūroms pagrįsti rėmėsi empirine ir eksperimentine medžiaga. Ji atliko psichologinius eksperimentus mokinių individualiems skirtumams nustatyti, suskirstė juos į suvokimo tipus ir tų tyrimų pagrindu dėstė savo metodinius samprotavimus. Teigė, jog mokymas turi būti individualus. Pirmiausia mokytojas pats privalo pažinti savo psichinius ypatumus, kad galėtų geriau bendrauti su vaikais, netempti jų prie savo tipinių savybių. M. Pečkauskaitė pripažįsta, jog mokykloje yra visiems vaikams bendrų reikalavimų (mokymo dalykai, programos), bet, juos vykdant, taikant metodikos priemones, reikia atsižvelgti į individualias mokinių savybes. Vaikui būtina mokytis gramatikos, bet ypač aukštesnių klasių mokytojas neturi brukti visiems mokiniams vienodos jos mokymosi formos. Todėl M. Pečkauskaitė kelia mintį, kad, be mokiniams skiriamų teminių rašinių, reikia duoti ir vadinamųjų laisvųjų, kuriuos rašant gali nevaržoma reikštis vaiko prigimtis. Rašinių temos įvairuotinos: aprašomojo pobūdžio, gyvenimiškų nuotykių atpasakojimas, leidžiantis mokiniui išreikšti savo jausmus, temos, susijusios su mokykloje įgytomis žiniomis ir temos pasirinktinai¹⁴⁵.

Ir jos spausdintuose darbuose, ir dirbant mokykloje daugiausia dėmesio skirta auklėjimui. Marijampolės mergaičių progimnazijoje ji įvedė kartą per savaitę auklėjimo pamoką pagal susidarytą planą, kad temos klasė iš klasės nesikartotų. Pamokose taikydavo pokalbio metodą, įtraukdavo į moralės klausimų svarstymą ir pačias mokines, nenorėdama pamokų paversti moralizavimu. Poilsio metu organizuodavo įvairių žaidimų, buvo palanki mokinių savivaldybės idėjai. Auklėdama vadovavosi principu, jog kiekvienas vaikas, nors ir labiausiai „sugadintas“, turi kokią nors gerą savybę arba polinkį, todėl per kelierius metus teisingu auklėjimu galima paveikti jo būdą ir elgesį. „Auklėti — tai ištraukti, išjudinti iš žmogaus sielos geras pajėgas ir raginti jas, kad veik-

¹⁴⁴ Tarvydas J. Marijos Pečkauskaitės pedagoginė praktika.— Athenaeum, K., 1934, t. 5, p. 34—70.

¹⁴⁵ Pečkauskaitė M. Sis tas iš pedagogikos.— Draugija, 1912, t. 18, p. 120.

ty¹⁴⁶. Šios jos pažiūros plaukia iš pažiūros į žmogų, į jo nepaliaujamą idealo siekimą.

Nuo 1915 m. iki mirties gyvendama nedideliame Lietuvos miestelyje Zidikuose, M. Pečkauskaitė dar mėgino organizuoti mokyklą ir joje mokyti vaikus, bet vėliau dėl ligos atsidėjo globos darbui ir literatūrai. 1913 m. išvertė savo buvusio profesoriaus F. V. Fersterio veikalą „Jaunuomenės auklėjimas“ (II leidimas išėjo 1926 m.), o po 1918 m. vertė kitus jo veikalus ir rašė straipsnius daugiausia apie mergaičių ir šeimoms auklėjimą. Tuo metu išėjo ir jos pedagoginės knygos „Motina — auklėtoja“ (1926) ir „Rimties valandėlė“ (1928). M. Pečkauskaitės auklėjimo teorija pagrįsta krikščioniškos etikos principais, o didaktika ir metodika — patyrimu ir eksperimentu.

Vilhelmas Storosta-Vydūnas (1868—1953) lietuvių literatūros istorijoje žinomas kaip rašytojas, dramaturgas ir filosofas. Gimė Jonaičiuose, netoli Silutės, liaudies mokytojo šeimoje. 1888 m. baigė Ragainės mokytojų seminariją ir pradėjo dirbti liaudies mokytoju. 4 Vydūno broliai taip pat buvo mokytojai. Lavinosi ir toliau. 1896 m. Karaliaučiaus universitete išlaikė egzaminus ir gavo vidurinės mokyklos mokytojo teises. Juo dirbo apie 25 m., daugiausia — Tilžėje. Per atostogas laisvo klausytojo teisėmis dar studijavo Halės, Leipzigo, Greifsvaldo ir Berlyno universitetuose. 1917—1919 m. dėstė lietuvių kalbą Rytų seminare prie Berlyno universiteto. 1928 m. Lietuvos universitetas (Kaune) suteikė jam filosofijos garbės daktaro laipsnį. Iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos gyveno Tilžėje, įvairia veikla žadindamas Mažosios Lietuvos gyventojų savimonę ir lietuvių atsparumą vokietinimui. Dėl to nukentėjo nuo hitlerininkų. Savitas Vydūno kaip rašytojo braižas, jo filosofinės pažiūros susiformavo iki Pirmojo pasaulinio karo.

Nors Vydūno filosofinė sistema iš esmės idealistinė, bet jo veikaluose randama nemaža ir dialektinių teiginių¹⁴⁷. Jis visur matė kitimą, vystymąsi. Pripažino, kad visa, kas žmogų veikia, palieka jo sąmonėje pėdsakus, dėl to kiekvienas žmogus „savyje neša visuomet savo gyvenimo hystorią“¹⁴⁸. Neigė mintį, jog socialinė aplinka daro fatališką įtaką žmogaus gebėjimų ugdymui.

Pedagoginės Vydūno pažiūros grindžiamos jo filosofija, kurioje viena svarbiausių problemų yra asmenybės tobulėjimas¹⁴⁹. Tos pažiūros sudaro jo filosofijos dalį. Vydūnas nurodė, kad auklėjimas turi suformuoti savarankišką vaiko asmenybę, turinčią aukštos moralės savybių, pajėgiančią apvaldyti savo potraukius

¹⁴⁶ *Pečkauskaitė M.* Apie auklėnamius.— Viltis, 1907, lapkričio 1 (14).

¹⁴⁷ *Macevičius J.* Iš visuomeninės ir filosofinės minties istorijos Lietuvoje.— Komunistas, 1961, Nr. 7, p. 58.

¹⁴⁸ *Vydūnas.* Tautos gyvata.— Tilžė, 1920, p. 35.

¹⁴⁹ Plačiau žr.: *Bagdonavičius V.* Asmenybės tobulėjimo samprata Vydūno filosofijoje.— Kn.: Dorovinis asmenybės tobulėjimas / TSRS filosofų d-jos Lietuvos sk. Etikos sekcija. V., 1976, p. 208—224.

ir geismus. Veikale „Apsišvietimas“ (1909) jis kruopščiai aiškino priemones, galinčias padėti pasiekti jo įsivaizduotą moralinį tobulumą, kuriuo esą galima pertvarkyti pasaulį. Čia Vydūnas ypač akcentavo savarankiškumo ugdymą. Anot jo, geriau yra klaidžioti savo jėgomis pasitikint, negu vaikščioti tikru keliu kito vedžiojamam. Dėl to jis kritikavo to meto mokymo sistemą, pabrėždamas, kad nepaisoma vaiko prigimties ypatumų, žiniomis labai apkraunama vaiko atmintis. Vydūno nuomone, žmogus pajėgus spręsti įvairius gyvenimo klausimus nepriklausomai nuo atmintinai iškaltų mokslo žinių. Pasak jo, labai svarbu sutvarkyti, apvaldyti ir pakreipti mokslo lobius moraliniams įsitikinimams ugdyti, nes žmogaus asmenybę atskleidžiančios ne mechaniškai įgytos žinios, bet jo žodžiai, darbai bei veiksmai, kuriuose atsispindi jo mąstysena ir gyvenimo patirtis. Taigi Vydūnas pripažino ir sistemingų žinių reikšmę vaiko lavinimui. Negyvąją ir gyvąją gamtą valdo dėsniai, todėl kovoti su jais — bergždzias dalykas, reikia juos pažinti ir gyvenime jais remtis, tuomet bus galima atlikti didesnius darbus.

Vydūnas gvildeno ir darbo vaidmenį žmogaus asmenybės ugdymui ir sudarė darbinio mokymo bei auklėjimo sistemą. 1909 m. jis rašė, kad „kiekvienas darbas, taip pat ir stambusis kūniškasis, deri žmogaus apšvietimui“¹⁵⁰. Žmogaus vertingumas matuojamas darbu, kuris atspindi žmogaus moralę ir duoda jam teisę kelti reikalavimus visuomenei.

Vydūnas reikalavo, kad mokymas būtų jungiamas su „pasidarbavimu pačiame gyvenime“, kad vaikų praktikos darbai būtų susiję su pagalba visuomenei. Pagal jo numatytą darbinio auklėjimo sistemą pradinių mokyklų mokiniai dalį laiko turėtų mokytis, o dalį — dirbti namuose įvairius darbus priklausomai nuo metų laiko. 12—14 m. mokiniai privalėtų dirbti tokį darbą, į kurį linksta, ir tik nuo 15 m. darbas turėtų būti „visai rimtai pildomas“. Pasirengti rimtam darbui vaikai galėtų „darbo namuose“. Jų reikėtų kiekviename kaime, kur yra mokykla. „Tokiam name turėtų visokie amatininkai, mechanikai, technikai savo darbovietes turėti“¹⁵¹. Čia dirbdami vaikai galėtų aptikti savo gabumus. Vydūno darbinio mokymo sistema rėmėsi atsilikusia ūkio ir visuomenės santvarka, bet pats principas, kad darbas yra būtina moralinio auklėjimo sąlyga ir mokinio darbas turi būti produktyvus,— pažangus jo pedagogikos bruožas.

Vydūnas teigia, jog auklėti jaunąją kartą galima ir per specialias auklėjimo pamokas. Tačiau joms jis kelia ypatingus reikalavimus, nes „jos neturi pasakyti, kaip pasielgti reikėtų, bet parodyti, kaip kiti žmonės paveikslingai, bet kartais ir baisiai pasielgę yra“¹⁵². Moralinis auklėjimas susijęs su poelgių vertinimu.

¹⁵⁰ *Vydūnas.* Apsišvietimas.— Tilžė, 1909, p. 26.

¹⁵¹ *Vydūnas.* Tautos gyvata, p. 109.

¹⁵² Ten pat, p. 112.

Vydūno manymu, teisingai spręsti apie kito žmogaus poelgius gali tik aukštos moralės žmogus, žemos negalės suprasti kito žmogaus aukštos moralės: „Negali kito žmogaus vertybę suprasti, kurs pats niekšas“¹⁵³. Verta dėmesio jo mintis, kad aukštesnių moralinių savybių žmogus apie kitą visada galvoja geriau, kartu pasitiki juo. Jeigu vaikas turi blogų įpročių, tai auklėtojo pasitikėjimas padeda jam jų nusikratyti ir kilti iki tokio lygio, kokio iš jo savo pasitikėjimu reikalauja auklėtojas. Ir atvirkščiai, labai blogai mokinį veikia jam nepelnytai priskiriami neigiami bruožai ar savybės. Moralinis vaikų auklėjimas reikalauja tam tikros ir mokytojo moralės. Viena, mokytojo įtikinėjimai neturi skirtis nuo jo elgesio, antra, tik būdamas moralus, jis galės teisingai spręsti apie savo mokinių moralę.

Vydūno pedagoginės pažiūros išdėstytos jo filosofiniuose veikaluose ir dramose, taip pat specialiai auklėjimui ir mokymui skirtose knygose. Jaunimo saviauklai parašė knygas „Apsišvietimas“ (1909), „Gimdymo slėpiniai“ (1909), „Sveikata, jaunumas, grožė“ (1928). Ypač daug apie dorovę rašė žurnale „Jaunimas“ (1911–1914). Norėdamas padėti sovietintiems lietuviams išmolti tėvų kalbą, yra parašęs ir išleidęs keletą lietuvių kalbos vadovėlių, pritaikytų vokiškai kalbančiam skaitytojui („Vadovas lietuvių kalbai pramokti“, Tilžė, 1912 ir kt.). Žurnale „Darbymetis“ Vydūnas daug rašė apie mokymą ir auklėjimą. Straipsnyje „Tautos mokykla“ (1922, Nr. 5, p. 10–41) išdėstė savo pažiūras į mokyklos tikslus ir uždavinius, trumpai pavaizdavo visą mokymo sistemą, o „Mūsų kalbos mokymas Lietuvos mokyklose“ (1921, Nr. 3, p. 9–39) — giliai išnagrinėjo lietuvių kalbos dėstymo uždavinius visų pakopų mokyklose, nurodydamas, kuriuos dalykus ir kada reikia dėstyti. Jis siūlė, dėstant gimtąją kalbą, išmokyti vaiką suvokti jos grožį, gilintis į žodžio turinį, įprasti ir išmolti reikšti mintis „gražiu kalbėjimu“. Galutinė kalbos mokymo išdava yra mokinio sugebėjimas gerai vartoti rašomąją kalbą.

Taigi, nepaisant idealistinės visuomenės raidos sampratos, išlieka vertingos filosofinės-pedagoginės Vydūno pažiūros ugdyti aukštos dvasinės kultūros asmenybę. Siam pagrindiniam jo keltam tikslui subordinuoti mokyklos klausimai, saviauklos teorija.

* * *

Imperializmo ir buržuazinių revoliucijų laikotarpiu baigėsi dar vienas Lietuvos mokyklos istorijos etapas. Bręstant revoliucinei situacijai, vis plačiau buvo girdėti socialdemokratų reikalavimai sudemokratinti mokyklas ir padaryti jas prieinamas visiems gyventojų sluoksniams. Auklėjimo ir švietimo reikalavimams, išdėstytiems 1903 m. RSDDP II suvažiavimo priimtoje programoje, pritarė darbininkai ir pažangioji inteligentija. Marksistinė spauda kovojo už privalomą ir visiems prieinamą mokymą. 1905–1907 m.

¹⁵³ Ten pat, p. 96.

revoliucijos dienomis liaudis pati mėgino įgyvendinti ilgų amžių lūkesčius. Pareikalauta mokyklose dėstyti gimtąją lietuvių kalbą, rinkti mokytojus ir kt.

Revoliucijos išvakarėse legalizuotoje lietuvių spaudoje daug rašoma apie liaudies švietimą, o specialiai mokytojams skirtuose laikraščiuose gvildenami pedagogikos teorijos ir praktikos klausimai. Pedagoginė mintis pralenkė oficialiąją mokyklą, kurią tebeslėgė patvaldystė. Nepaisant caro įstaigų nepritarimo, pažangių mokytojų dėka pedagogikos mokslas darė įtaką mokyklos praktikai. Atsirado vis daugiau lietuvių mokytojų, savo patyrimu padėjusių priartinti mokyklą prie liaudies. Parengiama vis naujų pradinių mokyklų vadovėlių, o po 1915 m., visų tipų mokyklose ėmus dėstyti gimtąją kalbą, atsiranda vidurinių mokyklų vadovėlių, kurių daug parengė ir išleido Lietuvių mokslo draugija Vilniuje. Jų pasirodymas reiškė, kad išaugo pedagoginiam ir mokslo darbui pasirengusi inteligentija. Buvo sudarytos prielaidos atidaryti aukštąją mokyklą.

SUTRUMPINIMAI

- AA — Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.— Kraków, 1927.— T. 19. Acta.
- AGAD — Centrinis senųjų aktų archyvas (Varšuvoje). Pergamentų kolekcija.
- AMMD — Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai.
- AW — Ateneum Wileńskie.
- CEV — *Prochaska A.* Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376—1430.— Cracoviae, 1882.
- CVIA — Lietuvos TSR centrinis valstybinis istorijos archyvas.
- KDKDW — Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej.— Kraków, 1932.— T. 1, d. 1.
- LIM — Lietuvos istorijos metraštis.
- LIS — Lietuvos istorijos šaltiniai.
- LRB — Lietuvos TSR respublikinės bibliotekos rankraščių skyrius.
- MAB — Lietuvos TSR Mokslų Akademijos centrinės bibliotekos rankraščių skyrius.
- MAD — Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija.
- TSRS CVIA — TSRS centrinis valstybinis istorijos archyvas (Leningrade).
- VUB — Vilniaus valst. V. Kapsuko universiteto mokslinė biblioteka.
- ABK — Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею.— Вильна.
- АЛРГ — *Довнар-Запольский М.* Акты Литовско-русского государства.— М., 1900.— Вып. 1.
- АЮЗР — Акты, относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.— Спб., 1863.— Т. 1.
- ДМАМЮ — *Довнар-Запольский М.* Документы Московского архива Министерства юстиции.— М., 1897.— Т. 1.
- ОУВУО — Отчет по управлению Виленским учебным округом.
- ПККГ — Памятная книжка Ковенской губернии.
- ПКСГ — Памятная книжка Сувалкской губернии.
- ПСЗРИ — Полное собрание законов Российской империи.
- РИБ — Русская историческая библиотека. Литовская метрика.— Спб.
- ЦВУО — Циркуляр по Виленскому учебному округу.

PAVARDZIŲ RODYKLĖ

- Abichtas J. H. 154
- Adomaitis J. žr. Adomaitis-Sernas J.
- Adomaitis-Sernas J. 190, 207, 211, 231, 235, 237, 239
- Adomas 22
- Agripa (Agyrypa) V. J. 53, 55, 72
- Aišbė žr. Kriščiukaitis-Aišbė A.
- Aitvaras žr. Sirvydas J. O.
- Akelaitis M. 128, 129, 157, 158, 202, 228
- Alabijanas (Alabiano, Alabianus) G. 44, 45
- Albertas 22
- Albrechtas 64, 73
- Alekna A. 124, 230, 295
- Aleknavičius K. 128, 129, 173, 202, 229
- Aleksa-Angarietis Z. 211, 247, 251, 282, 290
- Aleksandras 13, 22, 204, 218
- Alfa žr. Puida K.
- Algirdas 67
- Altenšteinas 168
- Alvaras (Alvarez) E. 33, 39, 80, 81
- Ambraziejus žr. Beinartas A.
- Ambrozaitis J. 275
- Andziulaitis-Kalnėnas J. 226
- Angarietis Z. žr. Aleksa-Angarietis Z.
- Anskaitis V. žr. Pranskus-Zalio-nis B.
- Antonijus Genujietis 95
- Antokolska P. 264
- Ariskinas I. 186, 190
- Aristotelis 21, 45—47, 64
- Arminaitė V. 280
- Arminas P. 211, 233, 234
- Arnoltas (Arnoldt) D. H. 54, 64
- Astikai 21
- Astikas J. 16
- Audzicevičius J. 55
- Augustaitis P. 303
- Augustinavičius J. 247
- Auryla V. 159, 239, 301
- Avižienytė O. 262
- Avižonis P. 224, 227
- Babefas (Babeuf) G. 291
- Bagdonavičius V. 304
- Baironas (Byron) Dž. 239
- Balčikonis J. 273, 281, 288
- Balinskis M. 161
- Baltramiejus Kestutaitis 19
- Baltrušaitienė-Zelvienė J. 231, 232
- Baranauskas A. 118, 265, 287
- Baranovas E. 224
- Baraškovas K. 247, 248, 265
- Baričius (Barycz) H. 53
- Barkus 80
- Baronas J. 212
- Bartoldas K. 80
- Basanavičius J. 211, 224, 233, 235, 236, 275
- Becenbergeris (Bezenberger) A. 286, 287
- Bednarskis S. 79—81
- Beinartas A. 44
- Bekiu (Becu) A. 141
- Bekonas (Bacon) F. 85
- Belarminas R. 129
- Belinskis A. 266
- Bendorius P. 261, 293, 300
- Bendorius S. 282
- Benetis (Bennet) J. 71
- Beras P. 261
- Berdonis S. 262
- Berlicas (Berlitz) 281
- Bielinskis J. 142
- Bielinskis P. 88, 89
- Bielskis J. 225
- Bielskus P. 280
- Biliūnai 35
- Biliūnas J. 197, 213, 224, 226, 227, 241, 273, 302
- Binkis K. 279
- Biržiška M. 148, 212, 273, 295, 296
- Biržiška V. 91, 155, 186, 254
- Biuchneris L. 236
- Bizis (Bisio) S. L. 99
- Blandratas G. 42
- Bliumas A. 282
- Blusys J. 149
- Boduenas de Kurtenė (Baudouin de Courtenay) 272, 286
- Bogojevlenskis V. 196
- Bogušas (Bohusz) 101
- Bojanus L. H. 141
- Bojeris L. 71
- Bona 73
- Borisovcevas K. 265
- Borovskis L. 144, 150
- Božimovskis J. 55
- Brenšteinas (Brensztejn) M. 13
- Bretke J. žr. Bretkūnas J.
- Bretkūnas J. 50, 64—66
- Briotė (Briôtet) J. 99
- Briukneris (Brückner) A. 286
- Brodovskis J. 65
- Brundza M. 128, 202, 228
- Bruožis A. 166, 169
- Budnas S. 69, 70
- Bugailiškis F. 295
- Būga K. 280
- Bukauskienė T. 4, 302
- Bukevičius S. 262

- Bunakovas N. 196
 Burba J. 290
 Busilas A. 280
 Butkeraitis K. 286
 Butkevičius A. 128, 148
 Butkevičius S. 258
 Būtėnas J. 296
- Camblakas G. 10
 Celeris K. A. 170
 Celtis (Celtis) K. 21
 Cemkė H. 276
 Cezaris 39
 Chalotais žr. Šalotė R.
 Charlampovičius K. 29
 Chilinskis S. B. 55
 Chlevinskis D. 147
 Chodanis J. 149, 162
 Chodkevičiai 71
 Chodkevičius J. 41
 Chodzka (Chodźko) J. 122, 129, 151, 152
 Chreptavičius J. 87, 97, 101
 Chrisostomas J. 39
 Ciapinskis J. 85
 Ciceronas 39, 94
 Clenard žr. Klenardas N.
 Cook žr. Kukas Dž.
- Cackis T. 119
 Cartoriskis A. 87, 93, 115, 116
 Cechovičius M. 29
 Cečiotas J. 147
 Čepinskis V. 212
 Cepulis B. 275
 Cerčeika I. 265
 Cernyševskis N. 208, 266
 Ciulda J. 136
 Ciurlionienė S. žr. Kymantaitė-Ciurlionienė S.
 Ciurlionis M. K. 215
- Dabševičius T. 122
 Dainatis E. 286
 Dalevskis A. 139
 Dalevskis P. 139
 Dambrauskas-Jakštas A. 212
 Damijonaitis J. 292
 Danilavičius I. 141, 150
 Darvinas C. 274
 Daugirdas A. 141
 Daugirdas P. 261
 Daukantas S. 72, 128, 129, 135, 136, 144, 147, 157, 158—160, 162, 163, 287
 Daukša K. K. 136
 Daukša M. 28, 34, 50, 68, 73, 75, 76, 147
 Davainis-Silvestraitis M. 275
 Defo (Defoe) D. 261
- Dekartas (Descartes) R. 85
 Delianovas I. 182, 288
 Despauterijus J. 39
 Didinskis J. žr. Marciniskis M. P.
 Didžiulienė L. 227, 275
 Didžiulis A. 244, 273
 Dielininkaitis J. 275
 Dionisijas K. 39
 Dystervėgas (Diesterweg) F. A. 167, 174, 178, 179
 Dobroliubovas N. 125, 266
 Dogelis M. 85
 Domaševičius A. 212, 224, 225
 Donatas E. 14, 17, 39, 62, 63
 Donelaitis K. 158, 164, 171, 175, 176, 179—181, 234, 265, 288
 Doneris (Donner) G. 62
 Doubekas F. A. 14
 Dovydaitis J. S. 229
 Dovnar-Zapolskis M. 308
 Drazdauskas A. 96
 Dreiperis Dž. 236
 Drėma V. 145
 Dzeržinskis F. 207, 226
- Eichvaldas E. 141
 Eidukevičius P. 275
 Eigminas K. 82
 Eimutis S. 262, 282
 Ekartas (Eckart) R. 173
 Elisonas J. 269
 Endzinas A. 111, 118, 142, 179, 213, 220, 222, 267, 276
 Engelsas F. 3, 10, 24, 67, 103, 226, 274, 275
 Erazmas Roterdamietis (Desiderius Erasmus Roterdamus) 36, 74
 Erdmanas J. 94
 Ezopas (Aisopos) 39, 176, 288
- Falkenhanas (Falkenhahn) V. 64
 Farmakovskis V. 190, 222
 Fedras 39, 136, 162
 Feigelmanas N. 14
 Fersteris (Förster) F. V. 303, 304
 Fichtė J. G. 173
 Fijalekas J. 9, 28
 Fiulhazė (Füllhaase) A. 284
 Fleri (Fleury) K. 91
 Foigtas J. 173
 Folbendingas M. J. Ch. 160
 Forsteris J. G. 98
 Fortunatovas F. 265, 286
 Frankas J. 141, 145
 Frankas P. J. 141
 Frankė A. H. 166
 Frėbelis (Fröbel) F. V. A. 179
 Frydrichas (Friedrich) 171
 Frydrichas Vilhelmas (Friedrich Wilhelm) I 164, 165, 179
- Frydrichas Vilhelmas (Friedrich Wilhelm) III 168
 Gabrys J. 291, 293
 Gadonas V. 122
 Galšiškis Povilas 73
 Ganelinas S. 183, 208
 Garinas N. 266
 Garšinas V. 266
 Gasendis (Gassendi) P. 85
 Gedimainaičiai 51
 Gediminas 7, 18, 40, 67
 Geniušas J. 279
 Gercenas A. 266
 Giedraičiai 21
 Giedraitis A. 280
 Giedraitis M. 76
 Giedraitis S. 124
 Gilibert žr. Ziliberas Z. E.
 Gimžauskas S. 199
 Gineitis L. 164, 171, 175
 Girdžiūnas K. 32
 Gizevijus (Gisevijus) E. 181, 285—287
 Gylis K. 271
 Glemžaitė M. 270, 280
 Glinskis M. 21
 Glovackas P. 262
 Goesaitė T. 232
 Golencėnka G. 15
 Golianskis F. N. 131, 149
 Goluchovskis J. 141, 144, 147
 Gorbačikas S. 187, 242
 Goštautai 21, 35, 36, 73
 Goštautas A. 14—16, 74
 Goštautas V. 32
 Gošlybas (Gottlieb) V. S. 167
 Gr-ba žr. Salčius M.
 Grečianinova S. 264
 Gretseris J. 39
 Griganavičius V. 282
 Griškėlis V. 282
 Grochovskis 37
 Grodekas (Groddeck) G. E. 141, 143, 144
 Grosas S. 136
 Gruževskiai S. ir J. 33
 Gruževskis B. 33
 Gučas A. 294, 299
 Gustaitis M. 289
 Gvagninis, Gvanjinis A. 51
- Hakas (Haack) F. V. 174
 Hasenšteinas (Hassenstein) K. D. 173
 Hasleris 42, 55
 Henrikas Dusmeris 8
 Henrikas Latvis 8
 Herbartas J. F. 173, 179
 Hierderis J. G. 105, 173
 Hėjus (Hay) A. 46, 47
- Hohencolernai (Hohenzollern) 163
 Holbachas G. H. 104
 Homolickis M. 141
 Horacijus 52
 Hubė M. 95
 Humboltas (Humboldt) V. 170, 172, 180
 Hurltelijus J. 66
 Husovianus (Hussovianus, Hussoviensis, Hussovius, Ussovius, Husowski) M. 53, 71
- Ilovaiskis D. 265
 Isokratas 39
 Ivanovas K. 265
 Ivinskis L. 113, 118, 126, 129, 136, 157, 158, 160, 287, 301
- Yčas J. 281
- Jablonskis J. 11, 12, 15, 57, 58, 211, 224, 227, 249, 261, 265, 269, 272, 275, 281, 288, 293—302
 Jacotot žr. Zakoto Z. Z.
 Jaknavičius J. 51
 Jakobis (Jacoby) K. R. 285, 287
 Jakševičius A. 247
 Jakučionis A. 249, 262, 290, 292, 294, 299
 Janavičius L. 225
 Janikavičius A. 136
 Jankevičienė A. 13
 Jankūnas D. 136
 Janonis J. 262, 274, 275, 277, 282
 Janulaitis A. 157, 272, 295
 Janušauskaitė E. 280
 Januševičius M. 272
 Jaroševičius (Jaroszewicz) J. 29, 30, 141, 150
 Jasar R. 11, 13
 Jasaitis J. 302
 Jasiukaitis K. 212
 Jaugelis-Telega S. 54
 Jaunius K. 272
 Joachimas 61
 Jogaila 15, 19, 21, 67, 70
 Jonas, Pilypo s. 21
 Jonas, šv. 18, 28, 36, 48, 82
 Jonynas I. 244, 273
 Jovaiša L. 4
 Jovaišas A. 170, 173, 180
 Jučas M. 10, 78, 113
 Jundzilas S. B. 135, 141, 143, 144
 Jurgaitis M. 258
 Jurgėvičius A. 70
 Jurginis J. 8, 42, 52, 81, 114, 160, 214, 257, 263, 272, 295
 Jurgis, šv. 34
 Juška A. 228
 Juška J. 136

Juškytė J. 232, 261
Juzumas (Juzumavičius) T. 128
Juzumas V. 228
Kačergis J. 224
Kairiūkštis J. 275
Kalimachas P. 21
Kalinskis V. 101
Kalvinas J. 38
Kamienskis A. 88
Kantakas K. 13
Karčiauskienė M. 221, 293, 300, 301
Karpavičius M. 91, 101
Karpinskis P. 129
Karpis I. 119, 149
Kantas I. 173, 180, 234, 291
Kapsukas V. žr. Mickevičius-Kapsukas V.
Kasakauskas K. 135
Kašarauskas A. 136, 161
Kaškaitis J. žr. Kaškevičius J.
Kaškevičius J. 244, 246, 247
Katašiova L. 247
Katelė J. 198, 230
Katkus M. 160, 224
Katonas D. 17, 63, 64
Kaunaitė M. 262, 280
Kazimieras žr. Kazimieras Jogailaitis
Kazimieras Jogailaitis 12, 13, 20, 70
Kei (Key) E. 289
Kenė (Quesnay) F. 107
Kepalas K. 295
Kernius 80
Kiaupa Z. 13, 29
Kiprionovičius G. 216
Kirilovas M. 217, 219
Kirkoras A. 184
Kirllys J. 251, 265, 266, 274, 275
Kirsmantas M. 19
Kirša F. 279
Kiselevskis M. 99
Kymantaitė-Ciurlionienė S. 270, 281, 294, 295
Kynastas R. 170
Kleinas D. 54, 64—66
Klenardas N. 39
Klimaitis P. 295
Klimas A. 295
Klimas P. 295
Kliorys K. 262
Kliukas K. 96
Knakusas (Knackius, Knaffus) M. 99
Kniazevičius (Kniażewicz) G. 86
Kodulska I. 81
Kojelavičius A. žr. Vijūkas-Kojelavičius A.
Kojelavičius K. 39

Komenskis (Komenský, Comenius) J. A. 110, 237, 289, 292
Konarskis S. 84, 147, 148
Kondijakas (Condillac) E. 95
Konstantinovas N. 215
Kontrimas K. 119, 149, 150
Kopčinskis A. 135
Kopernikas (Kopernik, Copernikus) M. 22
Kornilovas I. 182, 183, 187, 191, 204—206, 208, 217
Kosaratovas 266
Koscalkovskis A. 111
Kosciuška T. 101
Kosiakas I. 247
Kosmanas M. 10
Kotryna, šv. 48
Kraševskis J. 157
Kraucevičius J. 247
Krauzė (Krause) A. 173
Krėvė-Mickevičius V. 273
Kriaučiūnas P. 211, 233, 234, 264, 275
Kriščiukaitis A. žr. Kriščiukaitis-Aišbė A.
Kriščiukaitis-Aišbė A. 202, 235, 261, 298, 300
Kryčinskis 195
Krylovas I. 233
Kropotkinas P. 236
Kudirka J. 218, 220, 226, 234, 252, 269
Kudirka V. 202, 211, 213, 232, 233, 235, 237—239, 288, 292, 302
Kukas Dž. 98
Kulvietis A. 21, 35, 36, 53, 54, 64, 68, 73, 74
Kundrotas A. 282
Kuokštis J. S. žr. Šliūpas J.
Kuprevičius M. 275
Kurčevskis (Kurzewski) J. 10, 11, 13, 14, 18, 28, 30, 32
Kurdybachas L. 46, 77, 85
Kuršaitis (Kurszat) A. 285, 287, 288
Kuršaitis (Kurszatis, Kurschat) F. 287, 288
Kušeliauskas S. L. 229
Kuzma V. 224, 273
Ladislovas L. žr. Laumenskis V.
Lajus (Lay) V. A. 292
Landsbergis G. 265, 275
Langsdorfis K. 99
Lankasteris (Lancaster) 119, 126, 127, 152, 160
Lapaitis J. 286
Lasickis J. 67
Lašas V. 224, 273
Laucevičius E. 11

Laumenskis V. 212, 261, 293, 300
Laurynaitis V. 30, 40
Laužikas J. 75
Lebedys J. 17, 28—30, 32, 59, 60, 69, 75, 76, 82, 83, 90, 92, 176
Ledesma J. 75, 76
Lekeckas K. 249
Lelevelis J. 132, 141, 147
Leninas V. 112, 184, 240, 247, 262, 266, 273, 275
Leonas žr. Sapiega L.
Lesgaiftas P. 290, 298
Leturnas S. 239
Levickis J. 88
Liauksminas (Lauksmin, Lauxmin) Z. 39, 73, 76, 77
Lipštas P. 212
Liujeras (L'Hiullier) S. 95
Liuteris (Luther) M. 38, 53, 54, 64, 65
Livijus 94, 99
Lyzijus (Lisius) H. 166, 175
Loboika, Lobjoka I. 157
Lokas (Locke) Dž. 85, 108, 109
Lomonas (Lhomond) Š. F. 136
Lovickis M. 151
Lovmianskis (Lowmiański) H. 57
Lukanas (Lucanus) 39
Lukoševičius J. 224, 225
Lukšaitė I. 8, 30, 42, 52, 61, 70, 81
Lukšienė M. 115, 120—122, 124, 130, 133, 137, 150, 153, 157, 160, 161, 185
Macevičius J. 304
Maciejauskas E. 253
Macijauskas J. 258
Maciūnas V. 149
Mackevičius K. 246
Mačiulis-Maironis J. 224, 265, 272
Mačys-Kėkštas J. 226
Madžas (Maggio) 48, 49
Maironis žr. Mačiulis-Maironis J.
Maksimaitienė O. 182
Malinauskaitė L. žr. Malinauskaitė-Šliūpienė L.
Malinauskaitė-Šliūpienė L. 202, 235
Manvydas (Moniwid), Vilniaus seniūnas 12
Manvydas Jonas (Jan Moniwidowicz), sūnus 12
Marcinskis M. P. 128, 135, 159
Marija 198, 216, 222
Marksas K. 3, 67, 103, 225, 274, 275
Martynas 15, 21, 22, 67, 70
Martynas V. žr. Martynas

Masalskis I. 87, 89, 90, 99—102, 106, 108
Maselis L. 48
Mastauskis S. 267
Mašiotas P. 260, 261, 281
Matijošaitis S. 249, 270
Matulaitis S. 211, 224, 244, 295
Matulevičius A. 164, 169
Matulevičius J. 265, 293
Matulionis P. 257
Matusevičius B. 262
Matusevičius E. 247
Mazelis J. 253
Mažylis P. 227, 244, 273
Mažvydas M. 25, 34—36, 54, 55, 62, 63, 65—67, 69, 73—75, 176
Mečius S. 261
Mėgota P. 65
Medinskis J. 215
Melanchtonas P. 54
Merčingas (Merczyng) H. 27
Merkys V. 114, 139, 144, 163, 184, 194, 202, 214, 226, 257, 263, 272
Mėrlinas M. 83, 176
Michailovas 234
Mickevičius A. 132, 144, 146, 239
Mickevičius B. 282
Mickevičius-Kapsukas V. 227, 230, 232, 242, 244, 247, 250—252, 272, 274, 282, 290, 302, 308
Milkus K. G. 179, 180
Misevičius V. 36
Mitkevičaitė-Vnučkienė S. 33
Mykolas Lietuvis (Michalo Lituanus) 36, 71, 72
Mykolas, šv. 34
Mykolas Zygmantaitis 15
Mogėnas D. 136
Moravskis K. 21
Moravskis S. 145
Morkūnas J. 50
Morkūnas S. 200
Motiejaušis G. 200
Muravjovas M. 182, 183, 187, 191, 200, 205, 216, 223
Murka J. 269, 280
Nadsonas S. 266
Naramovskis A. 79, 80
Narbutas K. 85, 108
Narbutas T. 36, 37
Naruševičius K. 97
Natonskis 45
Naujalis J. 270
Nazianzietis Grigalius 39
Nazimovas V. 182
Nečiajevas A. 292
Neikėnas M. 246
Negudas 204
Nemčevskis Z. 148, 149

Nepotas K. 136
Nėris P. žr. Vileišis P.
Neselmanas (Nesselmann) G. 286, 287
Nezabitauskaitė-Galaunienė A. 270
Nezabitauskis K. žr. Nezabitauskis-Zabitis K.
Nezabitauskis-Zabitis K. 128, 129, 136, 158—160
Nezdiurova J. 264
Niškovskis J. 141
Norvaiša P. 98, 99, 149
Novikovas N. 233
Novosilcevas N. 116

Ochmanskis J. 10, 26
Očapovskis M. 142
Odincovas N. 196
Okas (Oko) J. 143
Olechnowiczius žr. Aleknavičius K.
Olizarovijus, Olizarovskis A. 42, 52, 68
Onacevičius I. 141, 147, 150
Ongirskis J. 247
Osiandras A. 54
Ostermejeris (Ostermeyer) G. 176, 177, 179
Ostermejeris (Ostermeyer) Z. 179
Ovenas (Owen) R. 152
Ovidijus 39

Pabrėža J. 120, 136
Pacai 71
Pac-Pomarneckis 253
Pakarklis P. 62
Palemonas 80
Palionis J. 69, 83
Paliukas 246
Palukaitis J. 290
Palukaitis V. 275, 294
Paršaitis J. žr. Gabrys J.
Pasargė (Passarge) L. 286
Paškevičius N. 253
Pašuta V. 10
Pavlas I 115
Peckus V. 282
Pečkauskaitė M. 232, 289, 296, 303, 304
Pekulas T. 29, 33
Pelikanas V. 141, 143
Penčiukas J. 285
Pestalocis (Pestalozzi) J. H. 146, 152, 160, 170, 174, 177—179, 234, 289
Petkevičaitė G. žr. Petkevičaitė-Bitė G.
Petkevičaitė-Bitė G. 160, 197, 296, 301, 302
Petkevičius L. 301
Petkevičius M. 34

Petrauskas K. 273
Petrauskas M. 273
Petrauskienė I. 92
Petrulis P. 246
Piechnikas L. 48, 49
Pilchovskis D. 98
Piramovičius G. 88, 108, 110, 152
Pirogovas N. 227
Piročkinas A. 261, 265, 269, 298
Piskunovas A. 227
Platonas 39
Plechavičius J. 128
Plečkaitis R. 19, 78, 85, 86, 108
Pleirytė O. 249
Plinijus 94
Plioteris J. 170
Plutarchas 39
Pochilevičius D. L. 106
Počobutas M. žr. Počobutas-Odlianickis M.
Počobutas-Odlianickis (Poczobutt-Odlianicki) M. 97, 98, 141
Poniatovskis M. 87, 100
Poniatovskis S. A. 101
Poninskas A. 87
Poplavskis A. 88, 89
Popliatekas (Poplatek) J. 86
Poška D. 157, 265
Potapovas A. 215
Potockis I. 87, 88, 95
Povilas 18, 27
Poznanskis K. 185, 189, 211, 217
Požela K. 224, 273
Pranskus B. žr. Pranskus-Zalionis B.
Pranskus-Zalionis B. 262, 282
Preikšas K. 262
Preisas P. I. 170, 177, 178, 287
Prekeris A. 136
Prochaska A. 308
Protasevičius V. 37, 43, 44, 60
Prozorova V. 264, 265
Prūseika L. 273
Pucas M. 285
Puida K. 291
Pupšys V. 257, 282
Purėnas A. 253, 273, 280
Puriškevičiai 184

Račiūnas J. 234
Radišcevas A. 105
Raduinionis (Radunius, Rodonius) A. 65
Radvanas J. 71
Radvila Astikaitis 16
Radvila Jonas 53, 55, 72
Radvila Jurgis 16
Radvila K. 33, 41
Radvila Mikalojus Juodasis 29, 53, 70.

Radvila Mikalojus Rudasis 29
Radvilaitė K. L. 29, 32
Radvilos 21, 32, 35, 37, 51, 71
Radziševskis (Radziszewski) H. 241
Rajeckas V. 4
Rapolionis S. 18, 35, 36, 54, 55, 64, 73
Raulinaitis A. 17
Raumeris H. 168, 179
Rekašius V. 273, 275
Renė (Rönne) A. 120
Renjė (Regnier) M. 99
Retigas 181, 286
Revkovskis Z. 141
Rėza J. 54, 66
Rėza (Rhesa) L. 170, 173, 174, 180, 181
Richteris J. 174
Risinskis S. 33
Rochovas F. E. 167, 177
Ročka M. 19, 63, 74
Roizijus P. 19, 28, 37, 68
Kolanas (Rolland) B. 104
Romas 268
Rotundas A. 40
Rubensas P. P. 52
Ruigys P. 50, 176
Kupeika J. 129
Ruso (Rousseau) Z. Z. 104, 146, 152, 280, 289
Ruzgas V. 280

Sakalauskas-Vanagėlis K. 226, 292, 299
Sakranas J. 22
Saliustijus 39
Sapiega K. L. 42, 51
Sapiega L. 42
Sapiegos 51, 71, 78
Sapūnas K. 66
Sarbievijus M. K. 52, 68
Sauerwein žr. Zauerveinas J.
Savickas I. 89
Schiller žr. Sileris F.
Schleicher žr. Sleicheris A.
Schmidt žr. Smitas K. A.
Segalis S. 265
Semkovičius (Semkowicz) V. 12
Serno-Solovjovičius P. 210
Siesickis P. 149
Sikopas E. J. 288
Simaška K. 292
Simonis S. 42
Sirvydas K. 43, 50, 51, 60, 82
Skabeika K. 290, 292, 295
Skarga P. 52, 70
Sketeris A. 275
Skydelis (Skidell) J. 144
Skorina P. 21, 22, 42
Skorulskis A. 86

Slavinskis P. 141
Sliesoriūnas F. 113, 139
Smigleckis M. 52
Smirnovas A. 125
Smirnovas V. 182
Smolskis J. 244
Smotrickis M. 47
Smuglevičius P. 142, 145, 146
Snarskis P. 267
Sniadeckis A. 135, 141, 150, 151
Sniadeckis J. 141, 143, 149, 150
Sniečkus A. 262, 282
Soarijus (Soarez) K. 39
Sominijus S. 55
Spaskaja A. 214
Specht žr. Spechtas F.
Spenseris (Spencer) H. 231, 236, 237, 292
Spinoza B. 85
Spudulis J. 275
Stanevičius J. 128
Stanevičius S. 129, 136, 147, 157, 158, 170
Stanislovas Augustas žr. Poniatovskis S. A.
Stašinskis (Staszyński) E. 218
Stolypinas P. 291
Strazdas A. 129, 158
Streckis A. 97
Strijkovskis M. 51, 72
Stroinovskis J. 102, 115, 132, 135
Stuoka-Gucevičius L. 99, 100
Sulkovskis A. 87
Szybiak žr. Sibiak I.

Šabajeva M. 215
Šapoka A. 53
Salčius M. 256, 270, 289, 290
Salotė R. 105
Šatrijos Ragana žr. Pečkauskaitė M.
Šeduikionis J. 65
Semeta 28
Šepetienė K. 281
Šernas žr. Adomaitis-Sernas J.
Šesnakas E. 179
Sibiak I. 97, 101, 102
Sikšnys M. 212, 281
Sileris F. 239, 288
Simonis K. 270
Sirinskis-Sichmatovas A. 182, 217, 225
Sirvydas J. O. 291
Sleicheris A. 288
Sliūpas J. 198, 202, 224, 231, 232, 235—237
Sliūpas R. 224, 270
Smitas K. A. 172
Snieška 254

- Spechtas F. 174
 Stylis 168, 179
 Sulcas J. 176
 Sulcas T. 66
 Sumauskas M. 262
 Surovičius A. 266
- Taboras A. 22
 Tacitas (Tacitus Publius Corne-
 lius) K. 94
 Tarvydas J. 303
 Tatarė A. 129, 159, 162
 Tautavičius A. 13, 114, 214, 257,
 263, 272
 Tautkaitė E. 262
 Teiloras (Taylor) E. 236
 Tichomirovas D. 196, 260
 Tijūnaitis S. 289
 Tijūnėlytė J. 77
 Tiso (Tissot) S. A. 96
 Tiškevičius J. 27
 Tiškus E. 247
 Tyla A. 140, 148, 201, 203, 224,
 244, 245, 273
 Tyzenhauzas A. 111
 Tolstojus D. 193, 208, 223, 288
 Tolstojus L. 202, 228, 235, 298
 Tomas Akviniėtis (Thomas Aquinas)
 46, 47
 Truchimas S. 115
 Tumas J. 202
 Tumelis J. 150
 Turgenevas I. 261
- Uborevičius J. 273
 Ulaščikas N. 112
 Ulčinaitė E. 60
 Uljanovas A. 225
 Uljanovskis S. 205, 208
 Urbonavičius P. 202
 Urbšienė M. 277
 Ušinskis K. 196, 202, 220, 227, 228,
 233, 235, 237, 260, 288, 292, 293,
 298
 Uvarovas S. 117
- Vachterovas V. 260, 292
 Vaga T. 91
 Vagabunda žr. Biržiška V.
 Vaiciekauskis P. 128
 Vaičaitis P. 213, 224
 Vaidevutis 80
 Vaina B. 27
 Vajšnoras S. 65
 Vaižgantas 201, 202
 Valaitis A. 295
 Valančius M. 17, 26, 28, 30, 31,
 124, 125, 129, 136, 157, 159, 161,
 182, 227—230, 287
 Valavičiai 71
- Valavičius (Wolłowicz) E. 32, 33
 Valerijonas žr. Protasevičius V.
 Valiūnas S. 144
 Valujevas P. 184
 Vanagas V. 176
 Vasiliauskas M. 257, 270, 280, 293
 Vega de E. 50
 Veisas (Weiss) J. G. 159, 167, 177
 Veliopolskis A. 185
 Vergilijus 39
 Vėbra R. 201
 Vibickis J. 102
 Vienažindytė L. 245
 Viežbovskis T. 100, 102
 Vijana P. 47
 Vijūkas-Kojelavičius A. 37, 51, 52,
 72
 Vilentas B. 54, 65, 66
 Vilhelmas 62
 Vilčinskis J. 115
 Vileišis A. 257, 275
 Vileišis P. 212, 235, 267, 272
 Vilis (Will, Wild) Abelis 65
 Vindikas J. žr. Endzinas A.
 Vinogradova M. 264
 Vireliūnas A. 269
 Višinskis P. 197, 212, 213, 227,
 232, 235, 261, 292, 296—298, 300,
 302, 303
 Vitelijus E. 22, 53
 Vitkauskas J. 262
 Vitkauskas V. 244
 V. K-as žr. Mickevičius-Kapsukas V.
 Witold žr. Vytautas
 Vydūnas žr. Storosta-Vydūnas V.
 Vytautas 10—13, 15, 17, 20, 28,
 40, 67, 71
 Vladimirovas L. 10, 14
 Vladislovas Vaza 42
 Vobė (Wobe) D. 178
 Vočkė (Wotschke) T. 29
 Vodovozovas V. 169
 Voigt žr. Foigtas J.
 Vokietaitis A. 249
 Vokietaitis J. 262, 270, 289, 294
 Volanas A. 70, 72
 Volfas (Wolff) K. 29, 85, 174
 Volkaitė-Kulikauskienė R. 5—7, 9
 Vollbending žr. Folbendingas M.
 J. Ch.
 Volteras (Voltaire) 85
 Volteris E. 190
 Voznesenskis 208
 Vujekas J. 75
 Vulfstanas 71
- Zablockis J. 35, 36
 Zaborskaitė V. 48, 80
 Zalenskis (Zaleški) S. 78, 79
- Zamoiskis A. 87
 Zarinas A. 225
 Zauerveinas J. 286
 Zavadzkis J. 128
 Zeller žr. Celeris K. A.
 Zemke žr. Cernkė H.
 Zenkevičius J. 158
 Zetegastas D. G. 167, 178
 Zigmantas Vaza 23, 31
 Zolotovas V. 195
 Zonelis J. 262
 Zubovai 258
 Zubovas V. 82
 Zubovas V., XIX a. pab. išlaikęs
 kelias pradinės mokyklas, 212, 224,
 232
 Zundelevičius A. 225
- Zakoto Z. Z. 195
 Zebrauskas T. 82
 Zelvienė J. žr. Baltrušaitienė J.
 Zemaitė 261, 275, 293, 300, 302
 Zemaitis Z. 273, 281
 Ziliberas Z. E. 97, 98
 Zilinskas T. F. 195, 233, 234, 257,
 262, 270, 281
 Žiugžda J. 114
 Zygimantas Augustas 36, 37, 53,
 59
 Zygimantas Kęstutaitis 80
 Zygimantas Senasis 28, 73
 Zostautaitė P. 164
 Zukas V. 159
 Zukauskas K. 245, 256, 263, 265,
 271

TURINYS

Pratarmė. A. Gučas	3
I. SVIETIMO KŪRIMASIS	5
1. Mokymas gimininės-gentinės santvarkos irimo ir ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu. R. Volkaitė-Kulikauskienė	5
2. Socialinės-ekonominės, politinės ir kultūrinės mokyklų kūrimosi prielaidos ¹⁴ . E. Gudavičius	9
3. Amatininkų rengimas ir namų mokymas. E. Gudavičius	12
4. Pirmosios mokyklos. M. Ročka	17
5. Lietuviai užsienio universitetuose. M. Ročka	19
II. MOKYKLA IR PEDAGOGINĖ MINTIS RENESANSO, REFORMACIJOS IR KONTREFORMACIJOS LAIKOTARPIU (XVI a.—XVIII a. pradžia)	22
1. Socialinių-ekonominių ir politinių aplinkybių pasikeitimas. I. Lukšaitė	22
2. Pradinių mokyklų tinklo susidarymas. I. Lukšaitė	24
3. Kolegijos ir panašaus tipo mokyklos (iki XVIII a.). J. Laužikas, M. Ročka	35
4. Vilniaus universiteto įsteigimas ir jo veikla. J. Jurginis	40
5. Aukštojo mokslo studijos užsienyje. M. Ročka	53
6. Namų ir profesinis mokymas. J. Jurginis	55
7. Lietuvių kalba mokykloje XVI—XVII amžiuje. I. Lukšaitė	58
8. Mokykla ir pedagoginė mintis Mažojoje Lietuvoje (iki XVIII a.). M. Ročka	61
9. Lietuvių pedagoginės minties pradžia. M. Ročka	66
10. Svetimo veikėjai. J. Laužikas, M. Ročka	73
11. Svetimas XVIII a. pirmoje pusėje. M. Lukšienė	77
12. Lietuvių kalba mokykloje XVIII amžiuje. M. Lukšienė	81
III. MOKYKLA IR PEDAGOGINĖ MINTIS FEODALIZMO IRIMO IR KAPITALIZMO GENEZĖS METU	83
A. ASTUONIOLIKTO AMŽIAUS ANTRA PUSĖ	83
1. Svetimo reformų pradžia. M. Lukšienė	83
2. Edukacinės komisijos įkūrimas ir jos teisės. A. Sidlauskas	86
3. Edukacinės komisijos veikla. A. Sidlauskas	88
3.1. Pradinės (parapinės) mokyklos. A. Sidlauskas	88
3.2. Elementoriai. M. Lukšienė	90
3.3. Vidurinės mokyklos. A. Sidlauskas	92
3.4. Lietuvos vyriausioji mokykla. A. Sidlauskas	97
3.5. Mokytojų rengimas. A. Sidlauskas	101
4. Pedagoginė mintis XVIII a. antroje pusėje. M. Lukšienė	103
B. DEVYNIOLIKTO AMŽIAUS PIRMA PUSĖ. M. Lukšienė	112
1. Politinės, socialinės-ekonominės ir kultūrinės sąlygos	112
2. Mokyklų valdymo pertvarkymas	114
3. Pradinės mokyklos	118
3.1. 1803—1831 metai	118
3.2. 1831—1861 metai	123
3.3. Vadovėliai	128
4. Vidurinės mokyklos	129
5. Aukštoji mokykla	140
6. Mokytojų rengimas	152
7. Pedagoginė mintis	154
IV. MAZOSIOS LIETUVOS MOKYKLA IR PEDAGOGINĖ MINTIS XVIII a.—XIX a. VIDURYJE	163
1. Socialinė-ekonominė Prūsijos karalystės politika Mažojoje Lietuvoje. M. Lukšienė	163

2. Pradinės mokyklos. A. Endzinas	165
3. Pradinių mokyklų mokytojų rengimas. A. Endzinas	169
4. Vidurinės mokyklos. A. Endzinas	171
5. Aukštoji mokykla. M. Lukšienė	173
6. Pedagoginės minties bruožai. A. Endzinas, M. Lukšienė	174

V. MOKYKLA IR PEDAGOGINĖ MINTIS KAPITALIZMO KILIMO LAIKOTARPIU (1861 m.—XIX a. pabaiga). M. Karčiauskienė .....

1. Mokyklos raidos socialinės-ekonominės ir politinės aplinkybės	181
2. Pradinės mokyklos	185
2.1. Pradinių mokyklų tinklas	185
2.2. Pradinių mokyklų mokymo turinys, metodika ir vadovėliai	193
2.3. Slaptosios pradinės mokyklos	197
3. Vidurinės mokyklos	204
4. Specialiosios mokyklos	213
5. Mergaičių švietimas	215
6. Mokytojai ir jų rengimas	217
7. Aukštojo mokslo siekimas	223
8. Moksleivių dalyvavimas pažangiajame judėjime	225
9. Pedagoginė mintis. A. Gučas, M. Karčiauskienė	227

VI. MOKYKLA IR PEDAGOGINĖ MINTIS IMPERIALIZMO IR BURŽUAZINIŲ DEMOKRATINIŲ REVOLIUCIJŲ LAIKOTARPIU (XX a. pradžia—1917 m.) .....

1. Mokykla 1905—1914 metais. K. Zukauskas	240
1.1. Mokykla ir 1905—1907 m. revoliucija	240
1.2. Pradinės mokyklos	255
1.3. Vidurinės mokyklos	262
1.4. Profesinis mokymas	266
1.5. Mokytojų rengimas	268
1.6. Aukštosios mokyklos poreikis	271
1.7. Pažangiųjų moksleivių judėjimas 1907—1914 metais	273
2. Mokykla Pirmojo pasaulinio karo metais. A. Endzinas	276
3. Mokykla ir pedagoginė mintis Mažojoje Lietuvoje kapitalizmo laikotarpiu. V. Nausėdas	282
3.1. Mokyklos	282
3.2. Priešinimasis germanizacijai	285
3.3. Svetimo veikėjai	286
4. Pedagoginė mintis Didžiojoje Lietuvoje. A. Gučas, M. Karčiauskienė	288
4.1. Pedagoginė mintis periodinėje spaudoje	289
4.2. Vadovėlių rengimas ir leidimas	292
4.3. Svetimo veikėjai	296

Li301 Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos
bruožai: (Ligi Didžiosios Spalio soc. revoliucijos) /
M. Karčiauskienė, M. Lukšienė, K. Zukauskas ir kt.; Red.
kom-ja: J. Vaitkevičius (pirm.) ir kt.— V.: Mokslas, 1983.—
319 p., iliustr., žemėl., faks.

Antrašė: LTSR aukšt. ir spec. vid. mokslo m-ja. Aut. nuro-
dyti antr. lapo kitoje pusėje. Bibliogr. išnašose. Pavardžių rodyk-
lė :p. 309—317.

Pirmą kartą lietuvių istoriografijoje iš marksistinių-lenininių pozicijų nu-
šviečiama mokyklos ir pedagoginės minties raida Lietuvoje gentinės-gimini-
nės santvarkos irimo, feodalizmo ir kapitalizmo laikotarpiams. Nagrinėjama
mokyklų sistema, auklėjimo uždaviniai, dėstymo turinys ir metodai, iškeliami
žymesni pažangiosios pedagoginės minties atstovai. Skiriama aukštųjų ir spe-
cialiųjų vidurinių pedagoginių mokyklų bei universiteto pedagoginio profilio
specialybių studentams.

430200000—122
L M854(08)—83 21—83

BBK 74.03(2L)
37(09)

Коллектив авторов. ОЧЕРКИ ИСТОРИИ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
В ЛИТВЕ. На литовском языке. Вильнюс «Мокслас» 1983.
Autorių kolektyvas. LIETUVOS MOKYKLOS IR PEDAGOGINĖS MINTIES ISTORIJOS
BRUOŽAI. Redaktorė D. Leščinskienė. Viršelio dailininkė D. Radavičiūtė. Meninė redak-
torė L. Tulytė. Techninės redaktorės: A. Plauškienė, N. Marozaitė. Korektorės: D. Ba-
lukynienė, A. Lukoševičienė

ИБ № 1788

Duota rinkti 83.01.21. Pasirašyta spausdinti 83.05.23. LV 03598. Formatas 60×90^{1/16}. Po-
pierius — spaudos Nr. 1. Garnitūra — „Literatūrinė“. 10 punkty. Iškilioji spauda, 20,0 sąl.
sp. l. 26,37 apsk. leid. l. Tiražas 4000 egz. Užsakymas 265. Kaina 95 kp. Leidykla „Moks-
las“, 232050 Vilnius, Zvaigždžių 23. Spaudė Motiejaus Sumausko spaustuvė, 232600 Vil-
nius, A. Strazdelio 1.

$19 \times 0,004 = 1,276 \times 2 = 2,552 = 2,55 \text{ Lt}$